

שחור על גבי
לבן - שמרנים,
חופשיים,
סרוגים, חרדים,
רדיקלים
בתקשורת

אוניברסיטת תל אביב

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד

כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת
בעולם היהודי ובישראל

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
אוניברסיטת תל אביב, ת"ד 39040, תל אביב 6139001
טל': 03-6405144

דוא"ל: presstau@tauex.tau.ac.il

אתר: <https://dacenter.tau.ac.il/shalom-rosenfeld>

ראשת מרכז דניאל אברהם: נדין קופרטי-צור
מייסד המכון: שלום רוזנפלד
העורך הראשון של קשר: ד"ר מרדכי נאור

קשר יוצא לאור בשיתוף עם ראה, כתב העת לחקר העברית באירופה,
המכון לחקר העברית באירופה, אוניברסיטת פריז 8.

עריכה גרפית: מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי
עיצוב העטיפה: מיכל סמו-קובץ
איור העטיפה: יהודית איל

תמונה בשער האחורי: "על המשמר בנגב". תצלום מתוך שערים למגויס לתנועת פועלי אגודת
ישראל בארץ ישראל, תמוז תש"ח. הארכיון הציוני המרכזי

דפוס: צדוק קינן

קשר רואה אור פעמיים בשנה

מחיר מנוי שנתי: ₪ 100

מחיר גיליון בודד: ₪ 60

© כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב, תשפ"ג,
המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת
בעולם היהודי ובישראל

עורך
פרופ' גדעון קוץ

מערכת
פרופ' מאיר חזן, ד"ר אורלי צרפתי, ד"ר ברוך לשם,
פרופ' עוזי אלידע, פרופ' נורית גוטמן

רכזת המערכת: נורית קרשון
עריכה לשונית: הרצליה אפרתי
תרגום לאנגלית: נפתלי גרינווד
עריכה לשונית באנגלית: בריל בלסקי

אוניברסיטת תל אביב

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

חברי המועצה המדעית של קשר

פרופ' חנה אדוני, אוניברסיטת רייכמן, הרצליה
פרופ' עמי איילון, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר ערן אלדר, האוניברסיטה הפתוחה
פרופ' עוזי אלידע, אוניברסיטת חיפה
פרופ' דוד אסף, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' ג'ודי באומל-שוורץ, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' חיים באר, אוניברסיטת בן-גוריון
פרופ' ג'ודית בוקסר ליוורנט, האוניברסיטה האוטונומית במקסיקו והאוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' ז'רום בורדון, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' מנחם בלונדהיים, האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' אלה בלפר, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' נורית גוברין, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' דניאל גוטוויץ, אוניברסיטת חיפה
פרופ' יוסי גולדשטיין, אוניברסיטת אריאל בשומרון
פרופ' יוסף גורני, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' נורית גרץ, מכללת ספיר
פרופ' ברנו דיי-פורטו, אוניברסיטת פיזה, איטליה
פרופ' דניאל דיין, בית הספר הגבוה למדעי החברה, פריז, צרפת
ד"ר רפאל ואגו, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' גבי וימן, אוניברסיטת חיפה
פרופ' מרדכי זלקין, אוניברסיטת בן-גוריון
פרופ' אביבה חלמיש, האוניברסיטה הפתוחה
פרופ' שמואל טריגאנו, אוניברסיטת פריז 10, צרפת
ד"ר עדה יורמן, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' עקיבא כהן, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר טל לאור, אוניברסיטת אריאל
ד"ר דוד לביא, המכללה האקדמית הדסה ירושלים
פרופ' שמואל ליימן וילציג, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' יחיאל לימור, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' נעם למלשטרין לטר, אוניברסיטת רייכמן, הרצליה
פרופ' רפי מן, אוניברסיטת אריאל בשומרון
ד"ר מרדכי נאור
פרופ' הלל נוסק, המכללה האקדמית כנרת
פרופ' מרדכי נייגר, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' דינה פורת, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' שמואל פיינר, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' כו'ישטוף פילארצ'יק, האוניברסיטה היגילונית, קרקוב, פולין
פרופ' ענת פירסט, המכללה האקדמית, נתניה
פרופ' משה פלאי, אוניברסיטת מרכז פלורידה, ארה"ב
פרופ' יורם פרי, אוניברסיטת מרילנד
ד"ר צבי צמרת
פרופ' גדעון קוזן, אוניברסיטת פריז 8, צרפת
פרופ' רות קרטון-בלום, האוניברסיטה העברית, ירושלים
פרופ' אפרים ריבלין, אוניברסיטת פריז 8, צרפת
פרופ' רענן ריין, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' זהר שביט, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' יעקב שביט, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' יוסף שטרית, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עופר שיף, אוניברסיטת בן-גוריון
פרופ' דב שנער, המכללה האקדמית הדסה, ירושלים
פרופ' אניטה שפירא, אוניברסיטת תל אביב

התוכן

קשר מס' 60, אביב 2023

7	מה בקשר 60: שחור על גבי לבן – חרדים, סרוגים, חופשיים, שמרנים, רדיקלים בתקשורת
9	המליץ השחור – גדעון קוזן
20	צופר/צוהר: העיתון החרדי העצמאי הראשון בישראל – מנחם קרן-קרן
39	העיתונים הייעודיים לחייל החרדי במלחמת העצמאות – משה ארנוולד
60	בין בית המדרש למכבש הדפוס: על עיתונות וכתביה שמרנית בקהילה היהודית בג'רבה – רונאל עטיה
69	אחדות הניגודים: הדיאלוג בין כתבי העת אלף לסלם למחשבת חרות ישראל – אופירה גראוויס קובלסקי
91	דברים שרואים משם: חרות לנוער והחינוך המשפטי-פוליטי בעיתון הנוער של מפלגת חרות – טליה דיסקין
110	סמכות ברשת: עיצוב מנהגי נידה של נשים כותבות בקבוצות דתיות בפייסבוק – נעמי סילמן וענבל אסתר סיקורל
130	זיהוי מסרי כוזב בחברה החרדית: מחקר מעקב עיניים אחר סריקת דפי אינטרנט כביטוי לאוריינות דיגיטלית – נילי שטיינפלד, יהודית מילצקי, תמר ברנבלום ואלעזר קורנפלד
158	“איפה אתה? אתה פה? פה לא? פה לא? פה? פה?” השוני בנוכחותן של קבוצות שונות ברשתות החברתיות ובדפוס הצריכה שלהן – טל לאור
180	“באבוד רשעים”: על מותם של בניטו מוסוליני, אדולף היטלר ויוסיף סטלין בעיתונות העברית – ברק בריזוהר
203	בין “זולליה” ו“בולפוסיה” לגן הירק: ייצוגים של אוכל בעיתוני הילדים בתקופת הצנע – זהר שביט
221	קשר לתיעוד – כשמודעות הפרסומת נכתבו במערכות העיתונים – עמיר עירון
233	קשר למחקר
238	קשר לספרים
262	המחברים
7e	מבוא ותמציות באנגלית

קשר – כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת בעולם היהודי ובישראל יוצא לאור פעמיים בשנה ע"י המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד באוניברסיטת תל אביב. **קשר** מעוניין לפרסם מאמרי מחקר מקוריים וסקירות מדעיות בכל הנושאים הנוגעים לתולדות אמצעי התקשורת ואנשי התקשורת היהודים, לפעולתם ולהשפעתם, במבט רב תחומי. כל המאמרים יועברו לשיפוט "עיוור" לקוראים מתוך המועצה המדעית ואם יש צורך בכך, גם מחוצה לה. המציעים מתבקשים להגיש את המאמר בתכנת Word לכתובת המערכת: presstau@tauex.tau.ac.il ויקבלו תשובה תוך שלושה חודשים. האורך הממוצע של המאמר לא יעלה על 8,000 מילים. ההערות והביבליוגרפיה יבואו בסוף המאמר. שיטת הציטוט בהתאם לדיסציפלינה. המערכת מזמינה סקירות וביקורות על ספרים חדשים בתחום עיסוקו של כתב העת ותציע ביקורות כאלה גם בעצמה. **קשר** מפרסם גם רשימה של עבודות דוקטור ותזות לתואר שני שאושרו לאחרונה בצירוף תמצית של 250 מילים לכל היותר לתיזה ו-500 לדוקטורט.

שחור על גבי לבן – חרדים, סרוגים, חופשיים, שמרנים, רדיקלים בתקשורת

הגיליון שלפניכם נושא את המספר המכובד 60. קשר מופיע כבר 36 שנה (למעט שלוש שנות הפסקה בפעילות המכון המוציא אותו לאור). אלה מספרים לא שכיחים לכתב עת המתמקד בנושאי העיתונות והתקשורת היהודית והישראלית במבט היסטורי, ומתעקש להמשיך לצאת לאור בשפה העברית שאינה נהנית מהעדפת יתר במערכת האקדמית, 75 שנה לאחר קום המדינה. היענותם ותמיכתם של קוראינו וכותבינו הישנים והחדשים והערכתה של הקהילה האקדמית – לכולם נתונה תודתנו – מחזקות אותנו בתחושה שלקשר, למאמרים ולמחקרים המתפרסמים בו יש וממשיך להיות מקום של כבוד במפת הפרסומים במדעי הרוח והחברה, בתחום המתחדש ללא הרף.

הנושא המרכזי שבו עוסק גיליון זה הוא ישן – אבל בקנקן חדש. עסקנו לא מעט ועוד נמשיך ונעסוק בעתיד ביחסי דת ותקשורת, במקומה של התקשורת הדתית, אמצעיה ושחקניה בהיסטוריה ובאקטואליה היהודית והישראלית. הנושא ממשיך להיות אקטואלי במיוחד במציאות החברתית והפוליטית הדרמטית של המדינה היום. כך לאחרונה גבר הדיון בשילובם של אנשי ונשות תקשורת דתיים באמצעי התקשורת "הכלליים" או "החילוניים". כיצד דיון זה משתלב בשאלות כלליות יותר על חופש הביטוי והעיתונות, קידמה מול ריאקציה, אחדות מול פיצול, סובלנות מול הסתגרות, אוטוריטריזם מול דמוקרטיה? זאת נוסף על דינמיקה בתוך החברה הדתית עצמה, התפתחותה התקשורתית ויחסיה וחיבוריה האסטרטגיים והטקטיים עם כוחות שמרניים אחרים.

במאמר הפותח את החלק המוקדש לנושאים אלה מביא גדעון קוץ דוגמה מן העבר הרחוק למחלוקת בשאלת שילובם של כותבים מן המגזר הדתי של המפה התקשורתית מול חששות ה"הדתה" דווקא בעיתון הרדיקלי של החברה היהודית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה באירופה: המליץ. מנחם קרן-קרץ מספר על כתב העת צופר/צוהר, העיתון החרדי ה"עצמאי" הראשון בישראל שחצה את הקווים האדומים המקובלים בעיתונות זו. משה ארנוולד כותב על עיתונים ייעודיים שנדפסו עבור החייל החרדי במלחמת העצמאות. רונאל עטיה לוקח אותנו לקהילת ג'רבה שבתוניסיה במחצית הראשונה של המאה העשרים, ומנתח את הקשרים והמסלול שבין בית המדרש לבית הדפוס. ובמחנה ה"שמרני" מציגה אופירה גראוויס-קובלסקי את הדיאלוג שנוצר בין כתב העת אלף של התנועה הכנענית לסלם למחשבת ישראל של ישראל אלדר שייב,

ואילו טליה דיסקין דנה בחינוך המשפטי-פוליטי לקוראי עיתון הנוער של מפלגת חרות, **חרות לנוער.**

בשימוש במדיה החדשים על ידי החברה הדתית והחרדית חקרו נעמי סילמן וענבל אסתר סיקורל את עיצוב מנהגי הנידה בידי נשים הכותבות בקבוצות דתיות בפייסבוק. נילי שטיינפלד, יהודית מילצקי, תמר ברנבלום ואלעזר קורנפלד סרקו דפי אינטרנט במטרה לנתח את זיהוי מסרי הכזב בחברה החרדית כביטוי לאוריינות דיגיטלית ומסקנתם חד משמעית בהשוואה לחברה הכללית.

ועוד על הרשתות החברתיות: טל לאור כחן את השוני בנוכחותן ובדפוסי הצריכה של קבוצות שונות ברשתות החברתיות. המונח "דיקטטורה" הוא מטבע לשון בשימוש לעיתים מזומנות היום בישראל. ברק בר זוהר השווה את סיקור מותם של דיקטטורים היסטוריים ידועים לשמחה: מוסוליני, היטלר וסטלין בעיתונות העברית.

מאמרה המקורי, האישי ומעורר המחשבה של זהר שביט, הנועל את החטיבה המחקרית בגיליון, נוגע בנושא אקטואלי עדיין, למרבה הצער, לשכבות אוכלוסין נטולות חשיפה תקשורתית מספקת, גם אם במידה מועטה יותר מתקופת הצנע: מה היו הייצוגים של אוכל בעיתונות הילדים של התקופה?

במדור "קשר לתיעוד" סוקר עמיר עירון את מודעות הפרסומת שנכתבו במערכות העיתונים בארץ במחצית הראשונה של המאה העשרים ובשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה, ואת תרומתם של כמה מגדולי היוצרים בספרותנו להן. מדורי עבודות המחקר לתארים האוניברסיטאיים, וביקורת הספרים איתנו כרגיל.

באיחולי קריאה נעימה ומועילה ולהתראות בסתיו בגיליון 61, המערכת

המליץ השחור

גדעון קויץ

כתב העת המליץ נכנס להיסטוריה של העיתונות העברית כביטאונה המובהק ועיתון הדגל של האינטליגנציה היהודית המשכילית והרדיקלית ברוסיה, וזכור במאבקי הסוערים נגד הריאקציה הדתית "השחורה". עם שמות כותבים כמו יל"ג,¹ מל"ל,² ואחרים לפני שהפך בגרסתו היומית לביטאון המרכזי של תנועת חיבת ציון ונתן במה ראשונה לאחד העם.³ אבל קרוב לסוף דרכו יצא לעורכו ליאון רבינוביץ' שם של מי שנתן ידו ל"שחורים" האדוקים, שהתקרב לחוגי ה"ריאקציה" – הימנית (על פי הגדרת הרדיקלים ה"שמאלנים") והדתית, שעבר "הדתה" וגייס, למורת רוחם של תומכיו הנאמנים, בניסיון להיות "מאוזן" ו"עממי", כותבים חרדיים או מהימין הדתי האנטי-ציוני כדי למשוך אליו את הקהל היהודי המסורתי. הדימוי הזה שדבק בו תרם, בסופו של דבר, לנפילתו של העיתון.

ב-8 בספטמבר 1893 מת המו"ל המייסד, אלכסנדר הלוי צדרבוים, אר"ז, "טייקון העיתונות" המודרני הראשון של העיתונות העברית.⁴ הוא ביקש בסוף ימיו להחזיר את העיתון לקצב הופעה שבועי, כי לדעתו היהודים הטרודים בעסקיהם במשך השבוע יסתפקו בו, אך נאלץ להיכנע למרד העיתונאים שלו כשפסקה הופעת המליץ ליומיים וחדש את צאתו לאור בעריכתו של גיסו, ד"ר אהרן יצחק גולדנבלום, שהיה שותפו מתחילת דרכו של העיתון.⁵ לאחר מותו החליטו היורשים למכור את העיתון והוא לא נדפס בין 12 בנובמבר עד 31 בדצמבר של אותה שנה (1893 לפי הלוח הגרגוריאני). סופרים ועיתונאים קרובים לחובבי ציון, ובראשם פעיל חובבי ציון יהושע סירקין, ביקשו להקים חברה של בעלי מניות בניסיון ראשון בעיתונות העברית להפוך את העיתון לקואופרטיב ול"עיתון של העיתונאים".⁶ פרטי התוכנית מובאים במכתב של משה לייב לילינבלום לעיתונאי מרדכי בן הלל, שבו כתב בין היתר: "המליץ יחדש מהלכו מיום 1 דעקאבר (דצמבר). ה' סירקין קנה את הזכות מידי היורשים במחיר קרוב לעשרת אלפים רובל, אשר על זה יקבץ שותפים ומחיר כל שטר שותפות – חמישים רובל. מובן כי השותפים יהיו חו"צ [חובבי ציון]... אומרים כי המליץ ישא פרי כארבעת אלפים רובל לשנה".⁷ התוכנית לא יצאה לפועל והעיתון עבר לרשותם של העיתונאי ליאון רבינוביץ' ("איש יהודי"),⁸ שכבר ערך אותו בעבר ושבתאי רפפורט כמנהלו, ששילמו עבורו עשרת אלפים רובל. הם פרסמו ב-1 בינואר 1894 מניפסט שכלל תוכנית מפורטת לחידוש העיתון ומגמתו תחת הכותרת "משפט המליץ בימים יבואו".⁹ הגיליון הראשון של העיתון המחודש הופיע שבועיים לאחר מכן.

ישראל חיים טביוב.
מקור: ויקיפדיה

יהודה לייב (לאון)
רבינוביץ'. צילום:
קונסטנטין אבא שפירא,
סנט פטרבורג, תרנ"ה.
אוספי הספרייה הלאומית.
מקור: ויקיפדיה

אחד העם (אשר צבי הירש
גינצברג). אוסף שבדרון,
אוספי הספרייה הלאומית.
מקור: ויקיפדיה

הידיעה על חידוש הוצאתו לאור של המליץ התקבלה בהתלהבות על ידי כותביו וקוראיו. ישראל חיים טביוב, מגדולי הפיליטוניסטים העבריים, כתב בגיליון הראשון של המליץ המחודש:

רבותי! איש־טבעי אנכי, איש אשר לא למד לכבוש את רגשותיו ולפרוש על פניו את מכבר הנימוס הקר בששוננו וביגוננו, לכן בשבתי עתה, אחרי הפסקה ארוכה, לשיח עמכם, קוראי היקרים, פה בירכתי המליץ, קשה לי להבליג על רגשי החרווה הממלאים את כל פנימיותי. קשה לי להתאפק מבלי לקרוא באוזנכם בקול רם: האח! הידד! יחי המליץ! ולו הייתם קרובים אלי קרבת־מקום כמו שאתם קרובים אלי קרבת־הרוח, כי אז לא בושתי ליפול על צוארכם לחבקכם ולנשקכם...¹⁰

שמחה הובעה גם על מינויו של רבינוביץ' כעורך, ככוח עולה בעיתונות העברית, נציג הדור הצעיר שירענן את העיתון ויעבירו אל קוראי הדור הבא מידי אר"ז הישיש. אחד העם כתב לרבינוביץ' בפתח "מכתבו הגלוי", בתשובה למניפסט של העורך החדש:

שמחתי, ידידי, בבשורתך הטובה כי עוד מעט ישוב המליץ לראות אור. שמחתי משנה שמחה בהודעתך, כי אתה תעמוד בראשו בתור עורך [...] עתה במות העורך הזקן נפסק הקשר בין המליץ ההוא ובינינו, והדרת השיבה אשר סבכתהו סרה מעליו. מאת המליץ החדש יש לנו צדקה לדרוש הרבה יותר, ולא נאבה סלוח לו ככל אשר סלחנו לההולך לפניו. העורך החדש מוכרח על כן להיות קרוב לנו, בני־דורו, הרבה יותר בכל הפרטים: בהשכלתו, בטעמו בנימוסו בהלך רוחו, בסגנון לשונו, ובחשבי אותו, ידיד נכבד, לאיש כלבבנו, שכל דברים האלה בו, לא יפלא אפוא כי שמחתי בהגיע לידי הגליון הנדפס, שבו הודעתם לקוראי המליץ כי אתה תהיה עורכו מעתה.¹¹

אבל האם היה ליאון רבינוביץ' באמת "איש כלבבנו"? נחזור למניפסט של רבינוביץ', שבו כתב מילים שהדליקו אור אדום ברמזור השבחים והתקוות של אחד העם: "המליץ

אלכסנדר הלוי צרבובים,
1885. אוסף שבדרון,
אוספי הספרייה הלאומית,
תרומת קונסטנטין שפירא.
מקור: ויקיפדיה

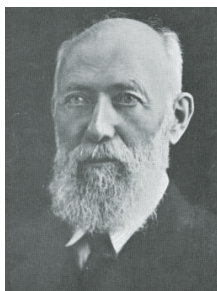
יהודה לייב גורדון,
אוסף רויד ב' קיידן,
אתר הארכיון הציוני.
מקור: ויקיפדיה

משה לייב ליליינבלום,
שנות השבעים של
המאה התשע-עשרה.
אוספי הספרייה הלאומית.
מקור: ויקיפדיה

יהיה מכ"ע לכל בית ישראל, בו תתבררנה דעות כל מפלגות ארצנו וחפצן. המליץ יהיה למליץ בינותן להרבות שלום בישראל". הוא יפנה אל "המשמיעי דבר אחד בסגנונים שונים, החושבים איש את אחיו למתנגדים גדולים, רק באשר איש לא ישמע שפת רעהו"; "בשביל הזהב נלך בלי לנטות ימין ושמאל", הבטיח רבינוביץ'. עם זאת סיפר כי "גאוני הדור חכמיו וסופריו מחזקים את ידיו ודורשים את טובת המליץ, ובישר כי "המליץ יפיץ אור ודעת" וכך "ימצאו בו הקוראים מאמרים מדע ברוח היהדות", והוא ישתדל "לתת לקוראיו מושג נכון מכל חדשה בחכמה אשר על פיה נבין דברי תורתנו הקדושה. המליץ יפיץ אור על העבר, להבין כי גם העבר הקרוב לנו פעל הרבה מאד לחזק את האמונה, להגדיל כבוד התורה, להרבות בזה כחות האומה"¹². לכן, אחרי הפתיחה האופטימית של מכתבו מסייג אחד העם את דבריו ואמר: "אך זאת אולי יפלא בעיניך, אם אומר לך כי בדבריך אלה לא מצאתי את כל אשר בקשתי, ותחת זה מצאתי את אשר לא בקשתי". הוא ציטט מדברי רבינוביץ' והציג שאלות שנועדו להצביע על הסתירות הפנימיות שבהן, המוכיחות כי קשה מאוד יהיה לבחור בשביל הזהב בין המפלגות, כי ההבדל איננו מסתכם בסגנון, אלא גם בדעות. למשל:

כל הדברים האלה המזכירים לנו את התורה והפילוסופיה, או "תעודה בישראל", למה הם באים? האמנם חיים אנו עוד פעם בזמן שאין היהודי רשאי לעסוק בחכמות חיצוניות אלא בשביל למצוא בהם חיזוק לדברי תורה? היסטוריא כללית ברוח היהדות כבר יש לנו והאמנם עלה הנסיון הזה יפה כל כך, עד שתאמר "לתקן" גם את יתר המדעים ברוח היהדות? [...] אבל מה שאחפוף לדעת הוא זה: יש בקרבנו מפלגה אחת החושבת כי כבר עברו לספרותנו ימי שעשועיה, ותחת "מאמרי מדע ברוח היהדות" נחוצים לה הרבה יותר מאמרים על היהדות ברוח מדעית. היש מקום בהמליץ לביורר הדעה הזאת?¹³

זלמן אפשטיין.
מקור: ויקיפדיה

יהושע סירקין, 1912.
אוסף רפאלי (צנציפר),
בתוך ספר הרצל ברגר,
תל אביב: דבר, תשכ"ו.
מקור: ויקיפדיה

אלחנן לייב לוינסקי. אוסף
שבררון, אוספי הספרייה
הלאומית. מקור: ויקיפדיה

לסיכום ביטא חשש מכניעה, הליכה לקנוסה, להקצנה הדתית, בנוסח העיתון האורתודוקסי הלבנון.¹⁴ "ירא אני כי ימצאו רבים אשר 'שביל הזהב' הזה, לפי סימניו שמסרת לנו יהא נחשב בעיניהם כאילו מוליך הוא ישר לקנוסא והיה לו כ'לבנון'".¹⁵

רבינוביץ' כתב "תשובה לאחד העם" וניסה לענות לטיעונו באורח "מדעי". למשל: "קוים המתרחקים זה מזה בין דעות בני-אדם מצד אחד אפשר להביאן לנקודה אחת ומצד השני יפריד ביניהן עד אין סוף", או "דגל העבר הקרוב לנו כל צבעי הקשת בו, הצבעים אשר בהתלכדן יחד יתהווה מהם האור הלבן המתוק לעינים, אשר פעולות כל הצבעים לו". אבל שמואל לייב ציטרון האשימו כי מיהר לפתוח בהמליץ מדור קבוע של תיאולוגיה אקטואלית-יישומית, ולא "דברי חכמים" עיוניים וכלליים.¹⁶ העיתון נתן במה לדברי כמה רבנים שלא גידפו בנוסח הלבנון, כפי שחשש אחד העם, שפרש מתפקידו הרשמי כעוזר לעורך כדי לייסד את כתב העת שלו השלח,¹⁷ אך המשיך לתרום לעיתון מפרי עטו מדי פעם.

"הסוס הטרויאני" המרכזי של "השחורים" בהמליץ היה, בעיני המבקרים, הרב-העיתונאי הצעיר יהושע יוסף פרייל,¹⁸ בעל השכלה עברית וכללית רחבה, שלא היסס לתקוף בשם הדת את כל מה שהיה יקר לקוראיו המסורתיים של העיתון במאמרים ארוכים במיוחד ומעל כמת המאמר הפובליציסטי הראשי שאירח כותבים בולטים: "עזרת סופרים". בדרך כלל התפרשו מאמריו על פני גיליונות רבים והוקדש להם חלק הארי של העיתון. סגנונו של פרייל היה מנומס ומתוחכם, אך עמדותיו וקביעותיו היו נחרצות וקשות כמו אלה של החרדים ו"הקנאים" והרגיזו את הקוראים הקבועים, ובמיוחד את חובבי ציון, שבהם נלחם. המטרות הקבועות לחיצייו היו חיבת ציון, הלאומיות החדשה "המקרקרת את יסודות הדת" והנחת היסוד: החובה לקיים את היהדות המעשית. כך הוא סיכם את משימתו כרב וכעיתונאי:

עלינו להשתדל בכל מאמצי כחנו לטעת את הרצון הזה בלב כל אשר נוכל, לחבב את התורה והמצוות בעיני חניכי ההשכלה הכללית, לנטוע בלב בנינו [...] אהבה וכבוד לתורה ולמצוות, להכביר כל כחותינו הרוחניים אל הנקודה הזאת, להשיב לב בנינו אל היהדות המעשית, כל אשר כח בפיו ועט בידו ובלשונו מלה ידבר יכתוב יקרא ויעיר און, אולי ימצאו הדברים מסלות בלב רבים וישונו אל חיק אמם באמת, ואם לא בכלם נצלח הנה השומע ישמע והחדל יחדל, והלא עינינו הרואות כי כמו אשר מהרה היהדות לנפול ולרדת פלאים באשכנז בראשית המאה הזאת כן שבה לעלות במעלות אשר ירדה למן היום אשר התחזקו הר"ר הירש¹⁹ ומרעיו ויצליחו להשיב רבים מעון ולכונן קהלות ואגודות אורתודכסיות גם במקום אשר לא היה עוד כל זכר ליהדות. ותחת זה משכילינו אנחנו מה עושים? ימים רבים עברו אשר אף רנע וכך במקורן לא חדלו מהמטר גפרית ופחים על מחזיקי היהדות הישנה ולעפר בעפר על כבוד התורה והמצור, ואחרי אשר דבריהם לא שבו ריקם ויצליחו לתפוש לב רבים ולהסירם מאחרי היהדות.²⁰

במשימה התקשורתית הזאת, למצוא "מסלות בלב רבים" לא השתמש פרייל בנשקו של האויב, גם אם הדבר הצריך התחזות ורכישת תרבות "זרה": ידע כללי רחב, שימוש בביטויים נאורים כמו "שוביניזם" כלפי חובבי ציון, אפילו יוזמות ל"ספרות יפה" דתית שתחליף את זו החילונית...

פרייל פרסם כמה מכתבים עוד בגרסתו הקודמת [בעידן צדרכובים] של העיתון. אך כאשר התפרסם לראשונה בראש הגיליון החלק הראשון בשלושה המשכים של ביקורתו על השיר "שמוע שמעתי אפרים מתנודד" של יל"ג המנוח שפורסם בהמליץ ועל עמדותיו, התנצל העורך רבינוביץ' מראש שגורדון ודאי היה שמח לקרוא את המאמר, וכדי שהקורא יידע "כי לא דעות בעל המאמר המכובד דעותינו", הביא בתחתית המאמר מכתב לוואי ששלח לו פרייל ובו ביקש כי מאמרו יפורסם ברוח דברי רבינוביץ' בתשובתו לאחד העם: "לתת מקום לכל בני המפלגות השונות לגלות מערכי לבם".²¹ יוסף שלמון כתב כי "למעשה היה זה הרב פרייל שהעביר את הפולמוס של האורתודוקסיה נגד הציונות מפרסום פשקווילים לפולמוס גלוי מעל דפי העתונות העברית".²²

הכול בזכותו של עורך המליץ שנתן לו במה. העורך ניסה להצטדק שוב במאמר מערכת כשלהט הוויכוח בין פרייל לבכירי האינטלקטואלים והסופרים הביא לכך שהאשימו אותו בהחדרת יריב מסוכן לתוך חומות הרדיקליות וחיבת ציון. אחרי שתחילה ניסה לטעון כי פרייל היה בעצם חובב ציון, ואחר כך דיבר בזכות חופש העיתונות והדיאלוג החיוני למציאת "שביל הזהב" בציבור היהודי, הוא ניסה להביא נימוק מעשי. במקום להניח ליריבים לפרסם פשקווילים, "כתבי פלסטר" פחות או יותר אנונימיים, ולעסוק בהסתה – מוטב לתת להם להתבטא בגלוי בעיתון, ולעמוד בוויכוח עם נציגי המחנה האחר.

...וכותבי פלסתר מצדיקים את המעשה המגונה הזה באמרם כי מתנגדים הם לישוב באמת ובתמים, וכיון שהם חושבים כי אין להם מקום לדבר נגד הישוב בגלוי, לכן עליהם לדבר בסתר, והתמימים שאמרנו מאמינים בדבריהם אלה, לכן לדעתנו עלינו לתת מקום למתנגדינו להשמיע דעותיהם, אם יש בהם דברים מלבד חרפות וגדופים. ולכן נתנו בחפץ לבב מקום גדול לכל הטענות שטען הרב פרייל נגד הישוב, אעפ"י שהאריך מעט בדרוש בדברים שאינם נוגעים לעיקר הדבר שעליו הוא בא לדון. הרב פרייל הוא איש שנוכל לכבדו, אם כי הוא יראה בהשקפה ראשונה למתנגד מסוכן לישוב יותר מעשרת כותבי פלסתר. אבל חפצים אנו לקוות כי הרב הנכבד הזה לא יעמוד במחיצה אחת עם מחרחרי ריב שאינם לפי ההגיון, בהתברר לו כי משפטי נגד הישוב אינם נכונים לא מפאת כבודו כי אם מפני שהנחותיו קלוטות מן האויר.²³

פרייל, שלא סבר לרגע שהנחותיו המוצקות, שמהן לא חשב לזוז לרגע, קלוטות מן האויר, השתדל כאמור להניח את דעתו של העורך בסגנונו המנומס והמנומק, אך יש שהוא איבד סגנון זה ועבר לקלילות ולאיומים מכס הרבנות בסדרת המענה לזלמן אפשטיין.²⁴ "ובכן יראו נא אנשים הכופרים [ב]גלוי בתורה ובנבואה, מחללים בשאט נפש שירי קדש ונביאי ה', כי אנשים כאלה לבם מתלהב פתאם באש אהבה לארץ הקדש, האם לא בצדק יגורו מפני מוקדי עולם אלה, פן תאכלם האש הגדולה והזרה הזאת?"²⁵

לאחר הוויכוחים הנוקבים עם הבולטים בקרב המשכילים וחובבי ציון, שהסעירו את קהל קוראי המליץ, העדיף פרייל לחדול מהם זמנית. הוא עבר לחיבורים היסטוריים כלליים יותר שאינם פולמוס ישיר ולביקורות ספרים שגם אותם ניצל למתן ביטוי מלא להשקפותיו, לא בטרם הסביר את החלטתו במאמר ראשי ובמכתב למו"ל העיתון ועורכו. הוא הציג שלוש סיבות להחלטתו. הראשונה, עייפות מ"העבודה הסיזיפית" של ויכוח שאין לו סוף, מהתשובות הלא ענייניות, מהעקיצות והירידה לפסים אישיים שהפכו אותו למטרה היתולית בנוסח הסטיריקנים כותבי הפוליטונים "דרי מטה", בתחתית העמוד:

רואה אני כי לא רק משפט ידברו אנשי מלחמתי אבל יש גם אשר לצון יחמדו להם, ויש אשר לא יבינו או יעמידו פניהם כבלתי מבינים ומה אעשה לאנשים אלה היום? הן לא יבצרו דברים מסופרים ולצון – מגבורי העט והלשון, ואם כן איפא הלא ממאמר למאמר ומתשובה לתשובה אין לדבר סוף. ואם נבא לספות תשובות על תשובות לתשובות. מתי יהיו קץ הפלפולים ואחריה הויכוחים. "לצנות אחת דוחה מאה הוכחות", אמרו חז"ל, וע"כ בענין אשר כבר ירד ונמסר לדרי מטה בעלי הפוליטונים לשחק בו נכוחה לא תוכל לבוא עוד בזה.²⁶

הסיבה השנייה הייתה סירובם, לדבריו, של החולקים עליו לקבוע נקודות מחלוקת ברורות, ולנסות למצוא נקודות משותפות לשני המחנות (ברוח האידיאולוגיה של העורך רבינוביץ', שכך הצדיק את פרסום דברי פרייל ודומיו...). הוא העדיף יריבים נחושים, והציג עצמו כמי שרוצה להימנע מכתובת מדור תיאולוגי שמקומו לא יכירנו בעיתון יומי כדי לסתור את דברי מתנגדיו שמציגים עצמם כמי שאינם רוצים לפגוע בדת ובתורה.

"ומדברי לוחמי רואה אנכי כי בבואי להשיב עוד יהיה עלי לדבר על הרבה ענינים תורנים ולהיאחז בסבך וכוח טהיאולוגי אשר לא יכירנו מקומו במ"ע [במכתב עתי – עיתון] יומי. אולי במאסף חדשי או שנתי הייתי משיב כאשר עם לכבי, כי הענינים ההם נכבדים וראוים בעצמם, גם מבלעדי תלותם ברעיון ישוב אה"ק [ארץ הקודש], להתברר ולהתלבן. אבל מ"ע יומי לא נוצר לענינים כאלה".²⁷ מבקריו של עורך המליץ היו מעדיפים דווקא, כפי שהודו, מדור כזה על פני מדור תיאולוגי מעשי ואקטואלי שכתב פרייל...

הסיבה השלישית לשתיקתו: כיהודי הוא בחר, לדבריו, במלחמתה של תורה, "ומכל כלי הנשק רק משפט השכל, רגש הלב, אהבת האמת ובקש דעת". ואילו יריביו בחרו, לדבריו, ב"מלחמה עזה אשר לוחמיה ישתמשו בכלי נשק אחר אשר אין להם דבר עם כלי המלחמה אשר חשבתי פה ואשר אך בהם הסכנתי מנעורי – למראה מלחמה כזאת אבהל ואסוג אחר, כי לא אחוש בנפשי כל כשרון וכל חפץ לעמוד בקשרי המלחמה הזאת". כוונתו, הבהיר, למלחמה האישית המנוהלת לדעתו נגדו בשיח הציבורי, אך לא בשיח התורני שאליו הורגל... ולנוכח ההאשמות כי מאמריו הם חלק ממסע תעמולה מתוכנן ומתואם על ידי גורמים כמו "הלשכה השחורה"²⁸ או ארגון "מחזיקי הדת",²⁹ "עד אשר הקורא דבריהם יחשוב לתומו כי אנוכי 'שולחתי במלאכות סגל חבורה' וכי היתה בזה אינטריגא שלמה אשר בה נתנו יד אנשים הרחוקים איש מעל רעהו במקום ומצב, בהלך רוח ובכשרון הנפש", הכחיש פרייל האשמות אלה וטען:

לא נועצתי ולא דברתי את איש דבר בבואי לכתוב מאמרי 'פרק בשר', ועד אשר ראה אור בהמליץ לא ידע איש ממנו דבר וחצי דבר, ורק אחרי צאתו לאור קבלתי המון מכתבים מאנשים ידועים ובלתי ידועים לי, משכילים וחרדים, מימינים ומשמאילים, מהם אשר נתנו לכל משפטי צדק ומהם אשר אמרו גם לבקרהו [...] מן מכתבים אלה נוכחתי כי אמנם העיר מאמרי את הלבכות וימשוך עליו עין אנשי הרוח, דבר אשר ינעם לכל סופר אשר אין לו כל שכר אחר מבלעדי הדעת כי הדברים אשר יחשבם לדברי אמת ואשר יצאו ממקור לכו לא היו כקול הקורא במדבר וימצאו מסלות בלב הקוראים [...] סוף דבר: אם צדקתי אם אין, אבל ידע נא הקורא כי אך משפט לבי הוא, ואל יראה בדברי אויטאריטעט של אספת רבנים, ואף כי לא תחבולות נרגנים.³⁰

כאשר נפטר פרייל בדמי ימיו, בגיל 38, כתב שמואל יעקב יצקאן בדברי הספד בהמליץ כי לו מת שנתיים קודם כאשר כבר היה חולה אנוש, לא היה העורך מעניק לו מקום רחב ומכובד להספיד את הרב האלמוני מהעיר קראק הקטנה, כי פרייל רכש לו שם בקרב הציבור עקב כתיבתו בעיתון.³¹ בהקשר זה הצביע על הצלחתו של רבינוביץ' לקרב את החרדים לעיתון שבעבר היה מוקצה מחמת מיאוס.

אבל בתוך האנחה הגדולה והמרה היוצאת ממעמקי לב הכנסיה העברית על מותו של זה אנחנו מוצאים גם נקודה אתה קטנה ומאירה, מעט קורת רוח, בדעתנו כי רק הספרות העברית עשתה לו את השם הגדול הזה. הספרות הזאת אשר אין תומך ואין סועד לה מקהל בעלי הכסף ואשר סופריה נחלו קלון תחת כבוד; שם המליץ

אשר היה לחגא בעיני כל אחינו החרדים לפני עשרות שנים, כחו גדול כיום הזה לעשות – לאַחד. מסופריו שם עולם לא יכרת.³²

פרייל עורר את הערכתם של יריביו הגדולים, וכאשר הלך לעולמו ספד לו בדברים נרגשים גם זלמן אפשטיין, ואילו ליליינבלום ולוינסקי קראו לציבור לתרום למען אלמנתו וששת ילדיו. אבל בקהל המקורי שלו לא עזרה ל"איש יהודי" השתתפותם של עיתונאים בולטים כמו אברהם לודויפול ודיווחיו מפריז על פרשת דרייפוס,³³ הכתב והפרשן הבין-לאומי ד"ר העציוני או שמואל רוזנפלד, בעל המדור הפופולרי "מכתבים מערי השדה". גם לא תמיכתו התקיפה באליעזר בן יהודה עקב רדיפתו על ידי החוגים החרדיים בירושלים ואף לא הצלחת המדור הספרותי שלו שנשאר ממלכה לעצמה. המליץ הושמץ בחוגים ובקונגרסים הציוניים כי "תיכון ידו עם השחורים".³⁴ הפיכתו של המתחרה הצפירה על ידי נחום סוקולוב לכיטאונה הרשמי של התנועה הציונית השלימה את ניצחונו בתחרות על קהל קוראי העברית באירופה. המליץ נסגר סופית ב־1904.

הערות

- 1 יהודה לייב גורדון (1831–1892) יליד וילנה, נחשב לגדול משוררי תקופת ההשכלה, והיה גם סופר ומבקר, מורה ומזכיר קהילת סנקט פטרסבורג. בכתביתו תקף בחריפות ובשנינות את המסד הרבני וב־1879 נאסר בגלל הלשנת חסידים לשלטונות כי עבר על חוקי המדינה. הוא ערך את המליץ, כתב שירים אפיים על נושאים מקראיים וחברתיים. אחרי פרעות 1881 ("הסופות בנגב") דגל בהגירה למערב.
- 2 משה ליב ליליינבלום (1843–1910) היה סופר, פובליציסט ופעיל ההשכלה. נולד בקיידן שבמחוז קובנה ואחרי שנישא בגיל 16 עבר לוויילקומיר והחל לגלות נטיות משכיליות מובהקות. בשלהי שנות השישים ייסד חבורה לקריאה בספרי השכלה, כתב שירה וכפובליציסט מתח ביקורת חריפה על החברה המסורתית. היה מטרה לתקיפות מילוליות ופיזיות מצד החרדים.
- 3 אשר צבי גינצברג (1856–1927), שנודע בכינוי אחד העם, נולד בפלך קייב ומת בתל אביב, היה סופר, פובליציסט ואיש רוח רב השפעה שנמנה עם ראשי הוגי הציונות ודובריה. הוא נחשב לאבי זרם הציונות הרוחנית ודגל בחיזוק חיי התרבות והרוח של העם היהודי, בייסוד "מרכז רוחני" מול הציונות המדינית של הרצל. ב־1896 ייסד את הירחון השלח.
- 4 אלכסנדר הלוי צדרכובים (1816–1893) היה סופר, עיתונאי ועסקן עברי ויהודי, חתם בשם העט אר"ז. בשנת 1860 הקים באודסה את הביטאון המרכזי של ההשכלה העברית המליץ, ולצדו, תחילה כמוסף ואחר כך כעיתון עצמאי, את קול המבשר ביידיש. ב־1871 עבר העיתון לסנקט פטרסבורג והיה העיתון העברי הראשון בעיר הבירה הרוסית. לצידו הוציא לאור עיתון ברוסית. אחר כך שוב הקים עיתון ביידיש בשם יידישע פאלקסבלאט בסנקט פטרסבורג. ב־1886 הפך המליץ ליומון. מאמצע שנות השמונים גייס את עיתונו לשירות תנועת חיבת ציון. אר"ז ערך את העיתון עד מותו.
- 5 ד"ר אהרן (ארנולד) יצחק גולדנבלום (1828–1913), חתנו של אר"ז ושותפו להוצאת המליץ, היה אחראי לעיתון בגרמנית ואחר כך ביידיש שיצאו לאור לצדו.
- 6 יהושע סירקין (1838–1922) היה יליד בלארוס, מראשוני חובבי ציון ופעיל ציוני עברי. סופר, יושב ראש אגודת "דורשי ציון" במינסק, יוזם הקמתה של הספרייה הלאומית בירושלים וממקימי התיישבות עין זיתים בארץ ישראל.
- 7 מצוטט אצל שמואל לויבן ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ", העולם, גיליון

- 25, 1914, עמ' 4. (להלן: ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ").
- 8 יהודה לייב (לאון) רבינוביץ' (1862-1938), המכונה "איש יהודי", היה עיתונאי, עורך וסופר עברי, למד רפואה בהיידלברג ומדעי הטבע בסורבון בפריז. ב-1887 התחיל לכתוב מאמרים ולפרסמם בכתבי עת עבריים בני התקופה, ובהם המליץ. שנה לאחר מכן הוזמן לערוך את כתב העת המגיד. ב-1890 הזמין אותו אלכסנדר צדרכובים (אר"ז) לשמש כעוזרו בעריכת המליץ, ולאחר מותו שימש בפועל כעורך כתב העת. רבינוביץ' החליף רשמית את יצחק גולדנבלום, חתנו של אר"ז, כעורך המליץ רק ב-13 בדצמבר 1893 והיה עורכו של העיתון עד סגירתו ב-1904.
- 9 ש"ל ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ", העולם, גיליון 26, עמ' 16.
- 10 י"ח טביוב, "פוליטון, לתחית המליץ", המליץ, גיליון 1, 1.1894.
- 11 אחד העם, "עזרת סופרים, אל העורך החדש", המליץ, גיליון 2, 15.1.1894 (להלן: אחד העם, "עזרת סופרים, אל העורך החדש").
- 12 ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ".
- 13 אחד העם, "עזרת סופרים, אל העורך החדש".
- 14 הלבנון יצא לאור בשנים 1863-1886 בירושלים, בפריז, במייניץ ובלונדון, בעריכת יחיאל בריל שנודע בסגנונו החריף.
- 15 אחד העם, "עזרת סופרים, אל העורך החדש".
- 16 ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ".
- 17 ירחון עברי. השילוח יצא מ-1896 עד 1926 והיה אז הביטאון הספרותי העברי החשוב ביותר והמרכזי. הוא נוסד בידי חברת אחיאסף, הוצאת ספרים עברית שהוקמה בוורשה ב-1892 ופעלה במידה רבה בהשראת משנתו של אחד העם שעיקרה היה "הכשרת לבבות העם ללאומיותו". אחד העם עצמו עמד בראש ההוצאה ב-1896, ערך את כתב העת בפועל עד 1902, וראה בירחון לא רק כלי ביטוי למשנתו הלאומית-רוחנית, אלא במת דיון ועיון מרכזית בענייני היהדות והיהודים בעבר ובהווה. מ-1903 עד 1919 הופיע בעריכת יוסף קלוזנר בוורשה ובאודסה. ומ-1919 עד 1926 בירושלים.
- 18 הרב יהושע יוסף פרייל (1858-1896) היה רב העיר קרוק שבמחוז קידן בליטא. היה מהרבנים הצעירים הבולטים בעלי השכלה כללית ואיש תקשורת מרכזי באורתודוקסיה, וכתב בקביעות בהמליץ בשנים 1894-1896, שם ביטא את עמדתו כמתנגד חריף של התנועה הלאומית. ראו עליו בהרחבה, ועל פולמוסו עם אנשי חיבת ציון בולטים במאמרו של יוסף שלמון, "הרב יהושע יוסף פרייל: מתריע בשער", בספרו ובחקותיהם לא תלכו: נתיבות בחקר האורתודוקסיה, ירושלים: מוסד ביאליק, 2019, עמ' 273-284 (להלן: שלמון, "הרב יהושע יוסף פרייל: מתריע בשער").
- 19 הרב שמשון רפאל הירש (1808-1888) היה רב גרמני מאבות הניאוראורתודוקסיה במאה התשע-עשרה. במקביל לעמידתו בראשות המאבק ברפורמים ובפוזיטיביזם-היסטוריים ולקריאתו לדתניים השמרניים לפרוש מכלל הציבור היהודי שזנח את שמירת המצוות, הוא דגל במודרניזציה ואקולטורציה מקיפות ובהשתלבות לשונית, תרבותית ואזרחית באומה הגרמנית.
- 20 יהושע יוסף פרייל, "עזרת סופרים. עדיין לא הגיע לפלגות", המליץ, גיליון 233, 7.11.1895.
- 21 הנ"ל, "עזרת סופרים: פרק בשיר", המליץ, גיליון 122, 13.6.1894.
- 22 שלמון, "הרב יהושע יוסף פרייל: מתריע בשער", עמ' 276.
- 23 יהושע יוסף פרייל, "בניך, בוניך", המליץ, גיליון 194, 7.9.1894.
- 24 זלמן אפשטיין (עפשטיין, 1860-1936), היה מסאי, פובליציסט ופעיל ציוני. נולד בליובאן שבפלך מינסק, למד בנעוריו בישיבת וילוויץ. בהיותו בן 16 עברה משפחתו לאודסה. ב-1879 החל לפרסם מאמרים בנושאים לאומיים בכתבי העת הקול, המליץ, הצפירה והבקר אור. את ראשיתו הספרותית הממשית ראה בפרסום מאמריו על חיבת ציון בהמליץ מ-1882 ואילך. ב-1889 היה ממייסדי אגודת הסתרים הציונית "בני משה" בראשות אחד העם, ובשנים 1890-1900 שימש כמזכיר ועד אגודת חובבי ציון באודסה. נמנה עם המשתתפים הקבועים בירחון השילוח. ב-1904 עבר לסנקט פטרסבורג וערך את העיתון היומי בידידש דער טאָג. היה פעיל מאוד בתחום החינוך העברי והחיאת השפה

- העברית, וב-1911 אף יזם הקמת גן ילדים ובית ספר ראשון מסוגו ברוסיה ששפת ההוראה והדיבור בו הייתה עברית. ב-1925 יצא מרוסיה הסובייטית, עלה לארץ ישראל ועסק בעבודות ספרותיות שניתנו לו בהשתדלותו של ח"נ ביאליק, והשתתף בקביעות בעיתון הארץ.
- 25 פרייל, "עזרת סופרים. גדולה תשובה", המליץ, גיליון 15, 30.1.1896.
- 26 הנ"ל, "עזרת סופרים. מכתב להמו"ל", שם, גיליון 246, 20.11.1894 (להלן: פרייל, "עזרת סופרים. מכתב להמו"ל").
- 27 שם.
- 28 ארגון חרדי אנטי ציוני שעסק החל ב-1884 בעיקר בתעמולת נגד וכוונה כפי מתנגדיו וקורבנותיו "הלשכה הטהורה" או "הלשכה השחורה" של קובנה. הקים אותו העסקן והפובליציסט החרדי יעקב ליפשיץ, בחסותו של הרב אלחנן יצחק ספקטור, שליפשיץ שימש כמזכירו.
- 29 מפלגה יהודית אורתודוקסית בגליציה שנוסדה ב-1878 על ידי הרב שמעון סופר עם שבועון בשם דומה שיצא בלבוב.
- 30 פרייל, "עזרת סופרים. מכתב להמו"ל".
- 31 שמואל יעקב יצקאן (1874-1936) היה עיתונאי, מוציא לאור ופובליציסט יידי. הוא נולד בעיירה וובולניק בליטא וב-1895 עבר לסנקט פטרסבורג, שם החל בפעילותו העיתונאית. תחילה כתב בעברית בעיתון המליץ. ב-1902 התיישב בוורשה, היה לכתב של הצפירה והצטרף לתנועה הציונית. ב-1906 ייסד יחד עם נח פינקלשטיין את אידישעס טאָגענבלאַט, עיתון יומי שנמכר במחיר קופיקה אחת. בד בבד הם הוציאו לאור גם את העיתון אידישע וואָכענבלאַט, שפרסם גם ספרות ופובליציסטיקה. ב-1908 הקים יחד עם האחים נח וחיים פינקלשטיין את העיתון היינט, שהיה אחד העיתונים הפופולריים ביותר בעולם היהודי. בשנים 1926 עד 1928 חי יצקאן בפריז, שם יסד וערך יחד עם פינקלשטיין את העיתון פאָריזער היינט.
- 32 שמואל יעקב יצקאן, "עזרת סופרים. הרב יהושע יוסף פרייל ז"ל", המליץ, גיליון 96, 10.5.1896.
- 33 ראו גדעון קוץ, חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית, ירושלים: הספריה הציונית ואוניברסיטת תל אביב, 2013, עמ' 132-154.
- 34 ציטרון, "רשימות לתולדות העתונות העברית, המליץ", העולם, גיליון 28, עמ' 17.

צופר/צוהר: העיתון החרדי העצמאי הראשון בישראל

מנחם קרון-קרץ

רקע היסטורי

לאחר קום המדינה הזדהו החרדים בישראל עם השקפותיה של אחת משש תנועות שכל אחת מהן ביטאה תפיסת עולם משלה ביחס לאורח החיים החרדי הנכון ובאשר לדרך שבה על הציבור החרדי להתייחס למדינה. התנועה הפוליטית החרדית הוותיקה והגדולה ביותר הייתה "אגודת ישראל" (להלן: אגו"י). אף שנוסדה עוד בשנת 1912, היא החלה את פעילותה הממשית באירופה רק לאחר תום מלחמת העולם הראשונה. בתקופה זו היא פעלה גם בארץ ישראל בשיתוף פעולה עם ועד העיר האשכנזי שכלל את שומרי המצוות שהסתייגו מהציונות וביקשו להקים להם ארגון נפרד מזה של כל היהודים.¹ עד אמצע שנות השלושים שלטו הפעילים הירושלמים בהנהגת התנועה בכל ארץ ישראל. עם התרחבות הסניפים שפעלו מחוץ לירושלים והקמתם של סניפים חדשים, ולאחר עלייתם של מנהיגים נוספים של אגו"י מחוץ לארץ, נחלשה השפעתו הפוליטית של המרכז הירושלמי, אולם הוא נותר הסניף הגדול והמשפיע ביותר של התנועה בישראל.² המחנה החרדי בעל ההשקפה המתונה ביותר בשאלת הציונות ומדינת ישראל היה תנועת הפועלים החרדית "פועלי אגודת ישראל" (להלן: פא"י). סניף ראשון של הארגון נוסד בירושלים בראשית שנות העשרים, אבל התפרק זמן קצר אחר כך. במחצית הראשונה של שנות השלושים הוקמה התנועה מחדש ואימצה השקפת עולם שהייתה קרובה ברוחה לזו של תנועת הפועל המזרחי. תנועה זו ייצגה כשליש מכלל הציבור החרדי והייתה הזרוע ההתיישבותית שלה. לקראת הבחירות לאסיפה המכוננת ובמערכות הבחירות שלאחריהן לכנסת ולעירייה, ניהלו אגו"י ופא"י משא ומתן שלעיתים הניב שיתוף פעולה ולעיתים הסתיים בחילוקי דעות. גישתה החיובית של פא"י למערכות השלטון במדינת ישראל באה לידי ביטוי בהשתתפותה בקואליציה במהלכן של 12 מתוך 15 הממשלות שכינהו ברבע המאה הראשון למדינה, בהשוואה לאגו"י, שהצטרפה לארבע ממשלות בלבד.³ מבין הסיעות שראו עצמן משויכות לאגו"י החזיקה "פועלי אגודת ישראל הירושלמית" (להלן: פאג"י) בהשקפות השמרניות והאנטי-ציוניות ביותר. ודוק, תנועה זו, השונה ברוחה מתנועת פא"י שהוזכרה לעיל, פעלה רק בבירה. בדומה לקודמתה גם היא ראתה עצמה כתנועת פועלים, אולם כד דחתה את עמדותיהן המתונות של אגו"י ושל פא"י בנוגע לציונות ולמדינת ישראל.⁴ בראשית שנות החמישים, בשיא כוחה הפוליטי – שנמשך

שנים ספורות בלבד – הצליחה התנועה לשלוח נציג אחד למועצת עיריית ירושלים. ניסיונותיה לרוץ ברשימה נפרדת לכנסת לא צלחו.

קבוצה רביעית שפעלה כסיעה פנימית במסגרת אגו"י הייתה "צעירי אגודת ישראל" (להלן: צא"י). ראשיתה של תנועה זו בקבוצה צעירים קנאים בני הישוב הישן שהונהגו בידי אהרן קצנלבוניגן ועמרם בלוי. לאחר שאלה פרשו מאגו"י והקימו את נטורי קרתא, הפכה תנועת צא"י לתנועתם של צעירים שהשתייכו לאגו"י. השקפותיו של ראשי מחנה זה היו פשרניות פחות מאלה של מנהיגי תנועת האם שפרשה עליו את חסותה.

המחנה החרדי החמישי היה "העדה החרדית". לאחר השתלטותם של נטורי קרתא על הנהגתו של ארגון זה בשנת 1945, הורחקו ממנו החרדים המתונים תומכי אגו"י והוא הפך לארגון גג שהמשותף לחברי כל הקבוצות שהשתייכו אליו היה קבלת מרותה של הנהגת הארגון, כלומר של רבני הבר"ץ (בית דין צדק). מחנה זה דגל בהשקפת עולם אנטי-ציונית ואנטי-מודרנית ואימץ אורח חיים מסתגר וקפדני. אחד הביטויים להסתגרות זו היה הימנעותה של העדה החרדית ושל הקבוצות החברות בה מהשתתפות במערכת הפוליטית הן ברמה הארצית הן ברמה העירונית. חברי העדה החרדית החרימו את מוסדות המדינה ואת המפלגות החרדיות ששיתפו איתה פעולה. הם נמנעו מלקבל שירותים מגופים כמו קופת החולים ה"ציונית" או קצבאות סיוע ממשלתיות של הביטוח הלאומי, וראשי מוסדותיהם סירבו להסתייע בתקציבים ממשלתיים ועירוניים.⁵

הקבוצה השישית הייתה זו של נטורי קרתא שהורכבה מבני קבוצות שונות בעדה החרדית. המכנה המשותף להם היה השקפת עולם קנאית בלתי-מתפשרת ומנהיגם הבולט ביותר היה ר' עמרם בלוי.⁶ נטורי קרתא מיצבה עצמה כמתנגדת האידיאולוגית והקולניית ביותר לציונות, ועם תום מלחמת השחרור פעלה בדרכים שונות כדי לקעקע את מעמדה המדיני של המדינה שקמה זה עתה.⁷ מאז ואילך היו נטורי קרתא לגורם העיקרי שארגן הפגנות ומחאות כנגד תופעות שונות שפגעו באורח החיים הדתי, בעיקר בירושלים אך גם במקומות אחרים.

עוד בתקופת המנדט פרסמה כל אחת מן הקבוצות החרדיות הללו עיתון משל עצמה. אלה כללו את: קול ישראל שיצא על ידי אגו"י, שערים שיצא מטעם פא"י, הקול שאותו הוציאה לאור פאג"י, דגלנו שיצא מטעם צא"י, העדה, שיצא מטעם העדה החרדית, והחומה שיצא לאור על ידי נטורי קרתא. אחדים מן העיתונים המשיכו לצאת לאור גם לאחר קום המדינה, חלקם בשמות אחרים.⁸ העיתון המוביל בחברה החרדית לאחר קום המדינה היה היומון המודיע שיצא מטעם אגו"י ולצידו שערים, שבשנת 1951 הפך אף הוא לעיתון יומי. כלומר, מראשית תקופת המנדט שירתו העיתונים החרדיים את הרוח הפוליטית ואת העקרונות הדתיים של התנועה הפוליטית שהוציאה אותם לאור.⁹ העיתון החרדי הראשון מקום המדינה שלא מומן על ידי תנועה פוליטית ולא שימש שופר להשקפותיה היה העיתון צופר/צוהר שבו יעסוק מאמר זה.

הרקע לפרסום העיתון

בסוף שנות השבעים, אז החל העיתון לצאת לאור, התחוללה מהפכה של ממש בחברה החרדית. משנות השלושים גרו רוב החרדים שהשתייכו לזרם החרדי המרכזי בסביבה מעורבת ובה היו חילונים, מסורתיים ודתיים. רוב הגברים החרדים יצאו לעבוד בעבודות שונות לצד ישראלים מכל הסוגים. רבים מהם לא לבשו בגדים מיוחדים שהבדילו אותם מיתר התושבים ולא האריכו את זקנם ופיאותיהם. ברוב בתי הספר היסודיים של אגו"י לימדו אמנם יותר שעות של לימודי קודש, אך גם לימודי חול במתכונת דומה לזו של בתי הספר הממלכתיים, וילדים חרדים רבים קראו את ספרות הילדים הכללית.

בתל אביב התרכזה הקהילה החרדית השנייה בגודלה בישראל שרובה מנתה יהודים חסידיים. חלק מן האדמו"רים והחסידים בתל אביב ובערים אחרות תמכו בגלוי במפלגות הדתיות-ציונות. רוב הציבור החרדי היה גאה במדינה ובהישגיה, ובשנותיה הראשונות של המדינה ציינו מוסדות חרדיים לא מעטים את יום הזיכרון ויום העצמאות בדרך זו או אחרת. יחסם החיובי של החרדים למדינה בא לידי ביטוי גם בעיתונות החרדית הרשמית.¹⁰ לאחר חורבן עולם התורה בשואה החליטו הרבנים כי יש לבנות מרכז תורני בישראל. הם עודדו את הצעירים ללמוד תורה בהתמדה, ואת המוכשרים שלחו להמשיך וללמוד בכולל גם לאחר נישואיהם. עם זאת, היות שמספר הפטורים מן השירות הצבאי היה קטן, ולאור העובדה שהכוללים לא קיבלו תמיכה ממשלתית, היה מספר הלומדים בהם קטן יחסית. רוב הצעירים החרדים שלא למדו בכוללים התגייסו לצה"ל, לשירות מלא או חלקי. לצד המתגייסים לכלל היחידות הצה"ליות שירתו חיילים חרדים רבים ברבנות הצבאית ומספר קטן יותר של צעירים חרדים התגייסו ליחידות נח"ל מיוחדות שהוקמו במיוחד עבורם.¹¹ בוגרי השירות ביחידות אלה ערכו לאחר שחרורם אירועים חברתיים משותפים, יסדו בית כנסת משל עצמם ואף הקימו את שיכון הנח"ל החרדי בסמוך למושב החרדי קוממיות בדרום הארץ. הגאווה על שירותם הצבאי של החרדים באה לידי ביטוי לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר הציבור החרדי על רבניו היו שותפים לתחושות השמחה וההתעלות בעקבות הניצחון הגדול.¹²

בשנת 1969 הלך לעולמו הרב יוסף שלמה כהנמן, מייסדה של ישיבת פוניבז', הנחשבת עד היום לספינת הדגל של הישיבות בישראל. בעקבות הופעותיו הפומביות הרבות, הוא היה אחת הדמויות החרדיות המוכרות והמשפיעות ביותר, ותפיסת עולמו ייצגה את השקפתו המתונה של הזרם החרדי המרכזי. המנהיג החרדי הבולט ביותר בעשורים הבאים היה הרב אלעזר מנחם מן שך שבשנות השבעים, לאחר מאבק קשה במתנגדיו הרבים, הפך לגדול הדור, כלומר המנהיג הבלתי מעורער של היהדות החרדית. בניגוד לקודמו קידם הרב שך השקפת עולם קפדנית, ביקורתית וברלנית על מדינת ישראל ותושביה הלא-חרדים.¹³

בשנות השבעים התגבשה בהשראתו של הרב שך השקפת עולם חרדית חדשה – ה"השקפה". המדובר היה באוסף של מוסכמות חברתיות חדשות שהכתיבו לציבור

החרדי כיצד לחיות את חייו גם במרחבים שלא הוגדרו על ידי ההלכה. כלומר היכן להתגורר, איך להתלבש, מה ללמוד, היכן לעבוד, לאיזו מפלגה להצביע, איך לבלות את שעות הפנאי וימי החופש, אילו מוצרי תרבות לצרוך, באילו אמצעים טכנולוגיים להשתמש ואילו יש לפסול, ועוד. במקביל תקף הרב שך בלשון חריפה את הציבור החילוני בישראל ועודד את הציבור החרדי לשמור ממנו ומכל מה שקשור בו מרחק רב ככל האפשר. הרב שך הפך לדמות הבכירה במועצת גדולי התורה, ואחרי המהפך בבחירות בשנת 1977, ולאחר 25 שנים שבהן סירבה אגו"י להצטרף לקואליציה, קבע כי עליה לחזור ולהצטרף לממשלה.

בכך הפך הרב שך את היוצרות. קודם לכן הביט רוב הציבור החרדי באופן חיובי על המדינה והדרך היחידה שבה ביטא את הסתייגותו מאופיה החילוני היה באופן סמלי באמצעות הימנעותו מלהצטרף לקואליציה שנשלטה בידי מפלגות השמאל. לאחר חזרתה של אגו"י לקואליציה, ובניצול התקציבים הגדולים שקיבלה, חינכו מוסדותיה את הציבור החרדי להסתייג מן המדינה, ממוסדותיה ומתושביה הלא־חרדים. כתוצאה מכך חלה עלייה חדה במספר התלמידים בכוללים ובמקביל צנח מספרם של החרדים שהתגייסו לצבא או השתתפו בכוח העבודה. כך הפך הרב שך את המשוואה "אהדה למדינה – כן, ישיבה בממשלה – לא" על ראשה וקבע כי "ישיבה בממשלה – כן, אהדה למדינה – לא"¹⁴. אחת התוצאות של מהלכי ההקצנה של הרב שך הייתה ירידת כוחה הפוליטי של פא"י, שהייתה המפלגה החרדית המתונה ביותר ביחסה למדינה.

השקפת העולם החרדית החדשה התגבשה בעיקר בבני ברק, מקום מושבו של הרב שך, שבה הפך באותה תקופה הציבור החרדי לרוב בקרב תושבי העיר. הראשון שקידם את הפיכת החברה החרדית ל"חברת לומדים" היה תושב העיר הרב אברהם ישעיהו קרליץ, שכונה החזון איש, שבשנות הארבעים עודד צעירים מוכשרים להמשיך את לימודיהם בכולל אחרי נישואיהם לתקופה בת כמה שנים שרק לאחריה יצאו לשוק העבודה. מי שהמשיך וקידם את היוזמה באופן מוגבל היה הרב כהנמן, ראש ישיבת פוניבז', שהקים כולל לבוגרי הישיבה. תמיכה נוספת קיבל הרעיון מן הרב יוסף אברהם וולף שהקים סמינר, כלומר בית ספר תיכון לבנות חרדיות, שעודד את תלמידותיו להינשא למי שמתכוונים "להמית את עצמם באוהלה של תורה", ולשאת בעול הפרנסה המשפחתית. אולם מי שהפך את חברת הלומדים לנורמה מקובלת בחברה החרדית היה הרב שך.

באותה תקופה היו באגו"י חמש סיעות עיקריות. הגדולה והחזקה שבהן נשלטה בידי הרבי מגור, ראש החצר החסידית הגדולה בישראל, שחותנו, יצחק מאיר לויץ, היה אז מנהיגה הבולט ביותר של המפלגה כולה. הסיעה השנייה נשלטה בעיקר בידי החרדים הירושלמים שנציגיהם היו בני משפחת פרוש. הסיעה השלישית הונהגה בידי עושי דברו של הרבי מוויז'ניץ, החצר החסידית השנייה בגודלה. ואילו הסיעה הרביעית הייתה של צא"י, שייצגה את ההשקפה הליטאית הלא־חסידית ומנהיגה הבכיר היה שלמה לורנץ.

הקבוצה החמישית בגודלה ובהשפעתה הורכבה מנציגי היהדות המזרחית, שראשיה כיהנו רק תקופות קצרות כחברי כנסת.

הרב שך, שעמד בראש ציבור תלמידי הישיבות הליטאיות ובוגריהן, אמנם ראה את עצמו כמנהיגה של האליטה החרדית הלמדנית, אך עם זאת הבין כי היות שקבוצה זו הייתה הקטנה ביותר בגודלה, היה הייצוג הפוליטי שלה נמוך מזה של יתר הקבוצות. כדי לשפר את מעמדו הפוליטי תקף הרב שך בתקיפות את כל מתנגדיו, בעיקר את הזרמים החסידיים השונים ובראשם חב"ד. הצעדים הללו יצרו מתחים בין לורנץ, מנהיג סיעת "ציונות והגשמה" הליטאית שצייתה להוראותיו של הרב שך ושעיקר כוחה היה בבני ברק, ובין סיעת "שלומי אמוני ישראל" בראשותו של הרב מנחם פרוש, שייצגה בעיקר את השקפתם של ראשי הישיבות הירושלמיות הגדולות.

זאת ועוד, בשנת 1978 נפטר אהרן קצנלכובגן, מי שמילא את מקומו של עמרם בלוי כמנהיג קבוצת נטורי קרתא ובעקבות זאת התעורר מאבק ירושה על תפקיד מנהיג התנועה. שנה לאחר מכן נפטר רבי יואל טייטלבוים, האדמו"ר של חסידות סאטמר ומנהיגה הרוחני והבלתי מעורער של "העדה החרדית", ארגון הגג של הקבוצות האנטי-ציוניות שהתנגדו לא רק לציונות ולמדינה, אלא גם למפלגות החרדיות ששיתפה איתה פעולה. בעקבות התרחשויות אלה התנהלו מחלוקות בכמה מישורים: ראשית בין שני המנהיגים הפוטנציאליים של נטורי קרתא, שנית, בין נטורי קרתא ובין העדה החרדית שהיא שמה במתינות ובפשרנות, שלישית בין העדה החרדית ובין חסידות בלז שהחליטה לנצל את הסיטואציה החדשה ולהתנתק מהשפעתה של העדה החרדית, ורביעית בין חסידי סאטמר באמריקה ובין העדה החרדית מזה וחסידות בלז מזה.

המו"ל, העורך והכותב הראשי: חיים שאולזון

אלתר פרץ חיים שאולזון (להלן: שאולזון) נולד בשנת 1952 בירושלים, שבה התגוררה משפחתו בשכונות החרדיות מאה שערים וכרם אברהם. אביו, שמואל שאולזון, היה פעיל ותיק באגו"י ותקופה מסוימת כתב בעיתון קול ישראל שיצא מטעמה בתקופת המנדט. מאוחר יותר נבחר האב לנציג המפלגה למועצת העיר ירושלים, ובין השנים 1973–1980 מילא את תפקיד סגן ראש העיר. בתחילת שנות השבעים, מעט לאחר נישואיו, התגייס שאולזון לצה"ל ושירת ברבנות הצבאית. בתום תקופה זו החל לעבוד כעוזר הפרלמנטרי של חבר הכנסת החרדי מנחם פרוש, מנהיגו הפוליטי הבלתי מעורער של הציבור החרדי בירושלים. בעזרת כוחו הפוליטי של אביו ובתמיכת מנחם פרוש, החל שאולזון, שנחשב כבר כאחד ממנהיגי הדור הצעיר, להיות מעורב בפעילות פוליטית

אלתר פרץ חיים שאולזון
בתמונה שפורסמה פעמים
רבות בעיתונו

השבועון צופר אסור לבוא בקהל.

בשה"י

הננו להודיע בזה לרבים השואלים, כי נתברר לנו בבירור נמור מפי רבים וכן שלמים שהשבועון **צופר** אסור לבוא בקהל, כי הוא מלא יכילות לשון הרע וליצנות גרועה ובוזוי לת"ח וגדולי תורה ולבני הישיבות, ומכניס ארס "אשר קרד" ולענ ליסודי היהדות ומקלקל להרוס את החינוך רח"ל מפי".

ושומר נפשו ירחק ממנו לא לקרוא בו ובל יראה ובל ימצא בביתו, וכשי"כ בני הישיבה ות"ח יברחו ממנו כמפני אש אבדון, כי עלון מסוג כזה הג"ל הוא מפריע מאד מאד להצלחה בתורה ויר"ש, ואחז"ל בשה"ר שכל ליצנות הנכנסת לראשו יונא כנדה דבר של תורה, ואמרו שליצנות אחת דוחה מאה תוכחות.

ולשומעים יונעם ותבא עליו ברכת טוב ויעליחו בתורה ויר"ש וכט"ס ברו"ג

ועל זה באנו על החתום אר ליום ב' פי וירא העש"ט

אלעזר מנחם מן שך יעקב ישראל קניבסקי
יחיאל מיכל פיינשטיין שמואל הלוי ואנר ש. נסים קרליץ

כרוז פומבי שפרסמו הרבנים נגד העיתון צופר בסוף שנת 1979

והיה חבר בהנהלתה של אגו"י. בשנת 1975 ניסה שאולזון להקים עיתון עצמאי בשם קולמוס, אך כישלון הגיליון הראשון ריפה את ידיו.

באמצע שנות השבעים, בעקבות המתחים שהתעוררו באגו"י, הוחלט לקיים בה בחירות פנימיות. לקראת הבחירות הוקמו סיעות מספר ושאולזון הצטרף אל "שלומי אמוני ישראל" שבראשותו של מנחם פרוש, אשר ייצגה בעיקר את הציבור הירושלמי וגם כמה חצרות חסידיות קטנות. המאבק העיקרי טרם הבחירות היה בין סיעה זו לסיעת ציות והגשמה שבראשותו של שלמה לורנץ, מנהיגה של צא"י, אשר ייצגה בעיקר את הציבור הליטאי בכני ברק שבהנהגתו של הרב שך. עם התחזקות מעמדו של הרב שך, התעורר חשש במחנה הירושלמי כי כשם שהוא פסל והשפיל את ראשי הציבור החסידי, הוא יפגע גם במנהיגות החרדית בירושלים, שבני משפחות פרוש ושאולזון נמנו עימה. בשנת 1978 נפטר יהודה לייב לויץ, העורך הוותיק של עיתון המודיע ובמקומו מונו שלושה עורכים, שכל אחד מהם ייצג מחנה חרדי אחר. היות שלכל אחד מהם הייתה זכות וטו, חדל העיתון מן הקו המאוזן שבו אחז עד אז, ומנע פרסומים על קבוצות חרדיות רבות. לאחר שהבין כי העיתונים החרדיים אינם משקפים את המתרחש בעולם החרדי, החליט שאולזון להקים את השבועון צופר. בניגוד לעיתונים שיצאו אז לאור, שכל אחד מהם ביטא רק את השקפת התנועה שהוציאה אותו לאור, התחייב שאולזון להציג את כל קשת הדעות החרדית. כן רצה להקים בית ספר לעיתונאים דתיים וחרדיים, אולם יוזמה זאת לא עלתה יפה.¹⁵

הסכסוך המתמשך עם לורנץ וסיעת ציות והגשמה עלה מדרגה בסוף שנת 1979, כאשר שאולזון הוזמן למשרד סיום העונה של "עלי כותרת", תוכנית הריאיונות הפופולרית של הערוץ היחיד בטלוויזיה הישראלית. צוות התוכנית הושיב אותו בסמוך למלכת היופי רינה מור והשניים נצפו משוחחים זה עם זה. לורנץ ניצל את ההזדמנות, הדפיס תמונה

שערים אופייניים של העיתון בשני שמותיו, צופר וצוהר

של השניים באלפי עותקים והפיץ אותם בשכונות החרדיות. במקביל ניצל את המהומה כדי להכפיש את דמותו של שאולזון באוזני פטרונו, הרבנים הליטאים מבני ברק.¹⁶ בעקבות זאת פרסמו הרב שך, הרב יעקב ישראל קנייבסקי (הסטייפלר), הרב יחיאל מיכל פיינשטיין, הרב שמואל הלוי וואזנר והרב נסים קרליץ מכתב פומבי שבו נאמר כי "השבועון צופר אסור לבוא בקהל, הוא מלא רכילות, לשון הרע וליצנות גרועה וביזוי לתלמידי חכמים ולבני ישיבות". עוד בטרם פרסום המכתב שינה שאולזון את אחת בכותרת העיתון והפך את שמו מצופר לצוהר. כך המשיך השבועון להופיע ברצף ובאותה המתכונת, ובדיעבד התברר כי הפרשה כולה לא פגעה בשאולזון ובעיתונו. בסוף שנת 1982, עם תחילת מבצע "שלום הגליל" שהתמשך והפך למלחמת לבנון הראשונה, נסגר העיתון על רקע קשיים כלכליים. במהלך המלחמה התרגל הציבור החרדי לצרוך בקביעות את העיתונות היומית הכללית שפרסמה ידיעות מעודכנות על חזית המערכה, וכתוצאה מכך ירד הביקוש לעיתונות חרדית מגזרית. בנוסף, החסידים של חצרות בלז וחב"ד שהוחרמו בעיתונות החרדית הכללית נמנו עם לקוחותיו הגדולים של צוהר/צופר. אולם בתחילת שנות השמונים החלו שתי החצרות להוציא לאור כתבי עת משלהם ומספר מינוייו של שאולזון צנח.

בשנת 1983 היגר שאולזון לארצות הברית, הקים עסקים פרטיים ושנתיים מאוחר יותר הוא החל להוציא בניו יורק את העיתון פנים חדשות, בעברית ובידיש. בשנת

2008 שינה את שם העיתון לבעולמם של חרדים ובשנת 2011 חדל העיתון להופיע, אך במקביל הוא פתח בלוג באותו השם. בלוג זה כולל גם סרטונים, שבהם מביע שאולזון את דעתו בעניינים שונים הנמצאים על סדר היום של החברה החרדית וחושף ידיעות שאינן מובאות לידיעת הציבור החרדי בעיתונות החרדית הכתובה. הבלוג, הממשיך לפעול גם כיום (2023), עורר עניין רב בציבור החרדי מראשיתו ובעשר השנים הראשונות לפעילותו נרשמו בו מעל 130 מיליון צפיות.¹⁷

העיתון

כדי לממן את הוצאת העיתון פנה שאולזון לידידיו בארצות הברית שהיו חסידי חב"ד, והם תמכו בהוצאתו לאור. העיתון נכתב בעברית, יצא מדי שבוע, בדרך כלל בימי רביעי, וכל חוברת כללה 24–30 עמודים. העיתון נדפס בדפוס ג'רוסלם פוסט בירושלים בשחור ובצבע נוסף ששימש להדגשת השער והכתורות החשובות. נדפסו בו תמונות רבות, ולעיתים היו תמונות שחזרו על עצמן. בשער הגיליון הופיעה בדרך כלל תמונה של האישיות התורנית שבה עסקה הכתבה העיקרית של הגיליון. העיתון, שהצהיר על כוונתו להציג תמונת מצב מלאה ומאוזנת של ההתרחשויות בעולם דתי והחרדי, כיוון לדרכו של השבועון הדתי הפופולרי פנים אל פנים שיצא לאור בין השנים 1954–1973 לסירוגין וכלל גם כתבות על העולם החרדי.¹⁸

אף שהעיתון הוגדר כעיתון לכלל הציבור הדתי, בפועל כמעט מעולם לא הופיעו בשעריו תצלומים של רבנים מן הציונות הדתית, ועיקר ההתייחסות לציבור זה הייתה בהקשר לפעילות הפוליטית שנערכה במפד"ל. אפילו פטירתו של הרב צבי יהודה קוק, מנהיגה הרוחני הבולט ביותר של הציונות הדתית, הוזכרה רק בחטף.¹⁹ העיתון מיעט לדווח גם חדשות שוטפות, למעט אלה שהיה להן קשר ישיר לציבור החרדי, ורק במקרים נדירים התייחס לאירועים לאומיים כמו הדיונים בקמפ דייוויד על הסכם השלום עם מצרים, חידוש החיפושים אחר הצוללת "דקר" או תחילת מבצע "שלום הגליל".²⁰ כן נמנע העיתון מלהתייחס ליום הזיכרון ויום העצמאות, והללו הוזכרו רק כבדרך אגב.²¹ שאולזון כתב את רוב מאמרי העיתון, אם כי ברוב המקרים לא חתם עליהם, ורק לעיתים נדירות התארחו בו כותבים נוספים ובהם: צבי רוזן, א' בן-ישי, אריה אבי משה, טוביה בלוי ונפתלי רוגול.

בשנים הראשונות העסיק שאולזון רוכשי מודעות מטעמו, ומספרן, לרבות אלה שהשתרעו על עמוד שלם, הלך וגדל. מפרסמים רבים פרסמו בעיתון לאורך זמן. עם הזמן גדל מספר המינויים ומספר המודעות הפרסומיות קטן, כשלצידן גדל מספר כתבות התדמית בתשלום. העיתונים שווקו תחילה בדוכני העיתונים בריכוזים החרדיים, אך עם הזמן הופץ העיתון באמצעות תוכנית מינויים בארץ ובחו"ל ומספר העותקים שנדפסו מדי שבוע הגיע ל-15,000. העיתון כלל מדורים קבועים, ובהם "מכתבים למערכת", "השבוע במבט שני", שעסק בעיקר בידיעות הנוגעות למפלגות הדתיות והחרדיות,

"בעולם התורה והרבנות" שבו הוצגו חדשות מעולמו של הציבור הדתי או החרדי, ומדור ספרים שלעיתים נכתב בידי בצלאל לנדא. מדור זה סקר ספרים תורניים חדשים אך גם ספרים של מחברים חילוניים שיצאו לאור בהוצאות אקדמיות, וכן כתבי עת אקדמיים או כאלה שיצאו מטעם ארגונים דתיים-לאומיים.

שאוולוזן בחן מדי פעם את הכנסתם של מדורים נוספים ואת התקבלותם. כך למשל מדור לנשים וילדים שכותרתו "לילך", שבו נדפסו גם תמונות של נשים וילדות,²² הוסר במהירות ותחתיו הוצב מדור "חנוך לנוער", שהמשיך להתפרסם באופן קבוע. מדור נוסף שהוכנס והופסק לאחר גיליונות מספר עסק בכלכלה ובשוק ההון. במקביל נוספו לעיתון שני מדורים תורניים קבועים: "בשבילי תורה והלכה" ו"אוצר פתגמים", שנכתב בידי יחזקאל ברנדסדורפר, אשר מלבד הנופך התורני שהוסיפו לעיתון גם מנעו ממתנגדיו מלהשחית אותם. כן נוסף סיפור בהמשכים מאת אריה אביב" (לשעבר יוזיק) שתיאר את קורות חייו ברוסיה ובסיביר. כתבות לא מעטות הוקדשו לפועלו של אביו, שמואל שאולוזן שכיהן כסגן ראש עיריית ירושלים, ולאחר פטירתו של האב גדל נפח הכתבות אודותיו. עם הגידול במספר הגיליונות הציע שאולוזן לקוראים לרכוש קבצים כרוכים של העיתונים.

אף שלא הכריז על כך בגלוי, ברור היה שהעיתון שימש במה לקידום תורתו ומעמדו של רבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ'. מכתביו הפומביים התפרסמו בגיליונות רבים, ובגיליונות אחרים הוקדשו כתבות ארוכות לסיקור אירועים שונים בחצר או לציון מאורעות היסטוריים בתולדותיה של חסידות חב"ד. עוד הושם דגש על השקפתו של הרבי בעניינים הפוליטיים שעל הפרק, ובראשם הדיונים על החקיקה הדתית בעניין חוק השבות וחוק הגיוור, ובשאלת עתיד השטחים ששוחררו במלחמת ששת הימים, אשר גורלם נידון במשא ומן המדיני שהתרחש באותה תקופה עם מצרים.

שני תחומים עיקריים העסיקו את העיתון כל תקופת צאתו לאור. ראשית, היות שהוא הופץ גם בארצות הברית, הוקדשו כתבות רבות לקהילות החרדיות, לארגונים האורתודוקסיים, למערכת החינוך, ולרבנים וראשי הציבור החרדי באמריקה. שנית, כמעט בכל גיליון נסקרו בהרחבה קורות חייו של רב ידוע, בדרך כלל במועד יום השנה לפטירתו. תמונתו של מושא הכתבה נדפסה בדרך כלל בעמוד השער ושיוותה לעיתון חזות חרדית גם מבחינה חיצונית.

תחומי העניין של העיתון

מטבע הדברים סיקר העיתון אירועים מרכזיים שנגעו לחברה החרדית בכללותה. אלה כללו למשל את התפשטות ההתיישבות החרדית בישראל,²³ את הכנסייה הגדולה של אגו"י בשנת 1980,²⁴ את השתתפותן של המפלגות החרדיות בבחירות לכנסת בשנת 1981,²⁵ ואת המשא ומתן הקואליציוני בעקבותיהן.²⁶ במקביל התמקד העיתון בסקירתם של כמה תחומים נוספים.

המאבקים בין הציבור החרדי לחברה הישראלית

העניין המרכזי שהטריד את החברה החרדית בירושלים בסוף שנות השבעים היה פתיחתו של הכביש החדש לשכונת רמות אלון (בקיצור: רמות). בתחילת העשור, בעת ייסודה של השכונה הצפונית, היא חוברת לנתיבי התחבורה העיקריים בכביש צר ועקלקל. עם ריבוי מספר התושבים בשכונה סללה העירייה כביש רב נתיבי מהיר שמסלולו, כמו זה של הכביש הקודם, עבר בסמוך לשכונות החרדיות בצפון ירושלים. מייד לאחר פתיחתו של הכביש לתנועה החל הציבור החרדי להפגין נגד פתיחתו בשבת, ועד מהרה נודע כ"כביש המריבה".

אנשי נטורי קרתא והעדה החרדית יזמו והשתתפו בהפגנות השבת בשלושת העשורים הקודמים, אך סבב זה של הפגנות השבת היה תוצאה של יוזמה מקומית של תושבים חרדים שהתגוררו בשכונות עזרת תורה וקרית צאנו, שבתיהם השקיפו על הכביש. כמה חודשים לאחר פתיחת ההפגנות הן הפכו לאלימות, לוו בזריקת אבנים, בתקיפת מכוניות ונהגיהן ובגרימת נזק לתשתיות העירייה. במקביל נאלצה גם המשטרה להשתמש בכוח כדי למנוע את הפרות הסדר והפגיעה בנהגים. הייתה לכך השפעה גם על קצב ההתיישבות ברמות, שתושביה המיועדים חששו מחסימת הגישה אליה בשבתות ובחגים, ועל התנגדותם להתיישבותם של תושבים דתיים וחרדיים בשכונה.²⁷

אף על פי שההפגנות שהתנהלו כמעט מדי שבת סוקרו על ידי העיתונים החרדיים, בחן שאולזון גם את השפעתן השלילית על תושבי השכונות החרדיות ואת מעורבותם של נטורי קרתא לסיכול ההסכמים שהושגו בין החרדים ובין תושבי רמות אשר נועדו להקל על חייהם של התושבים בשתי השכונות.²⁸ כך למשל, בעקבות בקשתם של התושבים בשכונת עזרת תורה, האריכה אגד את מסלולו של קו האוטובוס לשכונה עצמה. נטורי קרתא, שלא התגוררו במקום, שרפו את אחד האוטובוסים, וכך נותקה השכונה מתחבורה ציבורית לשבועות מספר, למגינת ליבם של התושבים הזועמים.²⁹

במקביל לפרשה זו התעוררה מחאה חריפה של הציבור החרדי, לאחר שנודע כי העירייה מתכוונת להקים אצטדיון עירוני ברכס שועפאט הסמוך לשכונת רמות.³⁰ גם המחאות בעניין זה נמשכו כמה שנים עד שהעירייה החליטה לבנות את האצטדיון במקום אחר, ובשטח שהתפנה הוקמה השכונה חרדית רמת שלמה.³¹ מחאות פרצו גם לאחר שהעירייה שקלה להרחיב את אצטדיון הפועל בשכונת קטמון, שהיה סמוך לישיבה חרדית.³²

מאבק גדול נוסף שהעסיק את העיתון היה החפירות הארכיאולוגיות שנעשו בעיר דוד בסמוך לכותל המערבי, ואשר לטענת החרדים כללו הוצאה של עצמות יהודים ממקומן. מוקד הזעם של הציבור החרדי היו הארכיאולוגים ובראשם פרופ' יגאל שילה שניהל אותן. החרדים תכננו להתנכל לארכיאולוגים באופן אישי ואף שקלו לחלל את קברו של הרצל במחאה.³³ בין לבין הפגינו החרדים גם נגד פעילותם של בתי הקולנוע מיטשל ואדיסון שהיו סמוכים לשכונות החרדיות.³⁴

המחלוקת בין הקבוצות הקנאיות לחסידות בלז

עד שנות השמונים הייתה חסידות בלז חלק מן השוליים הרחבים של העדה החרדית. אמנם חסידיה הצביעו בבחירות לכנסת לאגו"י, אבל החצר בכללותה ציינה להוראות בית הדין של העדה החרדית, לא קיבלה תקציבים והטבות אחרות מן העירייה והממשלה, וסמכה ידיה על הכשר בד"ץ העדה החרדית. לאחר פטירתו של הרבי מסאטמר בשנת 1979, החליט הרבי מבלז, רבי יששכר דב רוקח, לסטות מן הקו הקודם. הוא הכריז על הקמת קהילה נפרדת שכונתה "מחזיקי הדת", הקים בית דין רבני משלו, והצטרף למועצת גדולי התורה של אגו"י. חסידות בלז החלה לקבל כספים והטבות אחרות מזרועות הממשל ה"ציוני" והקימה מערכת כשרות נפרדת שהתחרתה בזו של העדה החרדית. צעד זה הכעיס מאוד את הגורמים הקנאיים, כלומר את העדה החרדית ונטורי קרתא בישראל ואת חסידות סאטמר באמריקה. בעקבות זאת הותקפו החצר, ובעיקר ראשיה, הן בארץ הן מחוץ לה שוב ושוב.

תחילה ניסו חסידי בלז וראשי העדה החרדית להגיע להסכם של פשרה, אך ראשי חסידות סאטמר, שלהם היה סכסוך נפרד עם העדה החרדית, התנגדו וההסכם נפסל.³⁵ בעקבות זאת התרכו מעשי האלימות שכללו איום בהטמנת פצצה במטוס שבו טסו חסידי סאטמר, פגיעה באוטובוס של תלמידי התלמוד תורה של בלז או בחנות שמכרה אתרוגים בפיקוח בלז.³⁶ ניסיונות נוספים של מנהיגי העדה החרדית, של מועצת גדולי התורה של אגו"י ושל רבנים אחרים להשיג הסכם בין שני הצדדים לא צלחו.³⁷ גל שני של אלימות התרחש בעקבות נסיעתו של הרבי מבלז לארצות הברית לטקס חנוכת הבית של אחד ממוסדותיו. יריביו הפעם היו חסידי סאטמר, שהיו כוח גדול וחזק. הם ניסו לשבש את האירועים באופן שהצריך את התערבות המשטרה המקומית.³⁸ לאחר שובו לארץ שוב התחדשה המתיחות בן חצר בלז לעדה החרדית,³⁹ וגל נוסף של מריבות התרחש במהלך ביקור נוסף של הרבי מבלז בקהילתו בלונדון.⁴⁰ שאולזון סיקר בהרחבה המאבקים הללו שכללו פרסום פשקווילים, ניסיונות לפגוע בכינוסים של החסידות בארץ ובעולם, ואף פגיעה ישירה ואלימה בחסידים עצמם. יתר העיתונים החרדיים, שחששו מתגובתם של שני הצדדים, מיעטו לעסוק בפרשה סוערת זו.

המחלוקת בקרב הקבוצות הקנאיות

בשנת 1978, לאחר פטירתו של אהרן קצנלבוגן, ממלא מקומו של עמרם בלוי שנפטר ארבע שנים קודם לכן, החל מאבק על הנהגת נטורי קרתא. שני המתמודדים העיקריים היו אורי, בנו של עמרם בלוי, ומשה הירש, חתנו של אהרן קצנלבוגן. היריבות ביניהם התבטאה בעיקר בשאלה מי מהם מציג השקפות עולם קנאיות יותר, מי פעיל יותר במישור הציבורי ומי מציג עמדה תקיפה יותר נגד העדה החרדית ואגו"י. המריבות הללו, שלא סוקרו בעיתונות החרדית, עוררו עניין רב בקרב קוראי העיתון.⁴¹

יעד בולט להתקפות הקנאים הייתה רות בלוי, אלמנתו של עמרם, שפרסמה באותה עת את ספר זיכרונותיה ובו באה חשבון עם אחדים ממתנגדיה בעדה החרדית. היא הואשמה גם כי בנסיעתה לאיראן ובפגישתה עם חומייני שימשה למעשה כנציגת הממשלה ה"ציונית"⁴². דמות נוספת לגינוי היה הרב יצחק יעקב וייס, שלאחר פטירתו של הרבי מסאטמר מונה בידי פרנסי העדה החרדית לגאב"ד [גאון אב בית דין] – כלומר מנהיגה הראשי של העדה החרדית.

הקנאים טענו כי השקפותיו של הרב וייס היו פשרניות ומודרניות מדי, וכי הוא אינו ראוי למלא את מקומו של רבם הנערץ – רבי יואל טייטלבוים, הרבי מסאטמר – שמילא תפקיד זה עד אז. למאבק הצטרפו גם חסידי סאטמר, שטענו כי בעקבות מינויו של הרב וייס לא היה נציג של החסידות בקרב דייני בר"ץ העדה החרדית. היה זה עלבון קשה לחצר ששנים רבות תמכה כלכלית בארגון זה. בעקבות זאת ביקשה משפחתו של הרב וייס כי יוותר על תפקידו ויחזור לאירופה.⁴³ המחלוקת בין חסידי סאטמר להנהגת העדה החרדית הייתה אחד הגורמים לדחיית ביקורו בישראל של רבי משה טייטלבוים, אחיינו וממלא מקומו של רבי יואל טייטלבוים, שהפך לרבי מסאטמר.⁴⁴

במסגרת מאבקי הקנאות, הפכה גם העדה החרדית לשק חבטות של נטורי קרתא אשר האשימו אותה בפשרנות יתר, בכניעה לאגו"י ולממסד הציוני ובשיתוף פעולה אתם.⁴⁵ בד בבד הואשם אורי בלוי, שנידון למאסר בן שלושה חודשים, בכניעה לציונים לאחר שערער על עונשו ותבע להמיר אותו בעבודות שירות. מן הצד השני הואשמו משה הירש ובנו ישראל מאיר בהתחנפות לציונים משום שנהגו להשמיע את השקפותיהם הקנאיות גם בכלי התקשורת הישראלים.⁴⁶ המריבות הללו החלישו מאוד את כוחם של העדה החרדית ושל נטורי קרתא.⁴⁷ כדי להציל את כבודן הן פרסמו מודעות שהשמיצו את מנהיגי אגו"י ובראשם הרב שך והרבי מגור. הן שמחו לאידם כאשר נכשלו בהשגת המנדט החמישי בבחירות לכנסת, וגינו את מוסדות החינוך שלהם משום שתוקצבו בידי הממשלה והעירייה.⁴⁸ במקביל סקר העיתון את פעילותם של נטורי קרתא נגד בתי האוכל, המזנונים והגלידריות שפעלו ברחובות השכונות החרדיות בירושלים עד שעות מאוחרות.⁴⁹

ביקורת על הרב שך

מתחילת דרכו העיתונאית ועד היום רואה שאולזון כרב שך את הגורם עיקרי לחורבנה של היהדות החרדית ולאובדן האחדות בתוכה.⁵⁰ בשנתו הראשונה של העיתון מיעט שאולזון למתוח ביקורת ישירה על הרב שך. הוא התיר לאהרן ישעיה רוטר, אחד ממקורביו של הרב שך, לכתוב בעיתון ופרסם תמונה של הרב בשער אחד הגיליונות הראשונים.⁵¹ אולם לאחר התקפתו של הרב שך עליו והחרמת עיתונו, חדל שאולזון מלהסתיר את דעותיו. הוא נמנע אמנם מלהתייחס אליו בשמו, וכיוון את ביקורתו כלפי חבר הכנסת שלמה לורנץ וכלפי סיעת "ציות והגשמה", שבראשה עמד, שייצגה בכנסת את השקפתו של

הרב שך. שאולזון ביקר את רצונו של הרב שך להפוך את הליטאים לאלטיה החרדית ואגב כך לרמוס את כבודם של החסידים ולחדש את המחלוקת ההיסטורית ביניהם. צעד זה, כך טען, עלול לפגוע ביהדות החרדית לאורך זמן.

הוא האשים את הרב שך כי מנע מתושבי השכונות החרדיות הסמוכות לכביש רמות להגיע להסדר רק משום שהם פנו לעזרתו של נציג העירייה, שהיה חבר פא"י.⁵² כן חשף כי הרב שך, באמצעות חבר הכנסת לורנץ, התנגד לשינוי החקיקה בעניין חוק השבות שעליה הסכימו הרבי מגור ורוב הרבנים האחרים.⁵³ שאולזון גם מתח ביקורת על הרב שך בשל הפילוג שהוא גרם ביהדות החרדית,⁵⁴ והמחלוקות הרבות עם רבנים ליטאים וחסידים.⁵⁵ הקרע שיצר הרב שך ביהדות החרדית בא לידי ביטוי, בין היתר, במאבק שניהלה סיעתו של חבר הכנסת לורנץ נגד עיתון חדש לצעירים,⁵⁶ ובביטול אירוע לציון שבעים שנה להקמת אגו"י.⁵⁷

שאולזון תקף גם את חבר הכנסת לורנץ שניצל את מעמדו כדי להגדיל את חלקן של הישיבות הליטאיות וסרו למרותו של הרב שך בחלוקת התקציבים.⁵⁸ היות שבהשפעתו של הרב שך נכנסה אגו"י לקואליציה, מאמרי מערכת רבים מתחו ביקורת על התנהלותה של הסיעה, ובמיוחד על עושי דברו של הרב שך, על פשרנותם ועל שלא הצליחו להעביר בכנסת את החוקים הדתיים שעל העברתם התחייבו טרם כניסתם אליה. שאולזון מתח ביקורת גם על כך שנציגי אגו"י לא פתרו את הבעיות הבערות שעמדו אז על הפרק, כמו שאלת הנסיעה בשבת בכביש רמות, החפירות הארכיאולוגיות בעיר דוד ושאלת הקמת האצטדיון עירוני בירושלים.

המאבק בין הרב שך לרבי מלובביץ'

אחד מייעדי ההתקפה המרכזיים של הרב שך בניסיונו למצב את עצמו כמנהיג הבולט של החברה החרדית היה הרבי מלובביץ', שהיה דמות מוכרת ונערצת על הציבור הישראלי בכלל והציבור החרדי בפרט. הרב שך תקף את תורתו והשקפתו של הרבי מלובביץ', גינה אותה כביטויים חריפים במיוחד ונקט עמדה הפוכה בכל נושא שבו חיווה הרבי את דעתו. הוא פסל מכול וכול את השקפתו של הרבי לפיה על ישראל להתנגד למסירת השטחים ששחררו במלחמת ששת הימים, ובעוד הרבי מלובביץ', כמו רוב הרבנים החסידיים, תמכו בביצוע תיקונים בחוק השבות ובחוק הגיור ובקביעת ההגדרה ההלכתית בשאלת "מיהו יהודי", נקט הרב שך, ובעקבותיו נציגיו בכנסת, עמדה הפוכה.⁵⁹ בעניין זה הייתה עמדתו של שאולזון, מחסידיו של הרבי מלובביץ', חד משמעית. הוא הקצה מקום רב לפרסום מכתביו הפומביים של הרבי, בין אלה שעסקו בעניינים דתיים ובין אלה בעלי האופי הפוליטי. הוא פרסם מודעות של תנועות ההתנגדות לפינוי סיני,⁶⁰ והקדיש מקום רב לפרסום מכתבי הקוראים בנושא זה.⁶¹

סיקור פעילותם של הרבנים בצבא ובמשטרה

בתחילת שנות השמונים טרם הייתה "חברת הלומדים" תופעה גורפת, וחלק גדול מן החרדים התגייס לצבא לפחות לתקופה קצרה. שאולזון, ששירת ברכנות הצבאית, המשיך לסקר את הנעשה בצה"ל. הוא הקדיש כתבות למסעות התעוררות שנערכו בצבא ערב הימים הנוראים, לפעילות הרכנות הצבאית שעסקה בחיזוק הזהות היהודית, ולתרומתם של הרב הצבאי הראשי ורבני החילות והפיקודים.⁶² כן סיקר את פעילותו של רבי מנחם מנדל טאוב, הרבי מקאליב, במשטרת ישראל ובבתי הסוהר, ואת השתלבותם של חלק מן האסירים בתנועת החזרה בתשובה שהייתה אז בשיאה.⁶³

הרבנות הראשית ומשרד הדתות

עקב הסתייגותם של רוב מנהיגי החברה החרדית מן הרבנות הראשית, התמקד סיקור העיתון בעיקר בחולשותיה. העיתון דווח בהרחבה על המתרחש בין שני הרבנים הראשיים, הרב עובדיה יוסף והרב שלמה גורן, על הקשיים במינוי החברים במועצת הרבנות הראשית או על הבעיות בכחירתם והסמכתם של הדיינים בבתי הדין הרבניים.⁶⁴ כן סקר את הבעיות שנתגלו במערכת הכשרות של הרבנות הראשית והצבאית. במקביל דיווח גם על הנעשה במשרדי הרבנות העירוניים, במועצות הדתיות והבעיות במינויים של רבני הערים.⁶⁵ עניין מיוחד עוררה חקירתו של שר הדתות אהרן אבוחצירא שהובילה גם להעמדתו לדין.⁶⁶

המפד"ל ופא"י

סיקור העיתון התמקד בביקורת על הציבור הדתי-לאומי ועל המפלגה הפוליטית שייצגה אותו, המפד"ל. העיתון דיווח בהרחבה על המחלוקות בהנהגת המפלגה, לרבות ההתנגדות לרבנים חיים דרוקמן ומשה צבי נריה, על הקשיים בהחזקת עיתון התנועה הצופה, על היריבויות בין הסיעות הפנימיות ובתוכן, ועל הירידה החדה בכוחה הפוליטי של המפד"ל לאחר הבחירות בשנת 1981.⁶⁷ כן דיווח על המשא ומתן שניהלה המפלגה עם פא"י לפני הבחירות,⁶⁸ ועל ירידת כוחה של פא"י, שבאותן בחירות לא עברה את אחוז החסימה ונתרה ללא ייצוג בכנסת.⁶⁹

תנועת החזרה בתשובה

לאורך ההיסטוריה היהודית, כמו גם בעשורים הראשונים למדינה, הייתה החזרה בתשובה לדרך החיים הדתית או החרדית עניין של החלטה אישית, ומי שרצה לעשות צעד זה חיפש לעצמו מורה רוחני וקבוצה דתית שתקלוט אותו. בתחילת שנות השבעים החלו לקום בירושלים ארגונים שעסקו באופן פעיל בהחזרה בתשובה וסיפקו לרוצים בכך מוסדות לימוד שהותאמו לצורכי החוזרים בתשובה, לעיתים במסגרת פנימייה, וליווי אישי במסגרת קהילתית שנמשך שנים ארוכות. תנועת התשובה פעלה תחילה בעיקר

בקרב בני עדות המזרח ומאוחר יותר פנתה לצעירים מארצות המערב, ובעיקר מארצות הברית. בסוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים הואצה פעילותם של מוסדות התשובה והם החלו לפנות גם לציבור הישראלי הרחב. העיתון עקב אחר תופעת החזרה בתשובה בסקרנות ובעניין ודיווח על הפעילויות שיזמו התנועות והארגונים השונים שעסקו בכך.⁷⁰

הניסיונות להכשיל את העיתון

כל שנות קיומו ניסו גורמים שונים להתנכל לעיתון ולשאלוזון עצמו שהיה מזוהה איתו. ההתנגדות הגיעה משני כיוונים. ראשית, מכיוונו של חוג המקורבים לרב שך בכני ברק, שראו בעיתון גורם שהפיץ וקידם את מעמדו והשקפותיו של הרבי מלובביץ ששנאתו והסתייגותו של הרב שך כלפיו הייתה מן המפורסמות. שנית, גם חברי העדה החרדית ונטורי קרתא שהחשיפות שפרסם על המריבות הפנימיות ביניהם היו לצנינים בעיניהם. ההתנכלויות באו לידי ביטוי בפגיעה במכוניתו של שאולוזון ובמכוניות אחרות שלחברי המערכת, בהשחתת ציוד הדפוס, ובאיומים, לרבות איומי מוות, על שאולוזון ובני משפחתו. הרב שך ומקורביו הטילו חרם על העיתון אשר לא צלח, אולם בעקבותיו מיעט שאולוזון לסקר את הנעשה בישיבות הליטאיות בכני ברק או את הרבנים שהחרימו את עיתונו.⁷¹

סיכום

עיתונו של שאולוזון ראה אור בתקופה שבה התחוללה מהפכה של ממש בציבור החרדי בישראל. ציבור זה, שניזון עד אז רק מן העיתונות המפלגתית הרשמית, רצה לדעת יותר על הנעשה בעולמו, וגם את הדעות וההשקפות שהוסתרו ממנו. העיתון דיווח בהרחבה על הנעשה בקהילות החרדיות בארצות הברית, שהקשרים בינו ובין הציבור בישראל החלו להתעבות באותן שנים. הצלחתו של צופר/צוהר פרצה את הדרך גם לעיתונים אחרים שראו אור בשנות השמונים. חלקם היו כתבי עת מגזריים כמו המחנה החרדי של חסידות בלז או כפר חב"ד, וכך גם השבועונים העצמאיים ערב שבת וי"ום השישי שפרצו את הדרך לשבועונים חרדיים נוספים.

לאחר צאתו לאור של צופר/צוהר, היה שאולוזון לא רק העיתונאי החרדי הבולט ביותר אלא גם המבקר הקשה והנוקב ביותר של החברה החרדית בארץ ובחו"ל. אף על פי שהואשם בחוסר דיוק בכתבותיו או בנטילת כספים כדי לקדם קבוצה חרדית זו או אחרת או כדי מלהימנע מלבקר אותה, אין ספק שלחשיפות שהביא בעיתונו לידיעת הציבור הייתה השפעה רבה. שאולוזון חשף את השחיתות בחצרות הרבנים והאדמו"רים ואת ניצולם של החלשים ביותר שנדרשו לתרום מכספם כדי לשמר את רמת החיים הגבוהה של מנהיגיהם ובני משפחותיהם. כן חשף את המחלוקות הפנים חרדיות שלא נבעו מעקרונות דתיים אלא מניסיונות להשיג יותר ממון ושררה. הוא היה גם בין הראשונים שדן וביקר בחריפות תופעות של אלימות בחברה החרדית, כמו בחשיפותיו הרבות על

המחלוקת הממושכת בקרב ראשי ישיבת פוניבז' ובין קבוצות התלמידים של כל אחד מהם שנאבקו, לעיתים באלימות, אלו באלו. כן חשף מקרים של אלימות נגד נשים, ומקרים רבים של פגיעה מינית בצעירים וצעירות חרדיים ואת הניסיונות להסתירם. שאולזון היה גם מהראשונים שחשפו את התרחבות מספר הנושאים מן העולם החרדי, את הסיבות לכך ואת אוזלת היד של ההנהגה החרדית בטיפול בתופעה זו. את השפעתו המאוחרת של העיתון **צופר/צוהר** על העיתונות החרדית בכללה אפשר לראות כיום בריבוי אתרי החדשות החרדיים באינטרנט, כמו גם בכלוגים ובפורומים החרדיים.⁷² בהם, בניגוד לעיתונות הממסדית ובדומה לעיתוניו של שאולזון, יכולים הכותבים והקוראים להביע את דעתם באופן חופשי למדי.

הערות

- 1 מנחם קרן-קרן, "עליית כוחה של האורתודוקסיה ההונגרית בהנהגת הישוב הישן בתקופת המנדט", **מורשת ישראל**, 17 (2019), עמ' 107-156.
- 2 מנחם פרידמן, **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל: תרע"ח-תרצ"ו 1918-1936**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1979, עמ' 214-285. כך למשל שימש ר' משה בלוי, איש ירושלים, הן כמנהיגו הפוליטי של ועד העיר האשכנזי בירושלים הן כמנהיג תנועת אגו"י בארץ ישראל. באמצע שנות השלושים הוא נדרש לוותר על תפקידו בוועד העיר האשכנזי, אולם המשיך בתפקידו כדמות הפוליטית החזקה ביותר באגו"י לצידם של מנהיגים אחרים כמו יצחק מאיר לוי ויצחק ברויאר שעלו בסוף שנות השלושים ותחילת שנות הארבעים.
- 3 יוסף פונד, **פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, ירושלים: מאגנס, 1999, עמ' 237-239; זאב באואר, "היחסים הפנימיים ביהדות הדתית לקראת הקמת מדינת ישראל ובעקבותיה, וכינון החזית הדתית המאוחדת", **עבודת דוקטור**, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2011, עמ' 55-63.
- 4 באואר, שם, עמ' 63-65.
- 5 מנחם קרן-קרן, "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל 1948-1973", **קתדרה**, 161 (2016), עמ' 139-174.
- 6 עליו ראו: קימי קפלן, **עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשע"ז; הנ"ל, "התפתחותם של מעגלי היבדלות בקרב חרדים קנאים: עמרם בלוי כמקרה מבחן", **ציון**, עו, ב (תשע"א), עמ' 179-218; "Rabbi Amram Blau: Founder of the Neturei Karta", *Motti Inbari, Hebrew Union College Annual*, 81 (2010), pp. 193-232.
- 7 משה ארנוולד, "פסקי הלכה מאת רבני הציבור החרדי בשנת תש"ח בענייני גיוס ומלחמה", **המעין**, נג, ג (תשע"ג), עמ' 33-36; יצחק רונן, "פעילותם של נטורי קרתא נגד הקמת המדינה", **כיוונים חדשים**, 9 (2003), עמ' 158-175.
- 8 על העיתונות החרדית ראו: יוסף פונד, **מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, תש"ע.
- 9 מנחם קרן-קרן, "העיתון 'קול ישראל' וגיבוש הזהות החרדית בארץ ישראל בתקופת המנדט", **קשר**, 51 (2018), עמ' 142-157; הנ"ל, "החרדים ומדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה בראי העיתונות החרדית", שם, 52 (2019), עמ' 74-91; הנ"ל, "חומות של הפרדה: נטורי קרתא ועיתונייהם בתקופת קום המדינה", שם, 50 (2017), עמ' 71-88.
- 10 יאיר הלוי, "מהפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים", **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בראיילן, תש"ף; הנ"ל, "החברה החרדית בעשור הרביעי: עלייתה והתפוררותה של 'אגודת ישראל'", בתוך: יחיעם ויץ

- וצבי צמרת (עורכים), **העשור הרביעי: תשל"ח-תשמ"ח**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשע"ו, עמ' 265-251.
- 11 יצחק מאיר, **לא בחיל ולא בכוח**, בני ברק: האגודה לחקר תולדות בני ברק, תשנ"ט; מנחם קרן-קרץ, "החילים של הרבי מויז'ניץ: תולדות הנח"ל החרדי", **עת-מול**, 255 (2018), עמ' 27-30.
- 12 יאיר הלוי, "תגובות הזרם החרדי המרכזי למלחמת ששת הימים", עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א; מנחם קרן-קרץ, "על כן אין זו מלחמת רשות": מלחמת ששת הימים בעיניים חרדיות", **עת-מול**, 250 (2017), עמ' 9-12.
- 13 אבישי בן חיים, **איש ההשקפה: האידאולוגיה החרדית על פי הרב שך**, ירושלים: מוזאיקה, תשס"ד; אליאב טאוב, **גדולים בפוליטיקה: הנהגתם של הרבנים עובדיה יוסף ואלעזר שך**, תל אביב: רסלינג, 2013.
- 14 יאיר הלוי, "נגד הזרם: ההתנגדות להתלהבות החרדית בעקבות ששת הימים", בתוך: עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), **ישראל 1977-1967: המשכיות ומפנה**, שדה בוקר: מכון בן גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ז, עמ' 221-246.
- 15 **צופר**, 30.11.1978, עמ' 3; שם, 25.1.1979, עמ' 20; שם, 22.2.1979, עמ' 4.
- 16 **העולם הזה**, 14.11.1979, עמ' 48-49.
- 17 www.bshch.blogspot.com
- 18 בתחילת דרכו נקרא **עין בעין** והמו"לים היו האחים הרבנים שמואל אבידור הכהן ופנחס פלאי, שזוהו כמקורבים לציונות הדתית. על יעדיו של העיתון **צופר** ומקורות השראתו ובהם העיתון **פנים אל פנים**, ראו בכתבתו של שאולזון לרגל מלאת שנה לפרסום העיתון: **צופר**, 30.8.1979, עמ' 12-15.
- 19 **צוהר**, 18.3.1982, עמ' 22.
- 20 **צופר**, 29.9.1978, עמ' 17; **צוהר**, 15.11.1979, עמ' 17; שם, 30.7.1981, עמ' 16; שם, 17.6.1982, עמ' 7-6.
- 21 שם, 7.5.1981, עמ' 2.
- 22 **צופר**, 21.9.1978, עמ' 35; שם, 28.9.1978, עמ' 37.
- 23 שם, 28.9.1978, עמ' 9-6; שם, 10.7.1980, עמ' 20; **צוהר**, 14.5.1981, עמ' 14-15; שם, 2.7.1981, עמ' 21; שם, 28.1.1982, עמ' 20; שם, 26.2.1982, עמ' 22.
- 24 **צוהר**, 3.1.1980, עמ' 2; שם, 10.1.1980, עמ' 2, 9-6; שם, 17.1.1980, עמ' 3, 9-6; שם, 24.1.1980, עמ' 16-18; שם, 31.1.1980, עמ' 16-17; שם, 7.2.1980, עמ' 14-15.
- 25 שם, 4.6.1981, עמ' 4; שם, 11.6.1981, עמ' 10-11; שם, 18.6.1981, עמ' 3; שם, 25.6.1981, עמ' 3; שם, 2.7.1981, עמ' 2, 8-9; שם, 16.7.1981, עמ' 3-4.
- 26 שם, 23.7.1981, עמ' 4; שם, 6.8.1981, עמ' 4; שם, 13.8.1981, עמ' 6-8.
- 27 מנחם קרן-קרץ, "דברי ימי מריבה: כביש רמות", **סגולה**, 150 (2023), עמ' 38-49; מוטי וינטר, "המאבק על עצמאות שכונת רמות", בתוך: אלישבע סרן (עורכת), **עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי**, תל אביב, 2009, עמ' 241-260.
- 28 **צופר**, 28.12.1978, עמ' 4, 14-15; שם, 4.1.1979, עמ' 8-10; שם, 11.1.1979, עמ' 21; שם, 18.1.1979, עמ' 3; שם, 1.3.1979, עמ' 19; שם, 3.5.1979, עמ' 2; שם, 27.9.1979, עמ' 16; **צוהר**, 27.12.1979, עמ' 14; שם, 28.2.1980, עמ' 3; שם, 16.10.1980, עמ' 4; שם, 30.10.1980, עמ' 4; שם, 19.2.1981, עמ' 20-21; שם, 19.3.1981, עמ' 3; שם, 14.5.1981, עמ' 18; שם, 21.5.1981, עמ' 19.
- 29 **צוהר**, 14.1.1982, עמ' 19; שם, 21.1.1982, עמ' 18; שם, 28.1.1982, עמ' 2.
- 30 מנחם פרוש, **מרוםא עד ירושלים: במאבק נגד הקמת האיציטדיון על הר חוצבים (רכס שועפת)**, ירושלים: מרכז אגודת ישראל, תשנ"ח.
- 31 **צופר**, 3.5.1979, עמ' 18; שם, 28.6.1979, עמ' 12-13; שם, 10.5.1979, עמ' 13; שם, 23.8.1979, עמ' 8-6; **צוהר**, 10.1.1980, עמ' 16.

- 32 **צוהר**, 19.2.1981, עמ' 9; שם, 30.7.1981, עמ' 18; שם, 10.9.1981, עמ' 18; שם, 17.9.1981, עמ' 3, 18.
- 33 שם, 30.10.1980, עמ' 11; שם, 8.1.1981, עמ' 3; שם, 13.8.1981, עמ' 3; שם, 20.8.1981, עמ' 2, 19-18; שם, 27.8.1981, עמ' 10-11; שם, 3.9.1981, עמ' 3; שם, 17.9.1981, עמ' 3, 18; שם, 9.10.1981, עמ' 26; שם, 27.5.1982, עמ' 3.
- 34 שם, 11.6.1981, עמ' 20; שם, 23.7.1981, עמ' 3.
- 35 **צופר**, 21.9.1978, עמ' 3; **צוהר**, 4.1.1980, עמ' 17; שם, 24.1.1980, עמ' 2, 13-10; שם, 21.2.1980, עמ' 3, 17-16; שם, 28.2.1980, עמ' 3.
- 36 **צוהר**, 16.6.1980, עמ' 3; שם, 17.7.1980, עמ' 3; שם, 23.9.1980, עמ' 3; שם, 23.10.1980, עמ' 4.
- 37 שם, 9.10.1980, עמ' 35; שם, 16.10.1980, עמ' 3; שם, 13.11.1980, עמ' 3.
- 38 שם, 12.2.1981, עמ' 3; שם, 19.2.1981, עמ' 20; שם, 5.3.1981, עמ' 3; שם, 12.3.1981, עמ' 3, 7-6, 15-14; שם, 26.3.1981, עמ' 15, 23, 19.
- 39 שם, 5.11.1981, עמ' 3; שם, 9.11.1981, עמ' 3; שם, 3.12.1981, עמ' 2-3, 13-10; שם, 24.12.1981, עמ' 21.
- 40 שם, 21.1.1982, עמ' 3; שם, 18.2.1982, עמ' 9-6; שם, 29.4.1982, עמ' 14.
- 41 **צופר**, 15.12.1978, עמ' 9; שם, 21.12.1978, עמ' 21; שם, 18.1.1979, עמ' 4.
- 42 **צוהר**, 25.1.1979, עמ' 6; שם, 1.2.1979, עמ' 10; שם, 23.8.1979, עמ' 3; שם, 30.8.1979, עמ' 3; שם, 21.2.1980, עמ' 3; שם, 17.7.1980, עמ' 3.
- 43 **צופר**, 23.8.1979, עמ' 3, 13-12; שם, 1.11.1979, עמ' 3, 9-8, 20; **צוהר**, 6.11.1980, עמ' 3.
- 44 **צוהר**, 29.4.1982, עמ' 3; שם, 6.5.1982, עמ' 3; שם, 27.5.1982, עמ' 3; שם, 17.6.1982, עמ' 3-2, 18, 27; שם, 24.6.1982, עמ' 3, 7.
- 45 **צופר**, 30.8.1979, עמ' 3; **צוהר**, 12.3.1981, עמ' 3; שם, 4.6.1981, עמ' 3; שם, 18.6.1981, עמ' 3; שם, 20.8.1981, עמ' 3; שם, 5.11.1981, עמ' 18.
- 46 **צוהר**, 21.1.1982, עמ' 3; שם, 28.1.1982, עמ' 3; שם, 24.6.1982, עמ' 15, 17.
- 47 שם, 6.11.1980, עמ' 18-19; שם, 4.6.1981, עמ' 3.
- 48 שם, 2.7.1981, עמ' 3; שם, 9.7.1981, עמ' 3; שם, 3.9.1981, עמ' 17; שם, 14.1.1982, עמ' 3; שם, 4.2.1982, עמ' 3; שם, 13.5.1982, עמ' 3.
- 49 שם, 10.12.1981, עמ' 16; שם, 17.12.1981, עמ' 3; שם, 24.12.1981, עמ' 3; שם, 10.6.1982, עמ' 3.
- 50 שאולזון הפיץ למשל את החיבור **מאכולת אש העוסק בהשפעתו השלילית של הרב שך על הציבור החרדי ומתכנן לכתוב ספר שכותרתו פלגש בגבעה המבוסס על פרסומיו בבלוג.**
- 51 **צופר**, 26.10.1978, עמ' 1.
- 52 **צוהר**, 26.3.1981, עמ' 3; שם, 2.4.1981, עמ' 3.
- 53 **צופר**, 1.11.1979, עמ' 10-11; **צוהר**, 28.2.1980, עמ' 12; שם, 21.5.1981, עמ' 6-7; שם, 30.7.1981, עמ' 3, 10; שם, 6.8.1981, עמ' 3; שם, 6.8.1981, עמ' 4, 9-8, 19.
- 54 **צוהר**, 13.8.1981, עמ' 4; שם, 10.9.1981, עמ' 4; שם, 24.9.1981, עמ' 4; שם, 12.11.1981, עמ' 4; שם, 25.3.1982, עמ' 3-4.
- 55 שם, 17.12.1981, עמ' 3; שם, 18.12.1982, עמ' 3; שם, 18.3.1982, עמ' 3.
- 56 שם, 9.10.1981, עמ' 24; שם, 4.3.1982, עמ' 3, 11; שם, 12.8.1982, עמ' 4; שם, 4.3.1982, עמ' 3, 11.
- 57 שם, 8.7.1982, עמ' 4.
- 58 שם, 10.12.1981, עמ' 3; שם, 7.1.1982, עמ' 4; שם, 26.2.1982, עמ' 4; שם, 4.3.1982, עמ' 19; שם, 18.3.1982, עמ' 14-15.
- 59 **צופר**, 21.9.1978, עמ' 2; **צוהר**, 2.11.1978, עמ' 8; שם, 22.3.1979, עמ' 5; שם, 1.11.1979, עמ' 20; שם, 18.2.1982, עמ' 18; שם, 24.6.1982, עמ' 6.

- 60 **צוהר**, 10.1.1980, עמ' 22-24; שם, 21.2.1980, עמ' 23; שם, 10.12.1981, עמ' 18; שם, 10.1.1982, עמ' 18.
- 61 שם, 4.2.1982, עמ' 15, 17; שם, 1.2.1982, עמ' 17, 13.
- 62 **צופר**, 14.9.1978, עמ' 10; שם, 21.9.1978, עמ' 2; שם, 12.10.1978, עמ' 10; שם, 14.6.1979, עמ' 3; **צוהר**, 7.2.1980, עמ' 20; שם, 5.2.1981, עמ' 3; שם, 19.3.1981, עמ' 4, 21; שם, 2.4.1981, עמ' 17-16; שם, 26.11.1981, עמ' 22.
- 63 **צופר**, 8.2.1979, עמ' 12-13; שם, 8.3.1979, עמ' 14; שם, 14.6.1979, עמ' 4-5; שם, 27.9.1979, עמ' 18; **צוהר**, 28.2.1980, עמ' 20; שם, 17.7.1980, עמ' 10-11.
- 64 **צופר**, 22.2.1979, עמ' 4; שם, 29.3.1979, עמ' 9; שם, 14.6.1979, עמ' 10; **צוהר**, 10.1.1980, עמ' 16; שם, 28.8.1980, עמ' 17; שם, 5.3.1981, עמ' 4, 19, 22; שם, 27.8.1981, עמ' 3.
- 65 **צופר**, 15.12.1978, עמ' 6; שם, 22.3.1979, עמ' 16-17; שם, 29.3.1979, עמ' 3; שם, 10.5.1979, עמ' 12-10; שם, 4.10.1979, עמ' 17; **צוהר**, 31.1.1980, עמ' 6-7; שם, 21.8.1980, עמ' 14; שם, 2.4.1981, עמ' 3; שם, 3.12.1981, עמ' 8-9.
- 66 **צוהר**, 10.10.1980, עמ' 10-11; שם, 18.12.1980, עמ' 2; שם, 12.2.1981, עמ' 20; שם, 12.3.1981, עמ' 16-17.
- 67 **צופר**, 28.12.1978, עמ' 18-19; שם, 22.2.1980, עמ' 6; **צוהר**, 24.7.1980, עמ' 4, 11; שם, 5.2.1980, עמ' 18; שם, 7.5.1981, עמ' 18; שם, 14.5.1981, עמ' 4; שם, 8.6.1981, עמ' 11; שם, 9.7.1981, עמ' 17-16; שם, 16.7.1981, עמ' 2; שם, 30.7.1981, עמ' 19; שם, 6.8.1981, עמ' 18; שם, 20.8.1981, עמ' 20; שם, 26.11.1981, עמ' 4; שם, 24.12.1981, עמ' 16-17; שם, 6.5.1982, עמ' 10-11; שם, 13.5.1982, עמ' 10-11.
- 68 **צופר**, 21.9.1978, עמ' 2; **צוהר**, 3.1.1980, עמ' 3; שם, 21.2.1980, עמ' 20.
- 69 **צוהר**, 14.5.1981, עמ' 18; שם, 18.6.1981, עמ' 17; שם, 2.7.1981, עמ' 8-9; שם, 9.7.1981, עמ' 15-14; שם, 23.7.1981, עמ' 3; שם, 7.1.1982, עמ' 20.
- 70 **צופר**, 28.12.1978, עמ' 20-21; שם, 1.2.1979, עמ' 15-16; שם, 22.2.1979, עמ' 8; שם, 29.3.1979, עמ' 18; **צוהר**, 13.11.1980, עמ' 12-13; שם, 20.11.1980, עמ' 14-15; שם, 5.2.1981, עמ' 16-17; שם, 5.11.1981, עמ' 14-15; שם, 28.1.1982, עמ' 10-11; שם, 8.7.1982, עמ' 16-17.
- 71 **צופר**, 1.11.1979, עמ' 17; **צוהר**, 9.10.1980, עמ' 10-11; שם, 6.11.1980, עמ' 3-4; שם, 1.11.1980, עמ' 3, 6-7; שם, 18.12.1980, עמ' 3; שם, 3.1.1981, עמ' 3; שם, 18.2.1982, עמ' 3.
- 72 בנימין בראון, **חברה בתמורה: מבנים ותהליכים בחברה החרדית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021, עמ' 155-161.

העיתונים הייעודיים לחייל החרדי במלחמת העצמאות

משה ארנוולד

מבוא

הציבור החרדי שהתנגד לצינונות החרים את מוסדות היישוב היהודי בארץ והקים את ועד העיר האשכנזי שדגל בסמכות התורה בכל תחומי החיים ובמתן זכות בחירת רק לגברים. השלטון הבריטי הגדיר את יהודי ארץ ישראל כעדה דתית במסגרת חוקת הקהילות. אולם אגודת ישראל סירבה להשתייך לעדה שאינה מכירה בסמכות ההלכה והצליחה לשכנע את השלטון הבריטי לאפשר לכל הרוצה בכך לפרוש ממוסדות העדה היהודית. דרישתה לקבל הכרה רשמית כעדה נפרדת סורבה, אך לחברי הארגונים החרדיים הותר להוציא את עצמם מרשימות התושבים הסרים למרותם של כנסת ישראל והוועד הלאומי. החרדים שבחרו בדרך זו החרימו למעשה את מוסדות היישוב היהודי, כולל הרבנות הראשית, לא השתתפו בבחירות ובמפקדים שהם ערכו וכמובן לא היו להם נציגים במוסדות אלה.¹ כך למשל קראה אגודת ישראל לחבריה לא להשתתף במפקד שערך ועד הקהילה של ירושלים בראשית 1947 לקראת בחירת ועד הקהילה.²

אולם לקראת הקמתה של מדינת ישראל חלו שינויים במדיניותם של רוב הארגונים החרדים. המפלגות החרדיות קיימו מגעים להצטרפות לסוכנות היהודית והיו גם ניסיונות איחוד עם המזרחי. המפלגות והארגונים החרדיים הלא ציוניים, שהתבדלו ממוסדות היישוב היהודי, עברו בהדרגה מبدלנות, שהתבטאה בהחרמת הבחירות ואי השתתפות במוסדות היישוב היהודי בארץ ישראל, להשתלבות. תחילה נמנעו מפעילות נגד הקמת המדינה היהודית בזירה הבין-לאומית ולאחר מכן הצטרפו נציגיהם למוסדות היישוב היהודי בארץ. השינוי אירע בתוך תקופה קצרה יחסית. הארגונים החרדיים עברו מהתנגדות למדינה יהודית לתמיכה בה, ומהחרמת מוסדות היישוב היהודי להשתתפות בהם ובוועדות השונות שהוקמו בתהליך הקמת המדינה וייסוד מוסדותיה. היו בהם מאבקים פנימיים על הייצוג במוסדות היישוב וועדותיהם והם דרשו מן המוסדות להגדיל את הייצוג בהם. אחד התחומים שבהם חל שינוי יסודי היה הנכונות להתגייס ולהילחם למען המדינה, אף שהיה ברור שאופיה לא התאים לציפיותיהם.³

שינויים נוספים היו הסכמתם להשתתף במפקדים שעד אז נמנעו מכך מפני שלא הכירו במוסדות היישוב ובבחירות להם, גם של נשים. ההתנגדות לצינונות ולהקמת המדינה והחרמתן נותרו נחלת מיעוט קיצוני כמו נטורי קרתא, העדה החרדית וחוגים

המקורבים לרב ירוחם זאב סולוביצ'יק מבריסק. השואה האיצה את תהליך השתלבותם. היה ברור גם לארגונים שהתנגדו לצינונות שהקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל תהיה מעתה המקום הבטוח ביותר ליהודים וליהדות. הרוב המכריע של ההנהגה והציבור החרדי הבין שעדיף לנסות להשפיע על המדינה היהודית מבפנים מאשר להתנגד לה מבחוץ.⁴ הסכם הסטטוס־קוו מיוני 1947 שחתמו עליו בן־גוריון, הרב יהודה ליב פישמן־מימון ויצחק גרינבוים בשם הנהלת הסוכנות, ובו נוסחו עמדותיה בנוגע לדרישות שהציגה אגודת ישראל בנושאים שבת, כשרות, אישות וחינוך, היה צעד חשוב בהשתלבות אגודת ישראל במאמצים להקמת המדינה ולפעילות במוסדותיה לאחר הקמתה.⁵

חברי הוועד הפועל של מועצת גדולי התורה החליטו לאשר את הצטרפותם של נציגי אגודת ישראל לוועדת הביטחון של היישוב בנימוק שזה "ענין של בטחון והצלחה" ב־4 בנובמבר 1947. הם קבעו שהצטרפות למוסדות אחרים תידון בישיבה נוספת.⁶ בעקבות החלטה זו הצטרפו נציגים חרדים לארגונים ולוועדות שעסקו בתחום הביטחון. בראשית דצמבר 1947 קיבלו המפלגות והארגונים הדתיים חוות דעת הלכתית כתובה בנוגע לדרישותיהם ממוסדות היישוב העוסקים בגיוס כלהלן: לא תהיה חובת גיוס על נשים ובחורות; בני ישיבה יהיו פטורים מגיוס ואימונים; מזון כשר בכל המחנות; לא ייערכו אימונים בשבת וביום טוב; ופלוגות דתיות תהיינה נפרדות. בהמשך נאמר: "אם לא יסכימו על אחד מהתנאים האלה לא יהיה לבא־כוח אגודת ישראל חלק בוועדת הגיוס". על המסמך חתמו חברי מועצת גדולי התורה שהשקפותיהם היו מתונות יחסית: הרב אברהם יעקב פרידמן האדמו"ר מסדיגורה והרב מאיר קרליץ, שגרו בתל אביב. הם ציינו כי קיבלו את נוסח חוות דעת הלכתית זו מהרב זלמן סורוצקין, חבר מועצת גדולי התורה והמנהל הכללי של ועד הישיבות, בשם הרב איסר זלמן מלצר, חבר מועצת גדולי התורה וראש ישיבת עץ־חיים בירושלים.⁷ למרות היסוסים והסתייגויות מן החתימה של חלק מחברי מועצת גדולי התורה על חוות הדעת, החלה מערכת הגיוס החרדית לפעול. ב־11 בדצמבר 1947 החליטו חברי מרכז אגודת ישראל בתל אביב לפרסם כרוז הקורא להתפקדות לקראת גיוס. הכרוז הופץ בכל הארץ פרט לירושלים, אך הגיע גם אל חברי מרכז אגודת ישראל בירושלים ב־15 בדצמבר.⁸

במסיבת עיתונאים של מרכז המפקד לשירות העם בירושלים ב־31 בדצמבר 1947, אמר נציג אגודת ישראל, עו"ד מרדכי בוקסבוים, שהובטח כי המגויסים הדתיים יוכלו לשמור על אורח חייהם בתקופת שירותם, וקרא לציבור החרדי להתגייס למען שמירת הנפש והרכוש. ארבע מתוך 16 תחנות הגיוס שנפתחו בירושלים יועדו לחברי אגודת ישראל.⁹

במפלגת אגודת ישראל, שהייתה ארגון עולמי, הייתה הסתדרות צעירי אגודת ישראל בארץ ישראל (צא"י) – הנוער האגודתי, הארגון שעסק בפועל בענייני הביטחון והגיוס של חבריה. לפי דיווח נציגיו בתחילת פברואר 1948 מנה הארגון בכל הארץ אלף חברים שגילם מעל 18 ואלפיים חברים מתחת לגיל 18. תפקידו המוגדר של הארגון היה חינוכי,

אך ראשיו עסקו גם בעניינים פוליטיים ונציגיו נבחרו לוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל ולמרכז אגודת ישראל בארץ ישראל. במסגרת השתלבותה של אגודת ישראל בפעילות מוסדות היישוב השתלבו ראשי צא"י בוועדות היישוב שהוקמו לקראת הקמת המדינה. בראש צא"י עמד הרב שמואל שצדרוביצי, שמונה לחבר בוועדת הביטחון של אגודת ישראל. יצחק מאיר, מראשי צא"י בכני ברק, מונה לתפקיד בכיר בשירות הדתי ואחר כך ברבנות הצבאית.¹⁰

תנועה נוספת שעסקה בענייני הגיוס הייתה פועלי אגודת ישראל, שהייתה כפופה לכאורה לתנועת האם של אגודת ישראל אך בעלת עמדות עצמאיות בכמה תחומים. עצמאותה התבטאה בין השאר בקשריה הקרובים יותר עם מוסדות היישוב בתקופת ההתבדלות של אגודת ישראל. מנהיגיה ראו בחיוב את הצורך להקים מדינה יהודית. רבה של התנועה, הרב מאיר קרליץ, שהיה חבר במועצת גדולי התורה, ביקש בדצמבר 1947 לקבל לידיה את הצעת החוקה למדינה היהודית שהכין בעבר אחד מראשי התנועה, ד"ר יצחק ברויאר.¹¹ מנהיג התנועה, בנימין מינץ, מונה לחבר בוועדת הביטחון של היישוב. בפגישה עם בן-גוריון ב-20 בדצמבר 1947, ביקש להקים ועדה דתית של שלושה שחבריה יהיו מפועלי אגודת ישראל, מהפועל המזרחי ומה"הגנה", ושהרב יצחק מאיר ליון, ממנהיגי אגודת ישראל, יצורף להנהלת מגבית ההתגייסות. הוא ביקש שנציגיהם ישותפו במפקדות המקומיות.¹²

תנועת הנוער החרדי עזרא שהוקמה בגרמניה ובמחצית השנייה של שנות השלושים של המאה העשרים הקימה סניפים בארץ בפתח תקווה, תל אביב, ירושלים וחיפה ובעוד כמה נקודות התיישבות. ככינוס הארצי של התנועה במאי 1947 הוחלט על שיתוף פעולה הדוק עם פועלי אגודת ישראל ובספטמבר 1948 הצטרפה לפועלי אגודת ישראל. נציג עזרא היה חבר בוועדת הביטחון של אגודת ישראל. חברי הארגון שטרם התגייסו ל"הגנה" התגייסו במאורגן כאשר החל הגיוס הכללי לאחר החלטת החלוקה באו"ם.¹³ כאשר החלו המפקד והגיוס בתחילת מלחמת העצמאות, היו תלמידי הישיבות מיעוט קטן בציבור החרדי בגילאי הגיוס. בשאלת הגיוס של מי שלא נמנו עם תלמידי הישיבות הייתה הסכמה שחובת הגיוס חלה עליהם. הוויכוח היה על תנאי הגיוס של תלמידי הישיבות. הרב דושינסקי, שהיה הרב של אגודת ישראל והעדה החרדית, נטה בדרך כלל לעדה החרדית הקיצונית יותר, אך ידע גם להתפשר ולקבל החלטות ענייניות. כך למשל הוא חתם ב-10 במאי 1948 יחד עם שני הרבנים הראשיים הרב הרצוג והרב עוזיאל וראשי הישיבות העיקריות בירושלים, על הסכם לגיוס תלמידי הישיבות. ההסכם התבסס על העיקרון שעל כולם לקחת חלק במאמץ הביטחוני, אך יש למצוא דרך שישיבות ותלמידיהן ייפגעו מעט ככל האפשר.¹⁴

לארגונים החרדיים היו עיתונים ששימשו כמה לביטוי השקפת עולם. כאשר החלה מגמת ההשתלבות, שכללה גם גיוס, היה לכך ביטוי בעיתונות החרדית הרגילה. כאשר בוצע הגיוס בפועל וחברים רבים מהארגונים החרדיים הצטרפו ליחידות הצבאיות

וללחימה, הדפיסו הארגונים הללו עיתונים שהיו מיועדים למגויסים עצמם. עיתונים אלה הותאמו למגויסים ולצרכיהם והועברו ליחידות שבהן הם שירתו.

הגיוס והמגויסים בעיתונות החרדית והכללית

לאחר קבלת ההחלטה לקחת חלק ואחריות בענייני הביטחון של היישוב ולהתגייס, הצטרפה העיתונות המפלגתית החרדית לתמיכה בשינוי המדיניות. העיתונות פרסמה מודעות הקוראות להתגייס ופורסמו גם מאמרים וכתבות שעודדו את הגיוס. מנחם גליקמן-פרוש כתב בינואר 1948: "המפקד חרג ממסגרתם של חוגים מסוימים וקיבל אופי כלל יישובי שאינו נותן מקום ופתחון פה למשתמטים [...] לא יתכן שאנו נשב שאננים במקומותינו ונשאיר את התפקיד לאחרים. [...] זה מחייב את אלה מאיתנו שאינם יושבים כל היום באהלה של תורה לקיים את חובתם בשעה רצינית זו".¹⁵ השבועון קול ישראל קרא בינואר 1948: "אחרי שיקולים דיונים ברורים ממצים על ידי גדולי התורה – התפקדו בהמוניכם".¹⁶

נכונות רבה להתגייס גילו אנשי פועלי אגודת ישראל. בסניף המפלגה בירושלים הוקמה ועדה לענייני ביטחון שעודדה את חברי הסניף להתגייס. ב-13 בינואר 1948 הועברה למרכז הגיוס רשימה של 150 מחברי הסניף החייבים בגיוס לפי צו מוסדות היישוב.¹⁷ יעקב לנדוי, מראשי פועלי אגודת ישראל, התייחס למשמעות הגיוס במאמר שכתב. הוא ציין את נכונותם של מוסדות היישוב לקבל את דרישות המתגייסים החרדים בענייני כשרות, שמירת השבת והווי דתי, וקיווה שלהצלחה בהטמעת התנאים הללו תהיה "השפעה מכרעת על עיצוב דמות הצבא העברי הסדיר במדינה היהודית".¹⁸ ביטאון אגודת ישראל בירושלים תיאר בהתלהבות את הגיוס של הקבוצות המאורגנות ואת הציפיות מהגיוס:

היום יוצאות לתפקיד הקבוצות המאורגנות הראשונות של מאות מבחורי ירושלים האמונים על דבר ה' בתוך חטיבות מיוחדות. בחטיבות אלה ההזדמנות תהיה נתונה בידי בחורים אלה לראות בעצמם וגם להראות לאחרים מה כוחו של דרכי ה' להולכין בהן. לא רק בימים של שלום בלבד, כי אם גם ביחוד בימים של מאבק וניסיון קשה. מטרתנו לא רק לדאוג לענייני כשרות אלה למטרה נעלה יותר: להחזיר לעמנו את הנוסח המקורי והעתיק שהיה לנו פעם במלחמתנו עם אויבנו. בחורים אלה באומץ לבם ובמעשיהם יקדשו שם שמים. על ידם תחודש מסורת החשמונאים שנלחמו בשם ה' ובשם תורתו.¹⁹

הייתה ציפייה שהצטרפותם של מגויסים חרדים רבים תשפיע על אופי הצבא והמדינה.

מצב המגויסים החרדים לאחר גיוסם

קליטת המגויסים החרדים דרשה מהמערכת הצבאית היערכות מיוחדת כדי לאפשר להם להמשיך באורח חייהם ומוסדות היישוב, שנערכו להקמת המדינה ומוסדותיה

הסתדרות
צעירי אגודת ישראל - הנוער האגודתי
בארץ-ישראל

THE JUNIOR AGUDIST ORGANISATION OF PALESTINE

CENTRAL COMMITTEE

TEL-AVIV, 27, ROTHSCHILD BLDY.
P. O. B. 1355 - PHONE 5624

הנהלה הארצית

תל אביב, שדרת רוטשילד 27
ת.ד. 1355 - טלפון 5624

Telegrams: Cotraguda Tel-Aviv

מחלקה
מסר

ב"ה יום כ"ה אדר ב' תש"ח

כתנועת צעירי אגודת ישראל - הנוער האגודתי בא"י.

בהנהלה הארצית:

עם התגברות פעולות הגיוס והפעולות הארגוניות בקרב הנוער, הורגש צורך בהרחבת מגבון התנועה. כל העבודה מתנהלת כפקוחו האישי של יו"ר התנועה הר"ג ה' שמואל שצדורכיצי שליט"א. מהמה הורס מקום עכרו משרדי ההנהלה הארצית למשרדי' ההדשים כרח' אחד העם 26. מקום שם ישנם חדרים מספיקים ומרווחים לעבודה המסופעת של התנועה. התוכנית החדשה של ההנהלה הארצית היא עתה: תל-אביב רח' אחד העם 26, ת.ד. 1355.

במחלקת הגיוס:

אח עיקר העבודה משקיעים עתה במחלקה זו, מאחרי שהבנו בתקלים כקשיים עצומים כספיקים הדתיים כמחנות, ככמה מחנות יש לציין את שרירות לבם של מפקדי המקום, ושארן ורק בגלל זה מאכילים במקומות הללו מאכל טרף, וההייתם צריכים להסתפק רק באוכל המותר. קרה גם, שמפקדים הכריחו להלל את השבת אף לדתיים. אהרת הוא המצב אצל הכרנן שהתגייסו לפי הוראות התנועה והמפונקים ביהדות הדתיות. אמנם גם במקומות אלו ישנט מכשולים רבים אך נתלים לסילוק ע"י כח מאותו של החברים. ביזמת המחלקה הופיע כבר הגליון הראשון של ה"דגלנו למגויסים", שהביא תיודת רב לכלל החברים כאשר הם שט. כמכתיבים שנתקבלו מהרכה מקומות מפקשים החברים המגויסים להתמזיז כחופעה העתון. ואכן, נעשים סידורים שהעתון יופיע בקביעות לע"ע בתור ירחון ואח"כ בתור דו-סבועון. בגליון הראשון ישנם מאמרים בעיקר בשאלות הגיוס מהרב ר"א. וולף, משה שנפלד, הרב א. ה. גולדברג, היים יידיה, שלמה לורנץ, יצחק מאיר, ועוד. כטו"ב מתפרסמים בעתון ידיעות התנועה, בארץ ובהו"ל. גם המנוחה לרוב מעמרכות הגיוס מופיעים בו.

מקום נופש לחייל הדתי:

פעולה חשובה וראשונה במינה נעשתה ע"י המחלקה בהקמת מעון נופש לחיילים הדתיים. המעון הוקם כאגף מיוחד כקבוץ העירוני ב' ככני-כרמ, וכו מאכנסים חיילים כימי תופשתם, ובהנים מאש"ל, ללא כל תשלום. כפורים התאכנסו כמעון - החיילים הראשונים, שהופתעו מהסדרים הטובים ומהכנסת האורחה **033308 033308 033308** הנאה הנהוג כמעון. בדעת המחלקה להרחיב את המעון עפ"י דרישת החברים המגויסים. לימי החג הממששים וכאיים נרשמו כבר הרבה כקשות מהיילים לבלות את תופשתם כמעון, כל הכקשות נתקבלו. המעון מתנהל ע"י מזכיר הקבוץ הח' ישראל שדמי.

סדר צבורי לחיילים:

כיצמת המחלקה הגייה יערכו "סדרים" צבוריים מטעם הסניפים ככמה מהמקומות עכור החיילים הדתיים המשרתים במקום, ועכור אלה שיהיו כחופשה. "סדר" גדול יערך כמעון הנופש ככני-כרמ, וכקבוץ העירוני א' כפתח-קהה. נעשים הכנות גם כמקומות אחרים לערוך סדר צבורי. היילים המעונינים להשתתף ב"סדר" באחד המקומות, עליהם להרשט כמה ימים קודם החג. ההשתתפות היא ללא כל תשלום. כטו"ב מתארגן משלוח שי מיוחד לחג-לחיילים שלא יקבלו תופשה.

התארגנות צעירי אגודת ישראל לטיפול במגויסי הארגון, כ"ה אדר ב' תש"ח.
ארכיון פועלי אגודת ישראל, מכל 62, תיק 2

תוך כדי מלחמה, התקשו לעמוד במשימה. למפקדים ולמגויסים לא היה ברור אילו פעולות מותרות בשבת ואילו אסורות לפי ההלכה. נעם גרוסמן, מפקד פלוגה בגדוד החי"ש (בחיל השדה של ה"הגנה" היו חיילים בעלי כושר קרבי בגילאי 18-26) "מוריה" בירושלים, דיווח למפקדו: "דתיים הנמצאים בפלוגתנו מתלוננים על עבודתם בשבת, היינו סיורים, אימונים וכדומה. הדבר מגיע לידי אבסורדים של אי נגיעה בנשק בשבת וכדומה. אם אפשרי הדבר כדאי להמציא מכתב חתום על ידי הרב הרצוג. הדבר עלול לחסל את כל העניין הזה אחת ולתמיד. באם נמצא כבר מכתב כזה כדאי להמציא העתק אלינו". סמכותו של הרב יצחק איזיק הרצוג, שהיה הרב הראשי, הייתה מקובלת על הגורמים הביטחוניים וגם על רוב הרבנים החרדים שהכירו בגדלותו בתורה. הרב יוסף

הנחיות צעירי אגודת ישראל למתגייסים מטעם הארגון, חנוכה תש"ח.
הארכיון הציוני המרכזי / מרשתת

צבי דושינסקי, הרב הראשי של היהדות החרדית, החמיר יותר במתן היתרים לפעילות בשבת והסביר את עמדתו במכתב ששלח לרב הרצוג בראש חודש סיון תש"ח (8.6.1948) ובו ציין שהוא מעדיף שהפונים בעניין זה לא יפנו אליו.²⁰

פתרון הבעיות שהתעוררו לא היה פשוט. מוסדות היישוב היו בתחילת דרכם בניהול מדינה וארגוני המחותרת החלו בהסבתם לצבא מסודר. הצבא התארגן תוך כדי לחימה כשהוא סובל ממחסור בתחומים רבים: כוח אדם מאומן, נשק וציוד חיוני. גם בתחומים שנקבעו בהם הוראות ונהלים לא תמיד הם הגיעו ליחידות ולא תמיד ידעו איך ליישם אותם. כך היה גם בתחום הדתי. הרבנות הצבאית הייתה בראשית דרכה ונעזרה ברבנות הראשית כדי לפתור בעיות הלכתיות שעדיין לא היו להן תקדימים. המתגייסים הדתיים והחרדים, במיוחד מי שחיו עד גיוסם בחברה סגורה ללא מגעים משמעותיים עם החברה הכללית, התקשו להתמודד. הארגונים והמפלגות שעודדו את הגיוס הבינו עד מהרה שעליהם לסייע למגויסייהם להשתלב בצבא, לדאוג לזכויותיהם ולפתור את הבעיות שהתעוררו. בדיווח של צעירי אגודת ישראל על פעילותם מראשית מארס 1948 נאמר כי עיקר עבודתו של הארגון היא במחלקת הגיוס בגלל הקשיים שבהם נתקלים המגויסים: "בכמה מחנות יש לציין את שרירות לבם של מפקדי המקום, ושאיך ורק בגלל זה מאכילים במקומות הללו מאכל טרף, והדתיים צריכים להסתפק רק באוכל המותר. קרה גם שמפקדים הכריחו לחלל את השבת אף לדתיים". בהמשך הדיווח נאמר שבמקומות

מהתנדבות לגיוס חובה

הודעה

לנוכח השתללות הדמים אשר הטיפה את כל ערי ארץ ישראל וירושלים ולנוכח הסכנת הממדידת והולכת מיום עיי צוררים אשר אמרו לנו ונבחרים - טורא מרכז אגדת ישראל בירושלים לכל צעיר עמנו מכן כל חוג הישוב החרדי בירושלים לבוא ולהתייצב איש איש על משמרתו והאל תסידו לתת על נפש ורקיש.

אחרי שהובטחו כל הריישות לשמירת הדת במחנות למתפקדים קדושת השבת מאכלי כשרות, ויצירת אגידה דתית עלידי הקמת חטיבות מיוחדות לצעירים חרדים.

קורא מרכז אגדת ישראל לכל איש ואיש בירושלים בני 17 עד 25 שנה

להתייצב

במפקד לשרות העם

שזכרו עלי מטעם כל הישוב נקבעו תחנות מיוחדות להתפקדות הנער והחרדי אשר תתגלגלה עיי באי כח הצבור והחוג ושמן יתפרסם לחוג. חובת ההתייצבות חלה רק על הזכרים ובנות ישראל כל כבודה בה מלך פנימה וכל בית ישראל יתחיל תפילה לפני רבון העולמים לאמר די לצרות עמנו ודיאל וימי צאתנו מארץ מצרים יראנו נשאלת.

חוק תתחוק בעד עמנו ובעד ערי ארץ ישראל ודי יעשה הטוב בעיניו.

ועדת המפקד
מרכז אגדת ישראל בארץ ישראל
י ר ש ם

קריאת מרכז אגודת ישראל בירושלים לאנשיה להתפקד לקראת הגיוס, ללא תאריך. ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (א"צ)

שאליהם הגיעו קבוצות מאורגנות של מגויסים שרוכזו ביחידות דתיות המצב שונה, אך גם שם "ישנם מכשולים רבים אך ניתנים לסילוק ע"י כח מאוחד של החברים".²¹ הציפייה להשפעה חרדית-דתית על הצבא הפכה עד מהרה לניסיון לשמור על הזכויות הבסיסיות של המגויסים החרדים כדי למנוע את השפעת השירות הצבאי על אורח חייהם. לאחר הניסיון של התקופה הראשונה של גיוס אנשיהם התברר לארגונים החרדיים שעליהם לתת סיוע נרחב למגויסים ולמשפחותיהם. הסיוע ניתן בכמה תחומים: סיוע משפטי לעמוד על זכויותיהם, טיפול בחיילים בחופשה על ידי הקמת מועדונים שבהם יוכלו לשהות, משלוח חבילות למקומות שבהם שירתו, ועוד. תחום מיוחד נוסף היה הרפסת עיתונים מיוחדים למגויסים כדי לשמור על קשר עמם, לתת להם תחושה שהארגונים שעודדו את גיוסם עומדים מאחוריהם ודואגים לספק להם מידע חיוני.

דגלנו

למגויסים

בטאון לתנועת צעירי אגודת ישראל הנוער-האגודתי בארץ-ישראל

ב"ה, גיליון ח' יכ"ה המחיר 50 מא" ר"ח כסלו תש"ט. חל"א"ב

על הפרק

תרבות ישראל לצבא ישראל

ראש חלקת התרבות. המטבח מיד חזר בצבא והנהגה לישראל באינטו על התחנות הדיודים את דבור על פעולות המחירי עד היום והמבצירי לעתיד לבוא. מטבחה המחירי מבין את האסטרטגיות הנחלתות הולטות כי למהלך על הדיודים המבנות הצבא כשכפי הדרכה הורחבת והחלפתו ב" למורים ולא נהג דעתו על ראש המ"ח ח"ר עד שהבחי על שאיפתו להנהיג למור ובהם צבא.

כאן במעוררות בעיר רביעה לגבי חזילה הנכסן ליהודים פניהם כנהגו על מטרעה דרשה בחוכמה צבא והנהגה לישראל. עיר טכס נחמיהם שאבק בני המלחמה כבולמים אסיריה ונהג את כביר נקרה לנאמק נגד חלופת ברנות וחירות אסירות. עם חוקי המטרות בצבא שהתנהג על פי החלטה מצעה המדינה הוכרה לחלכה (אל המעשה חוקי"טי הודק עוד רחוקה) מסבחה על המחנה כמחנה ליהודים קנים גם כגבנה מייחד להנשמה חוקים האתי והטות הדתי. עצה עלינו להנסיח ולחיותה - אך כי הנהגנו לעשות זאת קיימת ורדקא עשה ונלו שוב כחוריהם על פה - כי לא נשלים עם חקעה יחד תרבותית מסבחה על תרתי ישראל. לא נשמענו באבוליות. כי בזונה לית המלכילים הכפירים חוקק עם חוקי היררכיה קשורה בצבא. אולם פאריד, לא נקרה לעצמה והנהגה חלקי גות. על החלף הנאמן ליהודים הצבאית.

הרב 'א. לין שר הסעד במחיצת חברינו החיילים

לא רה חייליט - כל הדור שלטו הנוער במשנלטי

הרב 'א. לין שר הסעד במחיצת חברינו החיילים

הרב 'א. לין שר הסעד במחיצת חברינו החיילים

דגלנו למגויסים - בטאון לתנועת צעירי אגודת ישראל, כסלו תש"ט. ארכיון הציונות הדתית ירושלים

העיתונות למגויסים

חלק מהעיתונות היו ייעודים לחיילים וחלקם היו גרסה מיוחדת לחיילים של עיתונים קיימים. המטרה הייתה לשמור על קשר עם החיילים שנותקו מהמשפחה, מהחברה ומתנאי החיים המוכרים, לתת להם תחושה שמודעים לבעיותיהם ושמטפלים במציאת הפתרונות ואף ליצור בהם מעין גאווה יחידה.

דגלנו למגויסים: ביטאון תנועת צעירי אגודת ישראל - הנוער האגודתי

תנועת צא"י הוציאה לאור עיתון בשם דגלנו למגויסים כאשר החל הגיוס, שכלל גם את חברי הצא"י. הגיליון הראשון שיצא לאור בתל אביב בחודש אדר ב' תש"ח, מנה ארבעה עמודים. העיתון החל כירחון בכוונה להדפיסו כדו-שבועון ונשלח ליחידות שבהן שירתו אנשי צא"י. בגיליון הראשון נדפסו מאמריהם של ראשי התנועה ופעיליה, שנועדו לחזק את רוחם, את אמונתם ואת השקפתם הדתית של המגויסים. כך למשל כתב הרב אברהם וולף, איש חינוך והוגה דעות, בסוף מאמרו: "חברים יקרים! מגמת המילים הללו היא הן לחזק את ידיכם, אל ירך לבככם, כי ד' אלוקינו עמנו שהעלנו מארץ מצרים, והן להציל אתכם ואותנו מן הרעיון המוטעה, כאלו בשר הוא זרוענו. ברוך הגבר אשר יטבח בד'".²²

משה שנפלד, עורך העיתון שכתב מאמרים פובליציסטיים ובהם נהג להביע עמדות תורניות בלתי מתפשרות, הביע את חששו מההשפעה של חיי הצבא על המגויסים החרדים: "מפולחן כח הזרוע שמטפחים אותו בצבא [...] ערכי הרוח וסגולות האופי, נדחקים מפני שרירים מפותחים ויד מטיבה לקלוע [...] יהיה על חברינו לגייס את כל כוחותיהם הנפשיים כדי להתגונן מפני הלך רוח של התרברבות והתימרות, שאין הוא והיהדות יכולים לדור בכפיפה אחת". המגויסים נדרשו "ליצור בתוך צבא זה פינה שתהא רוח הטהרה והקדושה חופפת עליה [...] תקום בתוך הצבא הציוני פינת הלוחם האגודאי, המשועבד להוראות צבאיות בגופו, אולם חופשי ברוחו, עצמאי בהשקפותיו ונבדל באורח חייו ונמוסיו"²³. לא היה ערעור על הצורך בגיוס ובחשיבותו, אך עלה צורך לתזכר את

אברהם הויזמן, מפעילי צא"י בירושלים, איש ה"הגנה" שנפל בקרב על הקסטל בינואר 1948. מתוך הספר חיים הויזמן (עורך), אברהם ליב הויזמן הי"ד: חייו ויצירתו, ירושלים, תש"ט, עמ' 17 (התצלום שייך לנחלת הכלל)

המגויסים לא לשנות את אורח חייהם והקפותיהם במציאות החדשה שבה הם חיים. במדור "לזכרון חברינו הנופלים בקרב" הוזכר אברהם הויזמן, ממייסדי ומדריכי סניף הצא"י בירושלים שנפל בהתקפה על הקסטל ב-22 בינואר 1948, ממייסדי ומדריכי סניף צא"י בירושלים וחבר ה"הגנה" משנת 1943, ופורסם שיר שכתב. הוזכר גם אברהם שמואל טוסיק, ניצול שואה שנפל בהגנה על שכונת ימין משה בירושלים.²⁴

מודעת אבל על אברהם הויזמן שנפל בקרב בקסטל בינואר 1948 (י"ד שבט תש"ח).
הארכיון הציוני המרכזי / מרשתת

ככל שנמשכה הלחימה נוספו עוד חללים מבין חברי התנועה ובעיתון נכתבו מאמרים קצרים לזכרם. בגיליון ה, שהופיע באב תש"ח, צוינו אנשי התנועה שנפלו בקרבות השונים ברחבי הארץ: נפתלי ארליך בראש העין, משה קמפנר בטנטורה, מרדכי שטיינברגר בלטרון, יחזקאל טשר בכפר עציון, שלמה סימון במלחה-ירושלים, יצחק כהן בירושלים.²⁵ בגיליון ז' חשון תש"ט: חיים קופרמן במבצע יואב, יעקב שפיצר בג'וליס.²⁶ בעיתון פורסמו גם תמונות הקשורות למגויסים. בגיליון א נדפסו תמונות של מעון נופש למגויסים דתיים בבני ברק, ושל תגבורות של אנשי צא"י שהגיעו ליישובים שנותקו: יסודות וטירת צבי.²⁷ בגיליון ה נדפסו תצלום של קבוצת חיילים בעת בילוי במועדון מעון הנופש בבני ברק,²⁸ ופתיחה חגיגית של "פינת החייל הדתי" בפתח תקווה.²⁹ בגיליון ח מחודש כסלו תש"ט פורסמו תמונות של מנהיג אגודת ישראל, הרב יצחק מאיר לוי, בחברת חיילים מצא"י במעון הנופש של התנועה בבני ברק.³⁰ כאשר החלו להתגלות קשיים בשמירת אורח החיים הדתי והגיעו תלונות מהמגויסים, התגייס העיתון להשמיע את קולם ולהביע את מחאתם. החיילים עודכנו במאמצים לשפר את המצב ולתקן את הכשלים. בגיליון חודש ניסן תש"ח נכתב על המאבק על הכשרות במחנות האימונים בחיפה שטרם בא לידי פתרון.³¹ בחודש אב תש"ח פורסם מכתבו של הרב שמואל שצדרוביץקי, יושב ראש צא"י, לשר הביטחון דוד בן-גוריון עם העתקים לכל השרים. הוא ציין כי למעלה מאלפיים מחברי הארגון התגייסו בהיענות לקריאתם והם מתלוננים שמפקדים מכריחים אותם לחלל שבת גם במקרים שאינם פיקוח נפש.

הוא תיאר גם את בעיות הכשרות הגורמות לכך שחיילים סובלים מתזונה לקויה הפוגעת בבריאותם וכבושרם הצבאי, כולל כאלה שרעבו כבר בתקופת השואה. "מאות חברים שואלים אותנו ותובעים ממנו תשובה ברורה: האם בתנאים כאלה רשאים הם להמשיך ולשרת בצבא ישראל. אנו נדהמים מתוכן השאלות האלו ומרגישים את עצמנו אחראים כלפי חברינו אשר דרבננו והלהבנו אותם להתגייס". הרב שצדורוביץקי ביקש לפתור את הבעיות ולהודיע להם על הצעדים שנקטו לבצע זאת.³²

באותו גיליון כתב משה שנפלד: "הגיעה השעה – ותקופת ההפוגה יפה לכך – לגלות ברבים את פרשת החייל הנאמן לתורה בצבא ההגנה לישראל. מלאה כוס תמרוריו וגם עברה על גדוהיה ומחובתנו לדובב את זעקתו האילמת". הוא יצא בביקורת חריפה על מנהיגות הציבור החרדי על אוזלת ידה בטיפול בבעיה:

ידעו רבני ישראל, ידעו מנהיגי הארגונים והמפלגות הדתיות, ידע כל הציבור המתמר להיות נאמן לתורה, כי החייל הדתי לא יסלח ולא ישכח לעורף השאנן כיצד התכבד בגבורתו והתעלם מסבלו [...] על החייל הדתי העומד בחזית פנים בפנים עם צל צלמות, נתכה מהלומת חילוניתה של מדינת ישראל והיהודים הדתיים שבעורף צופים בחיבוק ידים מרחוק ומשעשעים את נפשם בתקוות, כי חזקה על החייל הדתי שילחם גם את מלחמתה הדתית, לישועתם ולרווחתם.³³

שלמה לורנץ, מראשי צא"י, הצדיק במאמר שפרסם בגיליון ג מחודש אייר את שחרור תלמידי הישיבות. הוא נימק זאת בהחלטת גדולי התורה בצורך לשמור על התורה המהווה הגנה רוחנית וציין כי תלמידי הישיבות הם לא המשוחררים היחידים. יש שחרורים של קבוצות אחרות שהוגדרו כחינויות.³⁴ חייל בשם יצחק פרסם ביקורת חריפה על תלמידי הישיבה ששחררו מהגיוס אך לא מצאו זמן לבקר מגויסים ולא טרחו למלא את מקומם, למשל בהדרכת נוער. בראשית מכתבו הוא תיאר בפרוטרוט את שירותו בצבא ואת התמודדותו עם קשיים שונים. בסיום מכתבו הוא ציין: "תסלח לי מאוד שחייל פשוט כמוני מרהיב להעיר לבני ישיבות היושבים כל היום באהלה של תורה, כי הוכח תוכיח נהוג אפילו אצל תלמיד לגבי הרב, וטובה הוכחה מגולה מאהבה מוסתרת. לתשובתך אחכה".³⁵ מדור נוסף היה "במת החייל הדתי" ובו כתבו חיילים חוויות משירותם בצבא. משה ארנד כתב על הבעיות מנקודת מבטו של החייל הבודד: מתי מדובר בפיקוח נפש המאפשר לו פעילות בשבת, מתי יש הצדקה להרוג, מתי מותר לחייל להכניס את עצמו לסכנה כדי להציל מישהו, מהי הגדרת מלחמה מבחינת ההלכה וכדומה. יצחק תיאר במאמרו את פעילות יחידתו בהעברת אספקה לירושלים ב"דרך בורמה". ג"ש ברקוביץ ששהה במחנה אימונים שיבח את המפקדים המאפשרים להם לקיים את אורח חייהם.³⁶ אהרן מרצבך תאר את לחימתה של המחלקה הראשונה של הצא"י שצורפה לחי"ש [חיל שדה] הירושלמי שלחמה על הדרך לירושלים מיום גיוסה עד תחילת ההפוגה השנייה.³⁷ בגיליונות האחרונים שיצאו לאור בסוף המלחמה ניכרה ירידה בכתיבה על ענייני הצבא; עניינים אזרחיים וכלליים של התנועה תפסו את מקומם. בגיליון י, שהופיע

בטבת תש"ט, דווח על פגישה שנערכה בהנהלה הארצית בהשתתפות קציני וסמלי דת ולוחמים מהיחידות השונות. המטרה הייתה לדון בהגברת פעילותם של חברי התנועה בצבא והחובה ולדאוג לסידור החברים לאחר שחרורם מהצבא בעבודה ובשיכון.³⁸ במדור "במת החייל" קרא יצחק לתנועה לקחת חלק בפעולות להשלטת התורה בארץ ישראל ולארגן גרעיני התיישבות.³⁹

הגיליון המוגדל (יא) שיצא באמצע חודש טבת תש"ט ושהיו בו שמונה עמודים, עסק ברובו בחגיגות ואירועים בערים השונות במלאת עשר שנים לתנועה. רק עמוד אחד הוקדש ל"במת החייל" ובו ארבעה מאמרים של חיילים שעסקו בשירות הצבאי ותמונת קבוצת חיילים מפלוגה דתית שנלחמו בנגב.⁴⁰

אגרת לחייל מטעם הסתדרות צעירי אגודת ישראל, אייר תש"ח. ארכיון תולדות ההגנה (את"ה), חטיבה 86, תיק אגודת ישראל

לוח שבועי לפרשת נשא

יום	תאריך	דף יומי כתובות	מסנה יומית מסכת סנה	ספירת העומר
ט"ק	כ"ז אייר	כ"ד	ט"ז, ו-ז	מ"ב
א	כ"ח "	כ"ה	ט"ז, ח. י"ז, א	מ"ג
ב	כ"ט "	כ"ו	י"ז ב-ג	מ"ד
ג	א סיון	כ"ז	י"ז ד-ה	מ"ה
ד	ב "	כ"ח	י"ז ו-ז	מ"ו
ה	ג "	כ"ט	י"ז ח. י"ח, א	מ"ז
ו	ד "	ל	י"ח ב-ג	מ"ח

המסך מעמוד 1

את הפצועים הדתיים כדי לעודדם ולמלאות את כל מחסוריהם "צעירי אגודת ישראל" באמריקה, היא העוזרת לנו עזרה כספית נכרת לכל פעולותינו וחיבים אנו עליה הכרת תודה.

מתזית לעורף - ומהעורף לחזית.

המדור הזה כולו לכם, חיילים. הוא מיועד להיות המקשר המספחה לחייל, ובין החייל לתנועתו. דרישות שלום מתקבלו עד יום א' בצהריים, לגליון אותו השבוע.

ההנהלה הארצית של הסתדרות "צא"י - הנוער האגודתי "בא"י דורסת בשלום כל חבריה המגויסים באטרם ס. אל ירפה קטריכם עם תנועתכם!

ד"ס לחיילים: ט. וילהם בגליל, אריה גולדמן ופנחס בלקנב בדרום. יצחק מאיר.

ד"ס לא. ט. קליט, י. לויכטר, י. הלפרין, פ. גולוסב, מ. פטר מאת מטה הלפרין.

מ. גוססמן מפ"ת - במסדרון דאר ענברך, תודיע כתובתך.

ר. פלורסהיים מתיפה. קרוביך בת"א דואגים לטלומך. כתוב ל

הודעות והוראות: מסרדי המחלקה למגויסים פתוחים כל י בין השעות 1-9 לפה"צ ו-3-7 אחה"צ ברח"א אחד העם 26 בת חייל דתי הנקלע לת"א מתבקש לסור למסדר.

כל חייל דתי מתבקש להודיע לטובתו את כתובתו למחלקה, כ שנוכל להעביר לפיה את ה"אגרת לחייל", "דגלנו למגויסי ו"סי התנועה".

חיילים מתבקשים לטלוח מאפרים, רטמים מתיי המחנה וכו' לפרסום בדגלנו למגויסים".

כתובת הסערכת: תל-אביב, רח' אחד העם 26 ת.ד. 1855.

אגרת לחייל

החל בכ"ו באייר תש"ח (4 ביוני 1948) הפיצה מחלקת הגיוס של צא"י גם את אגרת לחייל. היה זה פרסום שבועי שעיקרו דברי תורה על פרשת השבוע והלכות ומנהגים הנהוגים בחגים ומועדים החלים באותו שבוע. לגליון צורף גם לוח זמנים שבועי לאותו שבוע. מחלקת המגויסים עדכנה בקיצור על פעילותה. נוסף מדור שבו נמסרו דרישות שלום למגויסים ומהמגויסים למשפחות ולחברים. עד ערב ראש השנה תש"ט (3 באוקטובר 1948) פורסמו 17 גיליונות.

התאחדות
א. אלוז
המחלקה: תעמולה
ש"ר פזי-בן-ציון
המקור: התעמולה
רח' מונטיפיורי 39
ת"ד 122, תל אביב
תל אביב

שערים למגויס

לתנועת פועלי אגודת ישראל בארץ ישראל

ב"ה. תל-אביב תמוז תש"ח

ה י ו ל מ ו פ ת

ישראל שלא יפול בידי יצור המסית. האורב לו מדי יום ביומו בני
ההרר צריכים לזכור זאת בכל עת ובכל רגע ולשׂוּה לזה לטוֹחַן את
כשירותם ואת זרימתם.
אין מלכודת המזרחית זו בפעמים אחרים. ישנו עין המעקב על
הבריגה עליהם להצטיין גם במעשיהם הטובים. והרוביק רודע לנו מה
רב העול המוטל על הבריגה והחילום. ידענו לנו הנכנסה שעלומה
כדי ללחם את מלחמת המבצרים והמסירות כל מצוות התורה
בבאב. וידע עם זה והטל עליהם גם למצוא את היום הנכון לאדם עם
רעהו. יחס של חירות. יחס של גמילות הדד בנפשו ובמטנו. יחס שיחא
שם שמים מתאבק על זריחה.
ידעו לנו מקיים רבים של יחס למותם של חמיוני בכל
הנעינים הרגונים. ידעו לנו כי מקדשים הם שם שמים טמם במעשיהם.
ואין מוריס אלא לדיונים במשנת מרץ ובכפל כעש עליהם לנענע
בנעינים אלה.
היו נא חמיוני למות ולדגמה בכל ארצ חיינת השנית יהיה
בצדק ובעזרה.

השקד מיוחד ישנו לחמיוני במסגרת צבא התנגד לישראל.
ידוע הדבר שמלחמה עלולה לטרף יצרים שונים ורדודים
בחובו של אדם אשר לא היו מרענים במסירות רגילות. כך הוא נטעו
של שלום וכך הוא רדבה של מלחמה. מצאה חכמה זו ביטוי גם בדיעו
ההורה. אין אנו מצאים מקום. בו דברת הורה נגד יצור הרע בצורה
כזו ברובת כבוד בתוקף המלחמה. בהם היא התורה. יפה תבא" - והיה
אשר אין דוגמתו בכל התורה בכלה.
גם במלחמת ישראל ערים אנו להופעת בלתי מסמכות של גילוי
יצור לב האדם חרף. התריינו על כך כבר בעל עמוד התנועה. אין
לחומי ישראל. הלוחמים את מלחמת. העם והארץ. אשר לא יבאו
לבושית בתם. אשר לא יבאו לפלול שלל. אין הם אשר חיונסם והו
צריך לטקס מרשים בעד פעולות טובות אשר לא לרוב המוסר. אין
הם לא טקס מנעו זו על צדדי יצירותם יודעים אנו כי לאין ערוך
שיבה התנועה ומתנועה קלטי חילול אחרים. אבל עם הכל גם
ידעו לא ויהיה נקח וגם אנו נכסלנו.
על כן השקד כפול ובכפול מוטל על חילי ישראל והאנשים
לתורה. תורה מניעה. מניעה מכל צרה שלא תבוא ומניעה על אדם

רוב כלמן כחנא

על המשמר בנגב

שערים למגויס, פועלי אגודת ישראל, תמוז תש"ח. הארכיון הציוני המרכזי

שערים למגויס: תנועת פועלי אגודת ישראל בארץ ישראל

תנועת פועלי אגודת ישראל הייתה הגוף באגודת ישראל שהניע את ההשתלבות במוסדות היישוב היהודי. כתוצאה ממחלוקות בשאלת הציונות עם הפועל המזרחי לא התאחדו שתי התנועות. מבחינת מעשית דמתה מאוד פעילותה של פא"י לזו של הפועל המזרחי שהייתה ציונית ונציגיה היו שותפים במוסדות היישוב. חברי התנועה שלא היו תלמידי ישיבות התגייסו בעידוד התנועה. כדי לשמור על קשר עם המגויסים הדיפסה התנועה גרסה מיוחדת שנועדה למגויסים חברי פא"י של עיתון התנועה שערים כשערים למגויס. הגיליון הראשון בן שמונה עמודים יצא באדר ב' תש"ח.

למעלה מאלף עותקים של **שערים**, שבועון תנועת פא"י, נשלחו מדי שבוע על ידי מחלקת הביטחון לחברים המגויסים בכל היחידות. **שערים** למגויס היה מיוחד לחיילים ונשלח באלפי עותקים לכל היחידות. עותקים נוספים נשלחו לחו"ל כדי שישמשו להסברה ולעידוד העלייה והגיוס.⁴¹

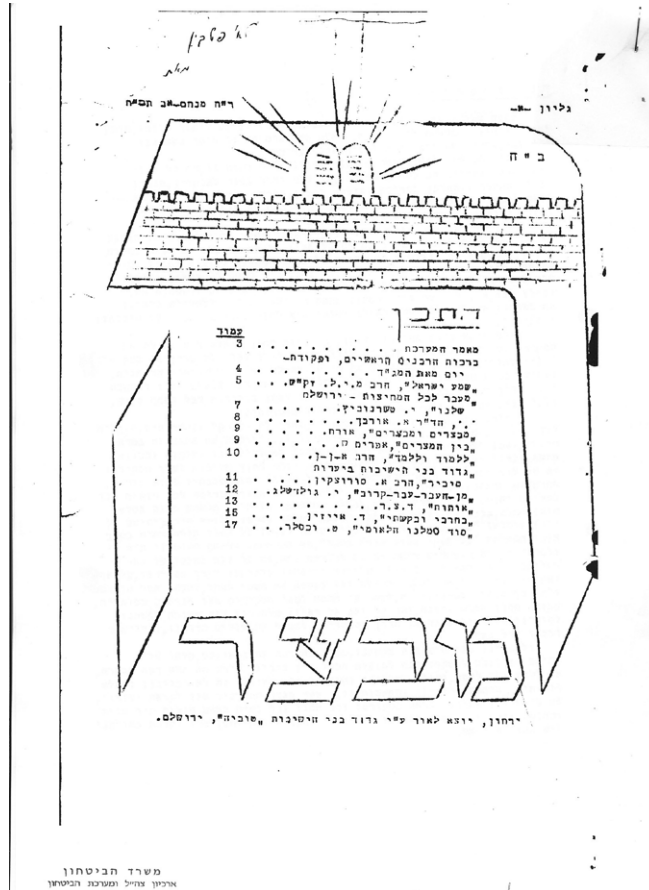
במאמרים שכתבו ראשי התנועה בגיליונות **שערים** למגויס הם עודדו את החברים המגויסים, הדריכו אותם וציינו את ציפיותיהם מהם. הרב קלמן כהנא: "אין אנו אוהבים את החרב. אבל כשמאלצים אותנו עלינו לדעת להשתמש בה כדבעי". אך יש לדעת: "אל נחשוב שכוחנו הוא המכריע [...] הרוח היא הנותנת את הכוח – ורוח ה' היא אשר יכולה לתת לנו את הכוח".⁴² הרב שלמה רבינוביץ': "על אנשינו מוטל תפקיד כפול: להגן בתוך המחנה בכבוד ובהקרה על כל שעל אדמה, על כל נקודה ומושב, יחד עם כל החברים – וגם לשאת בעוז ובגאון את דגל האמונה וקדושת החיים".⁴³ הרב שמעון כץ: "על המגויס הדתי [...] לעלות ולרומם את תנועת התורה בהיקפה, המצטיירת בדמותו של חבר פועלי אגודת ישראל, להכריז – ולהדגים, ראו תורה וראו דרכיה. ראו דמות שומרי התורה והמצווה, גם בהיותם אנשי חייל ומגן".⁴⁴ בגיליונות צוטטו קטעים מהרמב"ם ומהחפץ חיים בשאלות התנהגות של לוחמים במלחמה.⁴⁵

בגיליונות **שערים** למגויס הועלו בעיות הדת בצבא והמגויס הדתי-חרדי, כמו מאמרו של ד' ברנהולץ: "הצעה לסידור מטבחים כשרים בצבא ישראל", אך בטון מינורי יותר מאשר בדגלנו למגויסים של צעירי אגודת ישראל.⁴⁶

בגיליונות פורסמו תמונות חיילים מהתנועה בגזרות הלחימה השונות ותיאורי הקרבות שבהם נטלו חלק חברי התנועה: קיבוץ יסודות (אז ליד מגדיאל), הרובע היהודי בירושלים; יוסף בן אהרן, "אנשי אחד מקיבוצי פא"י בקרבות הנגב".⁴⁷ בכל הגיליונות היה מדור נרחב "התנועה במערכת הגיוס לשירות העם / במערכת הבטחון והגיוס". דווח בו על הגיוס בערים השונות של חברי התנועה; הבעיות בתחום הדתי והניסיונות לפתור אותן; מינויים של חברי התנועה לתפקידים בצבא; הטיפול בחיילים ובני משפחותיהם; פעילות התנועה בתחומים נוספים ומידע כללי לתועלת המגויסים, כמו הנחיות רב התנועה הרב מאיר קרליץ לקראת הימים הנוראים והנחיות הממשלה ופקודות הצבא בתחום הדתי.⁴⁸

מבצר: ירחון גדוד בני הישיבות "טוביה" ירושלים

שלב נוסף במעורבות החרדים היה ההסכם והגיוס של תלמידי הישיבות, גיוס שנדחה בגלל החשיבות שראתה המנהיגות הרבנית והפוליטית החרדית בהמשך הלימודים בישיבות במיוחד אחרי השואה. הייתה הבנה שיש לשמור על הישיבות כשריד האחרון שנותר לעולם הישיבות באירופה שנהרס בשואה. יש להביא בחשבון שנכונות המנהיגות החרדית לאפשר גיוס עם הגבלות של תלמידי הישיבות באה בתקופה שכבר היה ידוע לה על הבעיות הקשות שיש למגויסים הדתיים והחרדים.

גיליון א' של מבצור, ביטאון גודר בני הישיבות בירושלים, אב תש"ח, א"צ, תיק 1147/2002 - 63

גודר תלמידי הישיבות בירושלים הוקם בסוף מאי וראשית יוני 1948, לאחר שנחתם הסכם בין הממונים על הגיוס בירושלים ומפקדת מחוז ירושלים ובין הרכבים הראשיים וראשי הישיבות העיקריות בירושלים. בגודר שירתו כ-370 תלמידי ישיבות שנמצאו כשירים לשירות לאחר בדיקות רפואיות. עקב מצב הלחימה בעיר בעת גיוסם אי אפשר היה להקדיש זמן לאימונם והם הועסקו בעבודות ביצורים חיוניות. היחידה נקראה "גודר טוביה" על שם מפקדה, טוביה ביר. היקף פעילותה בסוף נובמבר 1948 היה מעל 4,000 ימי עבודה.⁴⁹

כמה מחברי היחידה, ובהם אפרים שך (כנו של הרב אלעזר מנחם שך), הקימו מערכת שהספיקה להפיק שני ירחונים בראש חודש אב תש"ח וראש חודש אלול תש"ח. המערכת הגדירה את מטרת הירחון: לא להיסחף בזרם "מתוך חשיבות וערך תפקידנו" בעבודת

הביצורים "וחלקנו הגדול בהגנת עיר קדשנו". "אל לנו לשכח את העקר, שכל תפקיד שיוטל עלינו אסור שבעטיו נבוא לידי התרשלות בתפקידנו העקרי, והוא למוד וקיום מצוות התורה". אנשי הגדוד נקראו על ידי המערכת לשלוח מאמריהם לתועלת הכלל.⁵⁰ 75 גיליונות נשלחו לשירות הדתי (שקדם לרבנות הצבאית) כדי להפיצם ליחידות הדתיות.⁵¹ ביומן אגודת ישראל בירושלים, היומן, התפרסמו ביקורות שליליות על פרסום הירחון ועל תוכנו. המבקרים טענו שהחומר שהתפרסם בו אינו מתאים לרוח הישיבות ו"מי הרשה לעורכו להשתמש בשם בני הישיבות", שכן ירחון צבאי אינו הולם את מעמדם של בני הישיבות.⁵²

מבנה הירחון ותוכנו היו שונים מהעיתונים האחרים שנועדו לחיילים החרדים. בסך הכול יצאו שני ירחונים. תוכנן להוציא לאור גיליונות נוספים, אך לקראת סוף המלחמה פורק הגדוד. מוטיב חוזר בחלק מהמאמרים היה הציפייה שהגדוד ישפיע על הכלל: הצבא, המדינה והעם.

הירחון הראשון הכיל 18 עמודים ובהם 12 מאמרים בנושאים מגוונים, שאת רובם כתבו כותבים חיצוניים שלא נמנו עם אנשי היחידה. בחלקם שולבו כמה משפטים שהייתה בהם התייחסות ישירה לאנשי היחידה. כזה היה מאמרו של הרב מרדכי יהודה ליב זק"ש, שציין בסופו: "אתם חיל ה' עליכם להשמיע קולכם ברמה [...] עליכם להאיר באור תורתכם את ליבותיהם של חילינו המוסרים את נפשם על קדושת העם והמולדת [...] וכל נצחון בקרב הוא גילוי כבוד ה' כשם שהוא גילוי כבוד ישראל".⁵³ במאמר אחר של יעקב טשרנוביץ', יושב ראש מרכז הגיוס בירושלים, הוא ציין את החשיבות של הצטרפות תלמידי הישיבות למגינים על ירושלים ותרומתם לביצורה. הצטרפותם יצרה אחדות בירושלים, הסירה את המחיצות בין האוכלוסיות המגוונות בירושלים ובנתה גשרים ביניהן.⁵⁴

מאמרים אחרים היו חלק מסדרת מאמרים על נושא, כמו מאמרו של הרב אלחנן סורוצקין על זיכרונותיו מגדוד בני הישיבות ביערות סיביר במלחמת העולם השנייה. כך גם מאמרו של המתמטיקאי טוביה וכסלר על סוד סמלנו הלאומי, המגן דוד.⁵⁵ הגיליון השני שיצא בראש חודש אלול היה גדול מקודמו והכיל 24 עמודים ו-17 מאמרים מגוונים. העורכים התנצלו לפני שולחי המאמרים שלא הוכנסו לגיליון וצינו כי הם מקווים לשלבם בגיליון הבא.

בחלק מהמאמרים צוין תפקידם של תלמידי הישיבה שעזבו את לימודם למען השירות הצבאי: "חלילה לנו לשכוח את תפקידנו העיקרי, הגדלת התורה והאדרתה, כי רק בה נמצא ישועה, ורק לאורה נלך בנפתולי הדרכים עד אשר נגיע אל פסגת גאולתנו הנצחית".⁵⁶ ככני ישיבות "אנו ממשיכים את שלשלת הזהב של חיי תורת ישראל, בפועל ובמעש. אנו מושכים את מרכבת העם הנמצאת במדרון שקצהו בעברי פי שחת – אל פסגת הגאולה המקווה. זאת היא חובתנו העכשוית".⁵⁷ מ' הלוי קרא להפסיק את האדישות וההתבדלות מן המתרחש במדינה כדי לנצל את המהפכה שעשה הגדוד למינוף פעולה

שתיצור שינוי ערכים בעם ובמדינה "לקראת שלטון וחוקה לפי תורת ישראל במדינת ישראל".⁵⁸

בגיליון ב היו גם מאמרים בנושאים כללים, כמו על רבה של ירושלים, "ר' שמואל סאלנט זצ"ל",⁵⁹ "דת נצרת ואסלם – מול היהדות",⁶⁰ "על ימיה האחרונים של מלכות יהודה".⁶¹

סיכום

השינוי המהיר שחוו הציבור החרדי ומנהיגותו כאשר החלו להשתלב במוסדות היישוב היהודי לקראת הקמת המדינה, התבטא במיוחד בהתגייסות לכווח הצבאי של היישוב ובהשתתפות פעילה במלחמת העצמאות. השירות הצבאי הממושך בתקופת המלחמה יצר נתק בין המגויסים וכין החברה שממנה באו ואורח החיים אליו היו רגילים. עד מהרה התעוררו בעיות שנבעו ממצב זה. הארגונים החרדיים שעודדו את גיוס אנשיהם הבינו את האחריות המוטלת עליהם לפעול לשמירת זכויותיהם ולפתרון הבעיות. אחד הכלים שנבחרו היה הוצאה לאור של עיתונים מיוחדים למגויסים שנועדו ליצירת קשר דו-צדדי לעודד את מגויסים ולתת להם תחושה שיש מי שמכיר את הקשיים ודואג לסייע להם. בעיתונות החרדית בכלל,⁶² ובעיתונות החרדית למגויסים החרדים בפרט, בא לביטוי השינוי במעבר מהתנגדות, החרמה וחוסר מעורבות להשתתפות ומעורבות פעילה ואף לנכונות להתגייס ולהילחם למען המדינה. בעיתונות הייעודית לחיילים החרדים היה גיבוי להחלטת המנהיגות הרבנית והפוליטית לחשיבות ההשתתפות הפעילה בהקמת המדינה וההגנה עליה. העיתונות העריכה את המגויסים ותמכה בהם ובבני משפחותיהם וכבדה את הנופלים במערכה.

אפשר לראות בגיוס החרדים ובהשתתפותם בלחימה שדרשה גם קורבנות, מעין שיא במעורבות בהקמת המדינה ובנכונות לקחת סיכונים למען ביטחונה וקיומה מציבור שזמן קצר קודם לכן היה רחוק מכך. לאחר המלחמה היו עליות ומורדות בהשתלבותם של החרדים במדינה מבחינה פוליטית, חברתית וכלכלית. כך היה גם בנכונותם להתגייס בשנים שלאחר המלחמה לצה"ל. למעוניינים בגיוס נמצאו מסגרות מתאימות: נח"ל חרדי, ישיבות "הסדר" של שילוב לימודים בישיבה לשירות פעיל בדרך כלל ביחידות קרביות. גיוס שלב ב' של בוגרי ישיבות מבוגרים יותר ובדרך כלל נשואים, שמשמעותו גיוס לזמן קצר, הכשרה בדרך כלל תותחנים או הנדסה ושילוב בשירות ביחידות מילואים.

הערות

- 1 משה בלוי, על חומותיך ירושלים: פרקי חיי, תל אביב: הוצאת נצח, תש"ו, עמ' עג-קג.
- 2 "מפקד יהודי ירושלים", קול ישראל, 16.1.1947, עמ' ג; "אל הקהל הירושלמי", שם, 27.2.1947, עמ' א.
- 3 יוסף פונד, פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט; הנ"ל, "אל תוך המעגל: ניסיונות אגודת ישראל לחבור לסוכנות היהודית", ישראל, 21 (2013), עמ' 143-177; מאיר איידלבוים, "בין המזרחי ואגודת ישראל", בתוך: יצחק רפאל ושלמה

- זלמן שרגאי, ספר הציונות הדתית, כרך ראשון, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ג, עמ' 142-148; משה אונא, בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל בחינת דרכן ערב הקמת המדינה ובכנסת הראשונה והשניה, אלון שבות: יד שפירא, תשמ"ד, עמ' 106-128, עמ' 138-147; משה ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות, מושב בן שמן: מודן, וצה"ל הוצאת מערכות, משרד הביטחון ההוצאה לאור, העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2017 (להלן: ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות); הנ"ל, "המפלגות החרדיות במלחמת העצמאות: מברלנות להשתלבות", בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים ותל אביב: יד יצחק בן-צבי ירושלים, המכון לחקר הציונות בישראל ע"ש חיים וייצמן אוניברסיטת תל אביב, העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, 2014, עמ' 296-321.
- 4 מנחם פרידמן, "מדינת ישראל כדילמה דתית", אלפיים, 3 (תשנ"א) 1990, עמ' 24-60; חיים שלם, עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה, 1942-1945, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל ומורשת בן-גוריון, 2007, עמ' 28-43; יוסף פונד, פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשנ"ט; יצחק מאיר, לא כחיל ולא ככח: הרבנות הצבאית והשירות הדתי מניחי היסוד לחיי הדת בצה"ל, בני ברק: הוצאת האגודה לחקר תולדות בני ברק, גנון קידוש השם, תשנ"ט, עמ' 11-29, 84-98; ארנוולד, החרדים במלחמת העצמאות, עמ' 63-98; מנחם קרן-קרץ, "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל, 1973-1948", קתדרה, 161 (תשרי תשע"ז), עמ' 139-174.
- 5 בן-גוריון, פישמן וגרינבוים בשם הנהלת הסוכנות אל הסתדרות אגודת ישראל העולמית, 19.6.1947, הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), S 25/1446.
- 6 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של מועצת גדולי התורה, כ"א בחשון תש"ח (4.11.1947), ארכיון הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל בירושלים (אהוע"פ). ההחלטה התקבלה בידי שישה מחברי הוועד הפועל שהשתתפו בישיבה. החבר השביעי, הרב דב וידנפלד, לא השתתף בה.
- 7 אברהם יעקב כמוה"ר מסדיגורה אל הסתדרות אגודת ישראל העולמית, הוועד הפועל ירושלים, עש"ק חנוכה תש"ח (12.12.1947), ארכיון פועלי אגודת ישראל (אפא"י), מכל 38, תיק 1.
- 8 מאיר ד' לוינשטיין ויהודה מ' אברמוביץ אל מרכז אגו"י באר"י, כ' בטבת תש"ח (15.12.1948), ארכיון מרכז אגודת ישראל בירושלים (אמאגו"י).
- 9 "ירושלים מצפה לרבבת מגויסים במשך שבועיים", הבקר, 1.1.1948, עמ' 3.
- 10 עמרם בר"מ בלויא, "על הנוער האגודתי", קול ישראל, 1.5.1947, עמ' ב; "ועידת צעירי אגודת ישראל הנוער האגודתי – החלטות", שם, 16.10.1947, עמ' ב; "מ לוין אל הרב שמואל שצדורוביץקי, י"א בכסלו תש"ח (24.11.1947), אמאגו"י; פרטי – כל [דיווחי נציגי התנועות על מספר חבריהם], 8.2.1948, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 679/1956 – 34.
- 11 בנימין מינץ, "הפתרון הוא מדינה יהודית", שערים, 12.6.1947, עמ' 1, 4; א. אלברט אל מרדכי ברויאר, י"ז בטבת תש"ח (30.12.1947), אפא"י, מכל 30, תיק 11.
- 12 דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, כרך א (עורכים: גרשון ריבלין אלחנן אורן), תל אביב: משרד הבטחון – ההוצאה לאור, 1984, עמ' 60.
- 13 הכינוס הארצי של עזרא החליט על שיתוף פעולה הדוק עם פא"י, שערים, 15.5.1947, עמ' 1; ההנהלה הארצית הזמנית, עזרא, י"ב באלול תש"ח (16.9.1948), הודעה לחברי התנועה על ההצטרפות לפא"י, בתוך: חיים נבון, "תנועת הנוער העברית 'עזרא': תורה לאומיות וחלוציות (1936-1988)", כרך ב: מסמכים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן רמת גן, תש"ס.
- 14 הסדר והסכם, גנון הציונות הדתית (גצ"ד), א' באייר תש"ח [10.5.1948], קלסר 287. נוסף על שלושת הרבנים הראשיים חתמו ראשי הישיבות: הרב מלצר – עץ חיים, הרב חרל"פ – מרכז הרב, הרב טיקוצ'נסקי – עץ חיים, הרב פינקל – מיר, הרב סרנא – חברון, הרב סנקביץ – גור; משה ארנוולד, הרב יוסף צבי רושינסקי זצ"ל והמדינה שבדרך, המעין, גיליון 213, ניסן תשע"ה, עמ' 8-24.

- 15 "חברי 'האגודה' בשרות הבטחון", **הבקר**, 21.1.1948, עמ' 2, ציטוט מקול ישראל, שבועון אגודת ישראל.
- 16 "על ההתייצבות", **קול ישראל**, 22.1.1948, עמ' א.
- 17 הסדרות פועלי אגודת ישראל סניף ירושלים אל מרכז המפקד לשירות העם, 13.1.1948, רשימת חברינו חייבי הגיוס בתוקף צו המוסדות העליונים, אפא"י, מכל 31, תיק 1.
- 18 יעקב לנדוי, "היהדות החרדית מה היא אומרת? אגודת ישראל המערכה", **הבקר**, 16.1.1948, עמ' 1.
- 19 "היום יוצאים לתפקיד", **היומן**, 29.2.1948, עמ' 1, מאמר מערכת.
- 20 נעם [גרוסמן], הנדון: דתיים בפלוגה, [ללא תאריך], א"צ, 2644/1949 – 402; הרב יוסף צבי דושינסקי, אגרת להגריא"ה הרב הראשי לא"י בענין פעולות ההגנה בירושלים הכרוכות בחילול שבת, **מוריה**, 24, א-ב, תמוז תשמ"א, עמ' נו-נח.
- 21 בתנועת צעירי אגודת ישראל – הנוער האגודתי, כ"ה באדר ב' תש"ח [5.3.1948], אפא"י, מכל 62 תיק 2.
- 22 הרב אברהם וולף, "בטחון של אמת", **דגלנו למגויסים**, בטאון לתנועת צעירי אגודת ישראל הנוער האגודתי בארץ ישראל, גיליון א, אדר ב' תש"ח, עמ' א.
- 23 משה שנפלד, "הנסיון הגדול", שם, גיליון א, אדר ב' תש"ח, עמ' א, ג.
- 24 "לזכרון חברינו הנופלים בקרב", שם, עמ' ג.
- 25 "לזכרון חברינו שנפלו", שם, גיליון ה, אב תש"ח, עמ' ד.
- 26 "לזכר חברינו שנפלו", שם, גיליון ז, חשון תש"ט, עמ' ג.
- 27 **דגלנו למגויסים**, גיליון א, אדר ב תש"ח עמ' א-ב.
- 28 שם, גיליון ה, עמ' ג.
- 29 שם, גיליון ו, תשרי תש"ט, עמ' א.
- 30 "הרב י"מ לוינ' שר הסעד במחיצת חברינו החיילים", שם, גיליון יא, ראש חודש כסלו תש"ט, עמ' א.
- 31 שם, גיליון ב, ניסן תש"ח, עמ' א.
- 32 תזכיר ההנהלה הארצית לשר הבטחון דוד בן-גוריון, שם, גיליון ה, אב תש"ח, עמ' א.
- 33 משה שנפלד, "חיילינו מאשימים...", שם, גיליון ה, אב תש"ח, עמ' א.
- 34 שלמה לורנץ, "אל תגעו במשיחי", שם, גיליון ג, אייר תש"ח, עמ' ג.
- 35 יצחק, מכתב מחייל לבן ישיבה, שם, גיליון ח, ראש חודש כסלו תש"ט, עמ' ג.
- 36 משה ארנד, "בעיות החייל הדתי"; יצחק, "חיילינו בתפקידם"; ג"ש ברקוביץ, "חיילינו בתפקידם", שם, גיליון ה, אב תש"ח, עמ' ג.
- 37 אהרן מרצבך, "כביש הגבורה", שם, גיליון ט, כסלו תש"ט, עמ' ג.
- 38 "פגישת קציני וסמלי רת של התנועה", שם, גיליון י, טבת תש"ט, עמ' א.
- 39 יצחק, "למשלטי-ההתיישבות – צו השעה", שם, גיליון י, ערב ראש חודש טבת תש"ט, עמ' ג.
- 40 שם, גיליון יא, י"ט בטבת תש"ט.
- 41 "שערים ושערים למגויס": הודעה לחיילינו בדבר שערים", **שערים למגויס**, ערב ראש השנה תש"ט, עמ' 6.
- 42 הרב קלמן כהנא, "עם המאבק", שם, אדר ב תש"ח, עמ' 1.
- 43 הרב שלמה רבינוביץ, "איש על מחנהו ואיש על דגלו", שם, אדר ב תש"ח, עמ' 3.
- 44 הרב שמעון כץ, "משמרת הקודש – במשמר העם", שם, אדר ב תש"ח, עמ' 4.
- 45 הרמב"ם, "אל ירך לבבכם"; החפץ חיים – מחנה ישראל, "גודל הבטחון שצריך להיות לאדם בעת צאתו למלחמה – ולא ירך לבבו", שם, אדר ב תש"ח, עמ' 1 ו-2; החפץ חיים – מחנה ישראל, "איך צריך האדם להתחזק בעת מלחמה", שם, תמוז תש"ח, עמ' 2.
- 46 ד' ברנהולץ, "הצעה לסידור מטבחים כשרים בצבא ישראל", שם, תמוז תש"ח, עמ' 3.

- 47 פ' פלקסר, "עם חברינו בקיבוץ יסודות", שם, גיליון אדר ב תש"ח, עמ' 5; אריה אלברט, "מלחמת הגבורה של יהודי העיר העתיקה", שם, גיליון תמוז תש"ח, עמ' 4-5; שם, גיליון ערב ראש השנה תש"ט, עמ' 2-3.
- 48 שם, גיליונות אדר ב' תש"ח, תמוז תש"ח, ערב ראש השנה תש"ט.
- 49 יעקב טשרנוביץ, 'יושב ראש ועד הפועל של מרכז המפקד לשרות העם, אל ועד הישיבות, 2.6.1948, ארכיון המדינה (א"מ), ארכיון הרב הרצוג, פ-4247/9; אח"כ [אהרן חיים כהן], "שנת גיוס: סקירה תמציתית של פעולות לשכת הגיוס בירושלים", 30.11.1948, א"מ, חטיבה 42, ג-275/23.
- 50 מבצר, גיליון א, ראש חודש אב תש"ח, "דבר המערכת", עמ' 3.
- 51 מזכיר הגדוד אל השירות הדתי, ר' באב תש"ח, ארכיון משפחת ביר.
- 52 "מי אחראי לעלון המבצר", היומן, 22.9.1948, עמ' ב; ש' אברמסקי, "תגובות קוראים", היומן, 24.9.1948.
- 53 הרב מרדכי יהודה ליב זק"ש, "שמע ישראל", מבצר, גיליון א, אב תש"ח, עמ' 5-6.
- 54 יעקב טשרנוביץ, "מעבר לכל המחיצות – ירושלים שלנו", שם, גיליון א, אב תש"ח, עמ' 7.
- 55 הרב אלחנן סורוצקין, "גדוד בני הישיבות ביערות סיביר", שם, עמ' 11-12; טוביה וכסלר, "סוד סמלנו הלאומי", שם, עמ' 17-18.
- 56 מ"ש, "עם חברי הגדוד בתפקידם", שם, גיליון ב, אלול תש"ח, עמ' 3.
- 57 ב', "התשובה", שם, עמ' 4 ר-14.
- 58 מ' הלוי, "הגדוד כגורם מהפכני!", שם, עמ' 7-8.
- 59 ש"ב, ר' שמואל סאלנט זצ"ל", שם, עמ' 13-14.
- 60 מ' הלוי, "דת נצרת וסלם – מול היהדות", שם, עמ' 17.
- 61 טוביה וכסלר, "על ימיה האחרונים של מלכות יהודה", שם, עמ' 21-23.
- 62 מנחם קרץ-קרן, "החרדים ומדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה בראי העיתונות החרדית", קשר, 52 (חורף 2019), עמ' 74-91.

בין בית המדרש למכבש הדפוס: על עיתונות וכתיבה שמרנית בקהילה היהודית בג'רבה

רונאל עטיה

התפתחות העיתונות המשכילית בקהילות היהודיות בצפון אפריקה זכתה לתשומת לב מחקרית. יוסף שטרית ראה במעורבות העיתונאית שהלכה וגברה בקרב רבנים בצפון אפריקה מאמצע המאה התשע-עשרה סממן מובהק להתרחבות חוגי ההשכלה.¹ אחד מהגורמים לכך, לדעתו, היה התקהות המחלוקת הקשה ששררה בין חוגי המשכילים החילונים שדגלו בחילון גמור של החיים היהודים ובין מנהיגי השכבות המסורתיות והדתיות. כפועל יוצא מכך יותר ויותר דמויות רבניות משכיליות לא ראו סתירה שאי אפשר ליישבה בין ערכי ההשכלה והמודרניות ובין הדת והמסורת היהודית. תמורות אלה עוררו הזדהות עם התרבות האירופית ובין היתר הניעו דחף לרכוש השכלה, שפות זרות ולהימנות עם חוגי המשכילים. השפעת הנאורות באה לידי ביטוי גם בתנועת תחייה ספרותית ופוליטית שהודות לה גדל מספרם של הכותבים והכתבים, נדפסה יותר עיתונות משכילית והתרבו בתי הדפוס. מגמה זו באה לידי ביטוי גם בתהודה הרבה שתפסה קריאת עיתונים עבריים כגון הצפירה, המגיד והחרות שבהם התפרסמו כתבותיהם של יהודים מחוגי ההשכלה, בניגוד לעיתון המליץ שיצא לאור באודסה ובפטרבורג ותהודתו בצפון אפריקה הייתה מצומצמת למדי בשל עמדותיו האנטי-מסורתיות.² נוסף על העיתונות העברית שתפסה מקום בולט בקרב יהודי צפון אפריקה, היו אחרים שפנו לכתיבה ופרסום בעיתונים מקומיים בערבית יהודית שכוונו בראש ובראשונה ליהודים שחיו בצפון אפריקה ובהם פרסמו משכילים מקומיים את שאיפותיהם האידיאולוגיות, רעיונותיהם וחוויותיהם.

ההשכלה וההנהגה הרבנית

התנועה המשכילית שהתפתחה בצפון אפריקה גרמה לתגובות שונות של מנהיגי הקהילות היהודיות שבצפון אפריקה. חלקם התנגדו בתוקף לשינויים התרבותיים של רוחות המודרנה ואחרים ניסו להתאימם לדפוסי הדת שהיו קיימים קודם לכן. יצחק בצלאל בחן את מעורבות הרבנים הספרדים בעיתונות הארץ-ישראלית בתקופה העות'מאנית.³ הוא התמודד עם חוקרים שקבעו כי רבני הציבור הספרדי לא התעניינו בעיתונות כלל בשלהי המאה התשע-עשרה.⁴ בצלאל סבר שהתמונה שונה ושבתקופה העות'מאנית, ובמיוחד במאה התשע-עשרה, הייתה ההוצאה לאור לתחום עיסוקן של דמויות רבניות ספרדיות מרכזיות. הם פעלו להקים בתי דפוס, להוציא לאור עיתונות וכתבו בעיתונים

בעלי אוריינטציה דתית ואף כללית. נמנו עמם בעלי משרות רבניות חשובים דוגמת הרב שלום משה גאגין,⁵ שהוציא לאור את עיתון החדשות **שערי ציון** בין השנים 1876–1884; הרב חיים דוד חזן,⁶ שפרסם בשנות השישים של המאה התשע-עשרה כתבים בזכות מבשרי הציונות, הרב שאול אלישר,⁷ ועוד.⁸ הכתבות שפרסמו כללו רשומות וכתבות שבהן התייחסות ישירה או עקיפה למתרחש בקהילות היהודיות השונות. חלקן אף עסקו בבעיות החברתיות והתרבותיות שהעמידה לפני קהילות אלה את המודרניות האירופית ובדרכי ההתמודדות עם תמורות אלה.

כמה מניעים הוצעו כהסבר לשיתוף הפעולה של חלק מהרבנים שהוזכרו לעיל עם המגמות שהלכו והתפתחו לאחר חדירת המעצמות האירופיות והתמורות התרבותיות שהביאו בכנפיהן. ירון צור הציע לקשור בין המגמות הלאומיות שהלכו והתפתחו בתקופה זו בקרב החוגים הערביים ובין התהליכים שהובילו דמויות רבניות בולטות, במיוחד כאלה שהגיעו ממרכזי השלטון של האימפריה העות'מאנית. הוא סבר שבשלהי המאה התשע-עשרה החלה להתגבש קבוצת רבנים, שאותם הוא כינה "רבני התנט'מאת". רבנים אלה שילבו ידע תורני נרחב עם השכלה כללית. הם שלטו בשפות אירופיות (כמו צרפתית) שבהן לא שלטו רבני האימפריה העות'מאנית בעבר.⁹ הם שימשו בהמשך בתפקידי הנהגה רבנית בקהילות יהודיות בצפון אפריקה, שם ניסו להטמיע את תפיסתם גם בקהילות היהודיות שאופיינו בשמרנות וסגירות.¹⁰

ההשכלה בתוניסיה

השינויים התרבותיים בעקבות חדירת המודרנה התרחשו בשתי הקהילות היהודיות העיקריות בתוניסיה: זו שבעיר הבירה תוניס וזו שבאי ג'רבה. בשנים 1881–1956 הייתה תוניסיה מדינת חסות של צרפת. הצרפתים הניחו תשתיות שתרמו לפיתוח כלכלי והביאו סממני תרבות מודרניים. בעקבות כך החלו שינויים באופי החיים המסורתי של יהודי תוניסיה ובמיוחד בלטה בתוצריה הספרותיים והעיתונאיים הקהילה היהודית בתוניס.¹¹ יהודים משכילים רבים מתוניס תפסו מקום נרחב בספרות ובעיתונות שבא לידי ביטוי הן בעיתונות יהודית אירופית הן בעיתונות יהודית ערבית מקומית. הקהילה היהודית בג'רבה לא תפסה מקום דומה. אף שאין בולטות של יהודי הקהילה בג'רבה בעיתונות היהודית הקונוונציונלית באותה תקופה, אבקש לטעון שהמגמות שהופיעו ברוח התנועה המודרנית הופיעו, אם כי באופן שונה, גם בקהילה היהודית בג'רבה. הנחת היסוד של חוקרים הייתה שיהדות ג'רבה שמרה על ייחודה ולא הושפעה מהתנועה המודרנית עקב היותה מסוגרת, ותרבות המערב לא חדרה אליה – עקב כוחה של הנהגת רבניה.¹² אני מבקש לטעון שהנהגת הקהילה היהודית בג'רבה אימצה את השפעות המודרנה בכל הקשור לתחיית הספרות, הכתיבה והמעורבות הקהילתית והתאימה אותן להלך הרוח התרבותי התורני ששלט בה מקדמת דנא.

הקהילה היהודית בג'רבה כמוקד לתוצרי כתיבה

החל בראשית המאה העשרים אנו עדים להתפתחות מואצת של כתיבה בקרב הקהילה היהודית בג'רבה, שבאה לידי ביטוי במספר רב של עיתונים מקומיים שיוצאים לאור בקהילה היהודית בג'רבה, דוגמת: קרן דוד שיצא לאור משנת 1916, אוצר התורה שיצא לאור בשנת 1929, מקבציאל שיצא לאור בין השנים 1935-1936, כתר תורה שיצא לאור משנת 1938, ירח יצא לאור משנת 1948, תנועתנו יצא לאור משנת 1947.¹³ רוב התכנים שהתפרסמו בעיתונות שלעיל נסבו על נושאי דת וסוגיות בלימוד תורה. לכך נוספו גם נושאים הקשורים לתנועה הציונית והתפתחותה. התפתחות הכתיבה בקהילה היהודית בג'רבה באה לידי ביטוי גם במספר בתי הדפוס שהוקמו בג'רבה החל בראשית המאה העשרים. בית הדפוס הראשון שהוקם בשנת 1912 בידי הרב דוד עידאן נקרא "הציוני",¹⁴ ובעקבותיו הוקמו שלושה בתי דפוס נוספים עקב הביקוש הרב להדפסת ספרים. בין השנים 1912 ל-1956 הודפסו בג'רבה מעל 500 ספרים,¹⁵ וקיימות עדויות כי נוסף על ספרים אלה היו חיבורים רבים שטרם פורסמו מסיבות שונות. ניתוח רשימת הספרים שהודפסו בג'רבה בשנים אלה מציג תמונה של מגוון עשיר הכולל חיבורים על התנ"ך, ההלכה, הדרש, פרשת השבוע והגמרא. מתוך 86 ספרים שראו אור בג'רבה בשנים אלה, 57 חוברו בידי אנשי הקהילה המקומית, עובדה המלמדת אותנו על יכולת הלימוד שלהם.¹⁶

הרב חכם דוד עידאן.
התמונה באדיבות
משפחת הרב

ריבוי הכתבים של היהודים בג'רבה היה חריג למדי בנוף הקהילות היהודיות בצפון אפריקה. גם ביחס לקהילה היהודית המקבילה בתוניס, שכפי שהצגנו לעיל יהודים משכילים מטעמה הרבו להתייחס לסוגיות שונות ומגוונות בעיתונות היהודית האירופית והערבית. למעשה ישנו הבדל עקרוני בין הכותבים המשכילים בתוניס ובין אלה שכתבו בקהילה היהודית בג'רבה. הבדל זה בא לידי ביטוי בכך שהכותבים מתוניס פעלו כדי להשפיע על סדר היום הציבורי בתרבות משכילית שהלכה והתפתחה בקרב קבוצת משכילים יהודים, ואילו הכתיבה התפתחה עוד במסגרת החינוך היהודי בג'רבה והחלה לתפוס מקום מרכזי עוד בשלבי הלימוד של התלמידים בקהילה זו. במידת מה אימצה הקהילה היהודית בג'רבה את מגמת הביטוי בכתב שהלכה והתפתחה בתקופה זו והטמיעה אותה כאג'נדה חינוכית משלבי ילדות מוקדמים. מגמה זו לא התרחשה במוסד חינוכי מסוים או בקרב חוגים מסוימים. היא אומצה על ידי מנהיגי הקהילה היהודית בג'רבה כתפיסה חינוכית-תרבותית, שאפשר לתלות אותה בשינויים התרבותיים שפקדו את כלל הקהילות היהודיות בצפון אפריקה כחלק מחדירת המודרנה. אימוץ תפיסה זו ייחודי הן בהיקף הרחב שבו הוא נעשה הן בהתאמתו לתרבות השמרנית של הקהילה היהודית בג'רבה.

הטמעת הכתיבה כחלק מתהליך הלמידה

מיומנויות הכתיבה היו חלק בלתי נפרד מתהליכי הלמידה בקהילה היהודית בג'רבה. כתיבת הרעיונות, הצגת הדברים הכתובים למורה והתכתבות עם עמיתים יושרו בהדרגה ובשיטתיות החל בגיל צעיר, בהדרגה צמודה של המורה, ועד גיל הבגרות. מי שהוביל את התהליכים הללו היו מנהיגיה הדתיים של הקהילה, ובראשם הרב כלפון משה הכהן.¹⁷

הרב הכהן שימש כדיין והיה מראשי הקהילה החל מהעשור השני של המאה העשרים ועד לשנת 1950. נוסף על תפקידיו הרבניים היה הרב הכהן מעורב בקידום התהליכים החינוכיים של הקהילה היהודית בג'רבה. הוא עודד את המורים לשלב כתיבה, מיומנות מרכזית שאותה ראה כמרגילה את הלומדים לפתח בהתמדה את יכולותיהם הלימודיות: "בכלל הרבצת התורה נהגו רבים וכן שלמים להרגיל התלמידים הראויים לזה לכתוב חידושי תורתם על ספר אם חידושי תורה או חידושי הש"ס [...] כי ההרגל בזה מטל ילדותם הוא גורם גדול להרחיב דעת התלמיד ולהיות בעזרת ה' ובישועתו אחרי כן מתמיד בלימודו ולהיות נוהג בכל ענייניו

הרב כלפון משה הכהן.
מקור: ויקיפדיה

ביראת ה' ובמידות טובות כל ימי חייו".¹⁸

שיטת הלימוד הייתה כדלהלן: כל תלמיד, החל מגיל צעיר, התבקש לסכם במחברות את החומר הנלמד, לכתוב בהן חידושים מפרי לימודו, ולענות על שאלות שנשאל על ידי הרב המלמד. הלומד התבקש לנסח את דבריו בהתאם לכללים סדורים, לרבות סידור המקורות לפי סדר כרונולוגי, המשגת כל אחת מהדעות והצגת הטענות עד למסקנה. לאחר שכתב את תשובתו היה הלומד מעבירה לחברו, שהיה קורא את שכתב ומקשה על דבריו, ועל הכותב הוטלה המשימה להגן על טענתו ולענות על השאלות שנשאל בידי חברו. לאחר מכן היה מעביר את התשובה לרב שלימד בכיתה, שאף הוא היה מבקש מתלמידו לחזור על דבריו בעל פה, כשהוא משווה בין הדברים שנאמרו ובין התשובה שנכתבה, דבר שסייע לבחינת הדיוק של כתיבת התלמיד.¹⁹

ההרגל של כתיבת חידושי תורה מתואר בדבריו של הרב כלפון משה הכהן כ"גורם גדול" המרחיב את דעת התלמיד. בשלבי הלימוד הראשונים באה הכתיבה לידי ביטוי בסיכומים ובכתיבת חידושים, ואפשרה לגלות את איכות ההבנה של התלמיד בסוגיה הנלמדת. הלומדים הורגלו לכתוב את דבריהם בכיור ובקצרה, מה שחייב הבנה מעמיקה של החומר הנלמד.

הטמעת תהליכי הכתיבה כחלק אינטגרלי ומשמעותי במסגרות החינוך בג'רבה, גרמו להתפתחותה של כתיבה יוצרת. ביטוי לכך אנו מוצאים בניתוח תוצאות תחרות שארגנה המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה בין השנים 1953-1954.²⁰ תחרות זו על כתיבת חיבורים בנושאים תורניים מקרב בני נוער יהודי בתפוצות העולם, הוכרזה במטרה לקרבם ללימוד מקורות היהדות, בדגש על סוגיות הלכתיות, עם הקמתה של

- מדינת ישראל. התחרות העניקה פרסים לכותבים לפי איכות החיבורים. בתחרות זו היו הישגי הכותבים בני הקהילה היהודית בג'רבה:²¹
1. בשנים 1953-1954 זכו 26 תלמידים בפרס ראשון, מהם תשעה (34 אחוז) היו בני ג'רבה.
 2. בפרס השני זכו 51 תלמידים, מהם שבעה (13.7 אחוז) היו בני ג'רבה.
 3. בפרס השלישי זכו 71 תלמידים, מהם 14 (20 אחוז) היו בני ג'רבה.
 4. מכלל 148 הזוכים באחד הפרסים, נמנו 30 בני ג'רבה, כלומר 20 אחוז מכלל הזוכים בעולם היהודי היו מג'רבה.
 5. בשנים 1953-1954 זכו באחד מהפרסים 39 תלמידים מבני תוניסיה, 30 מהם – 77 אחוז – היו מג'רבה.
 6. בקרב בני מרוקו ותוניסיה זכו בשנים 1953-1954, 102 תלמידים. שלושים מהם היו בני ג'רבה. לנתון זה משמעות רבה בעיקר לנוכח העובדה שיהדות ג'רבה מנתה פחות מאחוז אחד מאוכלוסייתן היהודית של תוניסיה ומרוקו.
- נראה שההישגים המרשימים של בני קהילת ג'רבה היו תוצאה ישירה של הלימוד השיטתי שבו הוטמעה מגיל צעיר מיומנות הכתיבה העיונית.

כתיבת דרושים

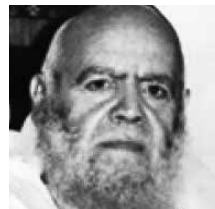
אפיק נוסף בקהילה היהודית בג'רבה שקשור להקניית מיומנויות כתיבה היה כתיבת דרושים. מיומנות זו נלמדה לעיתים גם לפני זמנו של הרב כלפון, כפי שהוא מציין בהספד שנשא לאחד ממוריו, הרב דוד כהן, שנפטר ב־1913. לדבריו, הרב דוד כהן הדריך את תלמידיו "איך האופן לדרוש ברבים ולהוכיח את העם בשער".²² בהמשך לפעילות רבו, ביקש הרב כלפון להרחיב ולהפיץ את היכולת לכתוב דרושים, ולשם כך הנחה את המורים לשלב מיומנות זו באופן סדור בתוכנית הלימודים, תוך שהדגיש את היתרונות ואת חשיבות הדרשה בקרב התלמידים. הדרושים נכתבו על סמך מקורות שונים, ובהם תנ"ך, מאמרי חז"ל וספרי מוסר, והתלמידים אף תרגלו עמידה לפני קהל ונשיאת דרשה בקול: "ומה טוב ומה נעים אם ירגילום הרבנים מרביצי התורה ג"כ לסדר דרוש בשלמותו ולכתבו לאמרו בע"פ אח"כ לפני הרב אם דרוש בחי' תנ"ך ומאז"ל אם דרוש מוסרי או שניהם כאחד טובים כי בזה התלמיד לא יקשה עליו אח"כ להיות מזכה את הרבים בדרשותיו ומוסריו מאחר שכבר חונך בזה מילדותו".²³

לימוד כתיבת דרשה על מאמרי חז"ל ועל פסוקי תנ"ך לא היה חלק מתוכנית הלימודים הפורמלית בג'רבה, אך הרב כלפון המליץ למלמדים ללמד את תלמידיהם כיצד לכתוב דרשה המבוססת על מקורות שונים בצורה שיטתית ומסודרת, ואף להרגילם לשאת דברים לפני הרב, כדי שיורגלו מגיל צעיר לחבר דרשות ולשאתם לפני הציבור. הוא ראה בתהליכים אלה נדבך נוסף של כתיבה אשר לתפיסתו מרגילים את הלומד ללימוד מעמיק והבניה מסודרת של החומר, ומחנכים ומכשירים אותו לתפקידי רבנות

ולנשיאה במשרות ציבוריות. הוא ייחס חשיבות רבה לתהליכי הכתיבה במסגרת הלימודים הפורמליים ואף לאחר מכן, וראה בכתיבה מיומנות חשובה לקידום ולפיתוח הלומדים.

כתיבה כחלק מתרבות קהילתית

עידוד תהליכי הכתיבה בקהילה הג'רבאית מצא מקום גם מעבר למסגרת הלמידה הפורמלית. עדות לכך היא ההוצאה לאור של ירחונים חודשיים שבהם פורסמו מאמרים וחיידושים של הלומדים. הוצאת עלונים אלה עודדה כתיבה משמעותית עקב ההערכה החברתית שהייתה למי שפרסם מאמר בירחון שהתפרסם בתפוצה רחבה בקהילה. מטבע הדברים תרם מהלך זה תרומה משמעותית לאיכות ההכשרה והלימוד, גרם לטיפוח למידה בקרב לומדים בוגרים וכך השתרשה תרבות הלמידה בכלל הקהילה הג'רבאית. מטרתה של הוצאת הירחונים על פי הרב כלפון הייתה "כדי ליידע את הציבור אודות החידושים השונים שחידשו חכמים". בתחילת דרכו הוא קרא למסד ירחון תורני שייקרא "כנסת ישראל" ואף ציין "י"ג תועליות" מהוצאתו, רובן נסבות על הצד ההלכתי, אך חלקן עשוי להועיל אף בהיבט של יצירת אחדות לאומית. כך עשוי הירחון לתת אפשרות לכלל הציבור להתבטא תוך מתן דגש לשפה העברית.²⁴ בעקבות קריאתו יצאו לאור בג'רבה כתבי עת תורניים דוגמת אלה שהזכרנו לעיל: קרן דוד (החל משנת 1916); **אוצר התורה** (1929, בעריכת בנו הרב שושן הכהן); **מקבציאל** (1935, בעריכת הרב שלמה מאזוז),²⁵ והבולט מכולם – הירחון הירח (בעריכת הרב רפאל כדיר צבאן).²⁶

הרב שלמה מאזוז.
מקור: ויקיפדיה
(שימוש הוגן)

הוצאת העיתונים בקהילה היהודית בג'רבה נעשתה באופן מסודר באמצעות ועדה, מעין מערכת מסודרת, שהייתה גוף מסדר ואחראי להוצאת העלון. הרב כלפון, שהיה ממובילי התהליך, ייחס חשיבות לכך שהמאמרים והחיידושים יפורסמו באופן מסודר שישמש דגם לאופן כתיבת התלמידים במסגרות הלימוד שלהם:

אם תקום ועדה מורכבת מכמה אישים להשתדל להדפיס ירחון חודשי אשר יודפס בו כמה סוגי חיידושים יצאו מזה הרבה תועליות: א. כי על ידי זה הגדיים יהיו תישיים והתלמידים ילמדו כל חלקי הלימודים דרש, ש"ס, פוסקים, וידעו איך לברר האמת ואיך תהלכות העיון ונתיבותיו. ב. ילמדו איך כותבים החידושים והביאורים כי רק פעם ראשונה ושניה יקשה להם זה אחר כך יורגלו בעה"ו (בעזרת השם וישועתו) כי יראו את היודעים ומהם ילמדו לעשות...²⁷

העלון שימש כמקור חשוב להדרכת הלומדים לכתיבה נכונה ולהרחבת אופקים לימודיים. כתוצאה מכך עסקו הכותבים בהכרת מקורות לימוד וסוגיות שאינן חלק מתוכנית הלימודים הפורמלית. בין היתרונות הרבים ותרומתו של העלון לתהליכי הלימוד ציין הרב כלפון שלכתיבת מאמר נדרש לימוד מקיף המציג את כל היבטי הסוגיה הנידונה בהקשריה הרבים ובמקומות השונים, ולכן במהלך הכתיבה הלומד משלים ומחדד את עיונו, נחשף

למקורות מידע שונים – ספרי דרש, סוגיות בש"ס והפוסקים – וכך מרחיב את ידיעותיו בהכרת סוגיות מקבילות נוספות. כל אלה מעמיקים את ידיעותיו בעיבוד החומר והצגתו ומחזקים את זיכרונו. מיסוד העלון היה מקור משמעותי לטיפוח מצוינות לימודית בקרב הלומדים מקרב התלמידים ואף כלל הקהילה. נוסף על התועלות הלימודיות, מיסוד העלון כוון לתועלות החברתיות והסביבתיות שבמיסוד ירחון זה לאוכלוסייה הבוגרת. בעזרת הירחון יכולים היו תלמידי החכמים והלומדים בקהילה לפרסם את חידושיהם, להעלות לדיון חלק מספקותיהם ולהרחיב את ידיעותיהם הלימודיות. הלומדים הבוגרים יכולים היו לעמוד בקשר זה עם זה, גם אם לא היו קרובים גיאוגרפית זה לזה.

עלוני נוער תורניים

לצד הירחונים שפעלו באופן מסודר ושיטתי פעלו גם ירחונים שהיו בימות פרסום לבני הנוער בקהילה. פעילות זו, גם היא מבית מדרשו של הרב כלפון, התפתחה בעקבות קריאתו להוציא עלון שבו יוכלו התלמידים לפרסם את חידושיהם, להגיב לדברי חבריהם ולפתח בימת דיון לכתבים ולחידושים תורניים. יוזמה זו נחלה הצלחה כה רבה שבג'רבה יצאו לאור ירחונים במספר רב יחסית למספר הקטן של התושבים הקטן. ריבוי הכתבים, הספרים והעלונים היה תוצאה של הטמעת תוכנית חינוכית שהובילו מנהיגי הקהילה היהודית בג'רבה מתוך תפיסה שרואה חשיבות בפיתוח במוות ציבוריות לפרסום האירועים התרבותיים והתורניים בקהילה.

סיכום: על עיתונות ונורמות תרבותיות

סקירתו של יצחק בצלאל, שאותה הזכרנו לעיל, ביקשה לבחון את מידת מעורבותם של רבנים ספרדים בעיתונות היהודית, בדגש על זו שאין לה קשר לתחום הדתי, שיצאה לאור החל בשלהי המאה התשע-עשרה כביטוי לטמיעת תהליכי ההשכלה. רעיונות אידיאולוגיים, אירועים היסטוריים והתפתחותו של דיון ציבורי רחב על מגמות הקשורות בעולם היהודי פרצו את חומות הקהילות היהודיות ואפשרו ליהודי הקהילות לשתף ברעיונות ודעות שונות. במאמר שלעיל הצגתי דפוס שונה של שימוש בעיתונות מקומית לעיצוב נורמות חברתיות ותרבותיות שאותה ביקשו מנהיגי הרבנים של הקהילה היהודית בג'רבה לקדם. יוזמתם, שהייתה רחבה מפרסום עיתון תורני מקומי, הייתה להטמיע את השימוש במילה הכתובה באופנים שונים בבימות ובתצורות ציבוריות כדי לחזק את זהותה הדתית של הקהילה היהודית בג'רבה. הרב כלפון, הפעיל המרכזי לקידום יוזמות אלה, היה מעורב במתרחש בזירה הציבורית ובעיתונות היהודית הכללית. הוא היה מנוי על כמה עיתונים יהודיים,²⁸ ואפשר להניח שהוא שאב השראה מהתפתחות העיתונות היהודית בתקופתו. הפעולות הללו היו כנראה חלק מהשפעות התנועה המשכילית על המתרחש בחברה היהודית בצפון אפריקה ככלל ובקהילה השמרנית שבג'רבה בפרט. גישתו של הרב הרב כלפון הייתה חדשנית למדי, שכן הוא פעל באופן שאפשר שמירה

על העקרונות ההלכתיים המחייבים בצד התייחסות לעקרונות מרכזיים של המודרניות, כגון אינדיווידואליות, ביקורתיות, פלורליזם ומעורבות אישית וחברתית.

הערות

- 1 ראו: יוסף שטרית, "מודרניות לאומית מול מודרניות צרפתית: ההשכלה העברית בצפון אפריקה במאה הי"ט", *מקדם ומים*, ג (תש"ז), עמ' 11-76.
- 2 שם, עמ' 14.
- 3 ראו: יצחק בצלאל, "הרבנים הספרדים והעיתונות בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית", *קשר*, 37 (2008), עמ' 64-70. עבודתו של בצלאל שונה מזו של חוקרים שדנו בניתוח מגמות הכתיבה בארצות המערב, ועסקו בעיקר באפיון הכותרים שיצאו מבתי הדפוס בארצות השונות וספירתם. ראו לדוגמה: יוסף ירדני, *הספר והדפוס העברי בפאס, ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשנ"ד*; Jacqueline Fraenkel, *L'imprimerie hébraïque a Djerba*, These de 3 cycle, Paris: Université de Paris 3, 1982, 2 vols
- 4 גליה ירדני, *העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשכ"ט, עמ' 18.
- 5 הרב שלום משה גאגין (1832-1883) – שד"ר ירושלמי וראש ישיבת המקובלים בית אל.
- 6 הרב חיים דוד חזן (1869-1790) היה אב בית דין באיזמיר והראשון לציון בירושלים.
- 7 הרב יעקב שאול אלישר (1817-1906) שימש כראשון לציון בירושלים.
- 8 ד"ר יצחק בצלאל מפרט במאמרו עשרות רבנים יהודים שעסקו בכתיבה שאינה כתיבה תורנית מובהקת. 21 מהכותבים שציין כיהנו כרבנים ראשיים במקביל לעיסוקם בכתיבה.
- 9 ירון צור, *מבוא לתולדות היהודים בארצות האסלאם, חטיבה שנייה: בעידן הרפורמות בהשואה ליברלית-מערבית 1826-1880*, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה (מהדורה זמנית), 2003, עמ' 53-58.
- 10 לדוגמה הרב אליהו בכור חזן אשר שימש, בין היתר, כרבה הראשי של קהילת לוב. על כך ראו: R. Atia, "From the 'Man of Jerusalem' to the Beit El Yeshiva: Late Nineteenth Century Rabbinic Leadership in the Jewish Community of Tripoli", *The Review of Rabbinic Judaism* 24 (2021), pp. 95-116; H.E. Goldberg, "Tradition with Modernity", in: Jacque Roumani, David Meghngi and Judith Roumani (eds.), *Jewish Libya: Memory and Identity in Text and Image*, New York: Syracuse University Press, 2018, pp. 68-84
- 11 ירון צור, "ההשכלה העברית בהקשר העות'מאני", בתוך: אורית אבוהב, יורם בילו, הגר סלומון (עורכים), *יהודי לוב וסביבתם: אסופת מחקריו האתנו-היסטוריים של הרווי גולדברג, ירושלים: מכון בן צבי, תש"ף*, עמ' 217-223.
- 12 הנ"ל, *סיפור תרבות: יהודי תוניסיה וארצות מוסלמיות אחרות, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ג*.
- 13 ראו: ב"ר הכהן, *מלכי תרשיש: תולדות רבני תוניסיה וחיבוריהם, נתיבות: הוצאת המחבר, תשמ"ו*, עמ' עו, וכן *Abraham L. Udovitch & Lucette Valensi, The Last Arab Jews: The Communities*, 1984 pp. 93-94 (להלן: & Udovitch of Jerba, Tunisia, Chur: Harwood Academic Publishers, 1984 pp. 93-94).
- 14 הרב דוד עידאן נולד בשנת 1873 ולמד אצל רבי יוסף ברבי יחד עם הרב כלפון, שימש נשיא קהילת ג'רבה במשך כ-15 שנה והיה המקשר בין הקהילה לשלטונות. בשנת 1912 הקים את בית הדפוס הראשון בג'רבה, ובשנת 1919, לאור חיבתו הרבה לתנועה הציונית, הקים את חברת עטרת ציון.
- 15 *Udovitch & Valensi, The Last Arab Jews*, pp. 84-85, וכן: יהודה מסינג, "החינוך היהודי בג'רבה בעידן של תמורות: 1881-1956", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ן, עמ' 56 (להלן: "החינוך היהודי בג'רבה").

- Udovitch & Valensi, *The Last Arab Jews* 16
- 17 לדמותו ראו: נעים ירון, "הרב כלפון משה הכהן: בין שמרנות למודרנה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן תשס"ט; רונאל עטיה, "משנתו החינוכית של הרב כלפון משה הכהן מג'רבה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ד.
- 18 הרב כלפון משה הכהן, ברית כהונה השלם, בני ברק: ישיבת כסא רחמים, תש"ן, עמ' פח.
- 19 תיאור תהליך הכתיבה מבוסס על פי עדותו של א' בירנבוים, "למידת חקר לגברים בלבד", מקור ראשון, מוסף שבת, המדור יהודי עולמי, 14.8.2008.
- 20 מסינג, "החינוך היהודי בג'רבה", עמ' 235-237.
- 21 הנתונים מבוססים על ניתוח שביצע יהודה מסינג. ראו שם, עמ' 236.
- 22 הרב כלפון משה הכהן, זכות משה, נתיבות: אשר חדאד, תשל"ח, עמ' קיד.
- 23 הנ"ל, תורה וחיים, נתיבות: א' חדאד, תשמ"ד, חלק א, מערכת למ"ד, הערך: לימוד, עמ' קעג (להלן: הרב כלפון, תורה וחיים).
- 24 שם, חלק א, מערכת יו"ד, הערך: ירחון, עמ' קנח.
- 25 משה בר אשר, מסורות ולשוניות יהודי צפון אפריקה, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ט, עמ' 44; בנימין כהן, מלכי תרשיש – תולדות רבני תוניסיה וחיבוריהם, נתיבות: הוצאה פרטית, תשמ"ו, עמ' עה-עו.
- 26 Saraf Michal, "'Hayareah', Torah Periodical in Jerba", *Our Press*, 11 (1993), pp. 46-57
- 27 הרב כלפון, תורה וחיים, חלק א, מערכת יו"ד, הערך: ירחון, עמ' קנח.
- 28 הרב כלפון מזכיר בכתביו השונים כתבות שקרא בעיתונים יהודיים, דוגמת הצפירה, המאסף והארץ, לצד עיתונות יהודית ערבית. עוד ראו: נעים ירון, הרב כלפון משה הכהן: בין שמרנות למודרנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן תשס"ט, עמ' 63-64.

אחדות הניגודים: הדיאלוג בין כתבי העת אלף לסלם למחשבת חרות ישראל

אופירה גראוויס קובלסקי

מבוא

שני כתבי עת אופוזיציוניים, שכתבו בהם אינטלקטואלים ואתגרו במאמריהם את המערכות הפוליטית והמשפטית ואת החברה בישראל, יצאו לאור לאחר הקמתה של מדינת ישראל. כתבי העת האלה היו אלף וסלם למחשבת חרות ישראל וסביבם התקבצו חברים שנהגו להיפגש ל"עיתון בעל-פה". למרות מספרם הקטן של החברים בשתי הקבוצות שהסתופפו סביב כתבי העת, הן ככותבים הן כאוהדים, השפעתם על החברה והתרבות הישראלית הייתה רבה ומכאן חשיבותם.¹

אלף החל לצאת לאור בנובמבר 1948 בעריכתם של יונתן רטוש ואהרן אמיר,² והיה שופרה של תנועת העברים הצעירים, שנודעה בשם "התנועה הכנענית". כתב העת יצא לאור בפרקי זמן לא קבועים עד אפריל 1953,³ ושארף להניח תשתית עיונית ליצירתה של אומה חדשה במרחב הגיאוגרפי שכונה "ארץ הפרת".⁴ הכותבים קראו ל"מהפכה העברית בארץ העברים", וראו עצמם כנושאי "אמת ההוייה העברית ואת תודעת העצמות העברית – על מורשת הקדמות הגלומות באלו".⁵ הכותבים באלף הגדירו את כתב העת "במה לעצמאות העברית".⁶

סלם למחשבת חרות ישראל נוסד בידי ד"ר ישראל אלדד שייב.⁷ הגיליון הראשון יצא לאור במאי 1949, בהמשך לוויכוח בין הימין לשמאל במפלגת רשימת הלווחמים של יוצאי לח"י.⁸ עורך כתב העת היה אלדד, למעט תקופה קצרה שבה החליף אותו פנחס הלר.⁹ סלם יצא לאור בשנות החמישים וראשית שנות השישים; הגיליון האחרון יצא לאור באוקטובר 1963. בסלם נפרס חזון משיחי חילוני שכלל שאיפה להחלת ריבונות יהודית-עברית על ארץ ישראל על פי גבולותיה במקרא, מהים התיכון ועד נהר הפרת, לחיסול כל הגלויות ולתחייה רוחנית של הלאום היהודי-עברי בארץ ישראל.¹⁰ סלם קרא למהפכה רוחנית שתסלול את הדרך להפיכת מדינת ישראל ל"מלכות הגאולה השלמה". בדומה לאלף דרש גם סלם לעסוק ב"מחשבת החרות העברית".¹¹

השלטונות במדינת ישראל חשו מאוימים משתי הקבוצות ומהכותבים בשני כתבי העת. הבוטות המילולית שלהם נתפסה כקריאה לשימוש בטרור למטרות פוליטיות. שירותי הביטחון עקבו אחרי הכותבים ואוהדיהם,¹² ופעלו נגדם.¹³ איסור הראל, שהיה ראש שירות הביטחון, האמין שקבוצות אלה מהוות איום על הדמוקרטיה הישראלית.¹⁴ ארכיון המדינה פרסם לאחרונה דו"חות מעקב חלקיים של שירותי הביטחון אחר אנשי

אלף ואחד מתיקי המעקב אחר ישראל אלדד.¹⁵ עם כל הבעייתיות שבהסתמכות על מקורות אלה, הם מספקים נקודת מבט נוספת ומחדשת לנושא הנדון. המחקר עסק עד כה בכל קבוצה בנפרד ובהשוואתן לקבוצות אחרות, אולם איש לא השווה ביניהן,¹⁶ וכתבי העת נתפסו כבעלי אידיאולוגיות מנוגדות; היו אף מי שהדגישו את הניתוק התרבותי בין שתי הקבוצות.¹⁷ אף על פי שהאישים המרכזיים באלף ובסלם החלו את דרכם הפוליטית בימין הרוויזיוניסטי הרדיקלי, עברם המשותף של הכותבים בהם נתפס כלא רלוונטי.

טענתי המרכזית במאמר זה היא שהמוצא הפוליטי המשותף היה הבסיס לדו־שיח פוליטי ותרבותי בין הכותבים בשני כתבי העת. דו־שיח זה נבחן על ידי השוואה ביניהם והצגת הדיאלוג הסמוי והגלוי שהתקיים בין אלף לסלם. במאמר מוצג הרקע ההיסטורי להקמתם של שני כתבי העת ומטרותיהם בשנים שפעלו במקביל (1949–1953). נבדק בו הקשר לרוויזיוניזם, היחס ללאומיות, לשלטון, לדמוקרטיה והיחסים בין הכותבים בשני כתבי העת הללו כפי שעולה מהכתוב. היחס להסכם השילומים עם גרמניה נבדק כאירוע בוחן שלכאורה אמור היה להמחיש את הפער ואת הניגוד בין אלף לסלם. ההסכם הכיר במדינת ישראל כמייצגת הלאום היהודי ואילו הכנענים (אלף) טענו שהיהדות היא דת בלבד, ומדינת ישראל אינה מדינת לאום יהודית ולכן אינה יכולה לייצג את היהודים כלאום. לעומת זאת הכותבים בסלם החזיקו בעמדה הפוכה: הם התייחסו ליהדות כלאום ולמדינת ישראל כמדינת לאום יהודית. והנה למרות הניגוד האידיאולוגי הבולט, הדמיון ביחס להסכם השילומים באלף ובסלם ממחיש את טענתי בדבר הקשר והדמיון בין העמדות האידיאולוגיות שבאו לידי ביטוי בשני כתבי העת.

אלף

שורשיו של כתב העת אלף נעוצים בוועד לגיבוש הנוער העברי שייסד אוריאל הלפרין-שלה, הוא יונתן רטוש, בשלהי שנת 1942.¹⁸ רטוש החל את דרכו הפוליטית בזרם הרדיקלי-מקסימליסטי בתנועה הרוויזיוניסטית בשנת 1929. ויכוחים נוקבים בין רטוש להנהגת התנועה הרוויזיוניסטית בראשות זאב ז'בוטינסקי הביאו להרחקתו של הראשון מעריכת עיתון התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל, הירדן.¹⁹ עם זאת היו לו קשרים קרובים עם אברהם שטרן, "יאיר", מייסד מחתרת לח"י, והשפעתו על הקבוצה המקסימליסטית הייתה רבה כל כך, עד שהיו מי שקבעו כי הוא היה "מחולל התהליך הרעיוני שהביא להופעת לח"י".²⁰ אולם בתהליך התגבשותה של לח"י כמחתרת עצמאית חל ניתוק בין רטוש לאנשי לח"י עקב פערים אידיאולוגיים בניסוח ההיסטוריוסופיה הלאומית וטענתו כי היהודים אינם עם. חלק מקבוצת רטוש המשיך את חברותו בלח"י; הבולט שבהם היה אליהו בית צורי.²¹ למרות הניתוק, לאחר הירצחו של יאיר כתב רטוש לזכרו את השיר "בארגמן".²²

בגדיו ו... סמליות ופירוש

החברה לבגדים...
מדידת בגדים...
מדידת בגדים...
מדידת בגדים...

הסבוב השני

המחברות...
המחברות...
המחברות...
המחברות...

גיליון 264

ינאר 1950
40 עמודים

מה טוען הצד שכנגד?

הצד שכנגד...
הצד שכנגד...
הצד שכנגד...

נסיונות המתים

נסיונות המתים...
נסיונות המתים...
נסיונות המתים...

הסבוב השני

המחברות...
המחברות...
המחברות...

אלף, ינואר 1950

הרעיונות של רטוש וקבוצתו התבססו על הבחנה חדה בין זהות 'יודית לזהות עברית. היהודים נתפסו על ידי רטוש כבעלי היות דתית בלבד וכקשורים זה לזה בקשרי דת ומשפחה. האידיאלוגיה שהציג מנוגדת לאידיאלוגיה הצינית, הרואה ביהדות אומה בעלת זכות לטריטוריה משלה. העברים נתפסו על ידי אנשי אלף כאומה הכוללת את כל הקבוצות בשטחים המשתרעים מנהר פרת ועד גבולה המזרחי של מצרים. לשיטתם אומה זו נטולה רכיב דתי וחסרה זיקה לדת, היהודית או אחרת. יעדס המדיני היה לכונן אומה עברית "בארץ קדם" משוחררת מהצוננות, כהמשך לריבונות שנקטעה עם חורבן בית שני.

האות אלף נבחרה כשם ולוגו: "האלף העברי שנטלנו לעצמנו בתור סמל הוא 'האלוף', ראש השור, קרני הראם, קרני הזהב - סמל עברי מן הקדומים ביותר. סמלנו הוא סמל לעולם העברי הקדמון, הקלסי, אשר בהשען עליו קמה האומה העברית".²³

יהושע פורת הצביע על כך שהגיליון הראשון של אלף (נובמבר 1948) התכתב עם הנחות יסוד של הרוויזיוניסטים הרדיקלים.²⁴ הכרות המערכת, "אנחנו מתחילים מאלף", התכתבה עם מאמרו של יהושע השל ייבין,²⁵ "על האמת הפשוטה שלנו", שהתפרסם בחזית העם ב-14 ביוני 1932. המשותף לאנשי אלף ולייבין הרוויזיוניסטים הייתה הטענה כי עיגון האומה בנוף הגיאוגרפי בארץ ישראל היא התרופה למצב היהודי ולתחלואי הגולה. לאחר צאתו לאור של הגיליון הראשון של אלף הרגישו אנשי הש"ב את הקשר שבין כתב העת לרוויזיוניסטים. חששם היה כי לקבוצה יש פוטנציאל להשפעה שלילית על החברה הישראלית, לכן הם ביקשו למזער את החשיפה התקשורתית של אלף: "החבורה מחכה לתגובה רצינית לעתון, תגובה אשר יכולה לעורר סערה בחיינו הציבוריים. ככל שתמעט התגובה – יקטן ההד, והנפוח יתגלה כשלפוחית גדולה, אשר עם כל נקר קטן מתפוצצת ואיננה".²⁶ ואכן, התגובה הפומבית לגיליון הראשון של אלף הייתה זעומה. סביר להניח כי לשירות הביטחון היו יד ורגל בנושא.

בנובמבר 1951 הכריזו עורכי אלף על הקמת "מרכז העברים הצעירים". היה זה מהלך שאמור היה למסד ולקדם את הפעילות הציבורית סביב אלף במטרה להשפיע על הנוער ועל המערכת הפוליטית.²⁷ הייתה מחלוקת על החתירה למיסוד פוליטי על ידי הקמת מערכת ארגונית בירוקרטית והקמת המרכז מעידה שהכף נטתה לכיוון מיסוד פוליטי. על פי דו"חות הש"ב הניסיון להתארגנות מחודשת של הקבוצה ב"מרכז העברים הצעירים" פגע בכוחה של הקבוצה המקורית שהקימה את כתב העת.²⁸ ההוצאה לאור של גיליונות אלף לא הייתה סדירה עקב מחסור במקורות מימון והמצב הכלכלי הקשה במדינה; הייתה זו "תקופת הצנע". לכתבי העת והעיתונות הוקצבה כמות נייר עקב מחסור כללי. "מחמת מחסור כרוני בנייר נתעכבה הפעם הופעתו של אלף יותר מן הרגיל", נכתב בגיליון י"ג בשנת 1952.²⁹ עורכי אלף סברו כי הקצבת הנייר הזעומה שקיבלו הפלתה את אלף לרעה בהשוואה לכתבי עת ועיתונים אחרים, סברה שמקבלת חיזוק בדיווחי שירות הביטחון.³⁰ המחסור בנייר, שפגע בכל כתבי העת והעיתונים במדינת ישראל, הביא למפגשים והתכנסויות שיזמו עיתונים וכתבי עת שונים. המפגשים נקראו על שם העיתון או כתב העת, בהדגשה שמדובר בעיתון בעל פה. גם אלף וסלם קיימו מפגשים מסוג זה ובכך יצרו מסגרת שאפשרה לתומכיהם להתגבש חברתית.

בראשית 1952 נוספו למערכת אלף חברים חדשים במקביל לעדכון מטרותיו של כתב העת: "מנוי וגמור אתנו לעשות את אלף עיתון פוליטי יותר ויותר באופיו, נמרץ יותר בתגובתו על עניינים שוטפים, בפרט בחיי הנוער; יותר 'עיתונאי' – אולי פחות 'עיוני'".³¹ השינוי באלף חל במקביל למתרחש בסלם. אנשי סלם בהנהגת אלדרד ייסדו מפלגה חדשה בשם "ברית איתני"ם" (ברית ארץ-ישראלית-נאמני מלכות). התגובה בכתב העת אלף (גיליון י"ג) מצביעה על כך שהשינוי היה קשור למתרחש בסלם. המהלך להקמת מסגרת פוליטית מסודרת שתיתן עוגן ציבורי לכתב העת אלף ורעיונותיו, לא צלח.

ביוני 1952 נתפס אחד הכותבים באלף, עמוס קינן, חבר לח"י בעברו, לאחר שהניח פצצה בביתו של שר התחבורה דוד צבי פנקס על רקע מאבקי הדת במדינה.³² חודשיים לאחר הנחת הפצצה נפטר פנקס מהתקף לב. באלף גינו את פעילות הטרור של קינן, גינוי שדווח גם בדו"חות הש"ב. למרות גינוי האלימות הצהירו אנשי אלף בפומבי שהם מבינים את הסיבות להנחת הפצצה: "הפצצה שהטיל בחור צעיר, אולי חם מזג, לביתו של מר פנקס, קשה לי ברגע זה ללמד עליה זכות מבחינה עקרונית או מבחינה מוסרית, אבל היא מעידה על התסיסה, שזה שנים אחדות היא עצורה בנוער ואוכלת אותו".³³ בעיתונות הישראלית האשימו את אנשי אלף באחריות להנחת הפצצה. בתגובה להאשמות תבעו רטוש ואהרן אמיר את העיתונים מעריב, הצופה ועורכיהם על "הוצאת דיבה והוצאת לעז".³⁴ התביעה נדחתה מסיבות טכניות.³⁵ ההתקפות בעיתונות על הכנענים השפיעו על הציבור ולקראת סוף שנת 1952 הבינו עורכי כתב העת אלף כי הציבור אינו מתעניין בדבריהם. הם הגבירו את מפגשי העיתון בעל פה, אך גם מהלך זה לא שינה את היחס אליהם. בדו"חות המעקב של שירות הביטחון על סגירת כתב העת אלף יש תיעוד של הדיון במערכת: "לאור הגרעון המתמיד, חוסר תקציב וירידה מתמדת בתפוצה, יש להפסיק באופן מוחלט את הופעת עתון אלף. נתגלה שפסקה כמעט ההתעניינות וההשתתפות בכתיבה בעתון".³⁶

עוד נטען בדו"ח של שירות הביטחון שנוצר פער בין המוגדרים אנשי ימין לאנשי שמאל בתנועת העברים הצעירים,³⁷ וכי הסיבה לירידה בהתעניינות הציבורית בקבוצה קשורה לשינוי בדרך ההתארגנות של האנשים סביב כתב העת אלף. כן נטען שהקבוצה הפכה לקבוצת טרור שביקשה לפגוע במשקיפי האו"ם: "בשאלת תכנית הפעולה הוצע שוב לפגוע במשקיפי או"ם ולשם כך ביקשו בזמנו את מקסים (גילן) גולדהירש,³⁸ שיגיש רשימת המשקיפים, כתובותיהם ותנועותיהם... סוכם, בכל זאת, לטפל בהשגת חומרים (כגון, חומים, סוללות) ועוזי אורנן³⁹ ירכיב ספרים עם חומר נפץ".⁴⁰

בדו"חות הש"ב הוצגו אנשי אלף כחלק מהתארגנויות מחתריות הקשורות ליוצאי המחתרת לח"י. לפי הדיווחים התפעל אהרן אמיר משודר בנקים שביצעו אנשי לח"י בתקופת המנדט כדי להשיג מימון לפעילות. בש"ב חשבו זאת כהוכחה למגמות טרוריסטיות.⁴¹ הוויכוחים האידיאולוגיים הפנימיים בקרב אנשי אלף העמיקו. רוב אנשי לח"י בעברם, שלקחו חלק ככותבים באלף, פרשו מפעילות בו. נוסף עליהם פרשו גם כותבים אחרים. התפוצה של כתב העת ירדה והעורכים החליטו להפסיק להוציא לאור.

סלם למחשבת חרות ישראל

סלם למחשבת חרות ישראל נוסד על רקע עימותים אידיאולוגיים בקרב יוצאי מחתרת לח"י לאחר הקמת המדינה והמפלגה של יוצאי מחתרת זו, רשימת הלוחמים. העימותים בקרב אנשי מחתרת לח"י בעבר התמקדו באוריינטציה הפוליטית חברתית, לימין או לשמאל.

סלם – למחשבת חרות ישראל, אייר תש"ט

סלם, בדומה לאלף, סבל ממחסור במקורות מימון, שפגע בהוצאה לאור סדירה של כתב העת. בניגוד לאלף הצליחו אנשי סלם לרכז סביבם קבוצת פעילים ומימון להפקת כתב העת לפרק זמן ארוך יותר. כאמור, שירותי הביטחון עקבו בקביעות אחר הכותבים ואוהדיהם. אף על פי שרוב תיקי המעקב לא נפתחו לציבור, אפשר למצוא במסמכים משפטיים ובתיקי משטרה עקבות ארכיוניים למעקבים.

ישראל אלדד היה מורה הדרך של כתב העת סלם. ייסוד הביטאון, המבטא בשמו את הכיוון שאליו חתר אלדד, היה התרסה כנגד הזרם השמאלי, רשימת הלוחמים (המפלגה שהקימו אנשי הלח"י לקראת הבחירות לאספה המכוננת) בראשות נתן ילין מור (פרידמן) ויצחק שמיר.⁴² ייסודו של הביטאון בניגוד לעמדות הרוב היה כדיעבד אחד הצעדים שהביא לסופה הפוליטי של מפלגה זו.

סלם נועד לשמש כבמה רעיונית ליוצאי מחתרת לח"י מהפלג הימני ולתומכיהם מהזרם הרוויזיוניסטי. במקביל להופעתו התקיימו כינוסים תחת הכותרת "סלם בעל פה".⁴³ בתוך שנתיים הפכו הכינוסים למועדון חברים שהתנהלו בו דיונים אידיאולוגיים. כינוסי "סלם בעל פה" התקיימו בערים המרכזיות במדינת ישראל, והייתה להם השפעה על התגבשות קבוצות רדיקליות מימין בשנות החמישים.⁴⁴

באותן שנים עמד ישראל אלדד במוקד כמה מאבקים אידיאולוגיים; בסלם הוא הביע את עמדותיו וניהל את מאבקיו.⁴⁵ עמדותיו סיבכו אותו במאבקים משפטיים משום שהואשם

קקורא לטרור אישי.⁴⁶ אחד מהמאבקים היה נגד "המדינה הבן-גוריונית", כהגדרתו. אלדר עסק באופי שיש לתת למדינה היהודית שאותה כינה "מלכות ישראל", מושג של יאיר שנוכר במסמך בשם "עיקרי התחיה" ואלדר פיתח אותו כהבנתו.

הגרעין הקבוע של הכותבים בסלם מנה אנשי לח"י בעבר, ולצידם היו כותבים מאנשי הימין לגוניו. הכותבים קיימו דיאלוג עם המערכת הפוליטית בכלל, ועם הזרם הרוויזיוניסטי בפרט. בשנים הראשונות לצאתו לאור הייתה המטרה לשנות את הכיוון האידיאולוגי של תנועת החרות, התנועה שבלעה את המפלגה הרוויזיוניסטית, בראשותו של מנחם בגין. ביקורתם על ממשיכי הזרם הרוויזיוניסטי הייתה עזה והם ביקשו לשנות את המפלגה בלחצים מבחוץ.⁴⁷

גם מתנגדים קראו את סלם. הבולט שבהם היה דוד בן-גוריון, שהעיד על עצמו שקרא את הכתוב בו בקביעות.⁴⁸ שירות הביטחון והמשטרה שעקבו אחרי הנכתב, הנאמר והנעשה בקרב הכותבים והנאספים בחוגים סביב סלם, הגדירו אותם כמעודדי טרור וכמסיתים נגד ראשי המדינה. שירות הביטחון סבר שהם תכננו הקמת מחתרת.⁴⁹ ניכר היה כי הכותבים היו מודעים למעקבים אחריהם, כמו גם להתעניינות בכתב העת בקרב חוגים רחבים בציבור הישראלי.⁵⁰

כאמור, כחצי שנה לאחר הבחירות לכנסת השנייה הקימו אלדר וחוג סלם מפלגה בשם ברית איתני"ם. הפרסומים בעיתונות הדגישו כי המפלגה החדשה דוגלת ב"הקמת מלכות ישראל בגבולותיה ההיסטוריים מנחל מצרים ועד נהר הפרת".⁵¹ "מטרת איתני"ם היא לחנך את אנשיה ואת הנוער בארץ לקראת שורשיות לאומית איתנה ועל ידי כך להקים, אם גם ידרוש תהליך זה שנים רבות, תנועה לאומית, שתביא את המהפכה העברית".⁵² הניסיון הפוליטי הזה כשל והתכתב עם הכותבים וההתארגנות הפוליטית-חברתית שנוצרה סביב אלף. בשנת 1955 שונה שמו של סלם למחשבת חרות ישראל לסלם למחשבת מלכות ישראל, בהמלצתו של אצ"ג.⁵³ הורדת המילה "חרות" מהכותרת מצביעה על הכיוון האידיאולוגי הייחודי לסלם ועל ההתנתקות מתנועת החרות ומנהיגה.⁵⁴

היחסים עם הרוויזיוניסטים ויורשיהם

שתי הקבוצות ראו בעצמן גורם מהפכני המבקש לייצר אומה חדשה. אלף וסלם הציגו בפרהסיה אפוקליפסה המבקשת לברוא את העולם מחדש.⁵⁵ העבר הרוויזיוניסטי בצבץ מניסוחי האידיאולוגיה המהפכנית ששתי הקבוצות הציגו. אנשי אלף וסלם התחבטו בשאלות שהיו במקורן שאלות רוויזיוניסטיות פנימיות: הגדרת האומיות, מהות האומה, היחס לדת במדינה שתקום בארץ ישראל, והשאלה אם האומה שהוגדרה "אומה עברית" בארץ ישראל היא אומה חדשה המנותקת מיהדות הגולה או שמא מדובר ב"אומה יהודית" המתייחסת לכלל היהודים בעולם.⁵⁶ כפי שיוצג להלן, העיסוק בשאלות שהעסיקו את הזרם הרוויזיוניסטי בשני כתבי העת מעיד על השפעת התהליך הפנים-רוויזיוניסטי על האישים המרכזיים בקבוצות הנדונות במאמר, תהליך שהביא את הכותבים בכתבי העת

למסקנה משותפת הרואה ברוויזיוניזם זרם שהתנוון אידיאולוגית משום שלא הגשים את ייעודו כגורם מוביל מהפכה.

אנשי **סלם**, ובראשם אלדד, דיברו על לאומיות עברית שכוללת את כל היהודים, אולם העמידו במרכז תפיסתם את העבר הריבוני של היהדות בארץ ישראל, המלכות, כדגם הלאומי שאליו חתרו.⁵⁷ מחלוקתם עם הזרם הרוויזיוניסטי הייתה בתרגום הרעיונות של סיפורי העבר למציאות המדינית פוליטית, כמו גם בשאלה כיצד לשמר את ההיבט המהפכני ברעיונותיהם. בשנים הנדונות במאמר הבחינו הרוויזיוניסטים, בהובלת מנחם בגין, בין הריאליה הפוליטית הפרגמטית ובין האידיאולוגיה והדגישו את הצורך בקיום דמוקרטיה כאידיאולוגיה.⁵⁸ **בסלם** הם ביקשו לממש את האידיאולוגיה המקסימלית תוך כדי התנגדות עקרונית לפשרות פוליטיות ופרגמטיות. קיום המדינה כדמוקרטיה לא עמד בראש מעייניהם משום שהם ביקשו להקים ישות לאומית מהפכנית ובלתי מתפשרת. עד אמצע שנות החמישים הייתה מטרתה של מערכת **סלם** לשנות מבפנים את היורשת של התנועה הרוויזיוניסטית, תנועת החרות, ולעצור את הניוון הרעיוני הבלתי מהפכני שרווח בה לדעתם.⁵⁹

הרעיון של מהפכה שתשנה את הסדר הממסדי הקיים הייתה גם הדרישה המרכזית של **אלף**. אנשי **אלף** התייחסו לכל המערכת הפוליטית, ובכלל זה לרוויזיוניסטים ויורשיהם, כמנוונת. הביקורת של **אלף** התמקדה בכך-גוריון, אולם גם הם, בדומה ל**סלם**, בקשו לקרב אליהם קבוצות רוויזיוניסטיות שחברו לתנועת החרות ובאמצעותן להשפיע על התנועה. הקבוצות שאליהן כיוונו היו חילוניות וביקשו הפרדה בין דת למדינה.

אלף ביקשו לייצר לאומיות חילונית המנותקת מכל דת שהיא והתקפתם את **סלם** נבעה מן החיבור התיאורטי שיצרו עם המיסטיקה הדתית. "הקוזקים של הקב"ה", לעגו להם ב**אלף**.⁶⁰ הקבוצה הרוויזיוניסטית הבולטת שהחזיקה בדעות חילוניות בדומה ל**אלף** נודעה בשם "קבוצת ברגסון".⁶¹ הייתה זו קבוצה שבתקופת המנדט פעלה כמשלחת אצ"ל לארצות הברית בשם "הוועד העברי לשחרור לאומי", וראשיה קיימו קשרים עם רטוש ועם אישים נוספים. האישים הבולטים בקבוצה היו הלל קוק, שכונה בתקופת פעילותו בארצות הברית "פיטר ברגסון" (מכאן שם הקבוצה), וערי ז'בוטינסקי, בנו של זאב ז'בוטינסקי.⁶² השניים חברו לחרות לקראת הבחירות הראשונות במדינת ישראל והיו חברי כנסת מטעמה בכנסת הראשונה, למרות פערים אידיאולוגיים. לכן ערי ז'בוטינסקי לא היה חבר התנועה גם כשכיהן כחבר כנסת מטעמה. קבוצה זו שאפה לקיומה של מדינה חילונית שבה קיימת הפרדה בין דת למדינה. לשיטתה "האומה העברית" כללה את מי שנמצא בארץ ישראל ושאלף להגיע אליה. יהודי העולם שאינם מביעים את רצונם לשבת בשטח המדינה למרות מוצאם העברי, אינם יכולים להיחשב עברים.⁶³ ההתקפות של אנשי **אלף** על קבוצת ברגסון התקיימו במקביל לשיתוף פעולה איתם בנושאים ספציפיים, כמו הפעילות בליגה נגד כפייה דתית. אנשי **אלף** ביקשו להבליט את הקרבה הרעיונית שבין חלק מחברי חרות ל**אלף**. הם הציגו את מנהיגי תנועת החרות, ובראשם

מנחם בגין, כמי שמדכאים את התומכים ברעיונותיהם: "דומה שערי ז'בוטינסקי היה התם שבחבורת ברגסון. הוא התייחס לדברים ברצינות מעט. אפילו עד כדי כתיבה על 'גמלים בארץ הפרת' הגיע לפני שנסתם פיו".⁶⁴ ההתייחסות לערי ז'בוטינסקי הייתה מתונה הודות לשמו; לעובדת היותו בנו של אבי הזרם הרוויזיוניסטי, זאב ז'בוטינסקי, הייתה משמעות. השם ז'בוטינסקי היה סמל מיתולוגי שנכח בימין הרוויזיוניסטי לגונו. קיים ויכוח בשאלה אם ברעיונותיה של קבוצת ברגסון היו מגמות כנעניות.⁶⁵ לצורך הדיון כאן חשובה העובדה שחברי קבוצת ברגסון כדוגמת ערי ז'בוטינסקי ראו בכתב העת אלף מקום ראוי לפרסם בו את עמדותיהם, והמערכת של אלף פרסמה את דבריהם למרות הפער האידיאולוגי. במיוחד נכון הדבר לדבריו של ערי ז'בוטינסקי על המשמעות הסמלית של פרסום השם ז'בוטינסקי הרוויזיוניסטים.⁶⁶ אני טוענת כי אלף, אף שלא הוצהר על כך בפומבי, ניסה להשפיע על תנועת החרות מבחוץ, בדומה לסלם.

שירות הביטחון שעקב אחר המתרחש תרם תובנות לנושא: "אנשי אלף עוקבים אחר התפתחותם הרעיונית של שני הפורשים מסיעת חרות בכנסת, ערי ז'בוטינסקי והלל קוק, לשעבר חברי 'הועד העברי לשחרור לאומי' באמריקה. בהצהרותיהם לעיתונות תבעו בתוך שאר הדברים לראות בערכים לא 'מיעוט לאומי' אלא אזרחים שווים בכל. וחזו את הופעת מדינת ישראל כמעצמה גדולה במזרח התיכון".⁶⁷

המעקבים של שירות הביטחון מעידים על חילופי מסרים בין אנשי אלף, סלם ותנועת החרות בידי שליחים שהיו מקורבים לכל הצדדים, כמו גם על מפגשים של אישים משלושת הקבוצות המוזכרות.⁶⁸

היה זה אפוא דיון פנים רוויזיוניסטי שהתפתח ויצר התארגנויות אידיאולוגיות נפרדות בדמות תנועת החרות, אלף וסלם. המשותף לשתי הקבוצות הנדונות במאמר זה היה המשך הוויכוח הפנים-רוויזיוניסטי בנושאי לאומיות ויחסי דת ומדינה, כמו גם הרעיון שיש להקים מערכת פוליטית חדשה. כל קבוצה ניסתה בדרכה להשפיע על המרכז הרוויזיוניסטי ואולי אף לצרפו בכסות חדשה למהפכה שאותה רקמו.

דמוקרטיה ושלטון מפא"י

שני כתבי העת שאפו לחברת מופת במדינה. הם לא היו יחידים. מפלגות רבות מימין ומשמאל רצו בכך, אולם האכזבה מהמציאות הייתה נחלת רבים, ובשני כתבי העת יש ביטוי לחשש מפני קריסת המדינה ולהאשמת שלטון מפא"י כגורם לקריסה. באלף טענו כי "ממשלות ישראל מאז קום המדינה הביאו את הארץ לידי פשיטת רגל בכל התחומים".⁶⁹ הם כינו את השלטון במדינה "דמוקטורה" בטענה ששלטון מפא"י מתימר להיות דמוקרטיה, אך במציאות מדובר בדיקטטורה. שלטון מפא"י גזל את השלטון מהצעירים שלחמו להקמת המדינה, "ו[מ]קומץ אישים הנאמנים לכל שלטון באשר הוא שלטון. הם היו נאמנים גם לבריטים. ובלב כל אלה – מפלגת השלטון, המפלגה בהא

הידיעה [...] ואנחנו שהחמצנו את השעה [...] הלא עלינו הם בונים. על הדור הצעיר. על הדור בני הארץ. על הדור העברי".⁷⁰

הביקורת התמקדה בכך-גוריון: "וביתר דיוק האיש לכן הרעמה שבו מתגלם שלטון זה יותר ויותר אחוז פחד וחרדה [...] יותר ויותר הוא אנוס להופיע כשלטון עריצות, עקר, שמרני, ריאקציוני – שכל מעיניו אך בשמירת שלטונו". הביקורת הופנתה במקביל גם כנגד מנחם בגין ותפקודו כמוכיל האופוזיציה. על התנהלותו נכתב: "ההתפרצות ההיסטרית של מנחם בגין נופצה וההירואיקה הדמגוגית של תנועת החרות אינה מוציאה אותה מבידודה".⁷¹

אלף תקף הן את הממשלה הן את האופוזיציה, התקפה שהתמקדה במבנה הפוליטי ובאישים שסימלו בעיניהם את השלטון המושחת.

הכותבים בסלם התבטאו באופן דומה. בעיניהם השחיתות של מפא"י הייתה גדולה: "חוגים אלה רוצים כסף, כסף! כסף!! וחוגים אלה זה פשוט מפא"י".⁷² להבנתם מפא"י ובן-גוריון גזלו מידיהם, הצעירים, את המדינה שלמענה לחמו: "הדם היה שלהם, המעש הפוליטי היה של הפורשים, קציר שניהם נפל בידי בן גוריון [...] כך הייתה מפא"י היחידה שקיימה את הבטחותיה. בזכות הפורשים בדם הפלמחאים".⁷³

אנשי סלם הבחינו בין מפ"ם, שנתפסה כחלק מהממסד של מפא"י שאותו תקפו, ובין אנשי הפלמ"ח שהיו חלק מהצעירים: "שלושה משקיעים היו כאן: המחותרת השקיעה דם, הבריטים השקיעו רשעות. הערבים השקיעו אווילות. השותף הרביעי מפא"י ומפ"ם נהנים מרווחי ההשקעות האלו במידה פרופורציונאלית הפוכה למדת ההשקעה שלהן".⁷⁴ באלף תקפו את מפ"ם כמי שמתיימרת להיות מהפכנית אף שאינה כזאת: "על מפלגה מהפכנית להיות ראשית לכל מפלגה ישרה".⁷⁵

בדומה לאלף, תקף סלם את האופוזיציה מימין: "בכל זאת באיזה כוח ממשיכה מפא"י לשלוט? אמנם כן. תקציבים, קורפורציה, טרור בשוק העבודה, אופורטוניזם הפצת סיסמאות". לטענתם של אנשי סלם תנועת החרות אפשרה את המשך השלטון של מפא"י: "אשרי השלטון שלו אופוזיציה 'פטריוטית' שכזו".⁷⁶ ועוד טענו: "אצלנו למשל ישנה דיקטטורה כלכלית ידועה. אולי זה גם דוגמה של דיקטטורה. מפא"י שליטה על שוק העבודה, ועל חלוקת הקרנות והמגביות, על המשרות. היא מנצלת את זה בכל כוחה".⁷⁷ אלדד זלזל במפא"י וטען כי אפילו דיקטטורה אין יודעים במפא"י לנהל: "רשאים אתם לחשוב על דיקטטורה כעל דרך שלילית כאשר תחשבו, אך אל נא תשפילו אותה עד כדי כך כדי לננות בה את המשטר של מפא"י". בסלם אף נטען שבגלל המציאות שהנהיג שלטון מפא"י אין אפשרות לקיים דמוקרטיה במדינה.⁷⁸ אנשי סלם סימנו את מפא"י כאויב פנימי: "הטעות העיקרית הייתה באי הערכת האויב הפנימי: מפא"י".⁷⁹ אלדד אף טען כי שלטון מפא"י הוא אסון למדינה, ואסון זה הוא תוצר של כישלון המהפכה שהובילה תנועת ז'בוטינסקי.⁸⁰ משמע שהאופוזיציה, תנועת החרות, היא חלק מהממסד המושחת שיש להחליפו. הכותבים בשני כתבי העת יצאו אפוא נגד שלטון

מפא"י, נגד תנועת החרות/הזרם הרוויזיוניסטי ונגד המבנה הפוליטי הקיים. הכותבים ראו במפא"י גורם הפוגע במהפכת הנוער העברי. בשתי הקבוצות לא נפסל השימוש בנשק באופן מוחלט על מנת להגשים את הרעיונות שלהם.

המרחב הגיאוגרפי והמודל האמריקני

בנושא גבולות המרחב הגיאוגרפי של הלאום הייתה הסכמה בין אלף לסלם. שני כתבי העת התייחסו למרחב הגיאוגרפי של מהנילוס עד הפרת. בועז עברון⁸¹ טען שהמקור לשימוש הזה של שתי הקבוצות בהגדרת גבולות המרחב הגיאוגרפי נעוץ ב"עיקרי התחייה" של לח"י. הרעיון ש"ארץ קדם" = "ארץ הפרת" שניסח יונתן רטוש, השפיע על יאיר בהגדרת "עיקרי התחייה" והמרחב הגיאוגרפי.⁸² אלדד דבק ב"עיקרי התחייה" כבסיס לרעיונותיו.

אלף וסלם דרשו להשתלט על כל השטח לאלתר. בסלם נטען כי זה יהיה "למען חיסול הגבולות המלאכותיים בכלל, למען חיסול חרפת הר הבית בידי זרים, למען שחרור הארץ כולה, למען שינוי מפת המזרח התיכון".⁸³ במקביל נכתב באלף כי "כדי שנוכל להיות גואלי ארץ הפרת ומשחריריה עלינו לגאול תחילה את נפשנו להיות משוחררים, עבריים, בני חורין".⁸⁴ שתי הקבוצות הצביעו על אותו מרחב גיאוגרפי אוטופי ועל השינויים הגיאוגרפיים שנוצרו במרחב זה כשינויים זמניים חסרי משמעות.

לגיבוש הרעיון הלאומי הסתייעו אלף וסלם בשיריו של וולט ויטמן.⁸⁵ ויטמן היה משורר שכתביו נחשבים למייצגי הרוח האמריקנית, הלאומיות האמריקנית; רוח שאותה ראו שני כתבי העת כמודל. ואכן, בגיליון הראשון של אלף נדפס תרגום לאחד משיריו, "כשכתי בדד עם כחול חוף אונטריו".⁸⁶ השיר נבחר לייצג את האידיאולוגיה הכנענית, שביקשה לצרף ללאומיות העברית את כל הנמצאים במרחב הגיאוגרפי שאותו סימנו כמרחב הלאומי הגיאוגרפי ארץ הפרת, ככתוב בשורות הראשונות בשיר:

אָמָה כִּי תוֹדִיעַ עֲצָמָה,

אֲנִי עֲצָמִי הַנְּנִי הַגְּדוֹל הַיְּחִיד אֲשֶׁר בּוֹ יַעֲרֹכּוּנִי.

אִישׁ לֹא אֲדַחָה, אֲקַלּוֹט אֶת הַכֹּל, וּבִדְפוּסִי אֲשׁוּב וְאַצּוּרָם.

גם בסלם למחשבת חרות ישראל הצביעו על הקטעים משיריו של ויטמן התואמים את השקפת עולמם. בסלם ג (יולי 1949) נדפס שירו של ויטמן "החובל, רב חובלי!" לאחר אזכור נופלי המחותרת.⁸⁷ סלם הצביע על דמיון בין מאבק העצמאות האמריקני לזה הישראלי: "שני דברים הם הבולטים במלחמת השחרור האמריקאית: מלחמת הדמים [...] בבריטים [...] השמדת הילידים האינדיאנים. בלשוננו זה נקרא בקיצור דיר יאסין".⁸⁸ אלף וסלם התייחסו למודלים לאומיים שונים. אלף אחז במודל הלאומי-אזרחי המכיל קבוצות שונות ללא מגבלה דתית או אתנית; וסלם הושפע מהלאומיות האינטגרלית במודל האירופי הרומנטי המושפע גם ממיסטיקה ודת. השימוש בכתביו של ויטמן מצביע על הקשר לרעיון "האומה העברית" של עדיה גורביץ.⁸⁹ הבלטת הרוח האמריקנית בכתבי

ויטמן כמודל להיווצרות לאום הייתה משותפת לשני כתבי העת. השימוש במונחים "יהודי" ו"עברי" היה שימוש אידיאולוגי מובחן בזרם הרוויזיוניסטי והייתה לו השפעה על שני כתבי העת הנדונים. הפרשנות הרוויזיוניסטית למונחים אלה הייתה שונה מהפרשנות בקבוצות פוליטיות אחרות.⁹⁰ השיח האידיאולוגי בין אלף לסלם על הגדרת המושגים "יהודי", "עברי", "לאומיות עברית", "חרות עברית", נשען על מקורותיו הרוויזיוניסטיים ועל הוויכוח הפנימי בזרם זה. דיאלוג זה הושפע במהלך השנים גם מהמתחים האישיים בין המתדיינים.

בין האישי לאידיאולוגי

סלם היה קשור במובהק ליוצאי לח"י. לטענתי, נתון זה היה נכון גם לאלף, החל בקהל היעד שאליו כיוונו עורכי העיתון וכלה בחזון האידיאולוגי שממנו שאבו. מערכת אלף בחרה לפרסם מכתבים שזוהו עם אנשי לח"י במדור "כותבים קוראים". על אחד מהמכתבים האלה חתום "איש לח"י לשעבר".⁹¹ בחירתה של המערכת לפרסם מכתב זה בתקופה שקשר עם אנשי לח"י נחשב לדבר שלילי, כמו גם התגובה החיובית למכתב, מעידה שהיה למערכת אינטרס לידע את ציבור קוראי אלף ואנשי לח"י בעברם שאת העיתון קוראים אנשי לח"י. בדו"חות הש"ב נטען שלרטוש היו אוהדים בקרב חברי לח"י, ושהוא פעל לצרפם למחנהו ואף לקח חלק פעיל בעימות הגדול שהתקיים בין יוצאי לח"י לאחר הקמת המדינה.⁹² בקרב יוצאי לח"י היו שתי קבוצות שנוצרו בעקבות ויכוח בין חברי מרכז לח"י (ישראל אלדר, נתן ילין מור ויצחק שמיר), שפילג את מפלגתם. בעימות בין חברי לח"י תמך הרוב בנתן ילין מור והמיעוט – באלדר.⁹³ באלף ניצלו את הפילוג לגיוס אוהדים, במקביל להבעת תמיכה סמויה בנתן ילין מור. לימים נמנה ילין מור עם מייסדי תנועה בשם "המרחב השמי", שהשפעת הכנענים ניכרה בניסוחיה.⁹⁴ העימות בין חיים דבירי לרטוש שהחל בשנת 1949,⁹⁵ ממחיש שאלף לקח חלק פעיל בעימות בקרב חברי לח"י, במקביל לסלם שהיה כאמור תוצר מובהק של עימות זה.

באחד המאמרים בסלם, שמתח ביקורת חריפה על האידיאולוגיה של אלף, צפו המשקעים האמוציולניים: "אמת עוזי כי לא על כל הרעיונות של אלף דברתי. לא אדבר על אותם הרעיונות העבריים שהם סוף סוף רעיונותי, בהם דגלתי ולמענם סבלתי, ולמענם מסרו יהודים רבים את נפשותיהם בגבורה עילאית [...] לוויכוח זה בינינו אין כל ערך; אבל למעשה, עוזי, כשאני היהודי ישבתי בצינוק בריטי, ישב ראש הפר שלך 'העברי' בקנקן' ובמה שיש בו".⁹⁶

הכותב מתייחס לפסוק מפרקי אבות, "אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו", ולדיון בין החכמים. לטענתי בזמן שהם לחמו לגירוש הבריטים בילה רטוש בכתבי קפה ועוד. הכתוב ממחיש את הפן האמוציולני של העימות בין שתי הקבוצות, תחושת הנבגדות וההאשמה את הנהגת אלף בנהנתנות ובפגיעה במאבקם של אנשי המחתרת שבו נטלו חלק אנשי אלף במשותף עם אנשי סלם. דברי הכותב התייחסו באופן סמוי לאחיו של

רטוש. עוזי אורנן נתפס על ידי הבריטים בעקבות הלשנה ונשלח לגלות במחנות המעצר הבריטים באפריקה. לאחר שחרורו, עם הקמת המדינה, היה פעיל בתנועה הכנענית ונמנה עם הכותבים באלף. האח השני, גמליאל הלפרן, שינה את שמו לימים לצבי רין, החל דרכו כחבר אצ"ל בהמשך הצטרף ללח"י. הוא פרש מהמחתרת בראשית 1948. רין, שהיה חוקר לשונות המזרח הקדום, לא מצא מקום עבודה בארץ והשתלב באקדמיה בחו"ל. הוא האמין באידיאולוגיה הכנענית, לא מל את בנו וכתב באלף בשם העט זאב חנון. רטוש עצמו, אף שבשנות השלושים עבד במסגרות הרוויזיוניסטיות, הצליח למצוא עבודה כמתרגם במסגרות ממוסדות כמו העיתונים דבר והדור שהיו קשורים להסתדרות ומפא"י. הכותב בסלם היה מצוי בסיפור הפרטי והאינטימי של משפחת הלפרין-רטוש. הביקורת הנוקבת בסלם הגדילה עשות בהאשמת הכותבים באלף באנטישמיות: "וכמה זה אפייני ליהודי אלף. הם מתחילים במלחמה כשאין מלחמה. הם תוקפים את האנגלים כשאין אנגלים [...] כמו שהאנדק אמר,⁹⁷ מעתיק מאמר מן העתון של שטרייכר,⁹⁸ ומקים צווחה עד לב שמיים יותר מן התינוק, אבל מתוך זהירות מסכים למילה. וכששוחטים את כל המשפחה שלו, אז 'אין החשבונות של היהדות עם לאומים שבעולם מחייבים אותו'. והוא מזמין גויים להיות עברים ומבטיח לכל אחד תמונה באלף".⁹⁹

בתגובה להתקפה האישית כל כך על משפחתו של רטוש, תקף אלף אישית את ישראל אלדר. אלדר הותקף על יחסו לדת היהודית ועל ההיבטים המיסטיים העולים מאמונתו, אף שהוא הגדיר את עצמו חילוני (חופשי, במילים של אלף).¹⁰⁰ הוא הותקף על ידי אחיו של רטוש, זאב חנון, כמי שהאמת והשקר מתערבבים בדבריו.¹⁰¹ המשוררת עליזה גרינברג, אשתו של אצ"ג הידועה בכינוי "בת עין" או בשם "עין טור מלכא", זכתה אף היא לקיתונות של לעג באלף בעקבות פרסום שיריה בסלם.¹⁰² אף שכותרת המאמר שכתב יונתן רטוש "נערה שנשבתה" כוונה לעליזה גרינברג, תוכן המאמר תקף את אלדר על תפקודו כעורך כתב העת. הוויכוח עבר מהפן האידיאולוגי לפן האישי, בניסיון לפגוע במוניטין המקצועי של אלדר כעורך.

הפן האישי עלה גם כאשר אנשי סלם הקימו את ברית איתני"ם. מהלך זה עורר את אנשי אלף להגיב: "עלינו לעיין בגישתם של אנשי סלם עצמם לבעיית אותם אומללים בלתי יהודים החיים כיום באותם אזורים הנחשבים בעיני אנשי הכת כאזור המחייה של מלכות בית דוד, כלומר – אזור ארץ הפרת. עד כמה שאנו מבינים מדבריהם הרי הברירה שתוצג לפני אלה תהיה – חרב או גיור [...] כך רואים אנו כי גם יהודים מסוגלים להיפך לכהמות וחיות טרף".¹⁰³

אנשי סלם נתפסו ככת שאנשיה מסוגלים לכל מעשה טירוף. אלף הקדיש כמה מאמרים לברית איתני"ם. כל המאמרים הצביעו על הסכנה שבקיום מפלגה זו: לפני זמן הפך ד"ר שייב את חוגו לגוף פוליטי. תהליך זה המקביל בזמן להקמתו של "המרכז" הביא לידי גיבוש קוטבי אותו זרם רעיוני, הבא לסגל את ערכי היהדות והציונות לשיטות השתלטות וכבוש ילודות המאה העשרים. האנטיפורד המושלם ביותר

של רעיונינו הגיע לגמר בישול. נשקו: הכושר הדמגוגי של מנהיגו ושל משוררו נביאו, העובדה כי הוא מנצל ביסודיות רבה את ירושת המיתוס הציוני הרביוניסטי-המחתרתית מזה ואת היסוד היהודי-הדת-המסתי מזה. וכן את השכבות שהן מטבען קרקע פוריה לתנועה מעין זו (קצת מנדחי המחתרות, נוער חניך מסורת יהודית ובתי ספר דתיים). כל אלה חייבים להזהירנו לבל נזלזל אנחנו בתופעה זו.¹⁰⁴

באלף נטען אפוא שההתארגנות הפוליטית של אנשי סלם היוותה איום כללי על החברה. אולם עיקר טיעוניהם מתמקדים באיום האלקטורלי על אלף מקיום ברית איתני"ם.

היחס לגרמניה ולהסכם השילומים

במחלוקת הקשה בשנות החמישים בנושא הסכם השילומים עם גרמניה והקשר עם המדינות שהוקמו על חורבות הרייך הגרמני הנאצי, התייחסו שני כתבי העת לנושא כל אחד מנקודת מוצא אידיאולוגית שונה ומנוגדת. כתב העת אלף שראה במדינת ישראל מקום ליצירת אומה חדשה המנותקת מהעם היהודי מחוץ לגבולות המדינה התנגד להסכם, משום שלא הבנת הכותבים "מדינת ישראל אינה באת כוח היהדות העולמית ואין לה לא סמכות ולא רשות לשאת ולתת עם ממשלת בון על פיצויים קיבוציים ליהודים". הטענה הייתה שהסיבה לחתימת ההסכם נעוצה בשלטון מפא"י המושחת: "המנגנון הנשחת המושל במדינה אינו יכול להתחשב בנימוקים עקרוניים מעין אלה [...] דעתו נתונה רק לחיזוק שליטתו העריצה, להבטחת השליטה על צינורות כסף רבים ככל האפשר". כן נטען כי המשא ומתן יוביל להכרה וסליחה לעם הגרמני: "מה שברור בתכלית הוא שעצם המו"מ הוא התפייסות עם הרייך הרביעי ומתן הכשר לר". אין לחתום על ההסכם גם בגלל הפגיעה בכבוד הלאומי ומכירת כבוד לאומי תמורת כסף. "לפי כל עקרונותיהם הדבר הוא טמא בתכלית, מוקצה מחמת מיאוס והם עושים זאת בשביל כסף".¹⁰⁵

באלף ראו בהפגנה נגד הסכם השילומים, שאותה הובילה תנועת החרות ובה נאם מנחם בגין, "אופרטה ירושלמית" שנועדה לחלץ את תנועת חרות מבידודה הפוליטי. לכן סברו אנשי העיתון שאין לה משמעות אידיאולוגית או פוליטית.¹⁰⁶ התגובה של הנהגת המדינה להפגנות נגד ההסכם והפעלת המשטרה במהלך האירועים סביב הכנסת, נתפסו על ידי אנשי אלף כאנטי-דמוקרטית. "בשני המקרים שבהם נקרא כוח הזרוע של המדינה לפעול, הוא נקרא כדי לסייע למנגנון המפלגה לכפות את הכרעתו".¹⁰⁷ עם זאת אנשי אלף לא נמנעו מקשר עם גרמניה לדוגמה, אהרן אמיר ביקר בגרמניה בשנת 1953.¹⁰⁸

בסלם התנגדו לכל קשר עם גרמניה בטענה שהאמירה שיש גרמנים טובים אינה מתמודדת עם המציאות להבנתם: "יש גרמניה אחת – זו שרצחה את עמנו; גרמניה אחרת קיימת, כשם שלא נרצח אפילו יהודי אחד בידי הגרמנים [...] העם הגרמני, עמו של גיתה והיטלר, של אדנאור¹⁰⁹ וגרוטוהל¹¹⁰ – הוא הרוצח; וארוך יהיה העם הזה עד עולם! ארוך יהיה גיתה, אם הצדקה הוא לקיומו של עם-היטלר".¹¹¹

בדומה לאלף נטען גם בסלם שלממשלה אין סמכות לנהל משא ומתן עם גרמניה. "אין שום יפוי כוח לשום ממשלה פה ולשום כנסת פה להצביע בכלל על איזה משא ומתן עם הגרמנים. תוצאות ההצבעה אינן העיקר. עצם ההצבעה היא תועבה וכסל ועל הכל: ללא כל סמכות". הטרמינולוגיה שנבחרה בסלם להביע את התנגדותם להסכם השילומים דמתה לזו של אלף: "כסף, כסף רודפים אתם – קרנות מגביות מלוות הענקות, סקריפים, דרייבים קמפיינים – אַלְף שמות מוצאים אתם לעסקכם השנוורי. ועתה עלה באפכם ריחו של הכסף הגרמני, שהותכו בו נחלי דם אחיכם. ריח זה אינו פוצע את נחיריכם, כי לריח הכסף אין ריח"¹¹².

על רקע משפטי הקפואים וחקיקת החוק לעשיית דין בנאצים ועוזריהם תש"י, טענו בסלם באירוניה נגד האשמת בעלי התפקידים היהודים שהופעלו על ידי הנאצים. מבחינת אנשי סלם אין הבדל בין אלה שמקיימים את המשא ומתן עם גרמניה לבעלי התפקידים היהודים בגטאות והמחנות: "כי אדוניכם פקדו עליכם שלום עם עמו של גיתה, של היטלר ושל אדנאור. ואתם שבקלות כזו מוכנים בכל רגע להדביק לכל יהודי את התו 'נאצי' כהבעת שנאה ותעוב צבוע – באיזו קלות מוכנים אתם להוריד בכל רגע מכל גוי את תו הקלון הזה – 'נאצי'".¹¹³

בסלם עסקו בשאלת הכבוד הלאומי ומוות בכבוד. הם עשו זאת על ידי השוואה בין מותם של ששת המיליונים למותם של עולי הגרדום ולוחמי המחתרת. בדבריהם ניכרת התנגדות להוספת המונח 'גבורה' ליום הזיכרון לשואה: "אומרים ששת המיליונים מתו מות גיבורים. האמת היא רק זו: הם מתו [...] הם מתו, כי חית הטרף הגרמנית מצאה שעת כושר וטרף לרוות בו [...] מה עניין כאן למות גיבורים?".

בסלם, כמו באלף, ראו בעצם הדיון עם הגרמנים על השילומים פגיעה בכבוד הלאומי. בסלם התייחסו גם לעובדה שאחד מהנציגים הגרמניים במשא ומתן עם הנציגים הישראליים היה יהודי (יעקב אלטמייאר), כחלק מההשפלה הלאומית: "אלטמייאר זה, הוא המנהל משא ומתן בפריס וג'נבה עם בן גזעו ואח לדמו עם מוריס פישר, נציג ישראל בצרפת. משא ומתן בעניין אותן מטבעות. כך וכך טובע פישר וכך וכך מתאמץ אלטמייאר להוריד מהמקח. הם מתמקחים ביניהם שני היהודים. היתכן סמל מזויע יותר לכך מה שהתרחש ומה שמתרחש?"¹¹⁴.

אלף וסלם ראו אפוא בדיונים עם גרמניה על הסכם השילומים פגיעה עמוקה בכבוד הלאומי. הכותבים תקפו את שלטון מפא"י וטענו שמדובר בשלטון מושחת שיש להדיחו ולהחליפו. אולם טענתם חרגה מטענת השחיתות – הם פסלו את הלגיטימיות של המערכת השלטונית כולה. הסכם השילומים היה טריגר להתקפה על המבנה השלטוני כולו והגדרתו כבלתי לגיטימי. שני כתבי העת ראו בזעם הציבורי גורם שאפשר לנצל לטובת השינויים שביקשו לבצע. המחשה לטענה זו עולה גם מיחסם לאופוזיציה מימין – תנועת החרות. אלף התייחס לחרות ולמנחם בגין בזלזול כגורם שאין לו זכות

קיום. לטענתו תנועת החרות ומנהיגה, למרות היותם באופוזיציה, הם חלק מהשלטון הבלתי לגיטימי.

סלם החל לתקוף את חרות בנושא השילומים מאוחר יותר מאלף. ההתקפות של **סלם** החלו רק משהתגבשה ההבנה שתנועת החרות אינה מתכוונת לבצע פעילות נגד ההסכם מעבר להפגנה הגדולה שבה לקח חלק מנחם בגין בינואר 1951. ככל שהבנה זו העמיקה בשלהי 1953, החל התהליך שהוביל להתנתקותם של אנשי **סלם** מתנועת החרות.¹¹⁵ בסופו של התהליך הייתה הטענה של **סלם**, בדומה לאלף, ברורה: לא רק שהממשלה אינה לגיטימית, אלא גם תנועת החרות ומנהיגיה אינם לגיטימיים. "אלא ההנהגה שעומדת היום בראש תנועת החרות לא היא מסוגלת להוביל המונים למעשה [עליה ...] אם עוד נותר לה שמץ של מצפון וכבוד – [...] להתאבד התאבדות מדינית, להיעלם מן האופק הפוליטי מתוך הודיה גלויה לבכישלון הסופי. והאות לכך חייב לבוא כמוכן ממר בגין בראש וראשונה".¹¹⁶

אפילוג

אלף ו**סלם** היו כתבי עת אופוזיציוניים והציגו עמדות רדיקליות שנתפסו בציבור כמנוגדות זו לזו. בחינת התוכן של כתבי העת מראה כי במקביל להתקפות הבוטות אלה על אלה, הטרמינולוגיה ששימשה את הכותבים הייתה זהה ונשענה על עברם המשותף. לטרמינולוגיה זו הייתה משמעות אידיאולוגית והיא שימשה כפלטפורמת השיח בין הכותבים בכתבי העת. שתי האידיאולוגיות שעמדו מאחורי כתבי העת נוצרו כביקורת על הזרם הרוויזיוניסטי ומתוך זרם זה.

הטענה שעוברת כחוט השני במאמר זה היא שהוויכוח בין כתבי העת הוא ויכוח על גבולות הלאום. הלאומיות היא הנושא המשמעותי שבו דנים שני כתבי העת. הלאומיות כנקודת מוצא מגדירה את הזהות האישית של הכותבים כפרטים ואת הזהות הכללית כחלק מהמרחב האנושי לאומי שאליו השתייכו ושאותו ביקשו לעצב.

ההבדל בין שתי הקבוצות נעוץ בהגדרת המרכיב האנושי של הלאום. הלאומיות בבסיסה מגדירה מי שייך למסגרת הקבוצתית ומי נמצא מחוץ לה, ונושא זה גרם לוויכוח הגדול בין אלף לסלם למחשבת חרות ישראל. באלף טענו כי גבולות המרחב האנושי הלאומי כוללות את מי שחי במרחב שבין הים התיכון לפרת בעת הקמתה של מדינת ישראל – יהודי ושאינו יהודי. להבנתם של הכותבים, היהודים בארץ ישראל היו חלק מהמרחב הגיאוגרפי בארץ הפרת/המזרח התיכון. מגוריהם במזרח התיכון קטעו את הקשר שלהם עם יהודים המתגוררים מחוץ למרחב זה. לכן יהודי התפוצה אינם חלק מאותו לאום ויש להתייחס ליהדותם כדת בלבד. בסלם נטען כי המרחב הלאומי כולל את היהודים בכל אזורי תפוצתם, ללא קשר למקום מגוריהם. עם זאת טען **סלם**, בדומה לאלף, שיש הבדל בהבחנה הלאומית בין החיים בארץ למי שאינו חי במרחב גיאוגרפי זה. היהודים המתגוררים בארץ ישראל או כאלה השואפים להתגורר בה הוגדרו על ידי

סלם כלאום שונה מיהודים אחרים שלא קשרו עצמם לארץ ישראל. הגדרות אלה שייכו את סלם להגדרות הלאומיות המקובלות בתנועה הציונית. מנגד הן הוציאו את אנשי אלף אל מחוץ להגדרות הלאומיות של התנועה הציונית. בכך לא הפכו אנשי אלף למתנגדי לאומיות. יתרה מזאת, הקביעה המשותפת לשתי הקבוצות המצביעה על ייחודיות היהודים החיים בארץ ישראל כנגד אלה שבחו"ל והעברית כבסיס לגיבוש התרבותי הלאומי הרצוי, יצרה מרחב אידיאולוגי תרבותי משותף למרות הוויכוח. הראייה של שתי הקבוצות את מדינת ישראל שאך נוסדה כביטוי חלקי ובלתי מספק לישות הלאומית הובילה את שתי הקבוצות לעסוק בעבר שאמור להיות משותף לכל חברי הלאום. כל קבוצה התייחסה לעבר שונה מכוח ההגדרה השונה של חברי הלאום, לכן אין לראות בראייתן את העבר כוויכוח על הפרשנות לעבר. אלף התייחס לעבר של המרחב הגיאוגרפי, בעוד סלם התייחס לעבר של המרחב האנושי המרכיב את הלאום להבנתו. לעבר השונה שאליו התייחסו היו גם נקודות חפיפה: התקופות שבהן התקיימה ישות יהודית עצמאית במרחב הגיאוגרפי. התייחסות לתקופות אלה יצרה מכנה משותף לשתי הקבוצות ביחסן לתרבות הלאומית. כאמור, מכנה משותף בדמות הצבת העברית כשפת הלאום, שפה שתייצר זהות לאומית שתכפה גם בכוח על כל המשתייכים למסגרת הלאומית. בהמשך לשפה הגדירו שתי הקבוצות את המרחב הגיאוגרפי של הלאום באופן זהה מהים ועד הפרת, וכל קבוצה נימקה את הגדרת המרחב הגיאוגרפי על בסיס העבר.

שתי הקבוצות לא היו שבעות רצון מהמציאות הפוליטית והתרבותית במדינת ישראל. הן שאפו לבצע מהפכה במבנה השלטוני כדי לייצר מציאות טובה יותר על פי המודל שנתפס בעיניהם כאמריקני. הן ביקשו מודל שלטוני אחר שמשמעו לא רק החלפת המפלגה השלטת, אלא החלפת המערכת השלטונית כולה. אף שלכל קבוצה היו סיבות שונות להתנגדות להסכם השילומים, מסקנתן הייתה זהה: התנגדות לשילומים משום הפגיעה בכבוד הלאומי. שתי הקבוצות התנגדו לכל אפשרות לסליחה לגרמנים וראו בהסכם חלק מהחלטות השלטון המושחת. כל זאת תוך כדי שימוש באירוע כדי להמחיש לחברה שכל המערכת הפוליטית אינה לגיטימית ויש להחליף את השיטה בכללותה. הקשר בין האישים הפעילים בשני כתבי העת היה אפוא קשר שאפשר לכנותו אחדות הניגודים. היה בקשר יותר מהמשותף ממה שנראה לעין. הקשר התקיים במפגשים אנושיים, בטרמינולוגיה, אך גם בהתקפות אישיות.

הערות

- 1 ברוך קימרלינג, בין מדינה לחברה: סוציולוגיה של הפוליטיקה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1995, כרך א, 1, עמ' 47 (להלן: קימרלינג, בין מדינה לחברה).
- 2 אהרן אמיר (1923–2008) היה ממייסדי העברים הצעירים והעורך המרכזי של כתב העת אלף. על פי דו"ח הש"ב היה בפלמ"ח. ראו: דו"ח המחלקה לחקר דעת קהל, 1.12.1948, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), תיק שב"כ מספר 17, תנועת העברים הצעירים (הכנענים) וקבוצת הכנענים המתחדשת.
- 3 במלחמת ששת הימים חידש רטוש את כתב העת אלף, שיצא לאור עד שנת 1972.

- 4 יהושע פורת, **שלח ועט בידו: ספור חייו של אוריאל שלח (יונתן רטוש)**, תל אביב: מחברות לספרות, 1989, עמ' 251 (להלן: פורת, **שלח ועט בידו**).
- 5 אלף, הוצאה חד פעמית, נובמבר 1948, עמ' 2.
- 6 פורת, **שלח ועט בידו**, עמ' 246.
- 7 ישראל אלדר שייב (1910-1996) היה ד"ר לפילוסופיה, סופר, משורר, פילוסוף, פובליציסט ומתרגם, חבר מרכז לח"י וממנסחי האידיאולוגיה של ארגון זה. לאחר מלחמת ששת הימים נמנה עם מקימי התנועה למען ארץ ישראל השלמה.
- 8 פנחס גינוסר, **בצאת הלח"י מהמחצרת**, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 1985, עמ' 7-36.
- 9 ד"ר פנחס (פאול) הלר (נפטר בשנת 1963) היה פובליציסט ואינטלקטואל יליד וינה, שחבר תחילה לאבא אחימאיר ומאוחר יותר לישראל אלדר.
- 10 ברוך פלח, "כתב העת שלם למחשבת מלכות ישראל, בין פואטיקה לפוליטיקה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2010; יצחק פס, **מורשת לח"י: ישראל אלדר, נתן ילין מור והמערכה על הזהות ההיסטוריה והזיכרון**, חיפה: מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה 2021; אופירה גראוויס קובלסקי, "על הוכחה מאהבה: יחסם של הכותבים בכתב העת שלם למחשבת חרות ישראל לתנועת החרות, 1949-1955", **קשר**, 50 (2017), עמ' 89-99 (להלן: גראוויס קובלסקי, "על הוכחה מאהבה").
- 11 "חזית"- "המעש"- "מברק"- "סלם", **סלם למחשבת חרות ישראל**, אייר תש"ט, עמ' 3.
- 12 איסר הראל, **האמת על רצח קסטנר: טרור יהודי במדינת ישראל**, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1985, עמ' 48-13.
- 13 רפי מן, **המנהיג והתקשורת: דוד בן גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963**, תל אביב: עם עובד, 2012, עמ' 85.
- 14 דו"ח על אלף של המחלקה לחקר דעת הקהל מיום כ"ט חשוון תש"ט, 1.12.1948, א"מ, תיק שב"כ מספר 17, תנועת העברים הצעירים (הכנענים) וקבוצת הכנענים המתחדשת; עמיחי רדזינר, "המחצרת והמשפט שלא היו: תיק פלילי 8106/57 מדינת ישראל נגד כתב העת שלם (ולהפך): עוד על פוליטיקה, משפט ופרשת קסטנר", **מחקרי משפט**, לב (התש"פ 2020), עמ' 845-887 (להלן: רדזינר, "המחצרת והמשפט שלא היו").
- 15 א"מ, תיק שלם - ד"ר ישראל אלדר, תיק ב-28143/1.
- 16 עורד פלר, "**סולם והעולם הזה**: שתי חלופות פוליטיות לאומיות ותרבותיות בעשור הראשון למדינה", **ישראלים**, 7 (תשע"ו), עמ' 68-106.
- 17 ישראל קולת, "תמורות בכנעניות העברית", בתוך: דני יעקובי (עורך), **ארץ אחת ושני עמים בה, ירושלים: מאגנס תשנ"ט**, עמ' 93-95; דוד אוחנה, **לא כנענים, לא צלבנים: מקורות המיתולוגיה הישראלית**, רמת גן: מכון שלום הרטמן והפקולטה למשפטים של בר אילן, 2008, עמ' 238-240.
- 18 קימרלינג, **בין מדינה לחברה**, עמ' 46.
- 19 אופירה גראוויס-קובלסקי, "המשקף: לתולדותיו של עיתון רוויזיוניסטי", **קשר**, 52 (2019), עמ' 63-73.
- 20 הציטוט מתוך פורת, **שלח ועט בידו**, עמ' 379. ראו גם יוסף הלר, **לח"י 1940-1949**, ירושלים: הוצאת מרכז שז"ר 1989, כרך א: עמ' 194, כרך ב: עמ' 512 (להלן: הלר, **לח"י**).
- 21 יעקב שביט, "**לח"י והכנענים: אידיאולוגיה של שוליים**, פוליטיקה של שוליים", **הציונות**, טו (1990), עמ' 237-248; הלר, **לח"י**, כרך א, עמ' 194. אליהו בית צורי (1922-1945) היה לוחם לח"י שהועלה לגרדום עקב היותו אחד ממבצעי ההתנקשות בקהיר בלורד מוין, שר בממשלת בריטניה לענייני המזרח התיכון (1944).
- 22 בועז עברון, "רעיונות מדיניים וגלגוליהם: דיאלקטיקה של רעיונות", **הגדה השמאלית**, 4.10.2008 (להלן: עברון, "רעיונות מדיניים וגלגוליהם").
- 23 "הכנענים, סמלנו", אלף, קיץ 1970, עמ' 2.
- 24 פורת, **שלח ועט בידו**, עמ' 246.
- 25 יהושע השל ייבין (1891-1970) היה רופא בהכשרתו, פובליציסט, סופר ומתרגם, ממקימי ברית הבריונים.

- היה מקורב לאורי צבי גרינברג ונחשב לאחד המנהיגים של הזרם הרדיקלי בתנועה הרוויזיוניסטית.
- 26 דו"ח על אלף של המחלקה לחקר דעת הקהל מיום כ"ט חשוון תש"ט, 1.12.1948, א"מ, תיק שב"כ מספר 17, "תנועת העברים הצעירים" (הכנענים) וקבוצת 'הכנענים' המתחדשת".
- 27 פורת, שלח ועט בידו, עמ' 264-267.
- 28 דו"ח שב"כ מיום 23.12.1953, א"מ, תיק שב"כ מספר 1, "תנועת העברים הצעירים" (הכנענים); דו"ח שרות ביטחון בנושא העברים הצעירים, מתאריך 17.9.1951, א"מ, תיק שב"כ מספר 17, "תנועת העברים הצעירים" (הכנענים) וקבוצת 'הכנענים' המתחדשת".
- 29 "הגליון הזה", אלף, יג, מארס 1952, עמ' 16 (להלן: "הגליון הזה").
- 30 אלף מתאריך מארס 1951.
- 31 "הגליון הזה", עמ' 16.
- 32 נורית גרץ, על דעת עצמו: ארבעה פרקי חיים של עמוס קינן, תל אביב: עם עובד, 2008.
- 33 אהרן אמיר, "סכנה והזדמנות", אלף, טו (ספטמבר 1952), עמ' 15.
- 34 "טור אלף", אלף, יז (דצמבר 1952), עמ' 1.
- 35 עזריאל קרליבך, "יומן: הפצצה הכנענית", מעריב, 22.6.1952; הצפה, 22.6.1952, ראו גם: "בוטלה תביעת הכנענים", דבר, 1.2.1953.
- 36 חסול תנועת העברים הצעירים ועתונם אלף, 16.6.1953, א"מ, תיק שב"כ מספר 16, "תנועת העברים הצעירים" (הכנענים).
- 37 שם, שם.
- 38 מקסים גילן (במקור: גולדנהירש) (1931-2005) היה משורר ופובליציסט חבר לח"י, מקורב לחוגים הרוויזיוניסטיים הרדיקליים. נעצר פעמים מספר על ידי שירות הביטחון כחשד למעורבות בפעילות טרור.
- 39 עוזי אורנג' (יליד 1923) – בלשן ופרופ' ללשון ועיבוד שפות טבעיות, אחיו של יהונתן רטוש. בשנים 1944-1948 היה עצור במחנות המעצר הבריטיים בקניה, באריתריאה ובסודאן. נמנה עם מייסדי כתב העת אלף והליגה למניעת כפייה דתית.
- 40 ישיבת הנהלת המחותרת הכנענית, דו"ח מיום 31.5.1953, א"מ, תיק שב"כ מספר 16, "תנועת העברים הצעירים" (הכנענים).
- 41 א"מ, תיק שב"כ מספר 17, "תנועת העברים הצעירים" (הכנענים) וקבוצת 'הכנענים' המתחדשת".
- 42 נתן (פרידמן) ילין מור (1913-1980) היה חבר מרכז לח"י, חבר כנסת מטעם רשימת הלוחמים בכנסת הראשונה. בעת מבצע סיני ב-1956 חבר לאורי אבינרי, עמוס קינן ואחרים בהקמת תנועה בשם "הפעולה השמית" וערך את כתב העת אתגר. יצחק שמיר (1915-2012) היה חבר מרכז לח"י, ממקימי רשימת הלוחמים. שירת במוסד בשנים 1955-1970, היה יושב ראש הכנסת מטעם הליכוד בשנים 1977-1980, בין השנים 1981-1992 היה שר החוץ וראש ממשלה לחלופין מטעם הליכוד.
- 43 "סלם בעל פה", חרות, 2.9.1949, מודעה המבשרת על כינוס בתאריך 9.9.1949 בגן רנה תל אביב; סלם למחשבת חרות ישראל, גיליון ב, שנה ג, אייר תשי"א (מאי 1951).
- 44 יעקב חרות, אמת אחת ולא שתיים, תל אביב: הוצאת יאיר, 2008; ניר קינן, "הממלכתיות הרפובליקנית של שופטי בג"צ ושל בן גוריון: חזרה לבג"צ 144/50 שייב נגד שר הביטחון", עיונים בתקומת ישראל, 14 (2004), עמ' 131-151.
- 45 "ד"ר שייב: אני שמח להזדמנות להפיץ ברבים את עמדותיי", חרות, 30.9.1957, עמ' 4.
- 46 רדזינר, "המחותרת והמשפט שלא היו", ראו דו"חות ש"ב הצמודים לגיליונות סלם, א"מ, תיק סלם – ד"ר ישראל אלדד, תיק ב-28143/1.
- 47 גראוויס קובלסקי, "על הוכחה מאהבה".
- 48 בישיבת הממשלה שלאחר ההתנקשות בקסטנר, פרוטוקול של ישיבת הממשלה מס' נג, הכנסת השלישית, 11.3.1957, עמ' 13, ציין בן גוריון כי הוא "קורא כל חוברת" של סלם.
- 49 על כך מעידים המשפטים שבהם נתבע ישראל אלדד. הבולט שבהם הוא בג"צ אלדד נגד שר הביטחון

- 144/50, א"מ, תיק סלם – ד"ר ישראל אלדר, תיק ב-28143/1.
- 50 הדוגמה לכך שאינטלקטואלים ואחרים קראו את סלם והגיבו לכתוב בו מצויה בוויכוח בין מרדכי שלו לנתן אלתרמן על יצירתו של אלתרמן, שמחת עניים, שהתנהל בגיליונות סלם ובעיתונות.
- 51 "ברית איתנים מפלגה חדשה", שערים, 20.12.1951; "הוקם איתני"ם – גוף פוליטי חדש", הארץ, 25.12.1951; מודעה, מעריב, 23.12.1951.
- 52 "הוקם איתני"ם – גוף פוליטי חדש", הארץ, 25.12.1951.
- 53 ישראל אלדר, מעשר ראשון: פרקי זכרונות ומוסר, תל אביב: הוצאת הדר, תשל"ו, עמ' שפ"ה. אצ"ג הוא אורי צבי גרינברג (1896–1981), משורר וזוכה פרס ישראל בשנת 1957. שיריו השפיעו על החוגים הרדיקליים בזרם הרוויזיוניסטי. לאחר הקמת המדינה היה חבר כנסת מטעם תנועת חרות בכנסת הראשונה.
- 54 גראוויס קובלסקי, "על הוכחה מאהבה".
- 55 דוד אוחנה, לא כנענים, לא צלבנים: מקורות המיתולוגיה הישראלית, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2008, עמ' 166–169.
- 56 ראו אבי בראלי ופנחס גינוסר (עורכים), איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציגות ומורשת בן-גוריון, 2004, עמ' 51–186; נורית גרץ, "הקבוצה הכנענית בין אידיאולוגיה לספרות", מלאת: מחקרים בתולדות ישראל ותרבותו, א (תשמ"ג), עמ' 377–399.
- 57 פנחס גינוסר, בצאת הלח"י מהמחתרת, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1985, עמ' 7–36.
- 58 Yechiam Weitz, "Where's Menachem Begin? His Disappearance in 1951 and its Significance", *Israel Studies Forum*, 20, 2 (2005), pp. 115-137
- 59 גראוויס קובלסקי, "על הוכחה מאהבה".
- 60 חנן גבל, "עבר החדשה או בית שלישי", אלף, [חד פעמי], 3.10.1949.
- 61 יהודית תידור באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה: משלחת האצ"ל בארצות הברית ושורשי הימין היהודי המיליטנטי באמריקה, ירושלים: הוצאת מאגנס, תשנ"ט.
- 62 הלל קוק שכונה "פיטר ברגסון" (1915–2001) היה חבר בתנועה הרוויזיוניסטית ובאצ"ל. נשלח לארצות הברית על ידי ז'בוטינסקי ועמד בראש המשלחת של האצ"ל. פעל שם למען הקמת מדינה עברית, הצלת יהודי אירופה בתקופת מלחמת העולם השנייה והקמת צבא עברי. היה חבר כנסת מטעם חרות בכנסת הראשונה. ערי ז'בוטינסקי (1910–1969) היה בנו של זאב ז'בוטינסקי, פעיל בתנועה הרוויזיוניסטית ובאצ"ל, היה חבר במשלחת של האצ"ל לארה"ב. חבר כנסת מטעם תנועת חרות בכנסת הראשונה.
- 63 ערי ז'בוטינסקי היה פעיל גם בליגה נגד כפייה דתית.
- 64 הצגת חרות בקולנוע קסם, אלף, [חד פעמי], 2, 1949.
- 65 אבי שילון, "מלחמת ששת הימים והתעוררות הרעיון הכנעני", בתוך: עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), ישראל 1967–1977: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא), שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציגות, 2017, עמ' 102–129; יוסי ברנע, "בעקבות מאמרו של אבי שילון, מלחמת ששת הימים והתעוררות הרעיון הכנעני", עיונים, 29 (2018), עמ' 247–254.
- 66 ערי ז'בוטינסקי, ישראל והציגות: מדוע אין תחיקה לישראל? אלף, טו, ספטמבר 1952, עמ' 15.
- 67 דו"ח שב"כ מיום 24.7.1951, א"מ, תיק שב"כ מספר 2 "תנועת העברים הצעירים" (הכנענים).
- 68 דו"ח שב"כ על יציאתו של אהרן אמיר מהארץ מיום 5 יולי 1953, המעידים על פגישה בין ראובן הכט ואליאב איש לח"י; דו"ח שב"כ על מפגש של ד"ר שמואל אריאל בעברו נציג אצ"ל בצרפת עם שייב ועם אהרן אמיר ועוד, א"מ, תיק שב"כ מספר 1.
- 69 קול קורא מרכז העברים הצעירים, א"מ, תיק שב"כ מספר 17, "תנועת העברים הצעירים" (הכנענים) וקבוצת "הכנענים" המתחדשת.
- 70 "דמוקטוריה", אלף [חד פעמי], [1949], עמ' 2–1.

- 71 "טור ראשון", שם, יב, ינואר 1952, עמ' 2.
- 72 "בשלהי הגיליון", **סלם למחשבת חרות ישראל**, גיליון יב, ניסן תש"י.
- 73 "נגד דוד שאלתיאל, בעד דוד בן גוריון", שם, גיליון ג, תמוז תש"ט.
- 74 ד"ר ישראל שייב, "מדוע אנו מנסחים את המטרה כ'מלכות ישראל'", שם, גיליון ב (כ"ו), אייר תשי"א.
- 75 י' סמדר, "אמריקה והסוציאליזם הציוני", אלף, יב, ינואר 1952, עמ' 7.
- 76 ש' אבינועם, "אבא הלל סילבר או: מפא"י שולטת בכוח האופוזיציה", **סלם למחשבת חרות ישראל**, גיליון ב (כ"ו), אייר תשי"א.
- 77 "אני בפרוש מרקסיסטי", **סלם למחשבת חרות ישראל**, גיליון יב, ניסן תש"י.
- 78 ד"ר ישראל שייב, "איזו דיקטטורה דרושה לנו", **סלם למחשבת חרות ישראל**, גיליון ח (לב), מרחשוון תשי"ב.
- 79 דברי שמואל תמיד בכנוס של חוג סלם, שם, גיליון ב (כו), אייר תשי"א.
- 80 ישראל אלדר, "עקרונות לתנועת השחרור העברית", שם, גיליון ה-ו (נג-נד), אלול תשי"ג-תשרי תשי"ד.
- 81 בועז עברון (1927-2018) היה עיתונאי, סופר ומתרגם; חבר בלח"י, מאנשי הפלג השמאלי, ממקימי קבוצת הפעולה השמית ב-1956 וביטאונה אתגר. כן כתב בעיתונים הארץ וידיעות אחרונות.
- 82 עברון, "רעיונות מדיניים וגלגוליהם".
- 83 ישראל שייב, "אני מטיף להשתמש בנשק (תשובה לשר הביטחון)", **סלם למחשבת חרות ישראל**, י"א (כ"ג), אדר א' תשי"א, עמ' 6-10.
- 84 מ"ע אלף, "למלחמת אזרחים", אלף [חד פעמי], 3, אוקטובר 1949, עמ' 1-2.
- 85 וולט ויטמן (Walt Whitman; 1892-1819) היה משורר ועיתונאי אמריקני, נחשב לאחד המשוררים החשובים והמשפיעים ביותר.
- 86 וולט ויטמן, "כשכתי בדד עם כחול חוף אונטריו" (תרגום: ג"ת ראם), אלף, הוצאה חד פעמית ראשונה, 1948, עמ' 1.
- 87 הנ"ל, "החובל, רב חובלי!" (תרגום: י' ממרא), **סלם למחשבת חרות ישראל**, תמוז תש"ט, 3, עמ' 1-4.
- 88 "שרשי הידידות של העם האמריקאי", שם, גיליון יב, ניסן תש"י.
- 89 אורנה מילר, "הקבוצה העברית: אידיאולוגיה ופוליטיקה, ממשלחת האצ"ל בארצות הברית עד סיעת למרחב בתנועת החרות", עבודת מוסמך, אוניברסיטת באר שבע, באר שבע 2002, עמ' 29.
- 90 Mao Azaryahu, "The Formation of the 'Hebrew Sea' in Pre-State Israel", *Journal of Modern Jewish Studies*, 3 (2006), pp. 251-267
- 91 ראו לדוגמה: "לכותבים", אלף, ג, יוני-יולי 1950, עמ' 16.
- 92 מסמך שרות הבטחון בנושא חוג אלף, 19.4.1951, א"מ, תיק 14, תנועת העברים הצעירים (הכנענים).
- 93 הלר, לח"י.
- 94 ארנון כהן, "חידת נתן ילין-מור (גרא): ביוגרפיה רעיונית ופוליטית", עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2021, עמ' 192-312.
- 95 פורת, **שלח ועט בידו**, עמ' 247. חיים דברי (1905-2006) היה מראשוני ברית הבריונים. הצטרף לאצ"ל ולאחר הפילוג חבר ללח"י. נעצר על ידי הבריטים כמה פעמים ונשלח למחנות המעצר בקניה, אריתריאה וסודן. נעצר על ידי משטרת ישראל לאחר רצח ברנדוט.
- 96 דני מרגלית, "הצטרפו ל'אגודת היהודים'", **סלם: ירחון למחשבת חרות ישראל**, ג (טו), תמוז תש"י (יולי 1950), עמ' 28 (להלן: מרגלית, "הצטרפו").
- 97 האנדק – כינוי לחבר במפלגה הפולנית האנטישמית "מפלגת האנדקיס", המפלגה הדמוקרטית הלאומית שפעלה בפולין החל ממלחמת העולם הראשונה.
- 98 העיתון של שטרייכר – הכוונה לעורך העיתון הגרמני *Der Stürmer*, יוליוס שטרייכר. העיתון החל לפעול בשנת 1923 וביטא את הרעיונות של המפלגה הנאצית.
- 99 מרגלית, "הצטרפו", עמ' 28-29.

- 100 חנן גבל, "עבר החדשה או בית שלישי", אלף |חד פעמי|, 3, אוקטובר 1949.
- 101 זאב חנון, "איש לאלוהיך ישראל: אמת ושקר", שם, ז, ינואר 1951, עמ' 5.
- 102 יונתן רטוש, "נערה שנשבתה", אלף |חד פעמי|, 3, אוקטובר 1949, עמ' 3; בת עין, "תמוז", סלם למחשבת חרות ישראל, ד, אב תש"ט, עמ' 26.
- 103 ב' נהר, "לנוכח החשכה הגדולה: 'סלם'", אלף, יג, מארס 1952, עמ' 4.
- 104 זאב בן שלמה, "מה עכשיו", שם, עמ' 7.
- 105 מ"ע, "אלף, כסף וזרוע", שם, יב, ינואר 1952, עמ' 3.
- 106 "טור ראשון", שם, עמ' 2.
- 107 מ"ע, "אלף, כסף וזרוע, שם, עמ' 3.
- 108 דו"חות ש"ב משנת 1953, א"מ, תיק שב"כ מספר 17, "תנועת העברים הצעירים" (הכנענים) וקבוצת "הכנענים" המתחדשת.
- 109 קונרד אדנאואר (Konrad Hermann Josef Adenauer, 1876-1967), הקנצלר הראשון של גרמניה המערבית בין השנים 1949-1963.
- 110 אוטו גרוטוול (Otto Grotewohl, 1894-1964) היה ראש הממשלה הראשון של גרמניה המזרחית בשנים 1949-1964.
- 111 אליהו עמיקם, "תנאי קאפו לשויון מלא (נאומו השני של הקאפו אל עמו)", סלם למחשבת חרות ישראל, ח (לב), מרחשוון תשי"ב, עמ' 20-22 (להלן: עמיקם, "תנאי קאפו לשויון מלא").
- 112 פנחס בן מרדכי, "גרמנים כמאז – יהודים מהיום", שם, עמ' 17-20 (להלן: בן מרדכי, "גרמנים כמאז").
- 113 עמיקם, "תנאי קאפו לשויון מלא".
- 114 בן מרדכי, "גרמנים כמאז".
- 115 גראוויס קובלסקי, "על הוכחה מאהבה".
- 116 יעקב לוטן (דן), "ימפני חטאי תנועת החרות... סלם למחשבת חרות ישראל, ה-ו (נג-נד), אלול תשי"ג-תשרי תשי"ד.

דברים שרואים משם: חרות לנוער והחינוך המשפטי-פוליטי בעיתון הנוער של מפלגת חרות

טליה דיסקין

פתיחה

יוסקה הג'ינג'י הוא דמות נשכחת בהיסטוריה של עיתונות הילדים הישראלית. מדובר בנער בדיוני שהגה העיתונאי שלמה מרץ (מרקוביץ, 1911-1963) בראשית שנות החמישים כדי לבטא בטור העורך שלו בעיתון חרות לנוער את ציפיותיו מבני הנוער בארץ. תחת הכותרת "קוראים חביבים" הרכה העורך להביא דיאלוגים מומצאים עם יוסקה ולהתפלמס עימו על ענייני יום-יום בוערים וטעונים בסוגיות שהטרידו אותו וניכר כי נכתבו בדם ליבו, כתדמית התנועה בארץ והערכים שיעדה לכני הדור הצעיר. אמנם בטור שהופיע בחוברת השנייה של העיתון הביע יוסקה משאלת לב וביקש עיתון "שאינו מפלגתי גרידא", לכאורה להבדיל משאר עיתוני-הנוער שהיו פוליטיים מדי, לתפיסתו. הנימה החופשית נועדה אולי למשוך את הקוראים, אבל אף את אותו טור עצמו חתם אזכור של נושא פוליטי במובהק: המאבק נגד השילומים.¹

את חרות לנוער, עיתון הנוער של מפלגת חרות, ערכו בשנים תשי"ג-תשי"ז מרץ וסגנו, משה בלע. השניות בין רצונו של העיתון להרחיב את קהל קוראיו ולהצטייר כחף מכבלים פוליטיים ובין מפלגתיותו, שרתה עליו כל העת. מצד אחד הכיל חרות לנוער תכנים ניטרליים לכאורה, כגון שאילתות בסגנון "מהו הספורט הלאומי שלנו: כדורגל או כדורסל?",² או כתבות על הטיסה הראשונה לירח³ ועל ביקורו של דני קיי בארץ.⁴ העיתון העסיק כתבים צעירים, שנקראו "המערכת הצעירה" (להבדיל מ"המערכת הזקנה" – המבוגרים שהפעילו את העיתון), והם פרסמו בו כתבות ורשימות שהיו לא אחת ניטרליות, לפחות לכאורה, מבחינה פוליטית. שביעות רצון גלויה הובעה בו, למשל, על הגיליון המיוחד לחג החנוכה של שנת תשי"ד, שיצרו הכותבים הצעירים, ובהם יעקב אחימאיר ואיתן הבר.⁵ העורך עצמו הרכה לכתוב על רצונו לגרום להתקבלות העיתון גם בחוגים אחרים, וקרא לקוראים להציע מדורים חדשים בעיתון שאת תפוצתו, כך כתב, ביקש להרחיב לקהלים חדשים.⁶ עם זאת, קריאה בעיתון וחקירתו על בסיס שילוב של ניתוח תוכן בהקשריו החברתיים והתרבותיים עם ההיסטוריה של המשפט הישראלי,⁷ מעלה כי חרות לנוער נקט קו פוליטי ברור ופנה לקהל יעד מוגדר. הנה כי כן, דפוסי יחסו של העיתון לענייני השעה, ובפרט לנושאי משטר, פוליטיקה, משפט

ומוסר על רקע אירועי הזמן והתפיסות הרווחות בבית גידולו – תנועת החרות – הם העומדים במרכז המאמר.

ההקשר ההיסטורי שבו ראה העיתון אור

חרות לנוער הופיע בב' באלול תשי"ג, 13.8.1953, כשבועון בן כשמונה עמודים. בדצמבר 1955 הפך לדו-שבועון. שדה עיתוני הילדים והנוער של זמנו שקק יוזמות עיתונאיות רבות שיועדו ברובן לילדים הצעירים.⁸ חרות לנוער היה מהעיתונים המעטים שכיוונו לבני הנוער – קרי, לילדים הבוגרים יותר. נמנו עמו מבחינה זו גם קול הנוער הוותיק (של המפלגה הקומוניסטית הישראלית, מק"י) ומעריב לנוער שהפציע בשנת 1957, ואולי גם הארץ שלנו, שיותר מעיתוני הילדים המרכזיים באותה עת, דבר לילדים ומשמר לילדים, למשל, פנה גם לנוער.

חרות לנוער היה קודם כול עיתונה של תנועת החרות, בן לעיתון למבוגרים חרות, שהדגיש את האידיאולוגיה התנועתית. כבר במאמר המערכת הראשון ביום צאתו לאור של חרות, עיתון המבוגרים, ביקש להעביר מסר בדבר הרעיון הדמוקרטי-ליברלי המנחה אותו, והתנבא: "עיתון זה יוכיח, כי הוא אכן במה חופשית להחלפת רעיונות ותוכניות [...] ביטאון המגשים יום-יום את המידה הדמוקרטית הנאה של העולם הנאור, עיתון הנותן חופש של ביטוי, זו המטרה אשר נשרת". ואמנם, כבר בעת הקמתו שיווה לעצמו קו ליברלי עצמאי שאפשר למתנגדיו להביע את עמדותיהם במדור "רשות הדיבור ליריב".⁹ חרות הייתה מפלגת ימין שפעלה מראשית ימי המדינה וישבה שנים רבות באופוזיציה, כולל בשנות החמישים הפורמטיביות שבהן ראה אור עיתון הנוער שלה. היא נוסדה בידי יוצאי ארגון אצ"ל (ארגון צבאי לאומי) בראשות מנחם בגין, ויותר מכול שיקפה בבואתה אנטייתזה למפא"י בראשות דוד בן-גוריון. קריאה רציפה בגליונות העיתון מגלה כיצד ביקש להעלות את קרנה של התנועה בעיני בני הדור הצעיר במהלך אותן שנים. בד בבד, כבר במהלך חייו של עיתון הנוער, בבחירות 1955, הכפילה מפלגת חרות את כוחה והייתה לשחקנית פוליטית משמעותית בזירה המדינית. קוראיו הצעירים של העיתון היו עדים לכך בזמן אמת.

חינוך לערכי התנועה

המוטיבציה העיקרית להוצאתו לאור של חרות לנוער הייתה, כמובן, חינוך בני הנוער. מנהיגי התנועה הביטו בצעירים של זמנם, ולא תמיד היו שבעי רצון. נאמן לרעיון המאפיין לעתים קרובות את חשיבתם של מבוגרים כי הולך ופוחת הדור, אמר זאב ז'בוטינסקי עוד בשנת 1938 על הנוער שהוא "עושה רושם מדאיב של גסות וולגארית", וקרא לחנך את בני בית"ר הצעירים למען יצמחו להיות חברים ראויים.¹⁰ ואמנם, חינוך הנוער היה חלק מחיי התנועה. ממשיכיו של ז'בוטינסקי הקפידו לשלב את בני דור העתיד בטקסים, ושמחו בילדים שנשארו את שמו ("זאב" לבנים ו"זאבה" לבנות) או שמות הקשורים בספריו:

"קרני", כשם גיבורת ספרו **שמשון**, או "הדר", שהופיע בשיר בית"ר (לבנים ולבנות); מעשה נועז לאור מעמדה הפוליטי של מפלגת חרות המוקצית.¹¹ כך, בטקסט שנכתב לאחד מטקסי התנועה בראשית שנות החמישים, הובאו הדברים הבאים: "מעריכים אנו מאד את הופעתם בכנס זה של הילדים, שאמנם ראו אור חיים לאחר פטירת המנהיג, אבל מיומם הראשון נושאים הם עליהם את שם הכבוד של זאב ז'בוטינסקי, אלה הזאבים' וה'זאבות', בנים ובנות של בית"רים בכל הארץ, בערים ובכפרים ובנקודות ההתיישבות. יחד עם הזאבים ישתתפו בכנס גם הילדים הנושאים שמות גיבורי יצירותיו של ראש בית"ר".¹² ילדים ומורשת היו, אם כן, חשובים בתנועה מראשיתה, ונשאו את בשורתה. מחקר **חרות לנוער** כרוך גם בתפקיד שהועידו עורכים של עיתוני ילדים ונוער לעצמם על רקע השנים המעצבות ההן, והשאיפה להקנות לקוראים הצעירים כלים שסייעו להם להבחין בין טוב לרע ולצקת בהם תכנים ערכיים ואתיים, קרי להנחיל להם כיווני משפט ומוסר.¹³ היחס אל הילדים היה כאל מושאים לתהליכי סוציאליזציה משמעותיים, ואף כאל נושאים פוטנציאליים בתפקידים תנועתיים. העיתון עצמו נתן ביטוי לרעיון זה. למשל, תחת הכותרת "ה'צברים' – מאין ולאן?" ב-19.1.1954, כתב י' קצנלסון כי המדינה כורעת תחת נטל של משברים, והאחריות עוברת בהדרגה לבני הדור הצעיר; "הדור הצעיר אינו יכול להתחמק מן הבעיות", והוסיף וכתב:

דור ילידי הארץ, שהוא חטיבה של יהודים, שתנאי חייהם שונים מן הקצה אל הקצה מן המתכונת, שהייתה אפינית לאבותיהם, מהווים איפוא את ראשיתו של שבט יהודי חדש, של אומה יהודית חדשה. נסיבות צמיחתה של אומה חדשה זו, שונות בתכלית מאלה של הקודמות לה. אולם דבר זה אינו משנה את עצם העובדה. כאן איפוא הנקודה המכרעת. לשבט החדש אופייניים כמה דברים וסימנייהיכר. היחסים שבינו לבין השבט הוותיק הם יחסים של חיכוך ואף רוגז-מה. רבות הסכנות האורכות לשבט החדש בראשית גידולו, אך רבים גם הסיכויים שלפניו.¹⁴

חתימה להכרה בתרומתו של המחנה הלאומי למדינה

מיקומה של מפלגת חרות באופוזיציה לפחות עד הבחירות השלישיות לכנסת נכרך בהדרתה על ידי הממסד ההגמוני, וביצירתו של זיכרון לאומי שהיא וההיסטוריה שלה נעדרו ממנו. המושג הסוציולוגי "זיכרון קולקטיבי" מתייחס לזיכרון העבר המשותף של קהילה, קבוצה או לאום, המתעצבים באמצעות רכיבים ותהליכים תרבותיים סמליים ונורמטיביים, המעניקים לו את משמעותו.¹⁵ יריבתה הגדולה של חרות בשנות החמישים הייתה מפא"י בראשות דוד בן-גוריון, ומצדה השני של הקשת הפוליטית גם המפלגות הסוציאליסטיות – מפ"ם וכן מק"י, המפלגה הקומוניסטית הישראלית, שביטאה בעיני חוגים רחבים בארץ, וגם בעיני חברי חרות, ערכים לא ראויים מבית מדרשו של הקומוניזם ברוסיה ובסין. בהתאם לכך הציע העיתון מעין ממלכתיות חלופית לזו של דוד בן-גוריון, פעל לעיצוב זיכרון אלטרנטיבי לזה שהתהווה בחסות מפא"י, ומיצב עצמו כמצפן מוסרי

ביחס לקומוניזם. נוסף על אלה, העיתון שימש ככלי תעמולתי שבין היתר גם התמודד עם דימויים שדבקו בתנועה והציקו למנהיגיה: דמותו של בגין, למשל, קיבלה הארה שונה בעיתון מזו שקיבלה בציבוריות הכללית, של הערצה,¹⁶ וכמו עיתון חרות למבוגרים, היה עיתון הנוער במה לדבריו של בגין, שהופיעו בו בהזדמנויות רבות. גיבור אחר של העיתון היה כמובן ז'בוטינסקי, שכתבות אחדות הזכירו את פועלו והאדירו את שמו.¹⁷ גם התפיסה שרווחה בציבוריות הישראלית מחוץ להוויה של מפלגת חרות, כי היא אינה מייצגת עממיות אלא אליטיזם בורגני (במובן השלילי), הותקפה בעיתון. הדבר התכתב עם התבטאויותיו של בגין עצמו, שבהזדמנויות שונות הסביר כי התנועה היא ביתם של המקופחים והנרדפים, ורמז כי תנועת העבודה היא-היא למעשה התנועה האליטיסטית האמיתית: "אנו תנועתו של האדם העמל (גם בעמל שאינו פיזי) ועל כן חייבים אנו לתת דגש על העדות המקופחות בעמנו (כגון עדות המזרח) ולמעמד הפרולטרי האמיתי, השונה מאלה הקוראים לעצמם בשמו אף שמזמן חדלו להיות גורם אחר מלבד מעמד מתברגן של תועמלנים".¹⁸ בהתאם לגישה זו מתח לפעמים גם חרות לנוער ביקורת ישירה על בן-גוריון. כך למשל ביקר את דבריו בשיח' מוניס; לעג להנחיות המובנות מאליהן, לשיטתו, של בן-גוריון לנוער, לפעול לטובת שירות האומה; וכן שטח – כבר בשנות החמישים – משנה המזוהה עם בגין של שנות השבעים, לפיה בן-גוריון כשל בהגשמת הרעיונות שלהם הטיפף, ובמיוחד עקרון הממלכתיות, כשהפלה בין דם לדם בתקריות שונות, הפגין אוזלת יד נגד השחיתות ששרתה לכאורה במנגנוני הכוח ובקיבוצים, ולא צלח אף בתחומי הכלכלה והביטחון.¹⁹

נוסף על כך התמודד העיתון עם הדרת התנועה בזירות שונות ותבע את מקומה בבניין האומה; למשל, לתפיסתו, מאחר שבן-גוריון ומפא"י היו מפרשיהם העיקריים של העבר וההווה, ופולחן הנופלים של המדינה הצעירה הדגיש את ההגמוניה הפוליטית של היישוב הוותיק, נתן חרות לנוער במה משמעותית להנצחתם של הרוגי מלחמת העצמאות שבאו משורותיו של המחנה הלאומי.²⁰ העיתון נהג להזכיר את חלקם של אנשי התנועה בחזקת הפליה מתקנת כנגד הממסד המפא"יניקי, ולהצביע על האיוולת שבהיעדרם מהזיכרון הקולקטיבי ההולך ומתרקם. כך למשל השיב העורך בטור "קוראים חביבים" לילדה מזל, ששאלה מדוע אין בעיתון ייצוג לחללי הפלמ"ח וה"הגנה":

אני יודעת היטב את ההתכחשות של הממשלה לגיבורי אצ"ל ולח"י, שנשאו בעול המלחמה יותר מן הלוחמים האחרים, כשהם נרדפים עד צואר מבחוץ ומבפנים. כן יודעת אני, כי נשיא-המדינה כנציג-העם, לא נענה להזמנה להיות נוכח בטקס גילוי האנדרטה ברמת גן... [האנדרטה לזכר דב גרונר וחבריו]. לעומת זאת, הוקלט הטקס לחללי הפלמ"ח בקרית-ענבים, שודר ברדיו וגם צולם והוצג ביומן החדשות בקולנוע... אך אין זה, לדעתי, משחרר את "חרות לנוער" מלהזכיר את הטקס לגיבורי הפלמ"ח. הנוער בכלל, והנוער הלאומי בפרט, אסור לו להפלות בין גבור לגבור...

העורך השיב למזל בטון נחרץ:

לא אנו המפלים בין גבור וגבור. הנני מכריז וחוזר ומכריז על דעת המערכת ועל דעת קוראינו הרבים: אנו רוחשים כבוד ויקר לכל גבורי ישראל, ללא הברדל השתייכות ארגונית או מפלגתית, שמסרו את נפשם על שחרור המולדת מעול זרים והגנת המדינה בפני האויבים [...] ועתה, בקשה לי אליך, מזל. כוונתי נא מכתב דומה לזה ששלחת אלי גם אל מערכת "משמר לילדים" או כל עתון אחר מן המחנה ההוא. והיה אם עורכו יענה לך באותה רוח כשלי – וידעת, כי מלאת שליחות רבת-חשיבות.²¹

אזכורו של משמר לילדים משמעותי בהקשר זה, ובצד הרמיזה גם לדבר לילדים מומחשת הפוליטיקה שאפפה את שדה עיתונות הילדים באותה תקופה. מכל מקום, חרות לנוער דאג שלא יישכח המאבק נגד הבריטים משורות הימין. כך היה גם בכתיבה המורשתית שביקשה לתאר את העבר וניסחה את סיפור המאבק מנקודת מבט שזרעה אור אחר על האירועים. בטוריו של דוד תדהר (1897-1970), למשל, טרח המחבר לבנות זיכרון חדש וחלופי לזיכרון המתהווה בזירה המרכזית. תדהר היה איש רב-פעלים וכותב פורה, שנודע בשל מפעל הכתיבה האנציקלופדי שיזם על חלוצי היישוב, וספרים אחרים שכתב על רקע ניסיונו כשוטר עברי בתקופת המנדט.²² מדוריו נועדו ודאי להעשיר את העיתון, שכן סגנון הכתיבה שלו היה ציורי, פיקנטי ועתיר פרטים; הוא נהג להיתלות באילנות גבוהים, הזכיר שמות של בעלי תפקידים רמים מתקופת המנדט, ועורר פרשות רדומות מסקרנות. טוריו חשפו פשעים ותיארו לכידת עבריינים, אבל בד בבד העיד הסבטקסט שלהם על רצון ליידע את הקוראים על חלקם של אנשי התנועה במאבק הלאומי. בטורים "סופם של 18 'תימנים'" מחוברות 24 ו-25 של העיתון, למשל, תוארה "תוכנית שטנית" של ערבים בשילוב כמה בריטים להחדיר שמונה-עשר ערבים מחופשים לתימנים למושבות עבריות מרוחקות כדי "לאתר בה את דפוסי ההגנה של היהודים" ו"למחוק אותם מעל פני האדמה", וחלקו של הכותב בסיכול הפעולה. הדגש בכתיבה הושם על האופן שבו תדהר וחבריו הצילו את היישוב היהודי מאסון וכליה, כאשר המסר העיקרי הדגיש את זהות האויבים – הערבים והבריטים, וזהות המצילים – תדהר וחבריו, בימין הספקטרום הפוליטי. יתרה מכך, העיתון עסק בנושאים שהעבירו מסרים בעייתיים על פעילות ה"הגנה" לפני קום המדינה. כך למשל בחוברות 30-31 עסק המדור ברצח יעקב ישראל דה האן, שנחשב לרצח הפוליטי הראשון ביישוב (1924) בידי פעילי ה"הגנה", ובחלקו של תדהר עצמו שהיה, לפי עדותו, קצין המשטרה הממונה על סדרי הלוייתו.²³ הבמה שנתן העיתון לבני הדור הצעיר מאפשרת הצצה אל המידה שבה הפריע דימויה הנמוך של התנועה גם לילדי החברים, בסיטואציות יומיומיות שבהן חוו הילדים את שוליותה. למשל, במכתבו של ילד שסיפר כי בני כיתתו מופיעים לעיתים בבית הספר בחולצה כחולה עם שרוך (פועלי) אדום, אך כשהוא בא ללימודים בחולצת בית"ר, הביע מורהו את מורת רוחו על כך.²⁴ או העובדה שילדי התנועה חשו אי נוחות מן היוזמה להכניס את תנועות הנוער הבלתי מפלגתיות לכאורה לבתי הספר, שכן הצופים

והתנועה המאוחדת נתפסו על ידם כמשויכים למפא"י.²⁵ כסיפא של סיפור מאת הילדה נילי, בית"רית מרמת גן, שפורסם בעיתון במאי 1955 ועסק בזיכרונותיה מימיה כבת למשפחה לוחמת בימי המאבק, נכתב:

עתה יודעת אני שהיתה זו תקופת שיא ביהודה המתחדשת. מעבירה אני לנגד עיני את חיי הלוחמים, הן בשדה הקרב והן ביתר שטח־החיים, והנה הם מוקפים חומה עבותה של שנה ולעג. ואז יודעת אני כי היתה מחתרת והיתה רוח, רוח אשר פעמה בלבו של מורה יקר שעזב עבודתו ויצא לאיטליה כדי ללחום שם, הרחק ממולדת ומאם [...] והיא שפעמה בלבו של כל תלמיד שיצא בחשכת ליל להדביק כרוזים ברחובותיה מלאי הקלגסים והשנאה עיר רבתי, ולעתים נפגע ואולי לא חזר כלל. היא שפעמה בלב כל ילד וילדה שאביהם נלקח מהם. רוח זו קיננה בלב כל אם עבריה המצפה לשוב בנה או אישה מן הקרב או מאי־שם... ויתכן והיא עודנה מצפה – והוא טרם שב.²⁶

בדברים ניכרה "גאוות יחידה", שאין לראותה אלא כדברי עידוד בימים שבהם נזקקה המפלגה שיזכירו את חלקה במאבק ואולי אף כתעמולה לקראת הבחירות הממשמשות וקרבות – ביולי 1955.

גם בהקשרים אחרים ניסה העיתון לטהר את שמה של התנועה או להציג אותה או אנשים שנקשרו בה כחיוניים ליישוב המתחדש לקראת המדינה שבדרך, על רקע המאבק העיקש בערבים ובבריטים. כך בהבאת סיפורו של רצח ארלוזורוב ככזה שערבים היו אשמים בו, פרשנות חלופית לזו שרווחה כאילו בני המחנה הלאומי הם שאחראים לו;²⁷ או באופן הצגת רצח הלורד מוין, השר לענייני המזרח התיכון בממשלת בריטניה, שבוצע בידי חברי לח"י.²⁸ העיתון גם ייחד מדור, "פרשה מן העבר", שבו העביר מסרים על ימי המאבק ברוח זו. כך בנוגע לפריצה לכלא עכו,²⁹ למאורעות,³⁰ לנושא הצום כנשק פוליטי בימי המעצר בגין פרשת השבת השחורה בידי בנימין זאב פון ויזל,³¹ למאבק על הכותל המערבי, שהוצג בעיתון כמאבק נגד הבריטים שהפרו לכאורה את שלטון החוק כשכתבו בדבר המלך במועצתו משנת 1939 כי הזכות על הכותל היא למוסלמים,³² ועוד. על רקע תיאור פעולות בעייתיות של ה"הגנה", העביר העיתון מסרים גם על חוסר כשירותו של המחנה היריב. כך למשל הציג העיתון עדות של ניצולה מהתאונה שאירעה בעקבות הנזק שגרמה ה"הגנה" לאוניית המעפילים "פאטריה", שנועד רק לסכל את העברתה למאוריציוס אך הסתיים באסון טביעתה.³³

אחד ההיבטים הבולטים בחרות לנוער היה הכתרתם של גיבורי תרבות. דמויות שהועלו על נס בעיתון היו כאמור ז'בוטינסקי ובגין, וכן הרצל, נורדאו, טרומפלדור ודוד רזיאל, איש לח"י יאיר שטרן, וכן אישים מבין שורות התנועה שהועמדו לדין ואף הומתו בידי שלטון המנדט כיוסף שמחון, ולהבריל מי שהיו לחברי כנסת ומנהיגים דוגמת אריה בן-אליעזר, שהיה בין היתר סגן יושב ראש הכנסת בכנסת השלישית. כמקובל בעיתוני הצעירים של התקופה, היו גם גיבורים אחרים, מתחומי הספרות ומדעי הרוח: היינה וקיפלינג, וגם זנגוויל, טשרניחובסקי, ביאליק, ש"י עגנון ויוסף קלוזנר, שלרגל הגעתו

לגבורות הקדיש לו העיתון כתבה גדולה וגם עמוד שער.³⁴ על רקע זה מעניין לציין אישיות נודעת נוספת שהוזכרה בעיתון לא אחת: אלברט איינשטיין, שאותו אהד גם בגין, כעולה מהתייחסויותיו למאבקו במקרתיות בארצות הברית. באחד ממאמריו שהתפרסמו בחרות גינה בגין את ועדות החקירה שביקשו לאתר קומוניסטים וכתב שאין להפקיר סמכות שיפוט של אזרחים בידי גוף שאינו בית דין בלתי תלוי. הוא התייחס למכתב פומבי שפרסם איינשטיין בניו יורק טיימס ומוען למורה שנקרא לוועדות הללו, ובו קרא איינשטיין שלא להתייצב לפניו.³⁵ הנה כי כן, בראייתו של בגין לא היו איינשטיין והוא עצמו אלא אחים למאבק כנגד ההגמוניה המשטרית. לרגל יום הולדתו ה-75 של איינשטיין, נכתב בחרות לנוער: "חרות האדם, חופש המחשבה, אהבת הבריות, מוסר וצדק סוציאלי – שאיפות אלו הדריכו את פעולתו של המלומד היהודי המפורסם ביותר בדורנו". למרות התנגדות התנועה לקומוניזם כשלעצמו, ראה העיתון באיינשטיין מודל לחיקוי. "חרות אישית וחופש המחשבה שכה יקרים לו, מופרעים עתה באמריקה על ידי 'ציד-מכשפות' של מקראתי וחבריו", נכתב בו.³⁶

עוד ראוי לציין היחס שהובע בעיתון כלפי שרה אהרנסון, שחיה בתקופת שלטון העות'מאנים בארץ ונחשבה לגיבורת ימין, בטקסט שהופיע לרגל תערוכה על פועלה שנערכה במצודת זאב. בניגוד לחנה סנש וחיבה רייק, אין הילדים יודעים דבר על שרה אהרנסון, נכתב, אף שפעלה "בלב טהור, ובאמונה, שהפעולה למען הבריטים תביא פדות לעמה שלה. זו גם זו נענתה והקריבה את חייה על אמונה זו". ועוד נכתב:

האוחזים כיום בשלטון והכותבים היום את ספרי ההיסטוריה [פועלים] לשקר, לסלף, להשכיח בזרון. ההבדל הוא בזה, שאת חנה סנש הם שלחו ומתוך שורותיהם יצאה, ושרה אהרנסון פעלה בניגוד לרצונם ולהשקפותיהם. [...] מעשה ההשתקה כמעט ועלה בידם, אלא ששוב הפעם באו ההם שתמיד מקלקלים וקלקלו גם כאן: [...] הבית"רים [...] לא נתנו ולא יתנו להשכיח פרשיות גדולות בהיסטוריה, שלא נעשו על-ידי השליטים כיום.³⁷

בהקשרה של סנש חיווה העיתון גם את עמדתם של רבים בתנועה בעניין ישראל קסטנר, שהיה איש מפא"י ועמד במרכזו של הפרשה הידועה שהסעירה את הארץ במשפט שהתנהל בשתי ערכאות. תחת כותרת המשנה "לא האויב לבדו הכשיל את שליחותה של חנה ליהדות הונגריה, המשוועת להצלה...", נכתב בגנותו של קסטנר: "אנחנו יודעים היום, כי מי שעמד אז בראש 'עד ההצלה' היהודי-הונגרי, הד"ר קסטנר ועוזריו ידעו גם ידעו על כל המרחש בבתי-הסוהר ההונגריים. אבל הם לא נקפו אצבע כדי לחלץ את חנה מצרתה ולעזור לה במצוקתה".³⁸ הכתבה התפרסמה מעט אחרי שנשתיים משפט היועץ המשפטי לממשלה נגד מלכיאל גרינוולד (הידוע כמשפט גרינוולד-קסטנר) בבית המשפט המחוזי בירושלים, וחבר לטקסטים נוספים שהעבירו מסרים דומים.³⁹ בכתבה אחרת פירט העיתון את מהלכו של משפט דרייפוס, כהתרסה נגד השוואה שעלתה מצידו של קסטנר בין משפט זה למשפטו בישראל.⁴⁰ ואלה הן רק דוגמאות אחדות לאופן שבו התערבכו

בעיתון שיח על משפט, פוליטיקה וערכים, על רקע מה שכונה "שיתוף הפעולה" של יהודים עם הנאצים בתקופת השואה וההגמוניה של תנועת העבודה, שקסטנר נמנה עם חבריה (הוא היה דובר משרד המסחר והתעשייה; גרינוולד, מצדו, היה פעיל בחוגי אצ"ל ולח"י ויוצג במשפט בידי שמואל תמיר, שנודע בנטייתו הפוליטית הימנית).

העיתון מצא דרך להכליל במניין הגיבורים הלאומיים גם את אורי אילן, חייל בן קיבוץ גן שמואל שהתאבד בשבי הסורים בינואר 1955 וזכה לתהילה בשיח ההגמוני בארץ, בשל נחישותו לא למסור סודות מדינה לאויב (בפתק שהותיר אחריו כתב: "לא בגדתי, התאבדתי"). בטורו פרסם העורך תגובה על פניית קוראים לעיתון, שהזכירו לו שאילן היה חבר השומר הצעיר, קרי ממחנה פוליטי אחר. העורך שיבח את אורי אילן על כי לא "נהה" אחר הסוציאליזם שעל ברכיו התחנך מבחינת נאמנותו למחויבותו הלאומית: אם אמנם פוטם אורי [...] משחר ילדותו במליצות על "אחוות-עמים" גם עם מבקשי דמנו; אם אמנם בולבל ראשו בתיאוריות סוציאליסטיות-פאציפיסטיות, שהן נטולות שחר בימינו; אם אמנם חונך לקראת נאמנות ל"מולדת השניה" ולציות עיוור לצווי הקרמלין – הרי לא היה בכוחן של כל ההשפעות הנפסדות הללו להשחית את נפשו הבריאה של הנער ולסלף את דמותו ורוחו בעת המבחן העליון [...] על אף היותו נתון להשפעת תנועה אנטי-לאומית זו, לא בגד בשליחותו הלאומית ומילא עד תום את צו מולדתו האחת והיחידה, היא ישראל.⁴¹

מסד הערכים ומאפייני השיח בעיתון

לאומיות וליברליזם

שני רכיבים עיקריים התוו את דרכה האידיאולוגית של תנועת החרות: לאומיות יהודית וליברליזם. הלאומיות היהודית הפגישה בין הדת היהודית, על מקורותיה המסורתיים בשילוב עם יצירות משכיליות ותרבות יהודית, ובין הציונות – חזרת העם היהודי לארץ ישראל לאחר שנות התעמרות בו בארצות הגולה. כאשר לליברליזם, בגין עצמו הקפיד להשתמש במושגים משטריים ליברליים ולהפנות לעקרונות משפטיים דוגמת הפרדת

הרשויות, הצורך בחוקה והשוויון בפני החוק, כחלק מהרטוריקה השוטפת שלו. ערכי הלאומיות היהודית בחרות לנוער גויסו כדי להצדיק את דרכה של התנועה, וזאת בדרכים שיוחדו לקהל הצעיר. למשל, בחנוכה של שנת 1955 כתב העורך כי לחג זה יש משמעות מיוחדת משום דמיונם של המכבים, שהיו מיעוט שבמיעוט ופעלו כנגד הנהגת העם ששיתפה פעולה עם היוונים, לאנשי ז'בוטינסקי.⁴² העיתון גם הביע התנגדות לחגיגת חגי הגויים, שנתפסו על ידו כהתבוללות;⁴³ התייחס באופן עקבי לנושא השואה (ואף כלל כתיבה ישירה על הצורך בנקמה בגינה);⁴⁴ וכן מתח ביקורת על אוזלת ידה של ממשלת מפא"י בתחומים שונים. כך נכתב על היעדר פעולה להצלת יהודי מרוקו וסגירת שערי הארץ בפניהם,⁴⁵ וכן על פרשת לבון, שלגביה נטען כי הממשלה לא עשתה די כדי לשחרר את העצורים וכשלה במימוש ערכי הערכות ההדדית הלאומיים.⁴⁶ גם התוויית

ערכי העלייה לארץ נידונו בעיתון. כך שיבחה מערכת העיתון ילד יהודי שברח מהוריו בניו יורק כדי לחגוג בר מצווה בארץ, למרות הבעייתיות שבמעשה.⁴⁷

באופן מסורתי ראתה התפיסה הליברלית האוניברסלית סתירה בין רעיונותיה לרעיונות הלאומיות, המעודדים בידול ומאפייני השתייכות, בצד הדרות. עם זאת, כמו בתנועות לאומיות אחרות, השתלב הליברליזם של חרות בלאומיות, כי לפי התפיסה הליברלית התנועה שיקפה את האינטרסים והרצונות של הפרטים שנמנו עמה, וקידמה ערכים דמוקרטיים. במובן זה תאמה עמדתה של חרות לעמדתם של הוגים כגון ויל קימליקה (Kymlicka), הפילוסוף הקנדי שכתב על ההצדקות הליברליות לרעיון הלאומי וביסס את הטענות שכדי שיוכלו בני אדם לבחור בחירות של אמת ולממש את חירותם, צריכות להתקיים חלופות שונות לאורחות החיים שמהן אפשר לבחור במסגרת הלאומית.⁴⁸

הליברליזם בחרות לנוער התבטא בין היתר באפיונה של החירות כדרך חלופית לדרכה של מפא"י, ובכתיבת דברי ביקורת על מפא"י, אך הוא היה כרוך גם בשיפוטיות רבה כלפי החוגים הקומוניסטיים בארץ שקידמו ערכים לא ראויים בעיני אנשי התנועה (ואשר בהוקעתם גולמה סתירה מסוימת של רוח הליברליזם עצמה, כעולה מפסק הדין הידוע קול העם שניתן ב-1953 נגד סגירתם של עיתוני מק"י בידי שר הפנים ישראל רוקח, וממנו עלה כי שימוש לרעה באינטרסים לאומיים לכאורה על חשבון זכויות האדם והאזרח, ובמקרה זה חופש הביטוי, הינו פסול).⁴⁹ בהקשר אחד פורסם בעיתון מכתבו של ילד שעודד דווקא את כניסת הקומוניסטים לארץ, כי לגישתו יכולים היו עוד לשנות את דעתם ולשוב מ"דרכם הרעה".⁵⁰ עמדה תקיפה נקט העיתון גם כלפי ערביי המדינה בהקשר זה, כעולה מתגובה למכתבו של ילד שביקש להכריז על המפלגה הקומוניסטית כבלתי חוקית והתבטא בחריפות נגד ערביי ישראל הנוטים לחבור אליה, לשיטתו, כי הם מצפים ליום השחרור שלהם על ידי ארצות האויב השכנות, ו"חותרים יחד עם מק"י תחת יסודות המדינה מבפנים". עורכי העיתון שפרסמו את המכתב לא גינו את האמור בו כפי שנהגו לפעמים בעניינים אחרים, ונוסף על כך כתבו כי ישראל היא המדינה היחידה במזרח התיכון שבה לא הוצאה המפלגה הקומוניסטית אל מחוץ לחוק.⁵¹ ולכך מהקומוניסטים, הופנו חיצי הביקורת גם כלפי החוגים הסוציאליסטיים. למשל, בתגובה לגזר דינם של מרדכי אורן ושמעון אורנשטיין, אנשי השומר הצעיר שהועמדו לדין במשפטי פראג, מתח העיתון ביקורת על חוגים אלה תחת הכותרת "שעטנו לא יעלה עליך".⁵² ואילו הילד יצחק י' הללי מירושלים כתב בעקבות שחרור מרדכי אורן מהכלא: "בהתווכחי עם הסוציאליסטים שלנו, הנני נזכר תמיד באימרת קלימנסו: מי שאינו סוציאליסט בגיל צעיר – אין לו לב. מי שנשאר סוציאליסט לאחר שהתבגר – אין לו שכל".⁵³

ביקורת מוסרית ושימוש רטורי בשפת המשפט הטבעי

ערכיה המנחים של תנועת החרות בראשות בגין היו שלמות המולדת, קיבוץ גלויות, צדק סוציאלי וחרות האדם. עקרונות אלה, שהופיעו תחת הלוגו של שם העיתון חרות, הנחו את הכתיבה גם בחרות לנוער. לחלקם התייחס העיתון באמצעות מקרים שבהם לא טופלו כראוי בעיני כותביו נושאים שונים בידי זרועות השלטון, ואף הציע פתרונות משלו. אמנם, מבחינה משפטית הכירה חרות בשיטת המשטר בארץ ולא ביקשה לערוך הפיכה. עם זאת היו מקרים שבהם הביעו חברי התנועה התנגדות למדיניות או לדברי חקיקה פרטיקולריים. ביקורת על המצב המשפטי הנוהג עלתה למשל מכתבה גדולה שהובאה בפתח גיליון בינואר 1954, והוקדשה לצורך לפתור את בעיית הילדים שנאלצים לצאת לעבודה כדי לקיים את משפחותיהם. בכתבה תוארה שגרת ימיהם העגומה של נערים כאלה, שבחסות חוק עבודה הנוער משנת 1953 לחלקם יתאפשר לעבוד, אך הודגש שבכך לא נפתרו בעיותיהם:

הנה נודע לפני ימים מספר, כי כבר נכנס לתוקפו חוק, האוסר העסקת נערים למטה מגיל 14 בעבודות שונות, וביניהן גם מכירת עיתונים. חוק זה יחזיר בוודאי רבים ממוכרי העיתונים לספסלי הלמודים, לשמחתם של אלה ביניהם, הרוצים ללמוד. אולם מאידך ישלול חוק זה מרבים את פרוסת הלחם היבשה, אם כי הוא קובע, שלנצרכים ביותר יאפשרו לעסוק בעבודה זו, ואף יינתנו הקלות [...] אולם האם בזה הפתרון? הרי אין נערים אלה מוכרים עתונים משום התענוג שבדבר [...] על כן חייבת לקום רשות מיוחדת המתעניינת בגורלם של הילדים הללו [...] ואנו, הנוער, הרי אנו מעוניינים יותר מכול בפתרון בעיית הילדים, כי בעייתם – בעייתנו היא. סוף־סוף הם כמונו אזרחי המחיר ויקבעו כמונו את דמותה של המדינה בה אנו חיים.⁵⁴

לא פעם נתגלעו מתחים וסתירות. הכתב הצעיר איתן הבר, למשל, התבטא באותו גיליון בנוגע לצורך לאסור בחוק את מכירתו של בשר חזיר בתל אביב: הוא סקר את התופעה של הצגת "בשר הפיגולים" למכירה בחלונות הראווה של חנויות בעיר, וכתב בתרעומת כי כמה עיריות כבר חוקקו חוק עזר האוסר על המסחר בבשר החזיר ועל גידולו, בהמשך לחוק המדינה שהסמיך את הרשויות המקומיות לטפל בנושא. אם כך עשו אחרות, כתב, "מדוע מהססת עיריית תל אביב־יפו? והמשלה (על כל השרים הדתיים בה), – האובדת עצות היא? מדוע לא ייעשה הדבר לתיקון המצב?"⁵⁵ ערכי הליברליזם וחופש העיסוק מוצבו במקום השני אחרי האומיות.

גם בתחומי האתיקה והמנהל התקין הובעה ביקורת על מפלגת השלטון בעיתון, וממנה אפשר ללמוד על אמות המידה שאותן ביקש להטמיע בקוראים, בצד הביקורת המפלגתית. כך בסיקור משפט שבמרכזו עמדו מסיבה לניצחון מפא"י שמומנה בכספי עיריית חדרה ואי סדרים נוספים (נודע כ"פרשת ברמן"),⁵⁶ וכך גם עלה ממכתבה של הילדה נילי יעקבי מכפר אתא, שעסק גם הוא בשחיתות לכאורה במסיבת בחירות של מפא"י ואחדות העבודה. נילי תיארה היתקלות בתופעה של כיבוד המשתתפים בוופלים,

"הנער שברחוב - והחוק", חרות לנוער 27.1.1954, עמ' 1. האוסף "ע"ש שרה ואברהם יפה, הספרייה המרכזית ע"ש סוראסקי, אוניברסיטת תל אביב

עוגות, סנדוויצ'ים ומיץ (!). "אינני שואלת מאיזן משיגות המפלגות את הכסף, ואולם רואה אני איך הוא מתבזבז. [...] האמנם נמכר ונקנה העם הזה, עם הספר והחכמה, באמצעות מזמרים, מיץ וסנדוויצ'ים?"⁵⁷ כתבה בטון מחנך.

ביקורות אחרות בחרות לנוער שנגעו לערך שלטון החוק ולצורך בשוויון בפני החוק ובהסדרת היחסים בין הרשויות הובעו בהקשרים שבהם נחשדו אנשי ימין כפעילים עוינים – בפרשות עצורי ג'למי ומחתרת צריפין. הכתיבה על פרשת ג'למי הבליטה מידע על תנאי המעצר הקשים שהיו מנת חלקם של העצורים. בכתבה אחת צוטט מכתב ששלח העצור יוסף מנקס לרעייתו. את המכתב כתב מנקס, לימים ממורשעי רצח קסטנר, בעקבות תשובה שקיבל לשאלתו בנוגע לתנאי מעצרו כי ועדת הערעורים בראשות השופט שניאור זלמן חשין אינה יכולה לקבוע דבר אלא רק לייעץ לרמטכ"ל. ל. שוב הוזכר חלקם של חברי התנועה בימי המאבק, וכמו בשמו של מנקס נכתב: "נוכחתי לדעת, כי

בארץ שלמענה נלחמתי אין דין ואין דיין, וכי השולט היחיד בה הוא האגרוף, ולכן אני פונה אל חברי הכנסת הבלתי משוחרים באמצעות העתונות".⁵⁸ סיקור משפט מחתרת צריפין לווה גם בכתיבה ביקורתית על הדין; כך, באחד מהדיווחים אומצה עמדתו של אחד מהסניגורים במשפט, והוסבר כי פקודת מניעת טרור (1948) נולדה בשעה בלתי מוצלחת והינה בעייתית הן מבחינה זו שהנאשמים הובאו בפני בית דין צבאי, והן מן הבחינה שהפשע הנטען אינו מצדיק את הגדרת הנאשמים כטרוריסטים.⁵⁹ נוסף על אלה, הקדיש העיתון מקום להתייחסות להתנהלותה הקלוקלת של המשטרה לפני הפרשה ואחריה. כך נכתב על משתה בבאר תל אביבי שערכו השוטרים אחרי מתן פסק הדין על ידי בית הדין הצבאי, שלא הזכיר את שיטות החקירה הבעייתיות לכאורה שאותן נקטו.⁶⁰ מעניין לציין, עם זאת, שהעיתון לא התמודד עניינית עם נימוקים שעלו בזירות אחרות, ובעיקר לא עם עצם המעשים שיוחסו למחתרת, כגון הנחת פצצה בשגרירות צ'כוסלובקיה ובמערכת העולם הזה, והצתת מכוניתו של הציר הסובייטי ושל איטליזים לא כשרים. בעקבות בגין, שראה עצמו לא כאנרכיסט אלא כלגליסט המפר את החוק מתוך מודעות לטיבה הנורמטיבי של ההפרה (להבדיל מאדישות, למשל), לא תפסה מקום של ממש בכתיבה העובדה שלפחות חלק מהמעשים היו בגדר הפרות של החוק הפורמלי. כפי שעמדה על כך מאיה מארק, לגישה זו שורשים עבותים המשתרגים אל העמדה התורת-משפטית המכונה "משפט טבעי", כינוי לקשת של תיאוריות ודברי הגות הכורכים ענייני משפט ומוסר באופן הכופר בהנחה שאפשר להתייחס לסוגיות משפטיות במנותק מערכים אוניברסליים.⁶¹ תפיסה זו עומדת בניגוד למשפט הפוזיטיבי, שלפיו נורמה שהתקבלה בהתאם לפרוצדורה מסוימת היא בעלת תוקף כשלעצמה. ביסודה ניצבת האמונה בקיומם של ציוויים מוסריים של צדק ואמת, שהם נצחיים.⁶² אנשי התנועה תלו את ייחוסם בהקשר זה בהגותם של הוגים שונים, למשל ג'ון סטיוארט מיל (Mill), שכתב כי על החברה להיות פתוחה ואף אסירת תודה לאלה שמערערים על מוסכמות היסוד שלה.⁶³ גם ג'ון רולס (Rawls) התבטא מאוחר יותר בנימה זו, כשטען שאי הציות האזרחי הוא אינו רק אקט מסוכן שעלול לזעזע את היציבות החברתית, אלא שיש בכוחו לתקן עוולות חברתיות ולכן להיות כוח חברתי מייצב. הפרת החוק, בהתאם לגישה זו, יכולה לתקן סטיות מהצדק ולתרום לדמוקרטיה.⁶⁴ ברוח זו כתב בגין בעיתון המבוגרים חרות: "יסוד המשפט הוא הצדק. באין צדק, שקר המשפט".⁶⁵ ניכר גם כי המשגות אלה, בצירוף פיתוח מושג ה-Civil Disobedience מבית מדרשו של הנרי דיוויד ת'ורו (Thoreau), הסופר והוגה הדעות האמריקני, מחלוצי הדוברים בזכותו של אדם לציית לצו מצפוננו גם אם בניגוד לחוק הפורמלי – עמדו לנגד עיני עורכי עיתון הנוער, לצד העניין הפוליטי.⁶⁶

בהקשר זה מעניין לציין טקסט שהתפרסם בשנת 1953 בנוגע לפרשה המפורסמת של האונייה "אלטלנה". פרשת אי-הציות לחוקי המשחק של הממשלה הצעירה – ממשלתו

של בן-גוריון, ב־1948, נזכרה בכתבה על דב גינצבורג, מעפיל באונייה ולימים קצין צה"ל שנהרג. על אירוע אוניית הנשק נכתב בחרות לנוער:

[...] בחופי ישראל באה כשואה אכזבה מרה על הלוחמים הצעירים והנלהבים. יריות הידהדו באויר בהתקרב "אלטלינה" לחוף. אחדים מהלוחמים הצעירים נפלו חללים. נציגי המפלגה השלטת, שעינם היתה צרה במפעלו הגדול של האצ"ל, שלחו פלוגות צבא כדי למנוע את ירידתם של לוחמי האצ"ל לחוף ישראל ואת הורדת הנשק והתחמושת מסיפון האניה. היה בכך משום הפרת הסכם, משום שממשלת ישראל הבטיחה קודם לכן לסייע בידי האצ"ל [...] אולם ברגע האחרון שינתה הממשלה את עמדתה.⁶⁷

בצד שימוש בז'רגון משפטי ("הפרת הסכמים" – זה שביין התנועות, וכן הפרת אמנת ז'נבה), ביקש העיתון להצביע על האופן התמים לכאורה של הפעולה שבה נקט אצ"ל. בעיתוי אחר, לקראת בחירות 1955, הועלה בעיתון שוב הנושא, שעדיין היה כפצע מדמם, והוסבר כי עקב הפקרת לוחמי אצ"ל ניהלו את המלחמה אנשי שמאל ש"לא פעמה בהם תחושת האדנות על הארץ כולה, ושעל כן השלימו עם השארת שטחים נרחבים בידי האויב, שאפשר היה אז לכבשם בנקל", ועוד נכתב: "רצח אלטלינה אחראי, במישרין ובעקיפין, לאותו רצח המתנהל זה שבע שנים על 'גבולות' ארצנו הפרוצים".⁶⁸ קרי: בשל פרשת "אלטלנה" שבה פעל אצ"ל כראוי, נטען בעיתון, ניטשת עתה מלחמה על הגבולות ועל שלמות המולדת, מלחמה שיכולה הייתה להימנע. מכל מקום, ככלל, בגין מיאן להתייחס לממד היסודי של אי הציות להנהגת המדינה החדשה שאפיין את האירוע מצד המחנה הלאומי בראשות חרות, והעדיף לתאר את חלקו כמי שדווקא ביקש למנוע מלחמת אחים.⁶⁹

גם מימוש הסכם השילומים מגרמניה (1952) העסיק את חרות לנוער בזיקה לערכי המשפט הטבעי של נצחיות ואוניברסליות. כך נכתב בכאב מהול בכיקורת עם הגעת אוניות ובהן סחורות מגרמניה, שהתקבלו בארץ בעקבות ההסכם. קוראי העיתון נקראו לא להסכין להסכם, ואף ננקטה לשון כללית של חוק עליון מצפוני, הנעלה על חוק המדינה:

אמנם כן, הכנסת החליטה. חוק הוא חוק. אין להלחם בו לא במעשי-אלימות ולא בפעולות מחתרת. אדם חופשי מזדקק למחתרת רק בתנאים מיוחדים. בדרך כלל הוא פועל ללא מורא לאור השמש, אומר את אשר עם לבו בעוז ובקול רם. אותנו, את הנוער, לא שאלו כאשר החליטו על "שילומים". אין חוק בעולם, המחייב אותנו להכניס אל בתינו שלנו את סחורות-הטומאה. אין חוק בעולם המכריח אותנו לקנות בחנויות המשמשות סרסורים לתוצרת נאצית. ואילו חוק אחר ישנו, חוק-המצפון, התובע מאתנו לפעול נגד התועבה הזאת, תועבת ה"שילומים". [...] נחשוב ונשאל איש את רעהו: מה נעשה ומה נפעל במסגרת החוק למניעת החרפה הזאת מדורנו?⁷⁰

כך גם סוקרה בחרות לנוער עמדתו של בגין, שבמקור הופיעה בעיתון חרות כמה ימים לפני כן, ביחס לחוק העבירות נגד המדינה, יוזמת מפא"י ותומכיה, ונטען כי הוא "איננו, במהותו, אלא חוק 'העבירות נגד הממשלה'"; "רק הפילוסופיה הטוטאליטרית –

הקומוניסטית והפשיסטית ו... המפא"יניקית, שנטלה משתייהן, מזהה את המדינה עם הממשלה. ואילו איש, המאמין בחרות ואוהב את הצדק [...] תמיד יבחין ביניהן [...]".⁷¹ עורכי עיתון הנוער הביאו את משנתו של בגין ושיתפו את הקוראים בדעתו, כי ממשלת מפא"י מעלה בתפקידה הלכה למעשה והינה מחוקקת חוקים רודניים. יחד עם זאת צוטט גם כך:

אינני קורא לעבור עבירות. כפי שהאמנתי כי חוקים של ממשלה זרה יש להפר תמיד, כן הנני מאמין, כי חוקים של ממשלה שלנו יש בדרך כלל לכבד, גם אם היא רעה. [...] אך אם אהיה משוכנע, כי עבירה מסויימת על החוק הכתוב היא, אמנם, נגד הממשלה אך למען המדינה – אעבור אותה. במעשה, אם אוכל לעשותו; בדברים, אם אוכל להשמיעם. אזרח חופשי, הנוטל לעצמו, לפי הכרתו הפטריוטית, את הזכות הזאת, יפיל על עצמו את החובה לשאת בתוצאות מעשהו, ולא להתלונן, אם יסבול בגללו. יש זכות לאזרח טוב לעבור לעבור עבירה למען המדינה, כשם שיש זכות לממשלה רעה להביאו לדין. [...] אגב, לפי "חוק עבירות נגד המדינה" עלול אני להיאשם וללכת למאסר על חלקים מסויימים של מאמרי זה. אך אין דבר. גם לאחר ש"חוק העבירות" הטוטאליטרי ייכנס לתוקפו, אוסיף לכתוב דברים כאלה. כי אכן, יש עבירות שהן בעד המדינה ולא נגדה.⁷²

ואחרון, צוהר לעמדת העיתון בסוגיה של סיקור חסר ובלתי מאוזן עולה מתשובת המערכת לילד מחיפה שכתב **לחרות לנוער** בנימה ביקורתית כי העיתון מציג באופן חד-צדדי מידע על התוקפנות הערבית. במקרה של "התגרות יהודית", כפי שנהגה ישראל בפעולת קיביה שבה נרצחו עשרות אזרחים ירדנים בידי צה"ל (1953) והוכרה לימים כחותרת תחת ערך שלטון החוק, כתב הילד עמנואל סירקיס: "אתם פוסחים או מודיעים עליה ב'צניעות' כתגובה טבעית ומוכנת מאליה", ועוד הלין כי העיתון לא טרח לעדכן את הילדים בהודעתו של נשיא מצרים נאצר, כי הוא נכון להסדיר את היחסים עם ישראל בדרכי שלום. מערכת העיתון הגיבה בחריפות: "המתעלם מהמציאות הוא הקורא סירקיס. השכנים הערבים [...] מתכוננים בכל הרצינות ל'סיכוב השני' להכחדת ישראל. המחבל בכוננות הנפשית של הנוער לקדם הסכנה, אינו משרת את השלום. זה ה'שלום' של שליט מצרים נאסר, הרי היא מבוססת [כך] על החזרת מאה אלף פליטים ערבים לתוך ישראל וכן על שובה לגבולות החלוקה המקוריים של האו"ם, כלומר: מסירת הנגב והגליל המערבי לשלטון ערבי".⁷³ לאמור, כי בשם תפיסה לאומית קטסטרופלית העיתון חטא לערכי הליברליזם והפתיחות שלשמים הטיף בנסיבות אחרות.

סוף דבר

תפיסתו של אצ"ל בתקופת המנדט סוכמה בספרו של בגין, **המרד**, תחת תת-הכותרת "גבורת המשפט": "נכון הוא שהאדם לא נוצר כדי לשעבד, אך הוא לא נוצר גם כדי להשתעבד. ואם קם מישהו להורגך [...] אם קם מישהו לשעבדך – קום והלחם בו, הלחם

בו באותם המכשירים עצמם, שבהם הוא משתמש נגדך: ברזל מול ברזל; כוח מול כוח; מוח מול מוח; דם מול דם. זהו צו עליון; צו מוסרי; צו אנושי; צו אלהי".⁷⁴

חרות לנוער לא שרד רבות כדי לספר. עם זאת, חוברותיו הספורות, הגדושות כתיבה עניפה בנושאים המשיקים לעבר הקרוב ולהיבטים אקטואליים שהעסיקו את תנועת החרות בשנות החמישים, מגלות כי בעבור עורכיו הוא היה כלי ממעלה ראשונה להנחלת ערכיה. אלה נקשרו בחוטים דקים אל התקופה שקדמה להקמת המדינה, ועלו בקנה אחד עם עמדות לאומיות ועם תפיסה של משפט טבעי, הרואה במשפט ובמוסר רכיבים בלתי נפרדים. אף על פי שניסה לשוות לעצמו, לפחות בראשיתו, תדמית לא מפלגתית, המפלגתיות צפה ועלתה ממנו. אף שהוגדר בידי אחרים, מעמדה של המפלגה שמכוחה יצא על המפה הפוליטית היה מהותי ואינהרנטי לו; אדרבה, לא פעם נדמה היה שהוא מבקש את ה"דווקא" על רקע כאב הדחייה. בצד זאת, הקול המתריס שהשמיע הצביע על האתגר שבוודאי הציג, לפחות בפני הזרם המרכזי, וכדרכו תרם לשיח הדמוקרטי בארץ. בשנים שתבואנה תתקדם התנועה אל לב הקונסנזוס הישראלי והלגיטימציה הממסדית על רקע הדומיננטיות של נושא הביטחון על סדר היום הציבורי וכיבוש השטחים. אפשר רק לשער מה היה קורה אילו היה העיתון ממשיך להופיע, כיצד היה מתעדף את סדר יומו, ואיך הייתה משתכללת בו נוסחתה של התנועה. כפי שציין ג'רמי וולדרון (Waldron), הסכנה בקליטתם של ערכים מהותיים אל שלטון החוק טמונה ביצירתה של תחרות פוליטית בין הערכים שאותם מבקשים גורמים שונים לצקת אל תוכו.⁷⁵ במובן זה, במבט לאחור, אפשר לראות בעיתון הנוער של מפלגת חרות חלק מהמיקרוקוסמוס של עיתוני הצעירים של התקופה, אבל גם סוג של משקפת "משם", שמבעדה אפשר להתבונן בתהליכים רחבים יותר.

הערות

* אני מבקשת להודות לאמירה שטרן, לשעבר מנהלת ארכיון מכון ז'בוטינסקי, ולקסניה סקליאר, האמונה על אוסף יפה בספרייה המרכזית ע"ש סוראסקי באוניברסיטת תל אביב, על סיוען בדרך אל המאמר.

- 1 "קוראים חביבים", *חרות לנוער*, 20.8.1953, עמ' 1.
- 2 א"ו, 13.8.1953, שם, עמ' 1.
- 3 15.9.1954, שם, עמ' השער ועמ' 6.
- 4 "הברווזון המכוער" עלה לגדולה", שם, 20.4.1955, עמ' 5.
- 5 שם, כ"ו בכסלו תשי"ד, עמ' 1.
- 6 שם, י"ח בטבת תשי"ד, עמ' 1.
- 7 להרחבה ראו: טליה דיסקין, *לשון החוק ושפת הילדים: משפט וחברה בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל*, תל אביב ושדה בוקר, 2022 (להלן: דיסקין, *לשון החוק ושפת הילדים*). למקור יסודי הממפה את הבסיסים של שיטת המחקר תיאוריה מעוגנת בשדה, ראו: Anselm L. Strauss and Juliet Corbin, "Grounded Theory Methodology: An Overview", in: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1994, pp. 273-285

- 8 רימה שיכמנטר, חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה, ירושלים ושרה בוקר 2014, עמ' 9-10; דיסקין, שם, עמ' 29-30.
- 9 אריה נאור, "יומוני מפלגות הימין: הבסיס האידיאולוגי, ההקשר הפוליטי וכשלון ההפרטה", קשר, 25 (1999), עמ' 71-79. למקורות אחדים נוספים על חקר הימין ראו: יחיעם ויץ, הצעד הראשון לכס השלטון: תנועת החרות 1949-1955, ירושלים וחיפה 2007. כן ראו: אודי לבל, הדרך אל הפנתיאון: אצל, לח"י וגבולות הפנתיאון הישראלי, ירושלים ושרדות 2007 (להלן: לבל, הדרך אל הפנתיאון); טוביה פרילינג, "על עבר ועל ייצוגי עבר: היכן הם 'הוגי הימין' בהיסטוריוגרפיה והזיכרון הישראליים של היישוב והשוואה?", ישראל, 12 (2007), עמ' 39-79; אברהם דיסקין (עורך), מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה – מחרות לליכוד, חיפה ותל אביב 2011; אמיר גולדשטיין, גבורה והדרה: עולי הגרדום והזיכרון הישראלי, ירושלים ותל אביב 2011 (להלן: גולדשטיין, גבורה והדרה); אופירה גראוויס-קובלסקי, הצודקים והנרדפים: מיתולוגיה וסמלים של תנועת החרות, 1948-1965, קריית שדה בוקר 2015 (להלן: גראוויס-קובלסקי, הצודקים והנרדפים); מאיה מארק, "תפיסת עולמו המשפטית והמשטרית של מנחם בגין, 1948-1977", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2017 (להלן: מארק, "תפיסת עולמו המשפטית והמשטרית של מנחם בגין"). ראו גם: אבי שילון, בגין, 1913-1992, תל אביב 2007.
- 10 זאב ז'בוטינסקי, "מכתב למפקדה הראשית של בית"ר ארץ ישראל", 2.11.1938, בתוך: משה בלע, עולמו של ז'בוטינסקי: מבחר דבריו ועיקרי תורתו, תל אביב 1972, עמ' 258. בשים לב כי עורך הספר היה גם מעורכי חרות לנוער. על ז'בוטינסקי והתנועה בראשית דרכה ראו גם: Daniel Kupfert Heller, *Jabotinsky's Children: Polish Jews and the Rise of Right-Wing Zionism*, Princeton, NJ 2017; Yaacov Shavit, *Jabotinsky and the Revisionist Movement 1925-1948*, London 1988.
- 11 ולראיה, הביטוי "בלי חרות ובלי מק"י" שטבע בן-גוריון בראשית ימי המדינה. צירוף מילים זה נועד להבהיר מי במרכז ומי בשוליים. וראו: רפי מן, לא יעלה על הדעת: ציטוטים, ביטויים, כינויים ומטבעות לשון, אור יהודה 1998, עמ' 55.
- 12 הדובר אינו מצוין, ראו אצל גראוויס-קובלסקי, הצודקים והנרדפים, עמ' 201-202.
- 13 לניתוח עיתונות הילדים המרכזית בארץ מנקודת מבט זו, ראו: דיסקין, לשון החוק ושפת הילדים 19.1.1954, חרות לנוער, בעמוד הפותח.
- 15 ראו: פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום", זמנים, 45 (1993), עמ' 4-19; Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago 1992. על הממד התעמולתי ביצירת זיכרון ראו: יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל אביב 2007, עמ' 297-299. פרשנות העבר היא אמצעי לגיבוש כוח בהווה, ועיצוב תודעת העבר קשור לפיכך ליחסי כוחות ולתפיסות של האופן שבו העבר צריך להיזכר, ולא דווקא כפי שהיה במציאות. לעניין זה בנוגע לישראל ראו: Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago, MI 1995.
- 16 "מול מזימת האויב: מחאה או מעש?", חרות לנוער, 8.9.1954, עמ' 2; מ.ב-ע, "מר בגין בא למעברה", שם, 18.5.1955, עמ' 3; מ.ב-ע, "האיש שחולל את המפנה", שם, 3.8.1955, עמ' 3.
- 17 "מדוע אהבנו את ראש בית"ר (ליום הולדתו ה-73)", שם, י"ג בחשוון תשי"ד, עמ' 1; "זאב ז'בוטינסקי מספר על ילדותו", וכן מ.ג.ל., "כי לא שמעו בקולו", שם, 28.7.1954, עמ' 1; "במחיצתו", שם, עמ' 1, 4; ראו גם: יעקב אחימאיר, כ"צ, רמת גן, "בין ז'בוטינסקי לאחימאיר", שם, 13.7.1955, עמ' 6 (ריאיון עם אביו אב"א אחימאיר, מייסד ברית הבריונים, ובו עמד על יחסיו הטובים של האב עם ז'בוטינסקי) וההמלצה על ספרו של יוסף נרבה, עיתונאי חרות, במחיצתו של ז'בוטינסקי, במדור "ספר זה קראתי", שם, 5.10.1955, עמ' 6.
- 18 דבריו של מנחם בגין ביום עיון שנערך ב-14.8.1948, בנושא "קווי היסוד של התנועה ודרכי הסברתה", כפי שהם מובאים אצל גראוויס-קובלסקי, הצודקים והנרדפים, עמ' 129.
- 19 "10 שנים למשפטו של מתתיהו שמואלביץ: נאשם שהפך למאשים", חרות לנוער, 14.7.1954, עמ' 3;

1. מ.ג.ל, "שיחה בתא הכלא בקהיר", שם, 24.11.1954, עמ' 3 (ביחס לפרשת בת גלים; על הכתיבה לילדים בנוגע אליה ראו: דיסקין, לשון החוק ושפת הילדים, עמ' 148-149); ד"ר יוחנן בדר, "הם אינם יודעים מה לעשות", חרות לנוער, 4.1.1956, עמ' 3, 12. על הכינוס בשיח' מוניס ראו אצל פולה קבלו, "אזרחים מתבגרים: כינוס התלמידים בשיח' מוניס – התנגשות, דיאלוג ומפגש", ישראל, 4 (2003), עמ' 123-154.
- 20 על טקסי המדינה בראשיתה ראו אצל מעוז עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל, 1956-1948, שדה בוקר 1995. על הדרתם ממתחם השכול הלאומי ראו אצל לכל, הדרך אל הפנתאון. על טקסים מיוחדים בתנועה ראו אצל גראוייס-קובלסקי, הצודקים והנרדפים, עמ' 98-101. עוד ראו: אמיר גולדשטיין, גבורה והדרה.
- 21 "קוראים חביבים", חרות לנוער, 14.7.1954, עמ' 2. לכתיבה ברוח זו מאת ילד שביקש לקרוא רחוב בחיפה על שם ז'בוטינסקי, ראו: יהושע רייך, "מכתב גלוי לראש עיריית חיפה", שם, 18.8.1954, עמ' 2. למכתבו של ילד על היעדר חלקם של אצ"ל ולח"י מהמאבק הלאומי בספר היסטוריה ישראלי, ראו: איתן דגן, תל אביב, 'היאה להיסטוריון לסלף היסטוריה?', שם, 23.11.1955, עמ' 3.
- 22 וראו את ספריו: חוטאים וחטאים בארץ ישראל: רשימות יומן 40 תמונות, ירושלים תרפ"ד; בין הפטיש והסדן: מגילת היסורים – קובץ מאמרים בעניני ארץ-ישראל ממאורעות אב תרפ"ט ועד היום, תל אביב תרצ"א; כמדים ובלא מדים: 25 שנות עבודה צבורית, 1912-1937, תל אביב תרצ"ח; בשרות המולדת: 1912-1960 – זכרונות, דמויות, תעודות ותמונות, תל אביב 1960; אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובנויו, כרכים א-יז, תל אביב 1947-1968. בחוברת 24 נכתב במשצבת על דוד תדהר, תחת כותרת המשנה "שרלוק הולמס הישראלי" (19.1.1954, עמ' ג).
- 23 3.3.1954, חרות לנוער, עמ' 3; 10.3.1954, שם, עמ' 3.
- 24 יאשיהו עמרמי, יד-אליהו, "איפה ואיפה בבית-הספר", שם, 12.10.1955, עמ' 2.
- 25 למשל: שמואל לוי, תל אביב, "תנועות נוער מפלגתיות בבתי-הספר?", שם, 4.7.1956, עמ' 2.
- 26 נילי, "מיומנה של ילדת מחתרת", שם, 4.5.1955, עמ' 6.
- 27 "בנין השקרים מסביב לרצח ארלוזורוב", שם, 22.2.1955, עמ' 3, 6.
- 28 "היכן אשים את מליון היהודים?", שם, 11.11.1954, עמ' 3.
- 29 "ליל האימים והתקווה בכלא עכו", שם, 11.8.1954, עמ' 6.
- 30 15.9.1954, שם, עמ' 6.
- 31 "צום כנשק רעיוני פוליטי", שם, 4.10.1954, עמ' 6.
- 32 מנחם בגין, "שופר המרד עלייד הכותל", שם, 4.10.1954, עמ' 3 (עיבוד מתוך ספרו המרד).
- 33 יהודית קארו, "נמלטתי מסיפון 'פטריה' הטובעת", שם, 9.11.1955, עמ' 4-5.
- 34 "ההיסטוריון שעשה היסטוריה", 1.9.1954, שם, עמ' השער ועמ' 3.
- 35 12.6.1953, *The New York Times*, "Letter to William Frauenglass", Albert Einstein; מנחם בגין, "איינשטיין קורא ללכת לכלא", חרות, 19.6.1953, עמ' 2.
- 36 "אלברט איינשטיין", חרות לנוער, 17.3.1954, עמ' 2, 6.
- 37 "מול ההשתקה", שם, ערב שמחת תורה תשי"ד, עמ' 1. ההדגשות במקור. ראו גם: ו' יותם, "אגדת נילי", שם, 1.10.1954, עמ' 4. על שרה אהרנסון וההשתקה לגביה בתרבות הכללית ראו: בילי מלמן, "מותה של סוכנת: מגדר, זיכרון והנצחה", בתוך: מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים 2001, עמ' 413-433.
- 38 חנה סנש, "שליחות אבודה", חרות לנוער, 1.11.1954, עמ' השער ועמ' 6.
- 39 למשל, מ.ב.ע-ע, "שני בתים בקלוז' העיר", שם, 29.6.1955, עמ' 3.
- 40 "עוד משפט הרה-גורל", שם, 6.7.1955, עמ' 3.
- 41 העורך, "קוראים חביבים", שם, 26.1.1955, עמ' 2. ההדגשה במקור.
- 42 "קוראים חביבים", שם, 7.12.1955, עמ' 2.
- 43 וראו את מכתבו של הילד דן שאקי מירושלים: "ללא רגש בושה", שם, 12.1.1955, חוברת 23, עמ' 2.

- 44 הלל זיידמן, "ונקום לעינינו את נקמת דם עבדיך השפוך: ימים נוראים בגטו ורשה; ראש-השנה במחנה-המוות; ראש-השנה במחנות פליטים בגולה", שם, ערב ראש השנה תשט"ו, עמ' 5.
- 45 "קריאת א.ס.א.א.ס של יהודי מרוקו", שם, 18.11.1954, עמ' 3; חבר הכתבים הצעירים, "מאחורי השער הנעול של מרוקו", שם, 31.7.1956, עמ' 3. על תפיסה שוויונית כלפי עדות המזרח ראו: חיה בת-צבי, כ"צ, תל אביב, "כי הוא שחור...", שם, 31.7.1956, עמ' 5.
- 46 מ.ג.ל, "אחים שהופקרו לגדרום", שם, 2.2.1955, עמ' 3. באותו יום כתב העורך בטורו: "מה שמח הייתי, לו יכולתי בגליון זה, שהוא גליון ט"ו בשבט, להגיש לכם בשער עתוננו תמונה של נוף אידילי ולהפליג בדברים על חשיבותה של נטיעת שתילים רכים במרחביה השוממים של מולדתנו. אך כיצד אעשה כן, ויום-יום נגדעים לנגד עינינו שתילי-חיים – יהודים, המופקרים למרצחי אויב ולתליינו?". שם עמ' 2.
- 47 "קוראים חביבים", 28.9.1955, שם, עמ' 2. ראו את עמדתו השונה של יעקב אחימאיר, "גבורה שלא במקומה", 5.10.1955, שם, עמ' 2, ואת תגובת המערכת שלא הסכימה עם דעתו (שם), כמו גם את מכתבו של ילד שהסכים עם המערכת: "י שלגי", "בקורת שאינה במקומה", שם, 19.10.1955, עמ' 2.
- 48 Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford 1999; Albert W. Dzur, *Idem, Liberalism, Community and Culture*, Oxford 1989 "Nationalism, Liberalism, and Democracy", *Political Research Quarterly*, 55, 1 (2002), pp. 191-211; Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton, NJ 1993; Avishai Margalit and Joseph Raz, "National Self Determination", *Journal of Philosophy*, 87, 9 (1990), pp. 439-461; David Miller, *On Nationality*, Oxford 1997
- 49 בג"ץ 73/53 חברת "קול העם" בע"מ נ' שר הפנים; בג"ץ 87/53 עיתון אל אתיחאד נ' שר הפנים, פ"ד ז 871 (1953).
- 50 שמואל כישור, ירושלים, "ישראל – מקלט לקומוניסטים?", *חרות לנוער*, 4.10.1954, עמ' 2.
- 51 ישעיהו הראובני, חיפה, 21.12.1955, שם, עמ' 2.
- 52 שם, ה' בכסלו תשי"ד, עמ' 1.
- 53 יצחק י' הללי, ירושלים, "היהפוך כושי עורו?", שם, 23.5.1956, עמ' 2.
- 54 חוה בת-שלמה, ירושלים, "הנער שברחוב – והחוק", שם, 27.1.1954, עמ' 1.
- 55 איתן הבר, ת"א, "בעיות שעליהן הרהרנו: 'ובערת הרע מקרבך'", שם, 27.1.1954, עמ' 4. על נושא החזיר במדינת ישראל בהקשר המשפטי-היסטורי-פוליטי-חברתי, ראו: דפנה ברק-ארז, *חוקים וחיות אחרות: דת, מדינה ותרבות בראי חוקי החזיר, ירושלים ורמת-גן 2015*.
- 56 "העד קראוס מגולל את פרשת המסיבה לנצחון מפא"י שנערכה מכספי העירייה", *חרות לנוער*, י"ג בחשון תשי"ד, עמ' 2; "התפתחות חדשה במשפט ברמן: התובע מבקש להעמיד את וינקלר לדין על מסירת עדות מסולפת", שם, כ' בחשון תשי"ד, עמ' 2; "הסניגור מאיים בהתפטרות והשופט מעיר לברמן כי 'עבר את הגבול'", שם, כ"ז בחשון תשי"ד, עמ' 2. תופעה משלימה הייתה ייצוג מפלגתי: אנשי משפט, במיוחד עורכי דין בעלי אוריינטציה ימנית מובהקת שפעלו בישראל עוד בתקופת היישוב. ראו: ישראל גוריון, *פרקליטים של לוחמי חרות*, תל אביב תשל"ג; שמעון ארז-בלום, "המחתרת היורידית: השתלבותם של עורכי-דין יהודיים במאבק הציוני בשנים 1938-1947 בפלשתינה-א"י", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2012.
- 57 נילי יעקבי, כפר אתא, "בחירות... סנדוויצ'ים", *חרות לנוער*, 18.5.1955, עמ' 2.
- 58 "עצורי ג'למי שובתים שביתת רעב", שם, 20.8.1953, עמ' 2. על הפרשה ראו אצל מארק, "תפיסת עולמו המשפטית והמשטרית של מנחם בגין", עמ' 98-107.
- 59 "משפט המחותרת הופסק עד למתן פסק הדין", *חרות לנוער*, ב' באלול תשי"ג, עמ' 1.
- 60 "חוקר משטרה במשפט המחותרת עורך 'שתיה כדת' לחבר עוזריו", שם, 27.8.1953, עמ' 2.
- 61 לסקירת המושג ראו: עומר שפירא, *תורת המשפט: פרקי מבוא*, תל אביב 2007, עמ' 151-205. לביקורת עליו ראו שם, עמ' 205-242. הכוונה כאן היא לתפיסת משפט שתאמה את תנועת החרות

ואת ראש מפלגת חרות, מנחם בגין. ראו אהרן ברק, "שלטון החוק ועליונות המשפט (דברי הקדמה)", בתוך: דרור בר יוסף (עורך), הפרדת רשויות ועליונות המשפט בדמוקרטיה הישראלית בהשקפתו של מנחם בגין, ירושלים 2013, עמ' 10.

62 לטקסטים קנוניים העוסקים בתיאוריה של המשפט הטבעי ראו: John Finnis, *Natural Law and* *Natural Rights*, Oxford 1980; Lon L. Fuller, *The Morality of Law*, New Haven, CT 1964; Josef Raz, "Authority, Law and Morality", *The Monist*, 68, 3 (1985), pp. 295-324; John Gardner, "Legal Positivism: 5 ½ Myths", *The American Journal of Jurisprudence*, 46, 1 (2001), pp.

199-227; Mark C. Murphy, *Natural Law in Jurisprudence & Politics*, Cambridge 2006

John Stewart Mill, *On Liberty* (Edward Alexander ed., 1999, Princeton, NJ) [1859], p. 90 63

John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge 1971, p. 383 64

מנחם בגין, "ספסרות במשפט", חרות, 25.3.1955, עמ' 2. 65

66 הנרי דיוויד ת'ורו, "איי-ציות אזרחי", בתוך: יהושע ויינשטיין (עורך), אי ציות ודמוקרטיה, ירושלים 1998, עמ' 71. ת'ורו סירב לשלם מיסים לממשלה שהנהיגה ואכפה עבדות, שגם יצאה למלחמה עם מקסיקו, אשר לה התנגד. את ההרצאה האמורה נשא בשנת 1948. היא פורסמה לאחר מותו, ומשמשת כטקסט יסודי בתורת המשפט.

67 "דב גינצבורג – חייו ומותו של קצין עברי", חרות לנוער, 13.8.1953, עמ' 1. ההדגשה שלי. ראו גם: "נזכור את 'אלטלינה'", שם, 16.6.1954, עמ' 1; "קבלת פנים' בחופי המולדת", עמ' 2, 4.

68 1.6.1955, עמ' 2, וראו גם עמ' 3: "אלטלינה' מספרת קורותיה...". מ.ב.ע.

69 ראו גם את שורשיו של דפוס חשיבה זה בנאומו בעקבות המקרה: המשקיף, 23.6.1948.

70 "הם באים, הם באים..." חרות לנוער, 20.8.1953, עמ' 1. העיתון הוקיע את השילומים בהודמנויות רבות אחרות. למשל: "רע את הגרמנים!", שם, 5.1.1955, עמ' 6. כך גם במכתבי ילדים שהתייחסו לפנים שונות של העניין. בלט בהם מכתבה של חוה בת שלמה מירושלים, שמתחה ביקורת על דבריו של נחום גולדמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי וראש ועידת התביעות נגד גרמניה, שבהם הובעה נכונותה של ישראל ליחסים דיפלומטיים עם גרמניה. ראו: "אל תכסו על דמם!", שם, 18.11.1954, עמ' 2, או דבריו של יגאל צמיר מחיפה, בעקבות ייבוא קרונות רכבת גרמניים לישראל: "קרונות ה'שילומים'", שם, 28.9.1955, עמ' 2.

71 "בין מדינה וממשלה", על פי מאמרו של מנחם בגין בחרות, גיליון 1775 (18.6.1954), שם, 24.6.1954, עמ' 1. ההדגשה במקור.

72 שם. ההדגשה במקור.

73 עמנואל סירקיס ותגובת העיתון, "מתעלמים מהמציאות", שם, 1.9.1954, עמ' 2. ראו גם כתיבה של ילד שצידד בפעולה: יואל פלינט, תל אביב, 'על מעשה התגובה', שם, י"ד בכסלו תשי"ד, עמ' 1-2.

74 מנחם בגין, המרד: זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל, תל אביב 1978 [1954], עמ' 484.

75 Jeremy Waldron, "The Rule of Law", in: Edward N. Zalta and Uri Nodelman (eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford, CA 2016

סמכות ברשת: עיצוב מנהגי נידה של נשים כותבות בקבוצות דתיות בפייסבוק

נעמי סילמן וענבל אסתר סיקורל

מבוא

כתיבה וקריאה יכולות להיחשב אקט מחאתי שמטרתו להבנות מחדש תפיסות מציאות והתייחסות מעשית לעולם האורייני. כתיבה של נשים ברשת חברתית מקוונת מאפשרת מחאה עם פוטנציאל להשפיע על היבטים מחוץ לרשת ועל שינוי יחסי הכוח המגדריים. במאמר זה אנו בוחנות את השימוש של נשים ברשתות חברתיות מקוונות במטרה לייצר שינוי חברתי המקדם את האוטונומיה הנשית בפרקטיקה היהודית שנתפסת כבעלת מאפיינים פטרנליסטיים: הנידה והטבילה במקווה. העיסוק בגוף האישה בהלכה היהודית נתפס כאמצעי של שליטה גברית בנשים. לפיכך התארגנות נשית מקוונת לדיון בנושא היא אקט מחאתי שיש בו סוכנות ופוטנציאל לשינוי. מכיוון שהקבוצה המדוברת דנה בעיקר בהלכות נידה וטבילה, נפתח בסקירה קצרה של הלכות אלה.

הלכות נידה וטבילה

חוקי הנידה נזכרים בתנ"ך לראשונה בספר ויקרא טו, יט-לג, ועוברים תהליך ארוך של פרשנות מאז שנכתבו ועד היום. חוקים אלה תובעים להימנע מיחסי מין או ממגע שעשוי להוביל אליהם כאשר האישה רואה דם ממקור רחמי. בהלכה המוקדמת נאסר על קיום יחסים אלה למשך שבוע מהמועד שבו אישה ראתה את הדם, אולם אחרי חורבן הבית השני הורחבו ההגבלות לשבעה ימים אחרי תום הדימום (בבלי, נידה סו ע"א). בימים אלה האישה נדרשת לחזור ולברוק שאין עוד דימומים ואם היא מגלה דימום עליה להמתין לסופו ואז להתחיל למנות מחדש שבעה ימים: "הימים הנקיים" או "ימי הליבוך". אם גילתה כתם שאינה בטוחה בטיבו, עליה להיוועץ ברב המוסמך לפסוק על מהות הכתם (ינאי ורפורט, 2001).¹ בתום פרק זמן זה האישה מונחית לשטוף את עצמה בקפדנות ולטבול במקווה בנוכחות אישה נוספת, "בלנית". לאחר הטבילה האישה מוגדרת טהורה ומותר לזוג לקיים מגע מיני.

מחקרים על הפרשנויות ומנהגי הנידה בתרבות היהודית התמקדו באיסורי הטאבו ובמשמעותם להדרת הנשים (Meacham, 1999). ההלכות והפסיקות בנושאי נידה התוו התנהגויות נורמטיביות, הציבו גבולות חברתיים, הגדירו היררכיות מעמדיות ויצרו "ממשמעים מוסמכים": רבנים ובלניות (סיקורל וסילמן, 2017).

בקהילות שונות נשים ערערו על הלכות נידה (באמירה מפורשת, במעשה או במחדל) ולא אפשרו לרבנים ולפוסקים להכריע (ששר, 2007; Fonrobert, 1999, pp. 61-69). הן עשו שימוש בהלכות נידה על פי צורכיהן, ולפרקים אף בחרו בחומרות כפתרונות למצוקות ו/או העדפות פריוניות.² התמורות בפרשנויות ובפרקטיקות של מנהגי הנידה תאמו לשינויים במיקומן החברתי של נשים, במעמדן ובכוחן הן במרחב הציבורי הן בזה הפרטי (ששר, 2007).³ המחקר שלפנינו בוחן את השיח ברשתות חברתיות בהלכות נידה וטבילה כביטוי לקידום מסרים פוליטיים חברתיים הנוגעים לפמיניזם הדתי ועיצובו על ידי נשים.

פמיניזם דתי ורעיונות של גוף ונפש

הגישה הפמיניסטית רואה במשטור הגוף חלק מהכוח המופעל על נשים וגברים. מרי דאגלס (2004), למשל, טענה כי גבולות הגוף מקבילים סימבולית לגבולות החברה. לכן תרבויות רבות עוסקות בפתחי הגוף ובמנהגים שמטרתם לשמור על הפתחים מזיהום נכנס או יוצא. כך, לטענתה, האיום שחשים גברים מהפרשות הגוף הנשי בתקופת הווסת ומקרבה גופנית לנשים הוא עדות ליחסי הכוח המגדריים. בשנות השמונים, בעקבות תהליכי שינוי בציונות הדתית, גבר משטור הגוף הנשי. לדרישות אלה היו השפעות בפועל על תהליכים של הפרדה מגדרית והקפדה על קוד לבוש נשי. יקיר אנגלנדר ואבי שגיא (2013) טוענים כי הדיון ההלכתי בגוף מסמן את תהליך ההתרחקות מתפיסת העולם הציונית המודרנית ויצירת גבולות של מובלעת תרבותית. בשנים האחרונות עובר תהליך זה היחלשות והסלמה בו זמנית (מידי מבצעים שונים כמובן), מה שהביא ל"התפוצצות שיחנית" סביב הגוף בציבור הדתי.

משטור הגוף מתקשר גם לחשיבה על דיכוטומיית גוף נפש. מרחב הדיון על הגוף, הנפש והמיניות מורכב ממסורות שונות ומייצר מרחב סמלי היברידי. החלוקה הדיכוטומית בין גוף לנפש במחשבה היהודית הופיעה בזמנו של ר' עקיבא וקשורה בנסיבות ההיסטוריות של מרד בר־כוכבא. ניגוד זה, ששורשיו במסורות היוונית והנוצרית, היה הבסיס להאדרת המרכיב הנפשי ורחני על פני המרכיב הגופני חומרי (רובין, 1997). כיום משתנה התפיסה הניגודית הזאת ומפנה את מקומה לגישה שהגוף בה מרכזי ונוכח במרחב הציבורי (קאופמן, 1999) והאדם הוא יצור שהווייתו גופנית (אנגלרד ושגיא, 2013). מגמות אלה מקבלות ביטוי בתפיסות חסידיות ובזרמים דתיים שמושפעים מהעידן החדש. כתולדה מתפיסות אלה הופכות פרקטיקות גופניות כמו יוגה ומדיטציה לחלק מהחוויה הדתית (הררי, 2017; פיקאר, תש"ז).

שינוי נוסף מתרחש במאפייני הדיון ההלכתי. אנגלרד ושגיא (2013) טוענים כי כיום השיח ההלכתי הציוני דתי על מיניות מאופיין בשיח פסיכולוגי מוסרני (אותו הם מכנים "פאסטורי" – מלשון הכומר המוודה, הפאסטור), בניגוד למרכיב הדיון הפורמלי שמאפיין את הדיון ההלכתי ככלל. הוספת הממד הפאסטורי לדיון ההלכתי על מיניות מרחיב את

הנושא ומבליט אותו בהשוואה לסוגיות הלכתיות אחרות. נוסף על כך החוקרים טוענים כי פוסקי ההלכה בציונות הדתית העוסקים בסוגיות שנוגעות לנשים, יצרו דיסוננס בין הנשים צרכניות ההלכה להלכה עצמה. נקודות המבט השונות מחלחלות גם לשיח העכשווי של נשים דתיות.

רשתות חברתיות וסייבר-פמיניזם

הרשתות החברתיות התפתחו במקביל להופעתן של תנועות חברתיות גלובליות מראשית המאה העשרים ואחת. חוקרים (למשל Castelles, 2015) הציגו את דפוסי השימוש של פעילים ברשתות החברתיות כחלק מתנועות המחאה הגדולות של המאה. תנועות אלה הובילו מאבקים כלכליים, סביבתיים, מגדריים ואתניים, שחלקם התפתחו למחאות מקומיות וגלובליות רבות משתתפים, דוגמת מחאות האביב הערבי ומקבילותיה בעולם. מחאות אלה השתמשו בכלים מקוונים (כמו עצומות ותרומות) ואפשרו לאנשים להיות פעילים בלי לעזוב את הנוחות והבטיחות של המחשבים האישיים (Stephan, 2013). אחת האוכלוסיות שהרוויחה במיוחד מהאפשרות לפעילות מתוך המרחב הביתי היו הנשים, אשר מחאותיהן המגדריות המקוונות זכו לשם כולל: סייבר-פמיניזם. מונח זה מתייחס למערכת של תיאוריות ופרקטיקות בתרבות המגדרית והדיגיטלית (Milford, 2015).

רעיון הסייבר-פמיניזם, שהתפתח בשנות השמונים ותחילת התשעים של המאה הקודמת (Rosser, 2005), כולל מגמות שונות בשימוש ברשתות החברתיות של נשים. בתחילת התפתחות הרשתות תיאר המונח את ההשתלבות האיטית (באופן יחסי) של נשים במרחב המקוון. עם השנים הוא התרחב וכלל מאבקים נשיים להשתלבות בתחום ולניכוס היכולות הגלומות ברשת לביטוי זהויות נשיות ייחודיות (Milford, 2015). במחקרים הדגישו את תרומת הטכנולוגיה לצרכים נשיים, דוגמת היכולת לאקטיביזם מקוון (אקטיביזם שבא לידי ביטוי בכתיבה ברשתות חברתיות) תוך כדי שימור ההגנה הביתית (Milford, 2015; Stephan, 2001; Mojab, 2013). מחקרים אחרים הדגישו את האלימות ואת השליטה הגברית ברשתות החברתיות ואת הסכנות הכרוכות בהן במיוחד לנשים. אפשר לראות מגמה זו כחלק מהפמיניזם האקטיביסטי של הגל הרביעי – פמיניזם דיגיטלי של מחאה ומאבק. הפעילות המקוונת שינתה את האקטיביזם שמחוץ לרשת, שהדוגמה הבולטת שלה היא תנועת "מי טו". מתן אהרוני (2020) תזהה מהי מידת ההשפעה של השיח הפמיניסטי ברשתות החברתיות ובחן במחקרו את הקבוצה הסייבר-פמיניסטית הישראלית ("אחת מתוך אחת"), ואת ההשלכות של תביעה מקוונת נשית לשינוי. במקביל הועלו שאלות על תרומת המרחב המקוון לאינטרסים של נשים תוך כדי התייחסות לקבוצות נשים שונות ולקולות שונים של נשים. תהליך זה כלל אתגור הנורמות המגדריות, והתנגדות לפטריארכיה ולציפיות הטרונומטיביות לביצועים מגדריים מקוונים ולנונקונפורמיות נשית (Milford, 2015).

בין השתייכות לקהילה הדתית להשתייכות לקהילה הפמיניסטית: עמדות כלפי דת, פמיניזם ואקטיביזם חברתי

מרבית המשתתפות בקבוצות הרשת הנידונות במאמר זה הן דתיות ובעיקר דתיות לאומיות (ארצי-סרור, 2018), ונחשפו לפמיניזם הדתי (לב-און ונריה בן-שחר, 2009; ליאון, 2014; שוורץ ובאומל-שוורץ, 2012). הפמיניזם הדתי כולל פרשנויות לטקסטים מסורתיים, פרקטיקות דתיות והעלאת שיח על שוויון נשי לסדר היום הדתי (קהת, 2008). נשים החלו להיכנס לעולם הלימוד התורני (אלאור, 2006; ינאי-ונטורה, 2014) ולקבל על עצמן מצוות ש"הזמן גרמן".⁴ השילוב של צבירת ידע הלכתי עם שינויים בפרקטיקות הביא גם לקולות מחאה שהתמקדו בהיעדר ידע נשי על הנידה ולהשתקת השיח בנושא (רודריגז-גרסייה, 2015). מחאות אלה התעצמו עם התפתחות המסגרת הייחודית של קבוצות דיון בפייסבוק.

הקהילות הדתיות והפמיניסטיות הן קהילות וולונטריות. מידת המחויבות כלפיהן והשפעתן על חיי המעשה יכולה להשתנות במהלך החיים. גלית ינאי-ונטורה (2014) טענה שאפשר להעריך שהשתייכות או התייחסות לשתי הקבוצות יחד מובילה לדיסוננס קוגניטיבי שהוא תולדה של בניית זהות במערכות סימבוליות מורכבות שאינן מתיישבות בקלות ופעמים נתפסות כסותרות. בפועל היא מתארת תהליך היברידי של שילוב בין סמלים למעשים המבטאים מחשבה דתית ופמיניסטית. לאור תפיסתו של דוד לנדס (2012) את תפקיד הספקנות ביצירת מחויבותו של המאמין למצוות, אפשר לטעון שלנשים דתיות ופמיניסטיות חלק משמעותי מההחלטה להישאר בקהילה הדתית הוא תולדה של הערכת האישה את יכולתה לחולל שינוי (לשוויון מגדרי).

פעילות דתית מקוונת

הקבוצות הסייבר-פמיניסטיות הנדונות במאמר זה מתייחסות לדת. בתחילת שנות השמונים התפתחו אתרים וקבוצות דיון מקוונות העוסקים באמונות דתיות (Campbell, 2006),⁵ ובאמצע שנות התשעים החל מחקר הפרקטיקות הדתיות באינטרנט, אשר התפתח לזיהוי מאפייני קהילות דתיות מקוונות ולדיון בקשרים בין הקהילות הללו למקבילותיהן שמחוץ לרשת (Campbell & Vitullo, 2016).⁶

הפעילות הדתית ברשת הביאה לחשש של מנהיגים דתיים מפגיעה במחויבות של המאמינים לדת (שם). מחקרים הראו כי ברוב המקרים הפעילות הדתית ברשת לא רק אינה פוגעת בקהילות או באמונה הדתית בחיים שמחוץ לרשת, אלא אף תומכת בה (אוקון, 2015, 2016; ברזילי, נהון וברזילי, 2005; 2005; Barker, 2005). מעורבות המרשתת בדת מאפשרת למאמינים להתמודד עם קשיים שונים: ריחוק גיאוגרפי מהקהילה הדתית (אוקון, 2015), קיום מפגשי אונליין עם בעלי תחומי עניין דתיים דומים (Campbell, 2006), חיזוק האמונה והשתייכות (אוקון, 2015, עמ' 8), קיום וירטואלי של מפגשים

דתיים (אוקון, 2016) וחשיפה למאמינים חדשים (ברזילי, נהון וברזילי, 2005; Campbell & Vitullo, 2016)⁷.

סוגיה נוספת שהעלו המחקרים היא יכולתה של רשת האינטרנט להשפיע על מבני הכוח והסמכות הדתית. יכולת זו נובעת מהפוטנציאל שלה לשמש כמקור למידע דתי חלופי לזה של הסמכות הדתית (Barker, 2005), לחשוף את המאמינים לאמונות דתיות אלטרנטיביות (אוקון, 2015; נריה בן שחר ולב-און, 2013), ל"זיהום רוחני" (Campbell and Golan, 2011), לפיתוח דרכי חשיבה חדשות של המאמינים (Mcclure, 2017), להעצמת מעמדם של אנשים בעלי יכולות טכניות ולהסמכה מהירה יחסית של אנשים ל"מומחים" (אוקון, 2015; Campbell and Golan, 2011; Campbell, 2006).

בישראל התמקדו המחקרים בעיקר בכניסת האינטרנט לקהילות חרדיות, בתגובותיהם החשדניות של המנהיגים הדתיים ובתיאור הפעולות שתרמו להשרשת הרשת בקהילה למרות האיסורים של פוסקי ההלכה (Campbell, 2011).⁸ חוקרים רבים קשרו את התקבלות הרשת בקהילות חרדיות לפעילות של נשים חרדיות ברשת (ברזילי, נהון וברזילי, 2005; לב און ונריה בן שחר, 2009; נריה בן שחר ולב און, 2013; צרפתי, 2018; Baumel-Schwartz, 2009, 2013). ואכן, במובנים רבים האינטרנט, שבתחילת הדרך משך יותר גברים מנשים, הפך עם השנים מוקד משיכה לנשים דתיות (Baumel-Schwartz, 2009). ההסברים שהוצעו לתופעה זו הדגישו את האפשרות להשיע ברשת את הקול הנשי במרחב בטוח, גם באופן אנונימי. רבקה נריה בן שחר (2021) עסקה בתפיסת הנשים החרדיות את מקומו של האינטרנט בחברה החרדית ובחייהן האישיים. היא מצאה כי הנשים משתמשות בשפה רוויה בכיטויים הלקוחים מהשפה ההלכתית או מטקסטים יהודיים מסורתיים. גורם משיכה נוסף של הרשת הוא היכולת להציג עמדות מיעוט לקהל של זרות מרוחקות בעלות דעות דומות. הכתיבה ברשת מסייעת להתמודדות עם מצוקה והדרה משום היותה פלטפורמה לשיח אלטרנטיבי ומשום יכולתה לגייס מאגר גדול יותר של אנשים למחאה (צרפתי, 2018). מכאן שמוקדי שיח של נשים דתיות ברשת תורמים הן לעיצוב ה"עצמי" הנשי הן לשינוי צורת העולם הדתי הקהילתי ואופיו (Baumel-Schwartz, 2009). יכולות אלה משמעותיות יותר ככל שהאישה חיה בקהילה ארוקה יותר (שם; ברזילי, נהון וברזילי, 2005).

המרחב המקוון מוביל לתעוזה נשית. הנשים שואלות ומשיבות ברשת יותר מאשר מחוץ לה. לדוגמה מיכאל פיטקובסקי (Pitkowsky, 2011) השווה בין פניות נשיות לשאלות רב בעבר ובין שאלות רב ברשת וטען שהאינטרנט אפשר לנשים גישה ישירה ולא מצטנעת לסמכות רבנית. היכולת הזאת הביאה לשאלות בנושאים נשיים שעד כה הושתקו, בעיקר כאלה הקשורות לגוף האישה ולתחומים קשורים לו כאינטימיות, צניעות, פוריות (והגבלתה) ומיניות.

המחקר אינו מתמקד בקבוצה חרדית אלא בשילוב הטרוגני של נשים ברמות דתיות שונות שמוקד הדיון שלהן הוא הלכות ובהן מצוות נשים. אורלי לובין (1993) טענה

כי כתיבה וקריאה נשית של טקסטים היא חלק מן הפעולה הפמיניסטית הביקורתית. בקבוצות המקוונות השיח יוצר שינוי שבו מושא הדיון הופך לאקטיבי. ברצוננו לבחון את הממד הפוליטי-סובייקטיבי של הנשים ואת גבולות השיח.

מתודולוגיה

המאמר מתבסס על ניתוח פוסטים שנדלו מכמה קבוצות פייסבוק בין השנים 2017-2019,⁹ נוסף על דיונים ברשת שהתקיימו בשנת 2021 סביב סגירת אחת הקבוצות המרכזיות – "הפדל" חושיות" (פמיניסטיות דתיות ללא חוש הומור). אפשר לייחס את עושר השיח ברשת לכמה מרכיבים: ההבדל בין שיחה פנים אל פנים ובין כתיבה אינטרנטית, שכאמור מציגה את האשליה של כתיבה לאנשים דומים, וכן הגיוון בגילאי הכותבות ברשת. נמנו עימן נשים שהציגו עצמן כרווקות, נשואות טריות, נשים הטובלות כבר שנים רבות ונשים שעברו את גיל הפריזן.¹⁰

למרות הדומיננטיות של נשים מהציונות הדתית בקבוצות פייסבוק אלה (ארצי טרור, הקבוצות פונות למגוון רחב של נשים שראויות עצמן כפמיניסטיות ודתיות. הפופולריות של הקבוצות (הרצוג ושרר, 2015),¹¹ והפעילות הענפה שלהן, מושכות קוראות בטווח רחב של פרקטיקות דתיות. יש קבוצות שפונות לנשים שמקפידות יותר על ההלכה, ויש כאלה שמשלכות גם נשים שנמצאות ברמות שונות של ידע הלכתי (הרצוג ושרר, 2015). עם זאת, בשיטת המחקר הנוכחית אין לנו דרך או שאיפה לדרג את רמת הדתיות של הנשים. עצם הצטרפותן לקבוצות והעניין שהן מגלות בנידה משייכת אותן לקבוצה הנחקרת. קבוצות הפייסבוק נוטות לקבל, לשמוע ולהשיב למגוון הנשים. הן דנות בכל נושא שעשוי להעסיק נשים דתיות, כולל פוליטיקה, תרבות, מגדר, הורות, סרבנות גט, קריאת מגילה, לימוד נשי וכמובן נידה ומקווה.

המיקוד של המחקר הזה בזירה המקוונת הביא אותנו לבחור בניתוח באמצעות "אתנוגרפיה מקוונת מבוססת שיח" (Androutsopoulos, 2008). שיטה זו משלבת תצפיות עם פעולות מקוונות וראיונות עם שחקנים ברשת, ובוחנת את פעילותם של פרטים ברשת ככלי לביסוס קשרים ולהבניית זהות. במקביל ניתחנו כתיבה של נשים דתיות בקבוצות המקוונות וראיינו נשים שקוראות, כותבות ומנהלות בקבוצות אלה. הניתוח מתבסס על התייחסות לפוסטים ולתגובות ברשת הפייסבוק כטקסט תרבותי. לפי גישה זו אפשר ללמוד מהכתיבה ברשת הן על נושאים שמטרידים את הנשים הפרטיות הן על שיקופן ועיצובן של נורמות קהילתיות ושל אידיאולוגיה תרבותית (מרציאנו, 2009; להב-רז, 2017).

מחקר המתבסס על הכתיבה ברשת מעלה שתי סוגיות ייחודיות. ראשית, באשר למידת האותנטיות ומהימנות המידע. הספרות המתודולוגית והמחקרית דנות במהימנות הידע המיוצר בזירה המקוונת, המאפשרת לשמור על אנונימיות המשתמש. במקרה הנוכחי נראה שחלק מהכותבות, שכאמור מזדהות בשמות ותמונות, מכירות זו את זו מחוץ

לרשת ולכן השיח בינן משמש לווידוא אמיתות המידע שכותבות אחרות. לעובדה זו מצטרפים מחקרים המלמדים על ההצגה העצמית הריאלית בפייסבוק (Wee and Lee, 2017), וכן שיחות שערכנו עם כשלושים נשים (במחקר זה ובמחקר קודם) על כתיבה בקבוצות מקוונות על נידה. מהשוואה בין הריאיונות למידע ברשת למדנו שאמירות רבות הועלו בשני המרחבים. לפיכך בחרנו להתייחס לכתיבה ברשת כאל נרטיבים המשקפים אמיתות המרכיבות את זהותו של הפרט.

סוגיה נוספת היא שאלת ההסכמה מדעת. קיים ויכוח בספרות בשאלת האתיקה שבחקירת קהילות מקוונות. בחרנו בשילוב שתי דרכים כדי לשמור על פרטיות הכותבות. ראשית, כמקובל במחקר, שימוש בשמות בדויים. שנית, בעקבות יהודית באומל-שוורץ (Baumel-Schwartz, 2009) ושיחות עם כותבות החברות בקבוצות, אין במאמר ציטוטים מדויקים מהדיונים בקבוצות. אנחנו מתייחסות לשרשורים בקבוצות, אבל איננו מצטטות מהם (אף שהציטוטים המדויקים נמצאים בדינו), כי מטרת המאמר אינה לתעד את הכתיבה בקבוצות אלא לציין את התופעות התרבותיות שהן מבטאות בקבוצות סגורות. דברים שנכתבו באתרים פתוחים (דוגמת מאמרים עיתונאיים שפורסמו בכימות ציבוריות, המציגים מסרים דומים אלה שהוצגו בקבוצות) מובאים כציטוטים ישירים.

ממצאים

מתחילת פעולתן של הקבוצות הנשיות הדתיות ברשת בשנת 2015 (ארצי סרור, 2018), הוצגו בהן מנהגי הנידה כסוגיה משמעותית שנשים רוצות להביע לגביה דעה וליצור בה שינוי. בדומה לדיונים שהציגו נשים דתיות לאומיות (סיקורל וסילמן, 2017), גם ברשת התקיימו דיונים שעסקו בצורך להסוות את ההגעה למקווה, יחס הבלניות, שאלת תפקיד הגבר בהתייחסויות להלכות נידה וטבילה. עם חלוף הזמן השתנו מוקדי השיח בקבוצות ועלו נושאים שמאתגרים את המחשבה ההלכתית הפורמלית כמו: הפסק טהרה,¹² טבילה דאורייתא¹³ עקרות הלכתית¹⁴ וטבילת רווקות.

התביעות הנשיות התבססו על דרישה שקולן יישמע כחלק מתהליך הפסיקה וההכרה בידע שלהן ובבעלות על גופן, ועל רצון לקבל מידע שיאפשר להן להחליט בנוגע למצווה ולא להטיף להן מוסר. לדוגמה, נירית הציגה תשובה יוצאת דופן של רב, התואמת את הדרישות שהועלו בקבוצה: "רוצה לציין לטובה תשובה שנתן הרב. תשובה עניינית ללא הטפה או התנשאות, מתוך כבוד לשואלת. תשובה שאין בה ניסיון לחנך, לזלזל בנשים או לרמוז שהשואלת פונה מתוך רצון שלא להקפיד. תשובה הרואה את האישה כאדם הראוי לכבוד, כאדם מאמין שרוצה לקיים מצוות, שלא מתבססת על סיפורים על 'אמותינו הקדושות'".¹⁵

לעיתים מגיבות הנשים לסיפורי הפסיקות שקיבלו בעבר בהפניות לרב, בעיקר "ענק ורחום לב", לקבלת פסיקה שקשובה לצורכיהן.

להלן נציג שלושה מאפיינים של השיח הנשי בקבוצות: שינוי היחס ההיררכי לרבנים, קבלת סמכותן של הרבניות ויועצות ההלכה וכבוד לחוויית הגוף הנשית.

שינוי היחס ההיררכי לרבנים

אחת הסוגיות הראשונות שהעלו נשים ברשתות החברתיות הייתה התנגדות לתלות בבעלי הסמכות הממסדית הדתית הגברית (רבנים),¹⁶ או כפי שהסבירה תחיה: "העובדה שגברים מחליטים עלינו". תלות זו מוצגת בקבוצות כנובעת משמירת הידע ההלכתי (דוגמת פירוש כתמים שמקורם בהפרשות וגינליות) בידי רבנים ומניעתו מנשים. הכותבות התריסו נגד הסמכות הגברית והציגו אותה כמהלך גברי כוחני שנועד לשמר את השליטה האליטיסטית בידע ההלכתי. נעמה למשל כתבה: "או שהם רק רוצים להשאיר את הכוח אצלם או שאנחנו לא חשובות בעינם". מחאה נשית זו מתעצמת לאור העובדה שנשים נדרשות לקבל את הידע הרבני במפגש מביך בין אינטימיות גופן לרב הסמכותי, מפגש שנשים העלו לגביו חשש שהוא עלול להוביל לנטישת הממסד הרבני ולהחלטות שתקבלנה נשים בעצמן ועל עצמן.

היבט נוסף שהוצג כבעייתי בקבוצות היה יחסם של הפוסקים לנשים. תמרה כתבה: "אני לא אוהבת את השאיפה הרבנית ללמד נשים שהן לא מבינות, ורק גבר, שמעולם לא הייתה לו וסת, מבין בתופעות הגופניות. זה פשוט שימור של כוח גברי". רחלי כתבה: "להלכה יש פתרונות. הממסד מתעקש לשמור אותם סודיים ולחלוק רק בתוכו וכך נפגעות נשים רבות שלא הגיעו לידע הזה". הסמכות הגברית נתפסת כמתעלמת לא רק מהיכולת הנשית לצבור ידע הלכתי, אלא גם מהידע החווייתי שלהן בנוגע לגופן ולניהול הפרשותיהן. על פי התפיסה האלטרנטיבית המוצגת בקבוצות, תוכנות של אישה באשר לתחושות גופה ומהות הדימום הן חשובות וצריכות להיות שיקול כמו תוכנות של רב על צבע הכתמים.

נשים דרשו גם לפרסם ברשת פסיקות אישיות וכך ליצור מאגר של אפשרויות הלכתיות פוטנציאליות שיאפשרו לכל אישה לבחור את הפתרון לבעיות שעמן היא מתמודדת. מאגר כזה יעלה פתרונות לצד שאלות שלא כל הנשים ידעו שמותר לשאול. לדוגמה, נשים פרסמו את האפשרות ההלכתית לטבול עם איפור קבוע, לק ג'ל, עגילים וכדומה, לעיתים מלוות בתמונות (של שיער/ציפורניים), וכן העלו לרשת פסיקות שקיבלו מרבניות/רבנים, או שפורסמו, ובהן הנחיות ברורות: מה אוסר טבילה, מה לא מהווה חציצה, ובאילו מצבים יש לפנות לרב לעיון ופסיקה. נשים הביעו מורת רוח מהיעדר הגמישות של הפרקטיקה ההלכתית ומהצורך להיחשף לפני הרב. חן ארצי סרור (2018): 210) ציטטה את אבישג עמית-שפירא:

קשה לי עם העובדה שהיתרים הם פרטניים וניתנים בסתר. הרי בכל תחום – כשרות, שבת, סוכה, או תפילה – ניתנים לאדם קווים מנחים שלפיהם הוא יכול לקבוע האם להקל על עצמו או האם להחמיר. אדם לא צריך לצלצל לרב ולתאר לו עד כמה קשה

לו בסוכה בשביל שיפסקו לו לא לישון בה. יש פסיקה גלויה שאומרת שהמצטער לא ישן בסוכה. למה בכל תחום הלכתי המקרים יוצאי הדופן גלויים, וכך גם דרכי ההתמודדות, ואילו כזוה מגיע לטהרה, זוג צריך הרבה אומץ ומודעות כדי ללכת ולבקש פתרון מקל, ולהכניס את הרב או אשת ההלכה לחדר המיטות או לקשיים הנפשיים או הרפואיים?

הגדרת סמכותן של המומחיות: הרבנית, יועצת ההלכה והבלנית

השאיפה הנשית לערער על ההיררכיה שבין הרב כבעל הידע ובין הנשים כצרכניות שלו, יחד עם רכישת השכלה רבנית לנשים, הביאו להתפתחות של מומחיות נשית בהלכה. הלימוד הנשי של ההלכה מתפתח לאיטו בעשורים האחרונים אולם עד לאחרונה סירבו בעלות הידע לקבל על עצמן תואר מומחית אף שבפועל הן משמשות כפוסקות הלכה לפונות אליהן. כך למשל אמרה הרבנית מלכה פיוטרקובסקי בריאיון באתר **בחדרי חדרים** ב־19 בספטמבר 2014: "הזילות של התואר 'רב' מקוממת. אי אפשר לכנות אותי בתואר מקביל לרב. זו לא צניעות יתרה, זו האמת. לא קיבלתי הסמכה לרבנות. 'רב' זה ענק. ענק בתורה ובחיים. רב זה מלאך השם צבאות. זה לא אני. אני אשת הלכה. אני עוסקת בהלכה כדי לתת מענה למצוקות אנושיות".

הכתיבה ברשתות החברתיות עוררה דרישה שבעלות הידע ההלכתי (ה"מומחיות") תכרנה במומחיותן ותשמשנה סמכות הלכתית עבור הנשים (ארצי סרור, 2018). נשים הוצבו במקום שעד כה היה שמור לגברים בלבד כ"יודעות" וכמי שבאים להתייעץ עימן (למשל המודל של "משיבות נפש" או של מדרשת נשמת). חלק מהנשים ברשתות החברתיות מקבלות את סמכויותיהן של הרבניות ויועצות ההלכה ואילו נשים אחרות נוטות לייצר שיח שוויוני שמכיר ביכולתה של כל אישה ובאחריותה למצוא את דרכה בהוראות ההלכה. גישה זו הביאה לשיח לא היררכי בין "מומחיות" (רבניות או פוסקות טהרה) ובין נשים בגילים שונים וברמות שונות של מודעות, להקפדה דתית ולידע (שם). כפועל יוצא נוצר שיח שוויוני בקבוצות התואם את החשיבה הפמיניסטית, והוא חלק מסוד קסמן. רעיון זה עולה גם מדבריה של אילה פלק, ממנהלות הקבוצה "פמיניסטיות הלכתיות" (שם, עמ' 45):

אפשר לומר שהרשתות החברתיות הפכו למקור ידע משמעותי שמאפשר לכל אדם להיחשף לתפיסות עולם שונות, למומחים ולמומחיות, וללימוד ממש לעומק על כ"כ הרבה תחומים רק דרך דיאלוג [...] העובדה שכל אחת יכולה להגיב, גם פרופסורית וגם נערה בת 16, היא ברכה. וזה קורה בקבוצה כל הזמן, ולא פעם קורה שהנערה לא תשים לב שהיא מתכתבת עם פרופסור – ולהפך. וגם כשאני יודעת בדיוק מי האושיות שנחשפות לדיונים הללו, אני גם זוכרת שהשתתפות בדיון לצד פרופסוריות מכניסה בי ענווה, אבל גם לא מונעת בעדי להתווכח ולהציף את החוויות שלי, ולתת עוד נקודת מבט.

מחיקת ההיררכיות יצרה בקבוצות הנשיות מערך ייחודי המתבסס על הפניית שאלות ל"חוכמת ההמונים" (או "חוכמת ההמונות" כפי שהיא מכונה בקבוצות) ולא דווקא על פנייה אישית למשיבה ספציפית. התשובות של נשים שונות – מומחיות או הדיוטות, ונשים מזרמים דתיים שונים – זוכות ליחס מכבד ודומה. הפניות נשענות על כבוד לחוויה, להבנה ולהחלטה האישית על דרך לקיום המצווה של כל אחת מהטובלות. כך למשל הגיבה חן לאור, שהציעה ראייה הלכתית: "יש חשיבות למבט הפמיניסטי החדש אבל אני שמחה לשמוע גם את הקול שלך שמלמד על היכולת לקיים שיח הלכתי. חשוב שישמע פה מגוון של קולות".

אל מול הדרישה הנשית להרחיב את סמכותן של הרבניות ויועצות ההלכה ביחס לבלניות, הנתפסות כמוציאות לפועל של המסר הרבני, עולה מגמה הפוכה: דרישה להעביר את האחריות ההלכתית (ומכאן את השליטה בטבילה) מידי הבלנית לאישה הפרטית. הכותבות דורשות אפשרות לטבילה ללא נוכחות הבלנית. מאור הדגישה את הידע והחוויה שלה: "אני מצטערת שלא אמרתי לה: אני מכירה את הטבילה שלי, אני יודעת איך אני מרגישה ומה אני צריכה לעשות במים, ואיך צריך או לא צריך לבדוק אותי". וקרן כתבה על בלנית: "היא התנהגה כאילו זו המצווה שלה, כאילו אין מקום למחשבות ולאחריות של הטובלת".

בכתבה באתר *nrg* כתבה יטבת פייראזון וייל (2017): "ההפרדה ביני לבין מהות הטבילה בנוכחות הגוף הזר שמפקח עלי, שממאיס, דיכאה אותי ומנעה ממני שוב ושוב להשתמש במקווה היפה שנמצא ברחוב הסמוך לביתי. הלכות הטהרה מחייבות לתת אמון באישה הטובלת. כל הפרקטיקות נעשות בסתרים, זו רק אני שיודעת אם נטהרתי, מתי עשיתי זאת ואם הקפדתי על הכללים. שום תחקור או מעקב חיצוני לא יעזור [...] תסמכו עלינו שאנחנו יודעות".

הדרישה לכבד את ההחלטה, את החוויה ואת התובנה הנשית חברת לאקטיביזם שצמח מהקבוצות והגיע עד לתביעה בבית משפט לאפשר טבילה במקווה ללא בדיקה ואף ללא נוכחות בלנית.¹⁷ האפשרות לטבילה ללא נוכחות בלנית הציגה גישה "משטיחת" היררכיות, המיושמת גם ביחס לקבלת סמכות פוסקי הלכה. גישה זו באה לידי ביטוי גם בשאיפה הכנה להימנע מביקורת או משלילה של דברי הדוברות האחרות. בשנות קיומן של הקבוצות נעלמו ביקורות על תגובות שנראו "לא מספיק הלכתיות" והוחלפו בתפיסה "שכל אחת תעשה מה שהיא מרגישה, זה עניין פרטי של כל אחת לעצמה". כל סוגיה יכולה לעלות וראויה לדיון מכבד.

ביטוי בולט לדרישה להתאים את ההלכה לגוף הנשי ולצרכים הנשיים עלה ברעיון של טבילה דאורייתא.

להחזיר טהרה ליושנה: טבילה דאורייתא

הדינמיקה ברשת מעניקה לנשים לגיטימציה הולכת וגוברת לפרש את ההלכה באופן עצמאי, אף כשהפירוש לא תמיד עומד בהלכה הפורמלית. פרשנות זו מבוססת על ההנחה שההלכה חייבת להיות מותאמת לצורכי הנשים. ב־2011 פרסם ד"ר רוזנק את הספר **להחזיר טהרה ליושנה** ובו המליץ לבטל את החומרה. הספר נחשב פורץ גדר, ועם הפיכתו לטקסט מדובר ברשתות החברתיות התרחבה השפעתו.

לאחר חורבן הבית התרחבו הלכות נידה וההרחקות הקשורות בהן, וזמן הטבילה נקבע לשבעה ימים לאחר תום הדימום הווסתי. חומרות אלה נקשרו בשמו של ר' זירא,¹⁸ אשר העיד בגמרא כי נשות ישראל קיבלו על עצמן להחמיר בכל מקרה של דימום ממקור רחמי.¹⁹ חומרות אלה מקשות במיוחד על נשים אשר הביוץ שלהן חל בימי הליבון, מה שמקשה על כניסה להיריון (מכיוון שבעת זו עדין חלים עליהן דיני ההרחקה). לאורך השנים התמודדו פוסקי ההלכה בסוגיה זו עם הנשים בפרטיות. בעשורים האחרונים נוטים רבנים להמליץ על נטילת הורמונים המסדירים את נושא הביוץ המוקדם.

כתגובה להמלצת הרבנים התפתחה דרישה נשית לבטל את חומרת ר' זירא ולחזור להלכה הקדומה משני טעמים. ראשית, חלק מהנשים סבורות שההלכה שפוגעת באפשרות להרות אינה סבירה מנקודת המבט של כוונת התורה ולכן יש להתיר, לפחות לנשים אלה, את ההחמרה המאוחרת. שנית, נשים דוחות פתרונות הכרוכים במניפולציות על גופן מתוך תפיסה פמיניסטית הרואה הן במסד הרפואי הן במסד הרבני כוח גברי שמתייחס לגוף האישה מתוך רצון לשלוט על הגוף כאובייקט ולא להקשיב לצרכיו כסובייקט. נשים מחו נגד העדפות של רבנים להפנות נשים לקבלת הורמונים, שלתפיסתן זו פלישה מזיקה לגופן, ולא לפתרונות הלכתיים שיובילו לקיצור הימים האסורים במגע. שיח זה מתרחב לדימונים במיניות, בפוריות ובהלכה, המתבססים על סיפורים אישיים או על הצגה של פסיקה הלכתית. כך למשל הנשים מציגות חוויות אישיות עם פתרונות רפואיים: "אני סבלתי מגלולות מסוג סרזט", או "אני נהנית מאמצעי מניעה ללא הורמונים", "אני משתמשת בהתקן ולא היו לי דימומים". אמירות כאלה מעבירות את הדיון מהרובד הגברי, הרפואי או ההלכתי, לזה הנשי, המתמקד בחוויה אישית של הגוף ובהנאה ממנו. כאן נכללת כתיבה ברשתות החברתיות על הצורך לצמצם את הימים שבהם נאסר על בני הזוג מגע אינטימי מתוך תפיסה שתקופות ארוכות של ריחוק יוצרות מתח בין בני הזוג ושוללות את הצורך במגע. שירה כתבה באתר שו"ת:

כאישה, שמקבלת ווסת באופן קבוע, אני לא מרגישה שההלכה מבינה אותנו הנשים. למדתי רבות על הנושא. הייתי בשיעורים, בסדנאות, שיחות עם רבניות ומדריכות. אף גבר, ואף רב וגם לא חז"ל שקבעו את ההלכות האלה, לא יבינו את התסכול של האישה לקבל וסת, שזה דבר בפני עצמו שהוא לא קל ולא נעים בכלל. ואז אחרי כמה ימים נגמר לה הווסת, והיא עשתה בדיקה ויודעת שהיא נקיה ב־100% אבל לא. היא לא יכולה ללכת למקווה עכשיו. היא צריכה עכשיו לבדוק את עצמה בוקר

וערב במשך שבעה ימים [...] יום אחרי יום היא יודעת בוודאות שהיא נקיה אבל היא לא יכולה להתקרב לבעלה, לישון איתו ביחד או אפילו להעביר לו דברים מיד ליד. אין תסכול וקושי יותר גדולים מזה. אני לא אאמין לאף גבר שיגיד שהימים האלה לא קשים לו. שהוא יודע שאשתו נקיה אבל הוא לא יכול להתקרב אליה בכלל. לא סתם נשים מחליטות לעבור לטבילה דאורייתא. הן מבינות שהן יהיו הרבה יותר קשובות לגוף שלהן ולעצמן (מתוך: רכני בית ההוראה, "נפילות אסורות באמצע שבעה נקיים", י"ד בתשרי תשע"ח).

ניתוח בלשני של הטקסט מלמד כי ככל שהתיאור נוגע בסוגיות אינטימיות וחודרניות יותר, הדוברת מרחיקה אותו ממנה ועוברת לגוף שלישי (היא) בדברה על שמירת ימי הליבון. בהצגת הבדיקות האינטימיות היא אף עוברת לשימוש בגוף שלישי רבות (הן). יתר על כן, באמצעות שימוש חוזר בהטיות הפעלים "יודעת" ו"מבינה" היא מציגה את הנשים, היא בכללן, כיודעות ומבינות הן את ניהול הווסת והגוף (אני מקבלת וסת, בודקת), הן את ההלכה ("למדתי [...] בשיעורים, בסדנאות, שיחות עם רבניות ומדריכות") והן את רגשותיהן. הגברים, לעומתן, מוצגים כלא מבינים (את התסכול) וכמי שאינם מחוברים לרגשותיהם. לבסוף, לאור הידע והתובנות שלהן וחוסר ההבנה הגברית, היא מציגה את ההחלטה הנשית למרוד בהלכה הפורמלית. כך הדוברת מייחסת את הרוויזיה של מנהגי נידה לפער שבין הידע של הנשים להיעדרו אצל גברים.

הילה מציגה הסבר נוסף לשינויים במנהגי הנידה. לטענתה החמרה (הוספה של "שבעת הנקיים") נדרשה ממקום של גלות והסתר שבו הנשים לא ידעו להבחין בין סוגי הדימוס (נידה – זיכה). בחזרה מהגלות הנשים חוזרות ומכירות את גופן ויודעות להבחין בין דימוסים ולכן אין סיבה להחמיר. בהסבר זה, המחבר בין הגוף הפרטי לגוף החברתי, הילה משתמשת במונחי ליבה של הציונות הדתית אך מותחת ביקורת על ההשלכות – פיקוח יתר על הגוף הנשי.

משהוצג רעיון הטבילה דאורייתא הוא נתקל בהתנגדות של פוסקי ההלכה, הגברים והנשים כאחד, ושל נשים שדבקו בנקודת המבט של הממסד הרבני. בקבוצות המקוונות הקובלנות הוחלפו בסיפורים על שמירת נידה דאורייתא או במענה לשאלות טכניות לגבי שמירה זו. לדוגמה, נטע סיפרה על הקושי שלה ושל בעלה להקפיד על דיני הרחקה ולהימנע מכל מגע. היא פנתה לקבוצה בשאלה מה עדיף: לשמור טבילה דאורייתא או להקל במגע גופני שאינו מגע מיני? בשאלתה היא ציינה שהיא אינה מבקשת את העמדה ההלכתית אלא את דעותיהן של חברות הקבוצה. התגובות הטילו את האחריות על השואלת: "בחירה שלה". אין סמכות שיכולה או מוכנה לאשר את הבחירה הזאת עבורה. בריאיון התייחסה הילה לעלייה במודעות לאפשרות לטבילה דאורייתא בקבוצות הנשיות בפייסבוק. "נשים כותבות: יה, לא ידעתי, איפה אפשר לקרוא על זה? ואת רואה תנועה שאת משערת איפה היא מסתיימת. היא נכנסת לכדוק על זה. מי שנדבקה בזה לפעמים זה אל חזור, מרגע שהצבת את סימן השאלה, הצבת את הרגל בדרך, תעברי

את התהליך – עם עצמך עם חומרים שקיימים [...] ברור לי שזו מגמה, מגמה שקטה, מי שבוחרת לעשות אותה עושה את זה ממקום [...] מאוד אישי, קיומי כזה".

לכסוף, מכיוון שכאמור הפעילות בקבוצות הרשת אינה מסתכמת בדיונים וירטואליים אלא יוצרת קבוצת תמיכה שנותנת רוח גבית לשינויים נשיים, אפשר לצפות שגם במקרה של טבילה דאורייתא הכתיבה על הנושא ברשתות החברתיות עשויה להוביל לבחירות חדשות.

בדברי הנשים חוזרת ועולה הכמיהה להגדיר מחדש את מצוות הטבילה כך שתאפשר חוויה אישית משמעותית הקושרת בין הגוף הטובל לרוחניות האישה. דיון זה מתחבר לסוגיית גוף ונפש, למשל בסדנאות לנשים דתיות שרוצות להעצים את המודעות לגופן ולמחשבות ולרגשות שהגוף מעורר. כך, בעמוד הארגון "עבודה שבגוף", נכתב: "עבודה שבגוף קמה וממשיכה לצמוח במטרה להוביל שיח הוליסטי יהודי השוזר יחד עבודת גוף, נפש ורוח יהודית-ישראלית. שאיפתנו להנכיח את הגוף בשדות הרוח ואת הרוח בשדה הגוף תוך העמקה ברבדים השונים בזהותנו וטשטוש הגבולות ביניהם". ובריאיון עם רננה, אחת הנשים הגולשות באתרים, היא דיברה על חזונה לגבי יחס הנשים לגופן:

אני רוצה שכל אישה תהיה מודעת לרצונות ולמאווים של גוף נפש שלה, וגם אם היא תחליט שיש פה את ההלכה, וגם אם היא תחליט ש"אוקי ויתרתי על זה" [...] אני רוצה שאישה תגיד: "זיהיתי מה הגוף שלי רוצה וגם אם ההחלטה שלה תהיה" – "אני רואה שההלכה אומרת משהו אחר ואני עושה 180 מעלות ומוותרת על זה. זה הכי בוער בעיניי נידה" – "הכי קיומי ועם המון שנים של השתקה משטור של גוף נפש, ואולי זה בולט מאוד גם ככה כפרקטיקה".

דיון

במאמר הצגנו את השימוש בקבוצות פייסבוק ליצירת דיון הלכתי ולעידוד שינויים בפרקטיקות שקושרו בספרות עם פיקוח על גופן של נשים – הנידה. דיון סייבר-פמיניסטי זה נעשה בידי מי שהודרו מהדיון ההלכתי: נשים דתיות בישראל. מאמר זה מצטרף למחקרים העוסקים בתהליך כניסת נשים לפרקטיקות דתיות ציבוריות, דוגמת לימוד ותפילה בציבור, המתרחש אצל נשים בציונות הדתית בעשורים האחרונים. ייחודה של הקבוצה שנבחנה במאמר, מעבר לאחידה לפרקטיקה הדתית, הוא בשימוש בכלים שמציעה הרשת המקוונת לפעול לשינוי. מאמר זה בחן כמה מהשימושים הללו.

נשים מתנסחות ברשת באופן שוויוני. הנשים בקבוצות הן חברות שוות. הדיון מקבל את עמדתן של כל המשתתפות ללא הבחנה, על פי רמת הידע ההלכתי שלהן. דינמיקה זו חותרת תחת ההיררכיות המקובלות בין נשים לגברים כמו גם בין פוסקים ותלמידי חכמים להמוני העם. כך פועלות הנשים ליצירת סולידריות שבסיסה מגדרי. לפי ארצי-סרור (2018) אפיון של אחת הקבוצות ("פדל"חושיות") אפשר לקבוצה לבטא התנגדות למבנה הפטריארכלי ולהחליף את הסולידריות הסובבת את הגבר בסולידריות המתייחסת

לקבוצת השוות הנשית. הכוח שצוברות קבוצות נשים דתיות בפייסבוק ויכולתן להעלות למרחב הציבורי נושאים שהיו בבחינת טאבו, מביאים להסכת נקודת המבט מבעיה פרטית לבעיה חברתית פוליטית.

הנשים מקבלות על עצמן אחריות להכרעות שמנקודת מבטן הן הלכתיות. היכולת לבטא את התחושות הפרטיות הביאה לפיתוח והעצמת תפיסות אלטרנטיביות על מקומן וכוחן של נשים. במובן זה ממצאי המאמר נשענים על התיאוריה של דאגלס בהצביעם על הקשר שבין שינויים ביחסי הכוח המגדריים לבין שינויים בהתנהגות סימבולית הקשורה להפרשות הגוף הנשי (דאגלס, 2004).

ניצול יתרונות המרחב המקוון כולל גם את הנכחת שכיחותן הגבוהה של סטיות מהוראות ההלכה. פעילות זו נעשית באמצעות וידויים נשיים על סטיות אלה. הקוראות ברשת מכילות את הווידויים, נמנעות מהעברת ביקורת ונותנות לגיטימציה בדיעבד לבחירה האישית של כל אישה. בעוד חלק מהמגיבות משתמשות במידע הלכתי שמכוון את הדיון לגבולות ההלכה, אמירותיהן מוצגות ללא שיפוטיות או הטפת מוסר. במקום זה הנשים דורשות (מהממסד) ומספקות (זו לזו) מידע הלכתי ורפואי שיאפשר להן לקבל החלטות על גופן ועל מידת מחויבותן להלכה ולהתנגד למשטור גופן.

השימוש בפלטפורמה הדיגיטלית אפשר שילוב בין במה לדיון ושיתוף ובין אקטיביזם ציבורי. רבים מהדיונים בקבוצות נפתחים בהצגת סוגיה או קובלנה, ממשיכים בשיתוף נשי של חוויות התסכול ולבסוף – בהצעות לפתרון (הלכתי או פרקטי). לעיתים פתרון זה מתפתח לאקטיביזם ציבורי, כמו במקרה של פסיקת בית הדין באשר לטבילה ללא בלנית.²⁰ ואכן, אקטיביסטיות רבות ציינו את הקבוצות המקוונות (ובעיקר "פדל" חושיות") כבעלות תרומה משמעותית לפעילותן. לדוגמה, ד"ר פרינס צוטטה בכתבה עיתונאית: "אני גדלתי במקום שלי, מישהי במקום אחר, ופתאום בעזרת הרשתות החברתיות יש מקום להביע, לכעוס יחד, להבין שהפמיניזם הדתי הוא בגבולות גזרה מאוד מסוימים. הרבה אנשי תקשורת דתיים הוזנו במשך תקופה ארוכה מהקבוצה הזו. שם קרו הדברים המעניינים". פרינס סיכמה את תרומת הפעילות המשותפת ברשתות החברתיות למאבק: "מדהים עד כמה המאבק בנושא היה קצר יחסית. היינו בטוחות שרק לבנות שלנו זה יקרה, אבל הייתה בשלות גדולה לקבל זאת" (מגל, 2017).

הדחייה הנשית של הפיקוח עליהן באה בד בבד עם אישור למערכת ההלכתית המפקחת. מישל פוקו הראה שפיקוח חברתי לא רק מדגיש את האסור אלא גם בונה את ה"אפשרי" וה"מותר" (פוקו, 2005). פוקו הגדיר ביקורת כגישה שמבטאת את השאיפה לא להיות נשלט כפי שקיים במציאות העכשווית. הביקורת מבטאת שאיפה לשינוי במנגנון המדכא ולא דווקא לעצמאות מלאה המנותקת ממקור ההשפעה. בביקורת קיימת התבוננות במגבלות היכולת לעצמאות מלאה (Foucault, 1977). בקבוצות המקוונות המסר הכללי דוחה את המנגנון הדכאני הממסדי והחינוכי הקהילתי המופעל על נשים בהלכות נידה, אולם השאיפה היא לשמר את הטבילה. לשם כך עולה דרישה

להבנות מחדש את הטבילה כקשובה לחוויה גופנית ורוחנית חיובית של האישה. זה ייעשה באמצעות הצגת המקווה כמקור לתחושת התרוממות רוח ומוכנות למפגש זוגי ולא לתחושה של ביצוע הנחיות של גברים זרים.

ההתייחסות שאינה דוחה את הפרקטיקה או את ההלכה בשאלות הטבילה והנידה יוצרת מערכת סימבולית שאינה עולה בהכרח עם המסגרת ההלכתית – שאיפת המשתתפות להתאים את ההלכה לצורכיהן אינה מתבססת על פרשנות חדשנית של הטקסטים ההלכתיים או על התדיינות טקסטואלית הלכתית. אנגלנדר ושגיא גורסים כי הכתיבה ברשתות החברתיות נעדרת התייחסות טקסטואלית מעמיקה ומציגה בעיקר את השורה התחתונה: עיון הלכתי שמנחה את השואל איך לנהוג (אנגלנדר ושגיא, 2013). מסקנתם נוגעת להתרחבות הפער בין פוסקי ההלכה האורתודוקסית בציונות הדתית ובין הצרכניות והצרכנים הדתיים המזדהים גם עם תפיסות עולם ליברליות ופמיניסטיות. הסברים אפשריים נוספים נשענים על העובדה שמרבית הנשים אינן זוכות ללמוד את מבנה הפסיקה הפורמלי. אפשר לראות התנהלות זו גם כנשענת על השטחת ההיררכיות בקבוצות. השמירה על "רוח ההלכה", בד בבד עם ראיית הפרשנות ההלכתית כתפיסה יהודית אחת מיני רבות, הביאה לשימוש ייחודי במאפייני הרשת. בעוד נשים רבות אינן יודעות איך להשתמש ולאחר מידע הלכתי, האוריינות הדיגיטלית פתוחה לנשים והקבוצות משתמשות בה להבניה אלטרנטיבית של הצגת פסיקות או במקרה הזה "פסיקות המונים". הפעילות בקבוצות המקוונות לחשיבה ולעישוב אורח החיים של האישה היהודייה נעשית באופן ליניארי: העלאת קשיים, הצגת פתרונות חדשניים שלעיתים מובנים מאליהם. לצד ערעור על מבנה הסמכות נוצר מבנה סטנדרטי חדש שבו התנהלויות דוגמת טבילה ללא בלנית או הימנעות מהסרת לק ג'ל בטבילה הן חלק מהשיח הגלוי. סוגיות שהועלו בעבר כמעט ואינן חוזרות לדיון נוסף. במקרה שאישה מעלה אותן, היא מופנית לפתרונות שהוצעו בעבר או שהיא מעוררת תגובות מעטות וסוגיות חדשות תופסות את מקומן. כך, למשל, הדיונים הראשונים בקבוצות עסקו בניקיון המקוואות ובשעות פתיחה שלהם והביאו בירושלים למחאה ציבורית. הדיונים הבאים כבר עסקו בנוכחות ובבדיקה של הבלנית בטבילה והביאו לבג"צ המקוואות. מכאן אפשר לראות העזה גדולה יותר של הפוסק(ת) לגבי כתמים וטבילה דאורייתא.

אחרית דבר

כאמור, פוקו טוען כי הביקורת יוצרת מודעת לגבולות הכוח ליצור שינוי. מודעות זו למגבלותיה של הביקורת ולמתח שבין תפיסה פמיניסטית להלכה הביאה, בסופו של דבר, לסגירת אחת מהקבוצות המרכזיות, כאשר אחת ממנהלות הקבוצה חשה כי היא אינה יכולה לקבל את מגבלות הביקורת ובחרה לצאת מהשיח שמשמר את התלות של הנשים בממסד ההלכתי.

בי"ט בסיוון תשפ"א (30 במאי 2021) סגרו מנהלות הקבוצה את קבוצת ה"פדל"חושיות". דבורה אלחדד ארושס כתבה פוסט ארוך ובו הסבירה שהיא הגיעה למסקנה כי הניסיון לשלב פמיניזם עם דת הוא ניסיון עקר שנידון מראש לכישלון: "קיום הקבוצה תחת הכותרת 'אני פמיניסטית דתית' משרתת בטווח הארוך לא את הנשים בתוך הדת – אלא את המשך קיומם של מסכי העשן. בקבלה שזוהי מערכת היסוד שמגיעה לה כבוד בלתי מסויג, ושכל אתגור שלה צריך להיעשות ביראה – הרי שאת מכברת את יסוד היסודות של המערכת הזו, משמרת בעצמך את הלכנים של החומה הכבדה הזו, מחזיקה אותם בידיך כדי שחלילה לא יקרסו במה שאת מדמינת שיהיה הסוף שלך".

"אני מסתכלת אחורה ומבינה את העצבות התהומית שיש במעמד הזה, של לחכות לפירורים שיואלו בטובם הרבנים לתת לנו, 'להרשות לנשים' איקס, 'להתיר לנשים' וואי. חשבת שאנחנו מחדשות, מאתגרות, אבל שוב ושוב המשכנו להגדיר את עצמנו לאור ההגדרות שלהם. עד כמה שניסינו, לא הצלחנו למנוע את התופעה ההרסנית של נשים שמתנצלות, מכלות את זמנן ומאמציהן בהסברים, ומקוות לאישור גברי על עצם קיומן". בתגובה לפוסט התפתח דיון סוער ברשת ובאמצעי התקשורת האחרים על האפשרות לקיים חיים דתיים פמיניסטיים. אפשר לראות בציבור הדתי מגמות שונות וסותרות. בעוד המגמה ההיברידית, השואפת לגשר בין השקפות דתיות לאוניברסליות פלורליסטיות על מיניות ומגדר הולכת ומתרחבת, עולה גם מגמה, שאותה מציגה ארושס, של ויתור על הניסיון לגשר בין העולמות התרבותיים הללו. בעוד ארושס בחרה לוותר על חיים דתיים, אחרות בוחרות בחיים דתיים ללא השפעות אידיאולוגיות חיצוניות כגון האידיאולוגיה הפמיניסטית.

מנקודת מבט רחבה יותר אי-אפשר להתכחש לעוצמת התהליך שבא לידי ביטוי בקבוצות הפמיניסטיות הדתיות המקוונות. הדרישה להשמיע את הקול הנשי בהקשר ההלכתי התרחבה ותרמה להתפתחות דיונים מקבילים גם בסוגיות נוספות של מיניות ומגדר בקבוצות שנתפסות כפורצות גדר, כמו קבוצות חד מיניות והיחס ליחסי אישות שלא במסגרת משפחתית מקובלת.

בחירה זו מלמדת לא מעט על היתרונות הייחודיים לפמיניזם מקוון. מנגנון אשר אפשר לנשים להתאחד למרות הפרדה שלהן בספירות הביתיות, לקיים דיון הלכתי מבלי לשלוט בהלכה, להגיע למסקנות ברות יישום במרחב הפיזי, לקבל מסקנות אישיות (למשל עזיבת הדת) ולדון בהן באופן המכבד את הדוברת ואינו מדיר אותה.

הערות

- 1 ההוראה לפנות לרב ניתנת בכל חוברות ושיחות ההדרכה לנשים. עם זאת, בהלכה הפורמלית אין דגש ייחודי לנשים לפנות לרב בסוגיה זו בהשוואה לסוגיות הלכתיות אחרות. כפי שנראה בהמשך, כיום קיימת אלטרנטיבה לרב: נשים שהוכשרו לפסוק בנושאים אלה (גנזל, תש"ס).
- 2 למשל באמצעות הליכה לטבילה במהלך היום ולא בערב, או לא ביום ה"נכון" (ששר, 2007, עמ' 77-81), דחיית מועד הטבילה לזמן ממושך כדי שלא להתעבר (שם, עמ' 81); ובחירה של נשים במי להיוועץ בענייני נידה: נשים שנחשבו מומחיות, רופא או רב (שם, עמ' 58-60).
- 3 שינויים אלה כוללים הרחבה של ההלכות והמנהגים, דוגמת פיתוחם של מנהגי ההרחקה, דיונים במשנה ב"סוגי כתמים" שבעקבותיהם הפך הרב לסמכות בדם הווסת (Fonrobert, 1999, p. 60).
- 4 מצוות עשה החלות במועדים קבועים. נשים פטורות מרוב המצוות הכללות בקטגוריה זו (משנה, מסכת קידושין א, ז). הפטור אינו מפקיע את אפשרות קיום המצווה.
- 5 פעילויות דתיות ברשת התרחבו וכוללות, בין השאר, עבודת אל וטקסים, פעילויות גיוס ומיסיונריות וקיום קהילות דתיות.
- 6 המרשתת נחקרה כרשת בעלת פוטנציאל לקידום חוויות רוחניות; מקום מקודש לביצוע הדת המסורתית; כלי לקידום דת ממוסדת; טכנולוגיה שאפשר להשתמש בה לאישוש החיים הדתיים וזהות ברשת ומקום למכירת אביזרים דתיים (Campbell, 2011).
- 7 למשל אתרים ורפי תזכורות של קהילות דתיות או דרשות מוקלטות ברשת.
- 8 היבטים יהודיים-ישראליים נוספים מתייחסים להנגשה וחשיפה של מידע באינטרנט (Baumel-Schwartz, 2009; Campbell & Golan, 2011), והענקת תחושה של "נורמליות" למי שעד כה חשו סוטים באמונותיהם (Baumel-Schwartz, 2009).
- 9 פירוט על מגוון הקבוצות אפשר למצוא אצל ארצי סרור, 2018.
- 10 ההצגה העצמית בפייסבוק נוטה להיות מדויקת (Wee & Lee, 2017).
- 11 למשל, על פי ארצי סרור (2018) בקבוצה "אני פמיניסטית דתית וגם לי אין חוש הומור" היו חברות כ-15,000 נשים.
- 12 בהתאם להלכה על אישה לבדוק את עצמה כדי לוודא שהדימום הווסתי הסתיים לגמרי בטרם תוכל להיטהר על ידי טבילה (נידה י, ב).
- 13 מדין תורה יש שני דינים של איסור אישה לבעלה: (א) דין אישה נידה: אישה שרואה דם בזמן שבו הוא אמור להגיע, אסורה שבעה ימים, ובסוף היום השביעי בודקת שפסק הדם וטובלת לערב – טבילה זו מכונה טבילה מדאורייתא. (ב) דין אישה זבה: אישה שראתה דם בזמן שבו הוא אמור להגיע – אם ראתה יום או יומיים, עליה לחכות יום נקי אחד ולטבול; ואם ראתה שלושה ימים ומעלה, עליה לספור שבעה ימים נקיים ולטבול רק לאחריהם. עם זאת, במשך כ-1,700 שנים לפחות נהגו נשות עם ישראל בכל מקום החשיב עצמן ל"זבות גדולות" שצריכות לספור שבעה ימים נקיים (נדה סו ע"א). תקנה זו בוצעה בשני שלבים: תחילה התקין רבי יהודה הגשיא תקנה בשדות. רש"י (שם) מסביר כי תקנה זו נוהגת במקום שאין בו בני תורה והנשים אינן יודעות להבחין בין נידה לזיבה. לפי תקנה זו, כל אישה שרואה דם שלושה ימים רצופים צריכה לשבת שבעה נקיים כדין "זבה גדולה". מאוחר יותר אמר רבי זירא שבנות ישראל נהגו לשבת שבעה ימים נקיים בכל ראיית דם. כך גם נפסק להלכה בשלחן ערוך בתחילת הלכות נידה (שו"ע, יו"ד סי' קפג סעי' א). מתוך: הרב אריה כץ, "חומרת בנות ישראל בזמן הזה", אתר אקטואליה הלכתית מבית מכון התורה והארץ, אדר ב' תשע"ד.
- 14 מצב שבו אישה יהודייה בריאה ופורייה אינה יכולה להרות בשל קיום הלכות נידה שכוללות החמרה לציווי במקרא של שבעה ימי פרישות.
- 15 מונח זה מאפיין את הספרות הדרשנית לנשים שבאה להדגיש את מסירות הנפש של נשים לאורך הדורות בקיום הטבילה כהלכתה גם במקומות שבהם לא היו מקוואות נגישים.
- 16 רעיון התואם את המסרים שהעלו נשים שרואיינו למחקרנו הקודם.

- 17 בקבוצות של נשים ברשת ("טובלות בירושלים" 2012) עלה רעיון לערוך סקר על מצב המקוואות בעיר, ובעקבותיו נשמעה קריאה פומבית ונערך כנס ראשון של קבוצת "אדות" (2013) שאליו באו 250 נשים. התפתח דיון נשי בשאלת הזכות על הגוף והטבילה לבד או עם חברה, ועתירה לבג"ץ בשיתוף מכון עתים שבה נתבעו משרד הדתות, הרבנות והמועצה הדתית בירושלים לאפשר לכל אישה לטבול כדרכה וכמנהגה. בספטמבר 2016 קבע בג"ץ שכל אישה תוכל לטבול לפי אמונתה, בלי פיקוחה של בלנית. ראו ארצי סרור, 2018.
- 18 אמורא מהדרור השלישי. ככול הנראה חי בסוף המאה השלישית עד תחילת המאה הרביעית לספירה, בבבל ובארץ ישראל.
- 19 בבלי מסכת נידה, ס"ו עמוד א.
- 20 קליין בר נוי (2017) טענה כי הרקע למחאות היה קיים עוד לפני תחילת הכתיבה ברשת.

מקורות

- אהרוני, מ' (2020). "לבייש ולא להתבייש: רפרטואר של פעולות כוחניות אזרחיות ברשת החברתית בתחום הפגיעות המיניות", סוגיות חברתיות בישראל, 29(1), עמ' 41-84.
- אוקון, ש' (2015). "גולשים בשטריימל: מאפייני הקהילה החרדית המקוונת", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.
- אוקון, ש' (2016). "חרדים ברשת: משחקי זהות בקהילה החרדית המקוונת", כתב העת לחקר החברה החרדית, 3, עמ' 56-77.
- אלאור, ת' (2006). מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה, תל אביב: עם עובד.
- אנגלנדר, י' וא' שגיא (2013). גוף ומיניות בשיח הציוני-דתי החדש, ירושלים: הרטמן.
- ארצי סרור, ח' (2018). הדתיות החדשות: הפמיניזם הדתי פוגש את הרשתות החברתיות, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות.
- ברזילי-נהון, ק' וג' ברזילי (2005). "טכנולוגיה מתורבתת: אינטרנט ופונדמנטליזם דתי". גרסה אלקטרונית, איגוד האינטרנט הישראלי <http://www.isoc.org.il/internet-il/articles-and-research/magazine/>
- technology-civilized-web-and-religious-fundamentalism (אוחזר בספטמבר 2022).
- גנזל, ט' (תש"ס). לא פוסקות הלכה – תכנית יועצות לענייני טהרת המשפחה. דעות. מתוך אתר האינטרנט "נאמני תורה ועבודה" (אוחזר באוקטובר 2022 מן האתר) <http://www.toravoda.org.il/node/1971>
- דאגלס, מ' (1966 [2004]). טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו (תרגום: י' סלע), תל אביב: רסלינג.
- הרצוג, ע' ונ' ששר (2015). "קיבלתי היתר לשיר! פמיניזם, דת והומור במרחב המקוון: מקרה הבוחן של הפדל'חושיות", הומור מקוון, 5, עמ' 6-20.
- הררי, יובל נוח (2017). 21 מחשבות על המאה ה-21, מודיעין: דביר.
- נאיינטורה, ג' (2014). "זהויות פמיניסטיות אורתודוקסיות בישראל: מבט חדש על פמיניזם ומבט חדש על אורתודוקסיה", מגדר, 3, עמ' 1-24.
- נאי, נ' ות' רפפורט (2001). "נידה ולאומיות: גוף האישה כטקסט", בתוך: י' עצמון (עורכת), התשמע קולני? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 199-212.
- לכאון, א' ור' נריה בן-שחר (2009). "פורום משלהן": עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות", מסגרות מדיה: כתב עת ישראלי לתקשורת, 4, עמ' 67-105.
- להבירו, י' (2017). "קרנבל מסכים: פיתוחו של ז'רגון שפתי בקרב לקוחות תעשיית המין הישראלית", עיונים בשפה ובחברה, 10(2), עמ' 36-52.
- לובין, א' (1993). "אישה קוראת אישה", תיאוריה וביקורת, 3, עמ' 65-78.
- ליאון, נ' (2014). "מגדר ומזרחיות דתית במדינת הלאום הישראלית בת זמננו", בתוך: ח' הרצוג וע' לפידות-פירילה (עורכות), פרדוקס ספינת תזאוס: מגדר, דת ומדינה, ירושלים ובני ברק: ון ליר

- והקיבוץ המאוחד, עמ' 208-231.
- לנדס, י' (2012). "אידיאולוגיה פן-הלכתית והסובייקט האורתודוכסי המודרני: בעקבות סלבוז ז'יז'ק", בתוך: א' רוזנק וד' שרייבר (עורכים), **ההלכה: הקשרים רעיוניים ואידיאולוגיים גלויים וסמויים**, ירושלים: מכון ון ליר, עמ' 218-246.
- מגל, י' (2017). פמיניזם בציונות הדתית: "יש רבנים ששולחים אלינו נשים", **גלובס**. <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001186792> (אוהזר בספטמבר 2022).
- מרציאנו, א' (2009). "תפקיד הפרומים הווירטואליים בהתמודדותם של נערים הומואים עם תהליך היציאה מהארון", **מסגרות מדיה**, 4, עמ' 1-28.
- נריה בן-שחר, ר' (2021). "אינטרנט זה פשוט אסור, כמו שאסור לחלל שבת: נשים חרדיות, אג'נסי מדיה ושיח", בתוך: נ' רובין ושי' גוזמן-כרמלי (עורכים), **כוחן של מילים: אנתרופולוגיה של טקסטואליות יהודית**, ירושלים: כרמל, עמ' 242-266.
- נריה בן-שחר, ר' וא' לב-און (2013). "מגדר, דת וטכנולוגיה חדשה: תפיסות, עמדות, דפוסי התנהגות ושימוש באינטרנט בקרב נשים חרדיות העובדות בסביבות עבודה ממוחשבות", **מגמות**, מט, 2, עמ' 272-306.
- סיקורל, ע"א ונ' סילמן (2017). "גבולות שברם: מקרי בוחן של שימושים נשיים במנהגי נידה", בתוך: ע"א סיקורל, ס' נוי, ע' וילמובסקי וד' אמיר (עורכות), **תמונת מחזור: עיונים בשיח הוותק בישראל**, שדרות: מכללת ספיר, עמ' 175-198.
- פוקו, מישל (2005). **סדר השיח** (תרגום מצרפתית: נעם ברוך), תל אביב: כבל.
- פיראיון וייל, יטבת (2017). "מה עוד יעשו כדי להשניא עלינו את המקוה?" *NRG*, 7.6.2017. <https://www.makorishon.co.il/nrg/online/1/ART2/881/137.html> (אוהזר בספטמבר 2022).
- פיקאר, א' (תשס"ז). **משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- צרפתי, א' (2018). "מחאת הפייסבוק של הנשים החרדיות: לא נבחרות לא בוחרות", **קשר**, 51, עמ' 59-68.
- קאופמן, ח' (1999). "הזיקה בין היהדות, הציונות ובין תרבות הגוף: מבט היסטורי", **בתנועה**, ה(2), עמ' 226-248.
- קהת, ח' (2008). "פמיניזם ויהדות: מהתנגשות להתחדשות (אוניברסיטה משודרת)", תל אביב: משרד הביטחון והוצאה לאור.
- קליין בר-נוי, א' (2017). "קול קוראת-פמיניזם דתי בפייסבוק", **דעות**, 81, עמ' 17-21.
- קנר, א' (2018). **כל אחת לגופה**, חיפה: פרדס.
- רובין, נ' (1997). **קץ החיים: טכסי קבורה ואבל במקורות חז"ל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רודריגז-גרסיה, ח' (2015). "מופעים של ידע: החוויה הפנימית של טהרת המשפחה בקרב נשים דתיות לאומיות מעקבות גיל שונות", **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.
- רוזנק, ד' (2011). **להחזיר טהרה ליושנה: חומרת "שבעת הנקיים" והשלכותיה: היבטים רפואיים, הלכתיים, ערכיים ולאומיים**, תל אביב: משכל.
- שוורץ, ד' וג' באומל שוורץ (2012). "אקדמות לחקר מעמד האישה וזהותה בתנועה הציונית הדתית", בתוך: י' ארנון, י' פרידלנדר וד' שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיה**, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן, עמ' 309-329.
- ששר, נ' (2007). "מקומן של הלכות הנידה בחיי היומיום של יהודי המרחב האשכנזי במאות ה"ז-י"ט", **עבודת מוסמך**, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

Androutsopoulos, J. (2008). "Potentials and Limitations of Discourse-centred Online Ethnography", *Language and Internet*, 5.

Barker, E. (2005). "Crossing the Boundary: New Challenges to Religious Authority and Control as a Consequence of Access to the Internet", in: Morten T. Hojsgaard and Margit Warburg (eds.), *Religion and Cyberspace*, London: Routledge, UK, pp. 67-85.

- Baumel-Schwartz Tydor, J. (2009). "Frum Surfing: Orthodox Jewish Women's Internet Forums as a Historical and Cultural Phenomenon", *Journal of Jewish Identities*, 2009, 2(1), pp. 1-30.
- Baumel-Schwartz Tydor, J. (2013). "'It is Our Custom from Der alter Heim': The Role of Orthodox Jewish Women's Internet Forums in Reinventing and Transmitting Historical and Religious Tradition", *Journal of Jewish Identities* 6(1), pp. 23-56.
- Campbell, H. (2006). "Religion and the Internet", *Communication Research Trends*, 25(1), pp. 2-43.
- Campbell, H.A. & O. Golan (2011). "Creating Digital Enclaves: Negotiation of the Internet among Bounded Religious Communities", *Media, Culture & Society*, 33(5), pp. 709-724.
- Campbell, H.A. & A. Vitullo (2016). "Assessing Changes in the Study of Religious Communities in Digital Religion Studies", *Church, Communication and Culture*, 1(1), pp. 73-89.
- Castelles, M. (2015). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*, 2nd ed., Cambridge: Polity Press.
- Fonrobert, C.E. (1999). "Yalta's Ruse: Resistance against Rabbinic Menstrual Authority in Talmudic Literature", in: R.R. Wasserfall (ed.). *Women and Water: Menstruation in Jewish Life and Law* (pp. 60-81). Hanover, NH: University Press of New England.
- Foucault, M. (1977). "'What is Critique?'" in: idem, *The Politics of Truth*, New York: Semiotext, pp.81-41.
- McClure, P.K. (2017). "Tinkering with Technology and Religion in the Digital Age: The Effects of Internet Use on Religious Belief, Behavior, and Belonging", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 56(3), pp. 481-497.
- Meacham, T. (1999). "An Abbreviated History of the Development of the Jewish Menstrual Laws", in: R. Wasserfall (ed.), *Women and Water: Menstruation in Jewish Life and Law*, Waltham, MA: Brandeis University Press, pp. 23-39.
- Milford, T.S. (2015). "Revisiting Cyberfeminism: Theory as a Tool for Understanding Young Women's Experiences", in: J. Bailey and V. Steeves (eds.), *eGirls, eCitizens: Putting Technology, Theory and Policy into Dialogue with Girls' and Young Women's Voices* University of Ottawa Press (pp. 55-81) Ottawa: University of Ottawa Press.
- Mojab, Sh. (2001). "The Politics of 'Cyberfeminism' in the Middle East: The Case of Kurdish Women", *Race, Gender & Class*, 8(4), pp. 42-61.
- Pitkowsky, M. (2011). "Dear Rabbi, I am a Woman who...: Women Asking Rabbis Questions, from Rabbi Moshe Feinstein to the Internet", *NASHIM: A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues*, 21, pp. 134-159.
- Rosser, S.V. (2005). "Through the Lenses of Feminist Theory: Focus on Women and Information Technology Frontiers", *A Journal of Women Studies*, 26(1), pp. 1-23.
- Stephan, R. (2013). "Creating Solidarity in Cyberspace: The Case of Arab Women's Solidarity Association United", *Journal of Middle East Women's Studies*, 9(1), pp. 81-109.
- Wee, J. & J. Lee (2017). "With whom Do You Feel Most Intimate? Exploring the Quality of Facebook Friendships in Relation to Similarities and Interaction Behaviors", *PLoS ONE*, 12(4). eO176319.<http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0176319>.

זיהוי מסרי כזב בחברה החרדית: מחקר מעקב עיניים אחר סריקת דפי אינטרנט כביטוי לאוריינות דיגיטלית

נילי שטיינפלד, יהודית מילצקי, תמר ברנבלום
ואלעזר קורנפלד

סקירת ספרות

מסרי כזב (misinformation)

משמעותו המדויקת של המושג "מיסאינפורמציה" (מסרי כזב) נתונה במחלוקת. הגדרות מסוימות שלו עוסקות במידע שאינו מדויק, המחקה מדיה חדשותיות אחרות (Lazer et al., 2018; Quandt et al., 2019). אחרות עוסקות בהפצת מידע שגוי ללא כוונה (Lazer, Tandoc, Lim), או בהפצת מידע בצורה של סאטירה ושמעות (ibid.: Cooke, 2018). לצורך מחקר זה אומצה ההגדרה של מסרי כזב כמסרים שגויים או מומצאים המדמים בצורתם ידיעות חדשותיות אותנטיות.

הפצתם של מסרי כזב במטרה לשרת אינטרסים חברתיים, פוליטיים וכלכליים אינה תופעה חדשה, ומסרים כאלה השפיעו על תהליכים ומהפכות שהתרחשו באירופה החל מהמאות השש-עשרה והשמונה-עשרה, ובראשם המהפכה הצרפתית (Spencer, 2007; Elyada, 1991).

מסרי כזב מופצים בתדירות ובהיקף גבוהים יותר מ"חדשות רגילות" (Kaminsky & DiFonzo et al., 2012; Garrett & Danziger, 2009; Schmukler, 1999). להיקף הפצתם יש השלכה גם על מידת השכנוע שלהם, ומחקרים מצאו שחשיפה חוזרת לידעיה מעלה את אמינותה בעיני משתמשים גם כשאינה מבוססת (Fazio et al., 2015; Pennycook, Cannon & Rand, 2018).

שינויים שהתרחשו בעולם התקשורת עם כניסתם של אמצעי מדיה חדשים, ובהם הרשתות החברתיות ואמצעי העברת מסרים מידיים (כגון WhatsApp), יצרו הזדמנות לבעלי אינטרסים שונים להפיץ מידע שיקדם את מטרותיהם. גורמים פוליטיים וחברתיים שונים משתמשים בשיטות של הפצת מסרי כזב כדי להטות את דעת הציבור ועל ידי כך להשפיע על מערכות פוליטיות (Lees, 2018; Levinson, 2019; Marwick, 2018; McNair, 2017; Weimann, 2019).

תשומת הלב הציבורית והמחקרית למסרי כזב והשלכותיהם עלתה דרמטית במהלך המירוץ לנשיאות ארצות הברית ב־2016, במידה רבה בעקבות המונח Fake News (חדשות כזב) שהמתמודד לנשיאות דאז, דונאלד טראמפ, השתמש בו. בתקופת קמפיין הבחירות לנשיאות ארצות הברית נעשה שימוש משמעותי בהפצתם של מסרי כזב ברשתות החברתיות, ומחקר שבחן ציוצים שבוחרים אמריקנים נחשפו אליהם מצא שכשישה אחוזים מכלל הציוצים באותה תקופה הכילו מסרי כזב (Grinberg et al., 2019). מחקר שבחן הפצת מסרי כזב בוואטסאפ במסגרת מסעי בחירות בהודו ובברזיל מצא שהמידע המשיך להיות מופץ גם לאחר שהוכח כשגוי בידי אתרים של בדיקת עובדות (Reis et al., 2020). בתקופת מגפת הקורונה רווחו מסרי כזב שהפיצו מידע שגוי ומוטעה על הנגיף ופגעו לכאורה במאמצי החיסון והלחימה נגד הפצת הנגיף. מחקר שבחן את מקורות ההפצה של מסרים אלה מצא כי הרשתות החברתיות היו מחצית מהמקורות שהפיצו אותם (Naeem, Bhatti & Khan, 2021). בהתאם קפץ אז באופן משמעותי מספר המחקרים העוסקים בתופעה החל משנת 2016 ומאז מספרם עולה (Wang, 2020). מחקרים שונים בחנו מאפיינים סוציו־דמוגרפיים הקשורים להפצתם של מסרי כזב: נמצא שמבוגרים נוטים יותר להפיץ מידע כוזב ברשת. משתנים נוספים שנבדקו במחקר קודם ולא נמצא קשר בינם ובין הפצת מידע כוזב הם השכלה, הכנסה (Guess, Nagler & J. Tucker, 2019) ומגדר (Ibid.; Tripodi, 2018; Rainie, Anderson & Albright, 2017); במחקר אחר נמצא שמשיבים בעלי השכלה מתחת לתיכונת נטו יותר להפיץ מסרי כזב (Steinfeld, 2022b).

מחקר עדכני בחן את פרקטיקות ההפצה במתכוון ושלא במתכוון, ואת העיסוק במניעת הפצה של מסרי כזב בקרב ישראלים. המחקר מצא קשר מובהק בין פעילות של שיתוף ובין השתתפות במאבק נגד הפצה של מסרי כזב, וכי שני סוגי הפעילויות קשורים ישירות לאקטיביזם פוליטי: פעילים פוליטיים, בעיקר פעילים שנוהגים לנקוט גם אמצעים אלימים או קיצוניים, מנהלים מלחמת דיסאינפורמציה ברשת ובמסגרתה הם משתמשים בפרקטיקות הפצה ובמאבקים נגד הפצה של מסרי כזב בהתאם לעמדה הפוליטית שהידיעה מקדמת (Steinfeld, 2022b).

השלכות של צריכת מסרי כזב

התופעה של מסרי כזב היא מקור לדאגה בגלל השלכותיה הממשיות והפוטנציאליות. עקב הנטייה הגוברת של צרכני חדשות להסתמך על מדיה חברתית כמקור העיקרי לחדשות (Newman et al., 2022; Steinfeld, 2022a), והתפוצה הגוברת של מסרי כזב במדיה החברתיות, המשתמשים נתונים למניפולציות שכנוע ועלולים לאמץ עמדות שקריות, מה שעלול להוביל לשינוי התנהגות. הירידה העולמית באמון המוסדי, ובמיוחד בתקשורת הממוסדת (Strömbäck et al., 2020), קשורה ככל הנראה לשימוש המתרחב בהפצתם של מסרי כזב על ידי פוליטיקאים ואישי ציבור במטרה להכפיש ערוצי

תקשורת לגיטימיים (Anupam & Schroeder, 2020; Lees, 2018; McNair, 2017) או מוסדות ציבוריים (Levi, 2017; Morgan, 2018). תהליכים אלה עלולים לאיים על המערכת הדמוקרטית (Morgan, 2018; Reuter et al., 2019). מחקר שנערך לאחרונה מראה כי בישראל רוב ברור מסכים כי "הודעות כוזבות משאירות את הציבור מבולבל לגבי עובדות בסיסיות" וכי "ההשלכות של התופעה הן חמורות" במידה רבה או רבה מאוד (Steinfeld, 2022a). תוצאות דומות דווחו גם במחקרים שנערכו בארצות הברית (Barthel, Mitchell & Holcomb, 2016), בבריטניה ובאוסטרליה (Leung et al., 2021), וכן במדינות שונות ברחבי העולם (Newman et al., 2022). לצריכתם של מסרי כזב עלולות להיות השלכות חברתיות משמעותיות. חוקרים מביעים חשש מהפוטנציאל של מסרי כזב להשפיע על התנהגות הציבור ועמדותיו, להטות דעות ולהסית נגד קבוצות אוכלוסייה, לגרום לניכור חברתי ולציניות. השפעותיהם של מסרים כאלה על עמדותיהם ועיצוב התנהגותם של צרכני המידע הן פעמים רבות לא-מודעות (Bastick, 2021). השינויים הלא-מודעים שנגרמים בעקבות הפצת מידע כוזב מלווים על פי רוב בדיעות בעלות גוון שלילי אשר מעוררות אי-נוחות (Chua & Banerjee, 2010; Mucha et al., 2018). הפצת מסרי כזב נועדה לעיתים גם לעורר עימותים שונים בתוך קבוצות חברתיות (Benkler et al., 2017).

מסרי כזב בישראל

השימוש במידע כוזב בישראל אינו שונה משאר מדינות העולם ואף בו נעשה שימוש לצרכים פוליטיים וחברתיים במאה השנים האחרונות, החל בהופעת העיתונות העברית הראשונה ועד ימינו (אלידע, 2020). בשנים האחרונות, עם התעוררות החשדות להתערבות מדינות זרות בפוליטיקה המקומית באמצעות הפצתם של מסרי כזב, התקיימו דיונים משפטיים כדי להגדיר ולקדם חקיקה כנגד הפצתם של מסרי כזב במהלך מערכות בחירות. אולם חוקי תעמולת הבחירות הנהוגים בישראל לא השתנו והפיקוח עדיין מתמקד באמצעי התעמולה המסורתיים (עיתונות, רדיו וטלוויזיה), ללא התייחסות לפרסום והפצת מידע באמצעי המדיה החדשים (שוורץ-אלטשולר ולוריא, 2020). בניגוד לחוקי תעמולת הבחירות המיושנים, נחקק בשנת 2002 חוק אשר מסמך את שירות הביטחון הכללי לטפל בתופעות של הפצתם של מסרי כזב אשר עלולים לפגוע באינטרסים של המדינה (סעיף 7 א' לחוק שירות הביטחון הכללי). אך למרות מתן אפשרות חוקית לעצירה ומניעה של הפצת מסרי כזב שעשויות לעורר בהלה בציבור או להשפיע על קהלים שונים, נכון לימים אלה עוד לא נעשה בו שימוש (שמיר, 2021). משבר הקורונה העולמי הביא לשיבוש סדרים חברתיים קיימים ובכך שימש קרקע פורייה להפצת מסרי כזב. מחקרים מדווחים על עלייה בהפצה של מסרי כזב הנוגעים למשבר הקורונה, שהפכו לתופעה נרחבת ומדאיגה (ויסמונסקי, 2020). להפצתם של

מסרי הכזב היו השלכות על כוונת אזרחים להתחסן, והם פגעו במאמצי המדינה לחסן את כלל האוכלוסייה (לגזיאל ולינדר, 2021).

במחקר עדכני נמצא כי 39 אחוז מהמשיבים הישראלים דיווחו כי נתקלו במידע לא מדויק ברשתות חברתיות בשנה האחרונה בתדירות של כמה פעמים בחודש, ו־27 אחוז דיווחו שנתקלו במסרים כאלה בתדירות של פעם או פעמיים בשבוע. 31 אחוז דיווחו כי נתקלו במידע כוזב ברשתות חברתיות בתדירות של פעמים מספר בחודש. התמונה דומה גם בתפיסתם של המשיבים בנוגע למידע כוזב או לא מדויק המופץ באמצעי התקשורת הממוסדת: 35 אחוז דיווחו שנתקלו בהודעות לא מדויקות במדיה הממוסדת (טלוויזיה, רדיו, עיתונים) פעמים מספר בחודש, ו־27 אחוז דיווחו שנתקלו במסרים כוזבים במדיה הממוסדת פעמים מספר בחודש (Steinfeld, 2022a).

התופעה של מסרי הכזב והשפעותיהם על תפיסות, סטראוטיפים ויחס כלפי קבוצות אוכלוסייה בחברה, עלולה להשפיע באופן משמעותי על החברה החרדית בישראל, שהיא חברת מיעוט בעלת מאפיינים חברתיים ותרבותיים ייחודיים שאינם מובנים לאוכלוסייה הכללית בישראל, ובשל כך יש תפיסות סטריאוטיפיות עליה ודעות קדומות (גל, 2015). השימוש במסרי כזב עלול להשפיע על היחס השלילי כלפי החברה החרדית, או בקרב החברה החרדית כלפי החברה החילונית ולהעצימם, ולהגדיל את הפערים בין הקבוצות המרכיבות את החברה הישראלית.

אוריינות דיגיטלית וזיהוי מסרי כזב

מעבר להתמקדות המסורתית בגישה לאינטרנט, המחקר של אי השוויון הדיגיטלי כיום כולל קשת של משתנים הקשורים ליכולות ומיומנויות, לעמדות, למטרות ולסוג השימוש באמצעים דיגיטליים, שחוקרים מתייחסים אליה כרמה השנייה של הפער הדיגיטלי (Second-Level Digital Divide) (Lissitsa & Lev-On, 2014; Van Dijk, 2012).

המושג "אוריינות" מתייחס למערכת של מיומנויות הנדרשות לאדם ללמידה, עבודה, תקשורת והתנהלות יומיומית (Hobbs, 2017). באוריינות נכללים שני רכיבים: קבוצת האוריינות הבסיסית שנמנות בה יכולות קריאה וכתובה ולימוד עצמאית, וקבוצה שנייה הכוללת אוריינות הקשורה למדיה הדיגיטלית: אוריינות דיגיטלית, אוריינות חזותית ואוריינות מידע (Horton, 2007; Mioduser, Nachmias & Forkosh-Baruch, 2008). מחקר אי השוויון הדיגיטלי כיום מתמקד בבחינת פערי האוריינות הדיגיטלית, המתבטאים בהשוואת מיומנויות בין אוכלוסיות בחברה. במחקר זה בחנו את הביטוי לאי השוויון הדיגיטלי בפערים באוריינות הנתונים שבין חרדים ללא-חרדים בישראל.

הנחנו כי נדבך מרכזי בפרקטיקת ההפצה של מידע כוזב הוא תפיסה שגויה של המפיצים על אמינות הידיעה המופצת, ועל כן חשובה בחינת המנבאים לזיהוי מוצלח של חדשות כזב. מצאנו כי רמת ההשכלה משפיעה על יכולת זיהוי מוצלח של מידע כוזב (Allcott & Gentzkow, 2017; Reuter et al., 2019). אוריינות מדיה גבוהה המלווה

בספקנות לגבי מידע המופיע ברשתות החברתיות, נמצאה קשורה באופן ישיר גם לזיהוי מסרי כזב (Vraga & Tully, 2019). כמה מחקרים קודמים מצאו קשר בין אוריינות דיגיטלית ליכולת לזהות מסרי כזב (Bulger & Davison, 2018; Cooke, 2018; Levi, 2017; Kahne & Boywer, 2017).

בשנים האחרונות התפתח המושג "אוריינות נתונים" (Data Literacy) כמקרה ספציפי של אוריינות דיגיטלית, המתמקד ביכולות הקשורות בשימוש בנתונים כחלק מתהליכי חשיבה ופתרון בעיות יומיומיות. חוקרים רואים באוריינות נתונים כיום מיומנות חיים, בשל השכיחות הגוברת של אינטראקציות יומיומיות של משתמשים עם נתונים, ההסתמכות על נתונים בקבלת החלטות והצורך הגובר בקבלת החלטות הנוגעות לשימוש בנתונים אישיים של משתמשים (Wolff et al., 2016). לטענת אלינור כרמי ואחרים בעידן הנוכחי, המאופיין במידה רבה במיוחד של "עיוות מידע" (Information Distortion), יש לרענן את ההגדרות ואת המשמעות של אוריינות נתונים ולשאול אילו סוגי כישורים, מחשבה ופעולות נדרשים לאור המגמות בהפצתם של מסרי כזב בזירות מקוונות והשפעותיהם על תפיסות, החלטות ופעולות של אזרחים (Carmi et al., 2020). החוקרים מציעים את המושג "אזרחות נתונים" (Data Citizenship), המדגיש את החשיבות שבפיתוח חשיבה ביקורתית וסוכנות בחשיפה, בהבנה, במתן משמעות לנתונים ובפעולות הקשורות לנתונים בקרב אזרחים בעידן המידע הנוכחי.

חרדים ואוריינות

התמקדנו במחקר זה בפערי האוריינות בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית בישראל, כמנבאים פער בהצלחה בזיהוי מסרי כזב. הנחת המחקר הייתה שאי-שוויון דיגיטלי בין האוכלוסיות, המתבטא בין היתר בפער ברמת האוריינות הדיגיטלית ואוריינות הנתונים בין חרדים ללא-חרדים, מוביל בהתאם לפערים במידת ההצלחה בזיהוי מסרי כזב.

הפער הדיגיטלי בישראל במבחן פתרון בעיות בסביבה מתוקשבת נמצא ב-2015 כגדול במדינות ה-OECD. האוכלוסיות הערבית והחרדית מאופיינות ברמת אוריינות דיגיטלית נמוכה בשיעור משמעותי מהאוכלוסייה היהודית הלא חרדית (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016; כהנר, מלאך וחושן, 2017). אחת הסיבות המרכזיות לפער זה היא הפערים המשמעותיים באופן, היקף ומטרות צריכת התוכן הדיגיטלי בין האוכלוסיות. חילונים צורכים בשיעור משמעותי יותר תוכן דיגיטלי מדתיים, וחרדים צורכים עוד פחות תוכן דיגיטלי מדתיים (Laor & Galily, 2022).

החברה החרדית מדגישה את האוריינות הבסיסית. מגיל צעיר נחשפים הילדים ללימודי קריאה וכתובה ובכיתות הנמוכות הם מתמקדים בקריאה שוטפת ובלמוד ראשוני של לימודי קודש (בארט ואחרים, 2020). בשל הבדלים חינוכיים משמעותיים בין בני לבנות בחינוך החרדי, מתחזקות יכולות אורייניות שונות בין המגדרים: בקרב בני ההתמקדות

החינוכית היא באוריינות בסיסית על מנת לשמר את אידיאל "חברת הלומדים" שבה הגברים מקדישים את חייהם ללימוד תורה, ועל כן מערכת החינוך מכוונת את עצמה באמצעות הסללה לאוריינות בסיסית למימוש יעד זה (פרידמן, 1991; שפיגל, 2011). לעומת זאת במוסדות החינוך לבנות ניכרת הבנה כי אוריינות בסיסית אינה מספיקה כיום כדי להכשיר את הבנות למלא את תפקידיהן כנשים חרדיות על ידי שילוב בין קודש לחול ולאפשר להן השתלבות בשוק העבודה (ריימן, 2012; כהן ובארט, 2018). למרות הדגש על הקניית אוריינות שתאפשר את שילובן של נשים בשוק העבודה, כפי שצוין לעיל, מחקרים שונים מצביעים על פערי אוריינות דיגיטלית בין הגברים והנשים החרדים ובין הגברים והנשים החילונים, ועל יכולת נמוכה יחסית בפתרון בעיות בסביבה מתוקשבת בקרב חרדים, גברים ונשים, אשר מקשים על שילובם בשוק העבודה (וייס, 2016).

חרדים, יהדות ומסרי כזב

העיסוק במסרי כזב אינו תופעה חדשה בעם היהודי. מסרי כזב שימשו לאורך ההיסטוריה כנשק נגד יהודים במסגרת עלילות דם שהיוו תשתית להסתה ופגיעה ביהודים בגולה. כך, למשל, נפוצה עלילת הדם בדמשק ב־1840, שהאשימה את היהודים בעיר ברציחתם של נזיר ממוצא איטלקי ומשרתו המוסלמי לצורכי פולחן (Frankel, 1997). מסמך הכזב האנטישמי הנפוץ ביותר בעולם הוא הפרוטוקולים של זקני ציון, המשמש עדות לכאורה לשליטתם של היהודים בעולם. המסמך זויף בידי האוכרנה, המשטרה החשאית של רוסיה הצארית. המסמך הופץ לראשונה בשנת 1903 ועד היום משמש כבסיס ותשתית לעלילות דם אנטישמיות ולהסתה נגד יהודים ברחבי העולם (Hagemeister, 2008). האיסור על הפצת שקרים והחובה לדבוק באמת הם מאבני הבניין של התרבות והמסורת היהודית, כפי שאפשר לראות בציווי "מדבר שקר תרחק" בספר שמות וכן בתקנות רבנים לאורך ההיסטוריה של העם היהודי. לשון הרע ורכילות מוצגים בספר דברים ובספר ויקרא כעבירות חמורות הראויות לעונשים קשים (Cohen, 2012). ובכל זאת סיפורי סנסציה, הפרזות והגזמות היו נפוצים בכתביה העיתונאית העברית (קוץ, 2019). סיפורי מוסר, פרשנות, סאטירה והקצנות היו נפוצים בעיתונות העברית בגולה מראשיתה, לצד מלחמות על גרסאות והשמצות הדדיות. אין ספק שלהקצנה, לחצאי אמיתות ולסיפורי בדים יש תפקיד תרבותי-חינוכי, והם יכולים להיות אפקטיביים בהעברת מסרים ואידיאולוגיה בתפקודם כ"סיפורי מוסר" המזהירים מפני סטייה מהתלם (שם). בחברה החרדית נעשה שימוש גם בעיתונות של ימינו בהגזמה ובהפצת תבהלה מוסרית על מנת להזהיר מפני ההשלכות המסוכנות לגבי דידם של השתלבות נשים חרדיות בשוק התעסוקה החילוני בישראל. מנגד, גם בעיתונות החילונית הדימוי של החברה החרדית הוא מוקצן, ומקרים חריגים של פשיעה מסוקרים בהקצנה ובהכללה המשליכה כביכול על החברה החרדית כולה (Shoham, 2012).

מעבר לאמצעי המדיה הנפוצים, בחברה החרדית בישראל נפוצים גם פשקווילים, שהם מודעות עמוסות טקסט העוסקות לרוב בסוגיות מוסריות, ונתלות על לוחות מודעות וקירות הבתים בשכונות חרדיות. לשון הפשקווילים היא מוקצנת, חריפה, לעגנית והטקסטים מכילים סימני פיסוק רבים והדגשות (Rosenberg & Rashi, 2015). הפשקווילים חולקים, אם כן, מאפיינים רטוריים וחזותיים של מסרי כזב, ולעיתים קרובות הם טוענים לחשיפת כזבים שמפיצים המדינה ומוסדותיה (Kasstan, 2022), חברת הרוב החילונית או הקידמה והטכנולוגיה (Rosenberg & Rashi, 2015).

מדידת אוריינות דיגיטלית באמצעות מעקב עיניים

מעקב עיניים היא מתודולוגיה פסיכו־פיזיולוגית המתחקה אחר מבטם של נחקרים. בשנים האחרונות הוצעה מתודולוגיה זו כמדד מדויק, מעמיק ואובייקטיבי של כישורים דיגיטליים (Steinfeld, Lev-On & Abu-Kishk, 2021). שיטה זו מסייעת לתיקוף תוצאות של דיווחים עצמיים של נבדקים ולמדידה של דפוסי צריכת המידע שלהם ברשת (Liu, 2011; Guan et al., 2006; Poole & Ball, 2006; Steinfeld, 2016; Steinfeld, Samuel-Azran, 2016).

נתוני מעקב עיניים במהלך ניסוי מקוון יכולים לשפוך אור על התהליכים המתרחשים בזמן שהמשתתפים מבצעים משימה נדרשת, מעריכים מידע או צורכים אותו. היתרון העיקרי של מעקב עיניים כמדד אובייקטיבי הוא בכך שאינו נתון להטיה הנגרמת כתוצאה מרצייה חברתית של המשתתפים. יתר על כן, זהו כלי תצפית מדיד, אובייקטיבי וניתן לשחזור, ויכול לספק מידע איכותני וכמותני על דפוסי סריקת הדף של משתמשים באינטרנט והתנהגותם האוקולרית (Ocular Behavior).

מחקר זה התמקד באופן הסריקה של דף האינטרנט המציג את הידיעה, ובמיוחד באזורי ה"מטא-נתונים" (Metadata), קרי אזורים המכילים מידע על הידיעה ("Data about data", Mayernik, 2021) ויכולים להכיל רמזים על מידת מהימנותו של המידע. בצורתו הבסיסית מטא-נתונים הוא מידע הקשור לתוכן הרלוונטי שאינו חלק מהמסר. בהקשר של זיהוי מסרי כזב יכולים רמזים שונים על פוסטים ברשתות חברתיות ותוכן דיגיטלי, שאינם חלק מטקסט הפוסט, להיות מנבאים אמינים וחשובים לאמינותו של הפוסט: אורך הפוסט/ציוץ, שימוש בסימני קריאה או סימני שאלה, מספר ציוצים חוזרים/שיתופים/לייקים או אזכורים, מספר חברים/עוקבים של חשבון המפרסם, ותק חשבון המפרסם, שימוש ומספר האימוג'ים, מספר הקישורים הכלולים בפוסט/ציוץ (Ajao, 2018; Garg & Da Costa-Abreu, 2022; Krishnan & Chen, 2018), מטא נתונים של תמונה (מיקום והשתייכות פוליטית (Haupt, Li & Mackey, 2021), מטא נתונים של תמונה (מיקום גיאוגרפי של תמונה, אמינותה) (Safieddine, Masri & Pourghomi, 2016) ותגובות של אחרים לטקסט (Sharma et al., 2019).

חידוש ותרומת המחקר

אף שמחקרים קודמים בחנו את הקשר שבין אוריינות דיגיטלית וזיהוי מוצלח של מסרי כזב, תשומת לב המשתמשים למטא נתונים כאזורים אינפורמטיביים המעידים על אמינות המסר כמעט ולא נבחנה מחקרית. במחקר זה אנו מציגים גישה ומתודולוגיה חדשה לבחינת דפוסי סריקת משתמשים באתרי אינטרנט ודפי מדיה חברתית לשם הערכת אמינות המידע, ובכך תורמים להבנתנו כיצד להעריך ולזהות מסרי כזב ומהו הקשר בינם לדפוסי סריקה ואוריינות דיגיטלית. המחקר התמקד באוכלוסייה החרדית בישראל. המחקר על אוכלוסייה זו דל באופן יחסי, בעיקר בנוגע לשימוש בפלטפורמות דיגיטל. האינטרנט נחשב מוקצה בחברה החרדית, ורבנים מתירים את השימוש בו בעיקר לצורכי עבודה ומדגישים את האיסור על שימושים חברתיים ולצורכי בידור. למרות זאת השימוש בו הולך ומתרחב בקרב חברה זו (Lev-On, Abu-Kishk & Steinfeld, 2022). כפועל יוצא מכך מתרחבת גם משמעות החשיפה לסכנות ובהן גם החשיפה למסרי כזב ויכולת ההשפעה של מסרים אלה על תפיסות המשתמשים והתנהגותם. במחקר זה ביקשנו לבחון את יכולתם של חרדים לזהות מסרי כזב, ולקשור בין יכולת זו לפרקטיקות של אוריינות דיגיטלית בהשוואה לאוכלוסייה הלא-חרדית. ממצאי המחקר יוכלו לשמש להתוויית מדיניות ולסייע בתכנון תוכניות הכשרה לחרדים במטרה להיטיב את יכולותיהם הדיגיטליות וצריכה ביקורתית של מידע ברשת.

השערות המחקר

המחקר המוצג כאן התמקד בהשוואת האוריינות הדיגיטלית בין יהודים חרדים ללא-חרדים בחברה הישראלית וביטויה ביכולות ובפרקטיקות שמשתמשים בהן כדי להעריך אמיתות של ידיעות – פוסטים, אתרים, מאמרים – שמפורסמות ברשת. אי השוויון הדיגיטלי כיום מתבטא במידת האוריינות הדיגיטלית ככלל, ואוריינות הנתונים בפרט, בין אוכלוסיות בחברה. במחקר נבחנה המסגרת של אזרחות נתונים (Data Citizenship) כפי שמתבטאת ביכולת לזהות מסרי כזב, בהשוואה בין חרדים ללא-חרדים בישראל. מטרת המחקר הייתה לבחון את יכולת הזיהוי של מסרי כזב באמצעות בחינת הקשר של האוריינות הדיגיטלית להצלחה בזיהוי, והבדלים באופן הסריקה והצריכה של מסרים כביטוי פסיכו-פיזיולוגי של אוריינות דיגיטלית. נבחנו ההבדלים בין יהודים חרדים ללא-חרדים בישראל בהיבט של זיהוי מסרי כזב ברשת, ונוטרו תנועות העיניים שלהם כדי לבחון כיצד קראו וסרקו את המידע המוצג בדף האינטרנט על מנת להעריך אמיתות של ידיעה. בהתאם נוסחו ההשערות הבאות:

1. ימצאו הבדלים בין חרדים ללא-חרדים במדדי אוריינות דיגיטלית, וחרדים יפגינו יכולת נמוכה יותר של אוריינות בהשוואה ללא-חרדים (וייס, 2016); הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016; כהנר, מלאך וחושן, 2017).

2. ימצאו הבדלים בזיהוי מסרי כזב בין חרדים ללא-חרדים, כך שחרדים יצליחו פחות טוב בזיהוי מסרי הכזב.
3. הקשר בין מידת האוריינות הדיגיטלית ובין הצלחה בזיהוי מסרי כזב יתווך באמצעות מדדי סריקת הדף. משתתפים לא-חרדים, בעלי אוריינות דיגיטלית טובה יותר, ייטו להקדיש יותר זמן ממשתתפים חרדים לאזורים בדף המספקים רמזים על מהימנות הידיעה (אזורי המטא-נתונים) ובהתאם יצליחו יותר בזיהוי מסרי הכזב.

מתודולוגיה

משתתפים

במחקר השתתפו 83 נבדקים בגילאי 18-63 (ממוצע 34.43, סטיית תקן 13.71). מהם 45 אחוז (N=37) חרדים ו-54 אחוז (N=45) לא-חרדים (חילונים 46 אחוז, מסורתיים חמישה אחוזים, ודתיים ארבעה אחוזים).¹ נבדק אחד לא ציין את מידת דתיותו ולכן לא נכלל בהשוואות בין האוכלוסיות.

הגיל הממוצע בקבוצת החרדים היה 31.64 (min=21, max=62, SD=9.04) ובקבוצת הלא-חרדים 36 (min=18, max=63, SD=15.99).² כמחצית (51 אחוז) מהנבדקים היו נשים (בקרוב החרדים: 49 אחוז נשים, ובקרוב הלא-חרדים: 51 אחוז נשים).

דגימת המשתתפים החרדים נעשתה בשלושה ארגונים במרכז הארץ אשר עובדים בהם שכירים ועצמאים חרדים, במטרה לדגום חרדים המשתתפים בכוח העבודה, ומצויים באופן קבוע בסביבות עבודה מתוקשבות. החילונים נדגמו בכמה מקומות עבודה וכן בבתיהם של מתנדבים שהשתתפו במחקר. המשתתפים גויסו באמצעות קשרים אישיים של צוות המחקר ועוזרות המחקר, ובסיוע המכון החרדי למחקרי מדיניות.

כלי המחקר

המחקר נערך בשני שלבים, וכלל מחקר תצפית במסגרתו נעשה שימוש במעקב עיניים ומענה על שאלון.

מכשיר מעקב העיניים היה REDm של חברת SMI. המכשיר מבוסס על מתקן המחובר לתחתית המסך שמולו יושב הנבדק, ועוקב אחר אישוני הנבדק בעזרת קרן אינפרא אדום באופן לא חודרני, המאפשר שמירה על סביבת עבודה טבעית יחסית, מאחר שהמשתתפים יכלו לנוע בחופשיות מול המסך. המכשיר עוקב ומתעד את תנועות העיניים והעכבר של המשתתפים לכל רוחב המסך ולכל משך זמן המחקר.

תחילה התבקשו הנבדקים להעריך את מהימנותן של 11 ידיעות, חמש מהן מהימנות ושש כוזבות.³ הידיעות הוצגו בסביבתן האורגנית, קרי: עמוד הפייסבוק, טוויטר, האתר שבו פורסמה הידיעה. כך הוצגו, מעבר לתוכן הידיעה, היבטים שונים שיכולים לספק מידע על מהימנותה (מטא-נתונים), כמו מספר השיתופים והתגובות על הידיעה, שם המשתמש ומספר העוקבים של המשתמש/ת שפרסמ/ה את הידיעה, הימצאות צלמית "וי"

כחול לצד שם המשתמש/ת ברשתות החברתיות, שמשמש כמדד להיותו/ה משתמש/ת מוכר/ת ומאומת/ת בידי האתר, כתובת האתר שבו פורסמה הכתבה, תגובות המשתמשים לידיעה, ועוד. המשתתפים התבקשו לדרג את הידיעות בין 1 = "הכי לא אמיתי", לבין 10 = "הכי אמיתי". נעשה היפוך לסולמות בתשובות שניתנו עבור מסרי הכזב כך שציון גבוה יותר היה נכון יותר בכל השאלות.

לאחר מכן התבקשו המשתתפים במחקר להשיב על שאלון בן 25 שאלות על מעורבות פוליטית, אוריינות דיגיטלית, שימוש ברשתות חברתיות, חשיפה קודמת למסרי כזב ועמדות ביחס לכך, וכן משתנים סוציו-דמוגרפיים.

אוריינות דיגיטלית נבחנה באמצעות כמה סדרות של שאלות. ניתוח גורמים ראשוני (PCA) במתודולוגיית רוטציה Varimax מצא שמשתנים אלה נטענים לכמה גורמים מובחנים, שאותם אפשר לחלק לשלוש קטגוריות:

(א) תדירות ביצוע פעולות. חושבו ארבעה מדדים העוסקים בתדירות ביצוע פעולות שונות באינטרנט: קבלת החלטות וחדשות, תשלום חשבונות ובריאות, חיפוש ורשתות חברתיות והתקנות ומשחקים. תדירות ביצוע הפעולות דורגה על סולם שבין 1 (אף פעם) ל-5 (לעיתים קרובות מאוד, יומיומי).

(ב) הערכת ידע של מושגים. המשתתפים התבקשו לדרג את הערכת הידע שלהם ביחס לשישה מושגים אינטרנטיים על סולם שבין 1 (אינני מכיר/ה כלל) ל-5 (מכיר/ה היטב).

(ג) ביטחון בביצוע פעולות. המשיבים התבקשו לדרג באיזו מידה הם בטוחים ביכולתם לבצע פעולות אינטרנטיות שונות, על סולם שבין 1 (כלל לא) ל-5 (במידה רבה מאוד).

השאלות הותאמו ותורגמו לעברית מן המאמר שלהלן: Hargittai & Hsieh, 2012. לוח 1 מסכם את ערכי הטעינה ותוצאות ניתוחי הגורמים.

הערכת יכולת לזהות מסרי כזב: המשתתפים התבקשו לדרג את יכולתם לזהות מסרי כזב, ואם הם מעריכים שהם טובים מאחרים בזיהוי מסרי הכזב על סולם שבין 1 (במידה רבה מאוד) ל-5 (כלל לא).

השתתפות בהפצת מסרי כזב: המשיבים התבקשו לדרג, על סולם שבין 1 (אף פעם) ל-4 (פעמים רבות), באיזו תדירות השתתפו בעבר בהפצת מסרי כזב ביודעין ולא ביודעין (גילו לאחר ההפצה שהמסר הוא כוזב). (השאלות הנוגעות להערכת יכולת זיהוי והשתתפות קודמת בהפצת מסרי כזב נלקחו מ-Steinfeld 2022b).

הצלחה בזיהוי מסרי כזב: ציון "מבחן הכזב" חושב לכל משתתף/ת לפי דירוג הידיעות שלו/ה. ציון גבוה יותר במבחן פירושו הצלחה טובה יותר בזיהוי. ציוני המבחנים נעו בין 45 ל-107 ($M=81.98$, $Mdn=84$, $SD=12$).

כמו כן נבחנו כמה מדדים העוסקים באופן הצפייה בדף, המבוססים על נתונים ממכשיר מעקב העיניים. לצורך כך הוגדרו אזורי עניין לניתוח נתוני מעקב העיניים. אזורים אלה כוללים את טקסט ההודעה, התמונה או הסרטון, שם המשתמש המוצג, אזור המידע על המשתמש בטוויטר (הצגת מספר העוקבים והנעקבים, סימן "V" כחול, תמונת

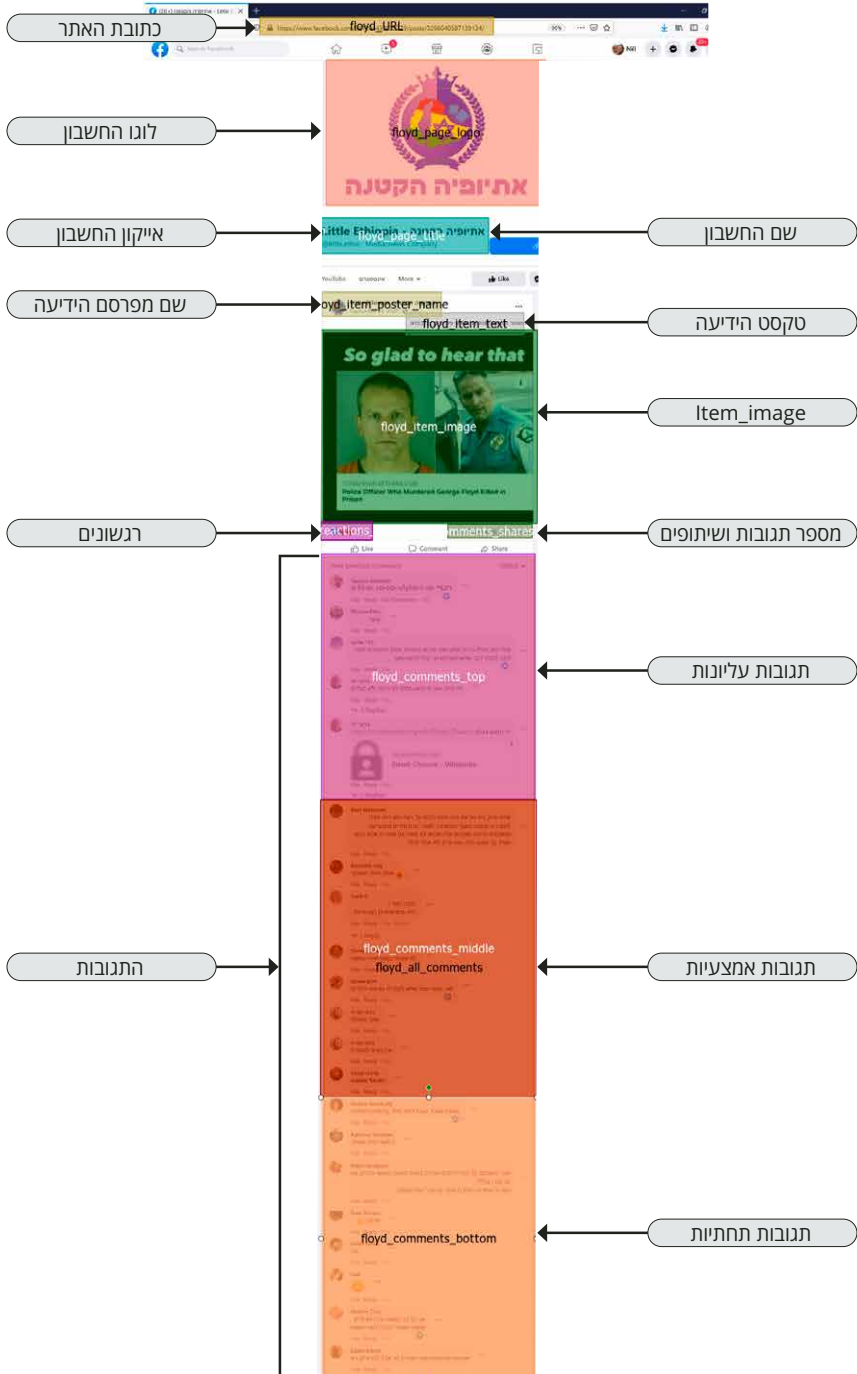
פרופיל), מדדי מעורבות (מספר שיתופים/לייקים וכולי בפייסבוק, מספר ציוצים מחדש/מועדפים בטוויטר), אזור התגובות כולו והתגובות העליונות, האמצעיות והתחתונות וכולי (איור 1 מציג את אזורי העניין עבור דפי פייסבוק ואיור 2 מציג את אזורי העניין עבור דפי טוויטר).

לוח 1. סיכום ניתוחי הגורמים וערכי הטעינה של מדדי המחקר

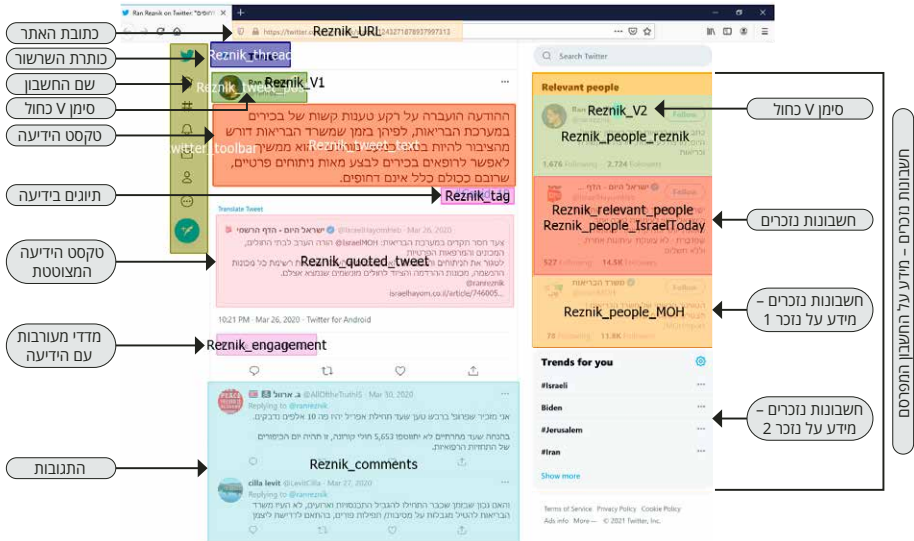
ערך טעינה	משתנה	מדד	KMO
0.66	מקבל/ת החלטות בהתבסס על מידע שמצאתי באינטרנט	קבלת החלטות וחדשות (ממוצע = 3.43 סטיית תקן = 0.87)	KMO=0.57, p<.001
0.81	מחפשת/ת מידע חדשותי מהארץ	תשלום חשבונות ובריאות (ממוצע = 3.41 סטיית תקן = 1)	
0.75	מחפשת/ת מידע חדשותי מהעולם		
0.78	משלמ/ת חשבונות באינטרנט	חיפוש ורשתות חברתיות (ממוצע = 4.30 סטיית תקן = 0.83)	
0.75	מחפשת/ת מידע בריאותי		
0.74	מוצאת/ת מידע שחיפשתי ברשת	התקנות ומשחקים (ממוצע = 2.26 סטיית תקן = 0.85)	
0.72	משתמשת/ת ברשתות חברתיות		
0.64	מתקינה/ת תוכנות/אפליקציות על המחשב או על הטלפון	הערכת ידע – מושגים (ממוצע = 3.14 סטיית תקן = 1.10)	KMO=0.83, p<.001
0.89	משחקת/ת במחשב		
.600	favorites – מועדפים	ביטחון בביצוע פעולות (ממוצע = 3.60 סטיית תקן = 0.94)	
.790	firewall – חומת מגן		
.760	podcast – הסכת		
.830	phishing – דיוג	KMO=0.69, p<.001	
.710	malware – תוכנה זדונית		
0.62	לפתוח קובץ שמצורף למייל		
0.77	לערוך סימניות בדפדפן		
0.73	לבנות אתר אינטרנט		
0.85	להתאים את הגדרות הפרטיות באתרים או ברשתות חברתיות		

לכל אזור עניין נדלו באמצעות מכשיר מעקב העיניים נתונים סיכומיים: משך זמן הפיקסציות (התקבעות מבט) כאחוז מסך הזמן שהושקע בדף, מספר הפיקסציות, זמן שהייה הכולל (Dwell), הזמן שבו נמדדה פיקסציה ראשונה באזור העניין מרגע טעינת הדף, ומספר החזרות לאזור העניין לאחר שהמשתתף/ת התבונן/ה באזור אחר כלשהוא בדף. משתנים נוספים חושבו כממוצע נתוני מעקב העין שהתקבלו מכל אזורי העניין שהוגדרו כ- "אזורי מטא-נתונים", כלומר אזורים המציגים מטא-נתונים על ההודעה שיכולים להעיד על אמינותה. עבור דפי המדיה החברתית, אזורים אלה כוללים את כל קטעי

איור 1: אזורי עניין לניתוח מעקב עיניים – דף פייסבוק

איור 2: אזורי עניין לניתוח מעקב עיניים - דף טוויטר

התגובות, כל קטעי המעורבות (שיתופים, מספר תגובות, ציוצים מחדש, לייקים, תגובות וכולי), השם, הכותרת, הסמל, הלוגו וסימן ה-V הכחול של העמוד או החשבון. מפרסם הפוסט/ציוץ, אזורי התגיות (Hashtags), קטע התיאור של הפוסט באינסטגרם, אנשים רלוונטיים וקטעי ביוגרפיה של משתמשים לציוצים, והתווית "הועברה פעמים רבות" להודעת הוואטסאפ. עבור כל הדפים, כתובת האתר של דף האינטרנט נכללה.

אישור ועדת אתיקה

המחקר קיבל את אישור ועדת האתיקה של אוניברסיטת אריאל, מספר אישור AU-COM-NS-20210120.

ממצאים

הערכת אוריינות דיגיטלית

לא נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי קבוצות המחקר במדדי תדירות ביצוע פעולות, למעט בנוגע להתקנות ומשחקים, כאשר חרדים דיווחו על תדירות נמוכה של פעילות זו (ממוצע = 2.07, סטיית תקן = 0.68) בהשוואה ללא-חרדים (ממוצע = 2.43, סטיית תקן = 0.95) $(t_{(78.55)} = 2.03, p < .05)$. כמו כן לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות בביטחונן בביצוע פעולות.

עם זאת, למרות הדיווח על שימוש דומה בשתי קבוצות המחקר, נמצאו הבדלים במדידת הערכות הידע של הנבדקים. הערכת רמת הידע של החרדים הייתה נמוכה

בשיעור משמעותי (ממוצע=2.75, סטיית תקן=1.14) מזו של הלא-חרדים (ממוצע=3.44, סטיית תקן=0.99) ($t_{(80)}=1.96, p<.01$).
ממצאים אלה תומכים בהשערה 1, אולם רק בנוגע למשתנה הידע ולמשחקים והתקנות. משתנים אחרים של אוריינות דיגיטלית לא היו שונים בין הקבוצות.

מסרי כזב

הערכת יכולת זיהוי מסרי כזב

לא נמצאו הבדלים בהערכת יכולתם של המשיבים לזהות בהצלחה מסרי כזב הן בהערכת יכולתם לזהות מסרי כזב הן בהערכתם את יכולתם לזהות מסרי כזב ביחס לאחרים.

השתתפות בהפצת מסרי כזב

החרדים דיווחו על הפצת מידע כוזב שלא במודע (ממוצע=1.86, סטיית תקן=0.93) יותר מהלא-חרדים (ממוצע=1.45, סטיית תקן=2.20) ($t(76)=2.20, p<.05$) (0.71).

זיהוי מסרים כוזבים

יכולת לזהות מסרי כזב

המשתתפים החרדים הצליחו פחות באופן מובהק במבחן זיהוי מסרי הכזב וקיבלו ציון ממוצע נמוך ב-9.5 נקודות (ממוצע=77, סטיית תקן=12.85) מהציון שקיבלו המשתתפים הלא-חרדים (ממוצע=86.6, סטיית תקן=9) ($t_{(63.51)}=3.80, p<.001$).
בשל אופן חישוב הציון אפשר להניח שההבדלים נעוצים בין היתר בכך שהחרדים נטו לדרג את הידיעות באופן פחות נחרץ, בציונים הקרובים לאמצע המדרג, אולי עקב תחושת ביטחון פחותה בהערכתם את אמינות הידיעות. על מנת לבחון אפשרות זו, חושב מדד הביטחון בתשובות מבחן הזיהוי כך שכל תשובה קיבלה ציון לפי מידת הוודאות שלה (תשובות בקיצון, המעידות על ביטחון מוחלט בתשובה, קרי 1 או -10, קיבלו ציון גבוה ביותר. ככל שהתשובות היו קרובות יותר לאמצע, 5 או 6, הציון שניתן נמוך יותר).
מבחן t למדגמים בלתי מזווגים מצא כי ההבדלים בין חרדים ללא-חרדים במידת הביטחון/וודאות בתשובות למבחן זיהוי אמינות הידיעות אינם מובהקים. כלומר החרדים לא היו בטוחים פחות או יותר בממוצע בהשוואה לנבדקים לא-חרדים, והצלחתם הפחותה בזיהוי המסרים לא נבעה מדירוג פחות נחרץ של הידיעות.
ממצאים אלה תומכים בהשערה 2: חרדים הצליחו פחות בזיהוי מסרי הכזב.

סריקת הדף

נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות בכמה מדדים הקשורים לסריקת אזורי מטא-נתונים. לוח 2 מציג את ההבדלים בין הקבוצות.

לוח 2. הבדלים בין חרדים ללא-חרדים באופני התבוננות באזורי המטא-נתונים ובמשך השהייה בדפים

מדד	קבוצה	N	ממוצע	ס. תקן	
משך הפיקסציות היחסי באזורי המטא-נתונים	חרדים	37	4.09	1.86	$t_{(80)} = 1.95 \quad p = .06$
	לא-חרדים	45	4.82	1.54	
משך הבהייה היחסי (dwell time percent) באזורי המטא-נתונים	חרדים	37	4.30	1.90	$t_{(80)} = 2.02 \quad p < .05$
	לא-חרדים	45	5.07	1.54	
מספר הפיקסציות באזורי המטא-נתונים	חרדים	37	4.61	2.76	$t_{(80)} = 2.60 \quad p < .05$
	לא-חרדים	45	6.16	2.63	
משך השהות בדפי הידיעות באלפיות השנייה – בממוצע	חרדים	37	27958.62	9237.13	$t_{(80)} = 3.32 \quad p < .01$
	לא-חרדים	45	34624.44	8899.24	

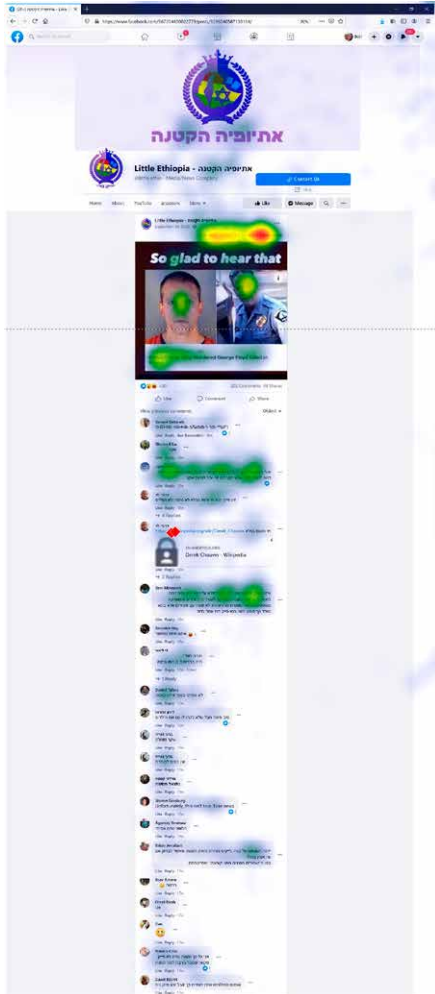
מניתוח הנתונים ממכשיר מעקב העיניים עולה כי המשתתפים החרדים בחנו את אזורי המטא-נתונים של הידיעה פחות מהמשתתפים שאינם חרדים. מספר הפיקסציות ומשך הבהייה היחסי באזורי המטא-נתונים היו נמוכים במובהק בקרב חרדים לעומת לא-חרדים, ומשך הפיקסציות היחסי היה נמוך במובהקות שולית בקרב חרדים בהשוואה ללא-חרדים. כמו כן משך השהייה הממוצע בדפים היה קצר יותר בקרב המשתתפים החרדים בהשוואה ללא-חרדים. איור 3 מציג כדוגמה את ההבדלים בין משתתפים חרדים ללא-חרדים בהתמקדות המבט. ניכר כי משתתפים לא-חרדים נטו יותר לסקור את התגובות לפוסט, את שם החשבון ואת המקור לתמונה שמוצגת בפוסט, בעוד החרדים התמקדו יותר בטקסט הידיעה (השקרית) ובתמונה.

ניבוי הצלחה בזיהוי מסרי כזב

מבחני פירסון מצביעים על קשרים מובהקים בין הערכת הידע במושגים טכנולוגיים (כמדד של אוריינות דיגיטלית) ובין התבוננות באזורי המטא-נתונים. "ידע במושגים" קשור באופן מובהק למספר הפיקסציות ($r = .27, p < .05$), משך זמן הפיקסציות ($r = .30, p < .01$) ומשך הזמן שמבטי המשתתפים שהו באזורים אלה באופן כללי ($r = .29, p < .01$). בהמשך נמצא קשר מובהק בין משך זמן הפיקסציות ($r = .23, p < .05$) והשהייה ($r = .23, p < .05$) באזורי המטא-נתונים ובין הצלחה בזיהוי מסרי הכזב. עם זאת מבחני תיווך לכחינת השערה 3, לפיה הצלחה רבה יותר בזיהוי מסרי כזב בקרב לא-חרדים תתווך דרך שהייה באזורי המטא-נתונים, לא נמצאו מובהקים. במילים אחרות, החרדים העריכו את ידיעותיהם במושגים טכנולוגיים באופן מובהק פחות מהלא-חרדים, שהו פחות באזורי המטא-נתונים מלא-חרדים, והצליחו פחות טוב מהם גם בזיהוי מסרי הכזב. ידע טכנולוגי

איור 3: מפות חום

התמקדות מבט – לא-חרדים

התמקדות מבט – חרדים

ושהייה באזורי המטא-נתונים מנבאים הצלחה בזיהוי מסרי כזב, אך לא מתווכים בין השתייכות לקבוצת החרדים ובין הצלחה בזיהוי מסרי הכזב. לסיום, כדי לבחון את האינטראקציה שבין השתייכות לקבוצת החרדים, ידע טכנולוגי, ושהייה באזורי המטא-נתונים והצלחה בזיהוי מסרי הכזב, נערך מבחן רגרסיה. למודל הוכנסו המשתנים הדמוגרפיים, השתייכות לקבוצת החרדים, מספר הרשתות החברתיות שהמשתמש/ת חבר/ה בהן, ידע טכנולוגי, תפיסת יכולות זיהוי מסרי כזב, ומדדי המבט באזורי המטא-נתונים.

המודל מסביר 51 אחוז מהשונות בציון המבחן ($F_{(14,43)}=5.18, p<.001, \text{adjusted}$) $(R^2=.51)$. מכלל המשתנים שהוכנסו למודל, המשתנים המובהקים הם ידע במושגים ($\beta=.46, p<.001$), מספר רשתות חברתיות ($\beta=.29, p<.05$) ושהייה באזורי המטא-נתונים ($\beta=.24, p<.05$), והכנסה ($\beta=.24, p<.05$). חרדיות הופך למנבא לא מובהק בגרסיה.

סיכום ודיון

מחקר זה ביקש לבחון את אי השוויון הדיגיטלי בישראל במסגרת של אוריינות דיגיטלית ואוריינות נתונים המתבטאת ביכולת הזיהוי של מסרי כזב, בהשוואה בין חרדים ללא-חרדים בישראל.

לתופעת מסרי הכזב יש השלכות משמעותיות ומקיפות, והיא עלולה בין היתר להשפיע על עמדות ואמונות, על אוכלוסיות, תהליכים, פרטים ומוסדות (Greenhill & Oppenheim, 2017; Benkler et al., 2017). היכולת לזהות מסרי כזב היא ממד משמעותי של אוריינות דיגיטלית (Bulger & Davison, 2018; Cooke, 2018; Levi, 2017). במחקר זה נבחן היבט האוריינות הדיגיטלית המתבטאת בזיהוי מסרים כוזבים, ונערכה השוואה בין יכולת הזיהוי של מסרי כזב בקרב חרדים ולא-חרדים באוכלוסייה היהודית בישראל. חדשנותו של המחקר הנוכחי היא בהצגת כלי מדידה פסיכו-פיזיולוגי, אובייקטיבי, המשתמש במעקב אחר מבטי המשתתפים במחקר, לצד מדידת דיווח עצמי והערכות של המשתתפים עצמם. זאת בנוסף על ההתמקדות בחברה החרדית, שעל פי רוב אינה נכללת במחקרים דומים.

ממצאי המחקר היו כי קיימים פערים בין הקבוצה החרדית לקבוצה שאינה חרדית שמשליכים על יכולתם של הנבדקים החרדים לזהות ולהתמודד עם תופעת מסרי כזב. במחקר נמצאו כמה ממצאים מרכזיים, הנוגעים למדדים אובייקטיביים של יכולת ואופן הזיהוי של מסרי הכזב, לצד מדדים סובייקטיביים של הערכת הנבדקים את שליטתם בפועל במיומנויות דיגיטליות ויכולתם לזהות מסרי כזב.

בחנו את האוריינות הדיגיטלית של המשתתפים. בשאלת תדירות השימוש של הנחקרים באינטרנט וסוגיה, נמצא שתפיסותיהם של הנבדקים החרדים והלא-חרדים בנוגע לתדירות ביצוע הפעולות ברשת וביטחונם בכיצוע פעולות לא היו שונים באופן מובהק זה מזה. ממצא זה מפתיע בשל העובדה כי במחקרים שנעשו עד היום היו רמות השימוש של החברה החרדית נמוכות משמעותית משל החברה הכללית (וייס, 2016). הקבוצה החרדית שנדגמה במחקר מורכבת מאוכלוסייה עובדת ופעילה במרחבים מתוקשבים. קבוצות חרדיות אחרות, שאינן עובדות כלל או עובדות במרחבים שמרניים יותר במערכות הקהילתיות החרדיות, עשויות להיות בעלות דפוסי שימוש דיגיטלי מצומצמים יותר. נוסף על כך בחנו את הערכתם הסובייקטיביות של הנבדקים בשאלת היכרותם את הטכנולוגיה ויכולתם לפעול במרחב זה. במדידת היכרותם עם מושגים אינטרנטיים נמצא כי הערכות רמת הידע של הקבוצה החרדית היו נמוכות משמעותית מאלה של

הלא-חרדים. אולם כאשר בחנו את הערכת יכולת השליטה של הנבדקים בשימושים באינטרנט ואת הערכת יכולתם לזהות בהצלחה מסרי כזב, לא נמצא הבדל בין שתי הקבוצות. ממצא זה מעיד על כך שהשימוש של החרדים באינטרנט מתעצם בדומה לציבור הכללי והם מעריכים את שליטתם בשימוש באינטרנט לצורכיהם ומזהים בהצלחה מסרי כזב. עם זאת רמת האוריינות שלהם, שהוערכה על בסיס מדד סובייקטיבי זה, עדיין נמוכה יותר מזו של הלא-חרדים. כך, חרדים המשתמשים באינטרנט באופן דומה למי שאינם חרדים מסוגלים לפעול במרחבים האינטרנטיים למרות הצהרתם על חוסר היכרות עם מושגים שונים.

עם זאת, בעוד המחקר בתחום האוריינות הדיגיטלית מתבסס על מדדים סובייקטיביים (ראו למשל הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016), חשוב לאמוד לא רק את הערכת המשתתפים אלא גם את ביצועיהם והצלחותיהם בפועל.

לשם כך ביקשנו מהמשתתפים לדווח על ההיקף שבו היו מעורבים בהפצת מסרי כזב שלא בידיעה ובחנו את יכולתם לזהות מסרי כזב בפועל. מצאנו כי שכיחות הדיווח על הפצת מסרי כזב שלא-במודע הייתה גבוהה יותר בקרב הנבדקים החרדים. ממצא זה מעיד כי אף על פי שהערכת יכולת זיהוי מסרי כזב של קבוצות המחקר הייתה זהה, משתתפי המחקר מהקבוצה החרדית העידו כי הם הפיצו בשוגג מסרי כזב יותר מהמשתתפים הלא-חרדים.

נוסף על כך התבקשו המשתתפים לבחון מגוון מסרים ולקבוע אם הם מסרי אמת או כזב. בהשוואה בין קבוצות המחקר נמצא שהנבדקים החרדים הצליחו פחות בזיהוי מסרי הכזב מהנבדקים שאינם חרדים. הערכת היכולת לזהות מסרי כזב לא עמדה במבחן המציאות ובפועל התקשו חברי הקבוצה החרדית לזהות מסרי כזב בהשוואה למשתתפים שאינם חרדים. הפער בין הערכת הידע בפועל במיומנויות דיגיטליות שונות נמצא במחקרים קודמים שבוצעו בקרב סטודנטים בארץ ובעולם (Gross & Latham, 2009; בן עמרם, 2018) ונקשרה לתיאוריית הכשירות ולאפקט דאנינג קרוגר, שטענו כי אנשים חסרי השכלה או מיומנות בתחום מסוים נוטים להעריך את שליטתם בנושא יתר על המידה (Kruger & Dunning, 1999).

פער זה ביכולת לזהות מסרי כזב מעיד למעשה על פערים ברמת האוריינות הדיגיטלית בין הקבוצות. הסבר אפשרי לפער בקרב הנבדקים החרדים הוא שהם ככל הנראה אוריינים יחסית לחברה החרדית, ולכן ביחס לסביבתם הקרובה הם אכן שולטים יותר במיומנויות דיגיטליות, מה שעלול לגרום לתחושה יתרה של מסוגלות, ולהערכת ידע גבוהה יחסית לשליטה בפועל. סוגיה מעניינת לבחינה היא השאלה אם פער זה יהיה גדול יותר באוכלוסייה החרדית השמרנית או שרוקא היא תהיה מודעת יותר לחוסר הידע והשליטה שלה במיומנויות דיגיטליות, ולא ימצא פער בין יכולותיה לביצועים בפועל. הממצאים המעלים כי היכולת הדלה יותר של החרדים לזהות מסרי כזב, למרות דפוסי הגלישה שאינם שונים משל האוכלוסייה הלא-חרדית, עשויים להצביע על היותם

פגיעים יותר במרחב הווירטואלי בכך שהם בסיכון גבוה להיחשף למסרי כזב ולהיות מושפעים מהם. מכיוון שמסרי כזב עלולים להשפיע על עיצוב וגיבוש תפיסות ודעות, גולשים שאינם מיומנים בזיהוי מסרי הכזב עלולים להיות פגיעים יותר להשפעות אלה. כמו כן חשיפה למסרי כזב ופערים ביכולת לזהותם עלולים לתרום לפערים בין קבוצות בחברה הישראלית וקיטובה. לשם המחשה, לחשיפה למסרי כזב הנוגעים להשפעת מגפת הקורונה וסכנותיה לציבור עלולה להיות השלכה על התנהגות של הפרט ברמה האישית (אם להיכרך או להתחסן מפני הנגיף), וברמה הציבורית (אם לשמור על ההגבלות במרחבים הציבוריים). התנהגויות אלה עלולות להשליך על יחסים בין קבוצות בחברה הישראלית ועל תחושת אחריות משותפת.

נוסף על כך אי יכולת הזיהוי של מסרי כזב עלולה להצביע גם על קושי בקריאה ביקורתית וזיהוי של טקסטים נוספים כמו הודעות דיוג (phishing) ומגוון פשעי סייבר, ובכך הופכת את האוכלוסיות חסרות האוריינות המתאימה לחשופות להשלכות ופגיעות שונות במרחבי הרשת. מעניין לבחון את מידת הפגיעות של קבוצות אלה למסרי כזב: מצד אחד חרדים שמרנים יותר, הגולשים פחות ברשת ובעלי רמת אוריינות דיגיטלית נמוכה יותר, יושפעו כך שמצד אחד תצומצם רמת החשיפה שלהם למסרי כזב, אך מצד שני יכולת ההתמודדות שלהם איתם מתרחבת, ולכן לא ברור אם הם יהיו פגיעים יותר או פחות למסרי כזב.

האם הפערים בזיהוי מסרי כזב מקורם בהבדלים בפערים באוריינות דיגיטלית, או שמא אלה הבדלים תרבותיים בין הקבוצות שבגינן נוצרו פערים בזיהוי מסרי הכזב? אפשר להניח כי בקרב החרדים הקושי לזהות מסרי כזב איננו נובע מן המכשול הדיגיטלי, אלא מחשיפתם לתכני מדיה ייחודיים, דוגמת הפשקווילים החולקים מאפיינים רטוריים וחזותיים של מסרי כזב: שפה מוקצנת, סימני פיסוק רבים והדגשות (Kasstan, 2022; Rosenberg & Rashi, 2015), ושימוש במדיה החרדית ברטוריקה של הקצנה, הפרזות והכללות במטרה להפיץ אידיאולוגיות מרכזיות ולהרתיע מפני השתלבות בחברה החילונית (Shoham, 2012). כדי לעמוד על מקור הפער ביכולת הזיהוי של מסרי כזב, ערכנו ניתוח רגרסיה רבת משתנים ובו נמצא כי בשילוב המנבאים השונים להצלחה בזיהוי מסרי הכזב, ההבדל בין הקבוצות ביכולת הזיהוי של מסרי כזב הופך ללא מובהק, וההסבר להצלחה במבחן נעוץ בידע טכנולוגי במידת הפעילות ברשתות חברתיות, שהות באזורי המטא-נתונים והכנסה. כך, הבדלים תרבותיים בין אוכלוסיות המחקר אינם משמעותיים בהקשר של יכולת זיהוי מסרי כזב. ההבדלים ברמת האוריינות הדיגיטלית בין קבוצות האוכלוסייה הם שמסבירים את הפער ביכולת הזיהוי של מסרי הכזב. מאחר שידע ואוריינות הם כלים מרכזיים ביכולת ההתמודדות עם מסרי כזב ברשת, יש לשים דגש על הקנייתם כאופן התמודדות עם פגיעות במרחבים הווירטואליים.

לבסוף, כדי לעמוד על אופן צריכת המידע לשם הערכת אמינות המסרים שהוצגו לנבדקים, הסתייענו במכשיר העוקב אחר תנועות העיניים של משתתפי המחקר. באמצעות

המכשיר בחנו את האופן שבו הנבדקים סורקים את הדף עם המסר כדי לקבוע את מידת האותנטיות של התוכן. נבחנה גם הקדשת תשומת הלב לאזורי המטא-נתונים, אזורים המכילים מידע על המסר הנבחן ומאפשרים לעמוד על טיבו באופן יעיל ומהיר. הממצאים מעידים כי קיים פער באופני הסריקה של הדף, וכי הנבדקים החרדים מקדישים פחות תשומת לב לאזורי המטא-נתונים. ההתבוננות באזורי המטא-נתונים היא פרקטיקה של מיומנות דיגיטלית, והמחקר מצא קשר בין ידע דיגיטלי להתבוננות באזורי המטא-נתונים, בין התבוננות במטא-נתונים להצלחה בזיהוי הכתבות ובין ידע דיגיטלי להצלחה בזיהוי הכתבות.

היכולת למדוד את רמת האוריינות הדיגיטלית של הנבדקים באמצעות מעקב אחר תנועות העיניים וסריקת מבנה הכתבה בזמן קריאתה, היא תרומה מתודולוגית משמעותית למחקר בתחום. מדד אובייקטיבי זה מסייע לתקף את הנתונים ומציע תוספת משמעותית למדדים הסובייקטיביים המקובלים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016). למדד אובייקטיבי זה יש חשיבות רבה יותר בקבוצות באוכלוסייה שבהן קיים פער בין הערכות סובייקטיביות של יכולותיהן ובין יכולת השליטה שלהן במיומנויות דיגיטליות בפועל, וההערכות הסובייקטיביות של האוריינות אינן מדויקות, בדגש על יכולת זיהוי מסרי כזב. לסיכום, שילוב של שני מדדים אלה, הסובייקטיבי והאובייקטיבי, מחזק את ההבנה כי בגלל האוריינות הדיגיטלית הנמוכה יותר של הנבדקים החרדים יכולת הזיהוי שלהם את מסרי הכזב נמוכה יותר. כמו כן המדד המדויק יותר, המשקף אוריינות דיגיטלית, הוא מדד הידע, בניגוד למדדי הערכת היכולות והשליטה בביצוע פעולות.

הפערים באוריינות הדיגיטלית של הקבוצה החרדית עלולים להשליך על היכולת של פרטים בקהילה החרדית להשתלב בתחומי ההשכלה והתעסוקה. אלה דורשים רמת אוריינות גבוהה, במיוחד לאור מגמות הדיגיטציה בשנים האחרונות (Kankaraš et al., 2016), ומידת הפגיעות שלהם ברשת.

פערים אלה משליכים על החברה הישראלית בכללותה. אוריינות דיגיטלית נמוכה מובילה לגישה נמוכה לדיגיטציה, ויש הסכמה רחבה כי היעדר גישה למחשבים ולאינטרנט יכול לפגוע בתחומים שונים כמו חינוך, הזדמנויות למעורבות חברתית ואזרחית, שוויון וזכויות אזרח (Schejter, Ben-Harush & Tirosh, 2017). אי-השוויון הדיגיטלי מדיר אנשים מהשתתפות בתהליכים חברתיים, שבצורת החיים העכשווית תלויים יותר ויותר בשימושים ויכולות דיגיטליות. בשנים האחרונות התפתח מושג אוריינות הנתונים ובמסגרתו אזרחות הנתונים, המדגישה את החשיבות בפיתוח חשיבה ביקורתית וסוכנות בחשיפה, בהבנה, במתן משמעות לנתונים ובפעולות הקשורות לנתונים בקרב אזרחים בעידן המידע הנוכחי. כך, מנקודת מבטה של החברה כולה יש חשיבות לצמצום הפער הדיגיטלי, שכן הוא עלול לגרום לעלויות חברתיות, פוליטיות וכלכליות ארוכות טווח, ולחיוזק אוריינות הנתונים של אזרחים במסגרת המאמצים לצמצם את הפער הדיגיטלי כיום. מחקרים שונים מצביעים על כך שיש צורך בטכנולוגיות נגישות ובתמיכה מתאימה

לקבוצות המיעוט כדי לתת מענה לעניין זה (Lev-On et al., 2021; Scholz, Yalcin & Priestley, 2017).

התמונה המסתמנת ממחקר זה מחזקת את ההבנה כי קיים פער ברמת האוריינות הדיגיטלית ואוריינות הנתונים בין חרדים ללא-חרדים בישראל, ומדגישה את הצורך להשקיע משאבים באוכלוסייה זו ולהטמיע כלים לקידום אוריינות דיגיטלית באופן כללי, ואוריינות נתונים באופן ספציפי, כדי לצמצם פערים אלה ולאפשר צמיחה ושילוב איכותי בחברה ובתעסוקה. לשם כך נדרשת התייחסות ייחודית למאפייני החברה החרדית הקשורים להפצה וזיהוי של מסרי כזב ולאופנים שבהם אפשר לצמצם פערים אלה בין הקבוצות, ולהשקיע בתוכניות ובכלים לצמצום פערי הידע ולהגדלת האוריינות הדיגיטלית וארגו הידע של האוכלוסייה החרדית במרחבים הווירטואליים. הפער בין הערכת השליטה במיומנויות הדיגיטליות ובין היכולת בפועל הוא נקודת התערבות אפשרית, ויש לפעול להמחשתו ולקדם הסברה מותאמת ומתן כלים להתמודדותה של החברה החרדית עם נושא זה.

ליכולת פחותה של זיהוי מסרי כזב יכולות להיות השלכות משמעותיות מאוד על תפיסות, קבלת החלטות והתנהגות. מסרי כזב עלולים להביא לערעור היסודות המשותפים בחברה, להפחתת האמון במוסדות הציבור ולפגיעה בערכים דמוקרטיים. בסיס ידע משותף ומוסכם על כלל קבוצות האוכלוסייה בחברה הוא ממרכיבי התשתית לקיומה של חברה תקינה ומאוחדת. על כן יש חשיבות רבה לחיזוק אוריינות הנתונים ולקידום אזרחות הנתונים של כלל האוכלוסיות במדינה, משום שלאי השוויון המתבטא ביכולת פחותה לזהות מסרי כזב יכולות להיות השלכות מרחיקות לכת מעבר לקידום החברה החרדית ושילובה בחברה הכללית, גם בשמירה על מרקם היחסים העדין בין קבוצות האוכלוסייה.

כדי לתת כלים מותאמים לאופן השימוש של האוכלוסייה החרדית ברשת בכלל ובצריכת מסרים בפרט, יש לצאת בתהליכי הסברה בסביבות הווירטואליות שבהן פועלים המשתמשים החרדים. שם יש להסביר את משמעויות מסרי הכזב, לחשוף את הפער הקיים בין ההערכה של יכולתם לזהותם לעומת הצלחה בכך בפועל ולתת כלים בסיסיים ומותאמים תרבותית בזיהוי, איתור ומניעה של חשיפה למסרי כזב.

המחקר מדגיש גם את חשיבות פיתוח הכלים האובייקטיביים למדידת אוריינות דיגיטלית ואוריינות נתונים. הוא מציע לעשות בהם שימוש לא רק בהקשרים אקדמיים אלא גם בתהליכי יישום מדיניות מבוססת ממצאים, בבניית כלי הערכה לתוכניות לצמצום פערים דיגיטליים והקניית מיומנויות, בהמחשת פערים דיגיטליים לצוותי תכנון והכשרה, וככלי לבחינת הצלחה ודפוסי שימוש בטכנולוגיות דיגיטליות בקרב אוכלוסיות שונות.

מגבלות המחקר ומחקרי המשך

קבוצת הנבדקים החרדית שהשתתפה במחקר מאופיינת לכאורה באוריינות דיגיטלית גבוהה, יחסית לאוכלוסייה החרדית הכללית. המשתתפים עובדים בסביבות עבודה מתוקשבות יחסית לקבוצות אחרות בחברה החרדית שאינן עובדות או עובדות בסביבות עבודה מסורתיות ולא־טכנולוגית. משמעות הדבר היא שהפערים שנמצאו במחקר זה בין הקבוצה החרדית לקבוצה שאינה חרדית יבואו לידי ביטוי באופן שונה בהשוואה בינה ובין אוכלוסיות חרדיות שמרניות יותר בעלות רמת אוריינות נמוכה יותר. כדי לבחון סוגייה זו לעומק, יש לערוך מחקר נוסף שבו תיבחנה קבוצות חרדיות שאינן עובדות או שהן בעלת חשיפה נמוכה יותר לסביבות ממוחשבות ומחוברות לרשת האינטרנט, ובו לזהות את מידת חשיפתן ויכולתן לזהות מסרי כזב, ולבחון את האפשרויות ואת הכלים המותאמים להסברה ומניעה בקרב קבוצות אלו.

נוסף על כך, כבכל מחקר שנערך בתנאי מעבדה ייתכן שנוכחות החוקרות בחדר, והשימוש בכלי מעקב אחר תנועות העיניים, השפיעו במידה מסוימת על התנהגות המשתתפים במחקר, והביאו לרצון להפגין ידע ומהירות תגובה גבוהה יותר. לבסוף, מחקר זה התמקד ביכולת זיהוי מסרי כזב, אולם נדרש מחקר המשך שיבחן יכולות זיהוי של טקסטים נוספים וכישורים דיגיטליים מגוונים ורחבים, ואת מידת השפעתם על תהליכי קבלת החלטות בהקשר של התנהגויות סיכון נוספות ברשת, בהקשרים כלכליים, ביטחוניים ואישיים.

הערות

- * המחקר נערך בסיוע המכון החרדי למחקרי מדיניות והמכון לחקר מדיה חדשים, פוליטיקה וחברה באוניברסיטת אריאל. אנו מבקשים להודות למשתתפים ולמשתתפות במחקר שתרמו מזמנם ושיתפו בידע שלהם ולארגונים שסייעו לנו בגיוס משתתפים. כמו כן, אנו מבקשים להודות לזיו טנדובסקי, נטע לאור, ג'ורדן זיידנברג וצ'ליל רחמים שסייעו בניהול המחקר.
- 1 ההחלטה להשוות בין חרדים כקבוצה ובין לא־חרדים, קרי חילונים, דתיים ומסורתיים כקבוצה אחרת, התבססה על ההבדל המהותי בדפוסי השימוש במדיה הדיגיטלית בקרב חרדים בישראל, המבדילה קבוצה זו משאר קבוצות האוכלוסייה (וייס, 2016; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016; כהנר, מלאך וחושן, 2017). לכן הוזמנו להשתתף במחקר בעיקר חרדים וחילונים. בבחינת נתוני המחקר נמצא כי הרתיים והמסורתיים הראו דפוסי דומים לאלה של החילונים בשימוש באינטרנט ובמשתני המחקר ההתנהגותיים, ועל כן שולבו בקבוצת המחקר של הלא־חרדים לצורך ניתוח ההבדלים בין הקבוצות.
- 2 בבדיקת ההבדלים בין החרדים ללא־חרדים נמצא כי ממוצע הגילאים אינו שונה באופן מובהק בין הקבוצות.
- 3 הידיעות שנבחרו למחקר הן ידיעות שמהימנותן נבחנה במסגרת מחקר פיילוט בקרב 27 משיבים, והציון שקיבלו היה ציון גבוה, כך שלא הייתה מחלוקת משמעותית על מהימנותן. כמו כן לא נכללו במחקר ידיעות "זכורות" המתארות אירועים מוכרים. תועדפו ידיעות שמשיבים רבים יחסית בפיילוט ציינו את מאפייניהן החיצוניים (המטא־דאטה: כתובת האתר, שם המשתמש שהעלה, העובדה שכתוב שהודעה הועברה וכדומה) בשיקולים להערכת אמינות הידיעה.

מקורות

- אלידע, ע' (2020). "פייק ניוז בעיתונות העברית בארץ ישראל בשלהי השלטון העות'מאני ובתחילת המנדט", קשר, 55, עמ' 48-76.
- בארט, ע', א' שפיגל וג' מלאך (2020). אחד מחמישה תלמידים: החינוך החרדי בישראל (חרדים בישראל). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בן-עמרם, ס' (2018). "שילוב אוריינות מידע בהוראה וכלמידה בכתי ספר יסודיים במערכת החינוך בישראל – חקר מקרה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן.
- גל, ר' (2015). החרדים בחברה הישראלית: תמונת מצב, 2014, חיפה: הטכניון, מוסד שמואל נאמן.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2016). מיומנויות בוגרים בישראל 2014-2015, ירושלים: למ"ס.
- וייס, א' (עורך) (2016). דו"ח מצב המדינה: חברה כלכלה ומדיניות, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- ויסמונסקי, ח' (2020). "התמודדות משפטית עם פייק ניוז' על רקע משבר הקורונה", מרכז פדרמן לחקר הסייבר, האוניברסיטה העברית בירושלים. נדלה ביום 21.3.2022 מן האתר: <https://csrcl.huji.ac.il/blog/התמודדות-משפטית-עם-פייק-ניוז-על-רקע-משבר-הקורונה>
- כהן, פ' וע' בארט (2018). "הטמעת תוכניות מצוינות בחינוך החרדי: תפקיד המפקח", בתוך: ע' בארט (עורכת), מחקרים על הפיקוח במחוז החרדי של משרד החינוך: בין רשויות, רשתות והציבוריות החרדית, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות והמחוז החרדי של משרד החינוך, עמ' 95-112.
- כהנר, ל', ג' מלאך ומ' חושן (2017). שנתון החברה החרדית בישראל 2017, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- לגזיאל, ק' ור' לינדר (17.3.2021). "קורונה, קונספירציות וקיפוח: מי אחראי לשיעור ההתחסנות הנמוך אצל מיעוטים?", דה מרקר, נדלה ביום 21.3.2022 מתוך: <https://www.themarker.com/wallstreet/premium-MAGAZINE-1.9625013>
- פרידמן, מ' (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קרוץ, ג' (2019). "חדשות כוזב בראשיתה של העיתונות העברית: דוגמאות נבחרות", קשר, 51, עמ' 4-14.
- ריימן, ל' (2012). "שינויים ותמורות בהכשרת מורים בחינוך החרדי: יחסי גומלין בין מדיניות-העל לבין 'השדה'": בתוך: ר' קלויר ול' קוזמינסקי (עורכות), הבניית זהות מקצועית: תהליכי הכשרה ופיתוח מקצועי של מורים בישראל, ירושלים: מכון מופ"ת, עמ' 152-185.
- שוורץ-אלטשולר, ת' וג' לוריא (2020). תעמולה דיגיטלית והאיום על הבחירות (מחקר מדיניות, 155). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שמיר, ר' (2021). הרצאה במסגרת קורס משפט וסייבר-שיעור 3, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שפיגל, א' (2011). "ותלמוד-תורה כנגד כולם": חינוך חרדי לבנים בירושלים, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- Ajao, O., A. Garg & M. Da Costa-Abreu (2022, June). "Exploring Content-Based and Meta-Data Analysis for Detecting Fake News Infodemic: A Case Study on COVID-19", in: *2022 12th International Conference on Pattern Recognition Systems (ICPRS)* IEEE, pp. 1-8.
- Allcott, H. & M. Gentzkow (2017), "Social Media and Fake News in the 2016 Election", *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), pp. 211-236.
- Anupam, D. & R. Schroeder (2020). "Online Disinformation in the Run-up to the Indian 2019 Election", *Information, Communication and Society*, 24(12), pp. 1762-1778.
- Barthel, M., A. Mitchell & J. Holcomb (2016). *Many Americans Believe Fake News is Sowing Con-fusion*, Washington DC: Pew Research Center. Retrieved on 25.10.2022 from: <https://www.journalism.org/2016/12/15/many-americans-believe-fake-news-is-sowing-confusion/>.

- Bastick, Z. (2021). "Would You Notice if Fake News Changed your Behavior? An Experiment on the Unconscious Effects of Disinformation", *Computers in Human Behavior*, 116. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106633>.
- Benkler, Y., R. Faris, H. Roberts & E. Zuckerman (2017). "Study: Breitbart-led Right-wing Media Ecosystem Altered Broader Media Agenda". Retrieved from <https://www.cjr.org/analysis/breitbart-media-trump-harvard-study.php>
- Bulger, M. & P. Davison (2018), *The Promises, Challenges, and Futures of Media Literacy*, Data & Societ Report. Retrieved on 1.1.2020 from https://digital.fundacionceibal.edu.uy/jspui/bitstream/123456789/227/1/DataAndSociety_Media_Literacy_2018.pdf.
- Carmi, E., S.J. Yates, E. Lockley & A. Pawluczuk (2020). "Data Citizenship: Rethinking Data Literacy in the Age of Disinformation, Misinformation, and Malinformation", *Internet Policy Review*, 9(2), pp. 1-22.
- Chua, A.Y.K & S. Banerjee (2018). "Rumors and Rumor Corrections on Twitter: Studying Message Characteristics and Opinion Leadership", *2018 4th International Conference on Information Management (ICIM)*, 2018, pp. 210-214, doi: 10.1109/INFOMAN.2018.8392837.
- Cohen, Y. (2012). *God, Jews and the Media: Religion and Israel's Media*, London, New-York: Routledge.
- Cooke, N. (2018). *Fake News and Alternative Facts: Information Literacy in a Post-truth Era*, Chicago, MI: American Library Association.
- DiFonzo, N., N.M. Robinson, J.M. Suls & C. Rini (2012). "Rumors About Cancer: Content, Sources, Coping, Transmission and Belief", *Journal of Health Communication*, 17(9), pp. 1099-1115.
- Elyada, O. (1991). "Les récits de complot dans la presse parisienn parisienne: 1790-1791", *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 287, pp. 281-292.
- Fazio, L.K, N.M. Brashier, B.K Payne & E.J. Marsh (2015). "Knowledge Does not Protect against Illusory Truth", *Journal of Experimental Psychology: General*, 144, pp. 993-1002.
- Frankel, J. (1997). "'Ritual Murder' in the Modern Era: The Damascus Affair of 1840", *Jewish Social Studies*, 3(2), pp. 1-16. <http://www.jstor.org/stable/4467492>
- Garrett R.K. & J.N. Danziger (2009). "Rumors and the Internet in the 2008 US Presidential Election", Columbus, OH: Ohio State University.
- Greenhill, K.M. & B. Oppenheim (2017). "The Adoption of Unverified Information in Conflict Zones", *International Studies Quarterly*, 61(3), September, pp. 660-676. <https://doi.org/10.1093/isq/sqx015>.
- Grinberg, N., K. Joseph, L. Friedland, B. Swire-Thompson & D. Lazer (2019). "Fake News on Twitter during the 2016 US Presidential Election", *Science*, 363(6425), pp. 374-378.
- Gross, M. & D. Latham (2009). "Undergraduate Perceptions of Information Literacy: Defining, Attaining, and Self-assessing Skills", *College & Research Libraries*, 70(4), pp. 336-350.
- Guan, Z., S. Lee, E. Cuddihy & J. Ramey (2006). "The Validity of the Stimulated Retrospective Think-aloud Method as Measured by Eye Tracking", in: *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, ACM, pp. 1253-1262.
- Guess, A., J. Nagler & J. Tucker (2019). "Less than You Think: Prevalence and Predictors of Fake News Dissemination on Facebook", *Science Advances*, 5(1).
- Hagemester, M. (2008). "The Protocols of the Elders of Zion: Between History and Fiction", *New German Critique*, 103, pp. 83-95.

- Hargittai, E. & Y.P. Hsieh (2012). "Succinct Survey Measures of Web-Use Skills", *Social Science Computer Review*, 30(1), pp. 95–107.
- Haupt, M.R., J. Li & Mackey, T.K. (2021). "Identifying and Characterizing Scientific Authority-related Misinformation Discourse about Hydroxychloroquine on Twitter Using Unsupervised Machine Learning", *Big Data & Society*, 8(1).
- Hobbs, R. (2017). *Create to Learn: Introduction to Digital Literacy*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Horton, F.W. (2007). "Understanding Information Literacy: A Primer", UNESCO, The Information Society Division", retrieved on 10.2.2023 from: <http://www.uis.unesco.org/Communication/Documents/157020E.pdf>
- Kahne, J. & B. Boywer (2017). "Educating for Democracy in a Partisan Age: Confronting Challenges of Motivated Reasoning and Misinformation", *American Educational Research Journal*, 54(1), pp. 3-34.
- Kaminsky, G.L. & S.L. Schmukler, (1999). "What Triggers Market Jitters: A Chronicle of the Asian Crisis" (English), (*Policy, Research Working Paper*; no. WPS 2094). Washington DC: The World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/698861468770046050/What-triggers-market-jitters-A-chronicle-of-the-Asian-crisis>.
- Kankaraš, M., G. Montt, M. Paccagnella, G. Quintini & W. Thorn (2016). "Skills Matter: Further Results from the Survey of Adult Skills", *OECD Skills Studies*. OECD Publishing.
- Kasstan, B. (2022). "Viral Entanglements: Bodies, Belonging and Truth-claims in Health Borderlands", *Medical Anthropology Quarterly*, 36(1), pp. 119-138.
- Krishnan, S. & M. Chen (2018, July). "Identifying Tweets with Fake News", in *2018 IEEE International Conference on Information Reuse and Integration (IRI)*. IEEE, pp. 460-464.
- Kruger, J. & D. Dunning (1999). "Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-assessments", *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), pp. 1121–1134.
- Laor, T. & Y. Galily (2022). "Who's Clicking on On-demand? Media Consumption Patterns of Generations Y & Z", *Technology in Society*, 70, 102016.
- Lazer, D.M., M.A. Baum, Y. Benkler, A.J. Berinsky, K.M. Greenhill, F. Menczer, B. Nyhan, G. Pennycook, D. Rothschild, M. Schudson, S.A. Sloman, C.R. Sunstein, E.A. Thorson, D.J. Watts & J.L. Zittrain (2018). "The Science of Fake News", *Science*, 359(6380), pp. 1094-1096. <https://doi.org/10.1126/science.aao2998>.
- Lees, C. (2018), "Fake News: The Global Silencer: The Term has Become a Useful Weapon in the Dictator's Toolkit against the Media, just Look at the Philippines", *Index on Censorship*, 47(1), pp. 88-91.
- Leung, J., M. Schoultz, V. Chiu, T. Bonsaksen, M. Ruffolo, H. Thygesen, D. Price & A.Ø. Geirdal (2021). "Concerns Over the Spread of Misinformation and Fake News on Social Media – Challenges amid the Coronavirus Pandemic", in: *Proceedings of the 3rd International Electronic Conference on Environmental Research and Public Health*. MDPI AG, Basel, pp. 1-6.
- Lev-On, A., H. Abu-Kishk & N. Steinfeld (2022). "Joining and Gaining Knowledge from Digital Literacy Courses: How Perceptions of Internet and Technology Outweigh Socio-Demographic Factors", *Media and Communication*, 10(4), pp. 347–356.
- Lev-On, A., N. Steinfeld, H. Abu-Kishk & S. Pearl Naim (2021), "The Long-term Effects of Digital Literacy Programs for Disadvantaged Populations: Analyzing Participants' Perceptions",

- Journal of Information, Communication and Ethics in Society*, 19(1), pp. 146-162. <https://doi.org/10.1108/JICES-02-2020-0019>.
- Levi, L. (2017). "Real Fake News and Fake News", *First Amendment Law Review*, 16, pp. 232-321.
- Levinson, P. (2019). "Turning the Tables: How Trump Turned Fake News from a Weapon of Deception to a Weapon of Mass Destruction of Legitimate News", in: C. Happer, A. Hoskins & W. Merrin (eds.), *Trump's Media War*, Cham: Palgrave Macmillan, pp. 33-46.
- Lissitsa, S. & A. Lev-On (2014). "Gaps Close, Gaps Open: A Repeated Cross-sectional Study of the Scope and Determinants of the Ethnic Digital Divide", *International Journal of Electronic Governance*, 7(1), pp. 56-71.
- Liu, H.C., M.L. Lai & H.H. Chuang (2011). "Using Eye-tracking Technology to Investigate the Redundant Effect of Multimedia Web Pages on Viewers' Cognitive Processes", *Computers in Human Behavior*, 27(6), pp. 2410-2417.
- Marwick, A.E. (2018). "Why Do People Share Fake News?: A Sociotechnical Model of Media Effects", *Georgetown Law Technology Review*, 2(2), pp. 474-512.
- Mayernik, M.S. (2021). "Metadata", *KO Knowledge Organization*, 47(8), pp. 696-713.
- McNair, B. (2017). "Fake News: Falsehood, Fabrication and Fantasy in Journalism", Abingdon, New York: Routledge.
- Mioduser, D., R. Nachmias & A. Forkosh-Baruch (2008). "New Literacies for the Knowledge Society". in: J. Knezek & J. Voogt (eds.), *International Handbook of Information Technology in Education* (pp. 23-42). New York: Springer.
- Morgan, S. (2018). "Fake News, Disinformation, Manipulation and Online Tactics to Undermine Democracy", *Journal of Cyber Policy*, 3(1), pp. 39-43.
- Mucha, P.J., T. Richardson, K. Macon, M.A. Porter & J.P. Onnela, (2010). "Community Structure in Time-dependent, Multiscale, and Multiplex Networks", *Science*, pp. 876-878.
- Naeem, S.B., R. Bhatti & A. Khan (2021). "An Exploration of How Fake News is Taking over Social Media and Putting Public Health at Risk", *Health Information & Libraries Journal*, 38(2), pp. 143-149.
- Newman, N., R. Fletcher, C.T. Robertson, K. Eddy & R.K. Nielsen (2022). *Digital News Report 2022*. Retrieved on 25.10.2022 from: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2022-06/Digital_News-Report_2022.pdf
- Pennycook, G., T.D. Cannon & D.G. Rand (2018). "Prior Exposure Increases Perceived Accuracy of Fake News", *Journal of Experimental Psychology: General*, 147(12), pp. 1865-1880.
- Poole, A. & L.J. Ball (2006). "Eye Tracking in HCI and Usability Research", *Encyclopedia of Human Computer Interaction*, 1, pp. 211-219.
- Quandt, T., L. Frischlich, S. Boberg & T. Schatto-Eckrodt (2019). "Fake News", in: Tim P. Vos and Folker Hanusch, Dimitra Dimitrakopoulou, Margaretha Geertsema-Sligh and Annika Sehl (eds.), *The International Encyclopedia of Journalism Studies: American Cancer Society*, pp. 1-6. <https://doi.org/10.1002/9781118841570.iej0128>.
- Rainie, H., J.Q. Anderson & J. Albright (2017). *The Future of Free Speech, Trolls, Anonymity and Fake News Online*, Washington, DC: Pew Research Center.
- Reis, J.C., P. Melo, K. Garimella & F. Benevenuto (2020). "Can WhatsApp Benefit from Debunked Fact-checked Stories to Reduce Misinformation?" *Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 1(5), pp. 1-11.
- Reuter, C., K. Hartwig, J. Kirchner & N. Schlegel (2019). "Fake News Perception in Germany: A

- Representative Study of People's Attitudes and Approaches to Counteract Disinformation", in: *Proceedings of the International Conference on Wirtschaftsinformatik*, (WI), pp. 1069-1083.
- Rosenberg, H. & T. Rashi (2015). "Pashkevilim in Campaigns against New Media: What Can Pashkevilim Accomplish that Newspapers Cannot?", in: H. Campbell (ed.), *Digital Judaism*, New York: Routledge, pp. 161-182.
- Safieddine, F., W. Masri & P. Pourghomi (2016). "Corporate Responsibility in Combating Online Misinformation", *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 7(2), pp. 126-132.
- Sharma, K., F. Qian, H. Jiang, N. Ruchansky, M. Zhang & Y. Liu (2019). "Combating Fake News: A Survey on Identification and Mitigation Techniques", *ACM Transactions on Intelligent Systems and Technology (TIST)*, 10(3), pp. 1-42.
- Schejter, A., O. Ben-Harush & N. Tirosh, (2017). "The Effect of the Transformation in Digital Media on the Digital Divide", in: Mike Friedrichsen and Yahya Kamalipour (eds.), *Digital Transformation in Journalism and News Media: Media Management, Media Convergence and Globalization*. Cham: Springer International Publishing, pp. 235-246.
- Scholz, F., B. Yalcin & M. Priestley (2017). "Internet Access for Disabled People: Understanding Socio-relational Factors in Europe", *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(1).
- Shoham, E. (2012). "Between Ultra-orthodox and Secular Jewish Society: Cultural Conflicts and Stigma Contest in the Mass Media", *International Review of Social Sciences and Humanities*, 6(2), pp. 33-47.
- Soroka, S., P. Fournier, L. Nir & J. Hibbing (2018). "Psychophysiology in the Study of Political Communication: An Expository Study of Individual-Level Variation in Negativity Biases", *Political Communication*, 36, pp. 288-302.
- Spencer, D.R. (2007). *The Yellow Journalism: The Press and America's Emergence as World 3 Power*, Evenson, ILL: Northwestern University Press.
- Steinfeld, N. (2022a, June). "What is Fake News? Perceptions, Definitions and Concerns by Gender and Political Orientation Among Israelis", in: *International Conference on Digital Transformation and Global Society*, Cham: Springer, pp. 3-18.
- Steinfeld, N. (2022b). "The Disinformation Warfare: How Users Use Every Means Possible in the Political Battlefield on Social Media", *Online Information Review*. online first. <https://doi.org/10.1108/OIR-05-2020-0197>
- Steinfeld, N. (2016). "'I Agree to the Terms and Conditions': (How) Do Users Read Privacy Policies Online? An Eye-tracking Experiment", *Computers in Human Behavior*, 55, pp. 992-1000.
- Steinfeld, N., T. Samuel-Azran & A. Lev-On (2016). "User Comments and Opinion Formation: Findings from an Eye-tracking Experiment", *Computers in Human Behavior*, 61, pp. 63-72.
- Steinfeld, N., A. Lev-On & H. Abu-Kishk (2021, June). "Measuring Digital Literacy with Eye Tracking: An Examination of Skills and Performance Based on User Gaze", in: *13th ACM Web Science Conference 2021*, New York: ACM, pp. 21-28.
- Strömbäck, J., Y. Tsfati, H. Boomgaarden, A. Damstra, E. Lindgren, R. Vliegenthart & T. Lindholm (2020). "News Media Trust and its Impact on Media Use: Toward a Framework for Future Research", *Annals of the International Communication Association*, 44(2), pp. 139-156.
- Tandoc Jr., E.C., Z.W. Lim and R. Ling (2018). "Defining 'Fake News': A Typology of Scholarly Def[1]initions", *Digital journalism*, 6(2), pp. 137-153.

- Tripodi, F. (2018). "Searching for Alternative Facts: Analyzing Scriptural Inference in Conservative News Practices", *Data & Society Report*, retrieved on 21.5.2023 from <https://datasociety.net/library/searching-for-alternative-facts/>
- Van Dijk, J.A. (2012). "The Evolution of the Digital Divide: The Digital Divide Turns to Inequality of Skills and Usage", *Digital Enlightenment Yearbook 2012* (pp. 57-75), Amsterdam: IOS Press.
- Vraga, E.K. & M. Tully (2019). "News Literacy, Social Media Behaviors, and Skepticism toward Information on Social Media", *Information, Communication & Society* (online first). <https://doi.org/10.1080/1369118X.2019.1637445>
- Wang, C.C. (2020). "Fake News and Related Concepts: Definitions and Recent Research Development", *Contemporary Management Research*, 16(3), pp. 145-174.
- Weimann, G. (2019). "Poisoning the Political Discourse: The Role of Fake Proxies", Special Report number 18, published by the Gildenhorn Institute for Israel Studies, at: <https://cpbus-e1.wpmucdn.com/blog.umd.edu/dist/b/504/files/2019/05/Poisoning-the-Political-Discourse-Gabriel-Weimann.pdf>
- Wolff, A., D. Gooch, J.J.C. Montaner, U. Rashid & G. Kortuem (2016). "Creating an Understanding of Data Literacy for a Data-driven Society", *The Journal of Community Informatics*, 12(3), pp. 9-26.

”איפה אתה? אתה? פה? פה? לא? פה? לא? פה? פה?” השוני בנוכחותן של קבוצות שונות ברשתות החברתיות ובדפוסי הצריכה שלהן

טל לאור

מבוא

בשנים האחרונות הרשתות החברתיות פופולריות מאוד ובעשור האחרון הן נמצאות בטבלת עשר האפליקציות שלהן מספר ההורדות הגבוה ביותר בעולם (Pelletier et al., 2020; Phua, Jin & Kim, 2017). הרשתות החברתיות מהוות פלטפורמה טבעית לשיתוף הגולשים, שבאמצעותן המשתמשים נוהגים לשתף באופן יומי התרחשויות ואירועים מחייהם האישיים. בכלל זה אפשר לראות פעילות של שיתוף מידע כדי לספק צרכים של ביטוי עצמי, בידור ושמירת קשר רציף עם חברים (Khan 2017; Phua, Jin & Kim, 2017; Roberts & David, 2020).

באופן טבעי המניעים החברתיים הם מרכזיים בשימוש ברשתות חברתיות: יצירת קשרים חברתיים חדשים, שימור קשרים קיימים, קבלת תמיכה, השתייכות לקהילה וכן הלאה. זאת לצד בידור, גישה למידע, צריכה ושיתוף תוכן (Gruzd et al., 2018; Khan, 2017; Phua, Jin & Kim, 2017). ברשתות החברתיות מתנהלת אינטראקציה עם שפה וסמלים משלהן ובהן מוגדרות הזהות, הזכויות והחובות של המשתמשים על ידי הניסיון החברתי מול אחרים (Yang & Brown, 2016). במחקר זה יישמתי את גישת האינטראקציה הסימבולית בנוגע למאפיינים דמוגרפיים ומאפייני צריכה של הרשתות החברתיות פייסבוק, אינסטגרם וטוויטר. מחקרים רבים נערכו על השימוש ברשתות חברתיות בקרב אוכלוסיות שונות, אך מחקר זה בחן באופן קונקרטי ובו זמנית את בחירת הרשת החברתית לצריכה, את תדירות הנוכחות ברשת החברתית ואת ההבדלים בהיקף ודפוסי הצריכה בין שלוש הרשתות החברתיות המובילות בחברה היהודית בישראל (דו"ח בזק, 2023). התמקדתי בניסיון לנבא קשר בין מאפיינים דמוגרפיים להבדלים בשימוש אינטראקטיבי ו/או אקטיבי ברשתות המובילות פייסבוק, אינסטגרם וטוויטר בגישת האינטראקציה הסימבולית (Goffman, 1959; Mead, 1934).

סקירת ספרות

הרשתות החברתיות

הרשתות החברתיות הן מערכות המבוססות על האינטרנט ומאפשרות למשתמשים ליצור “פרופיל” במערכת נתונה. באמצעות הפרופיל אפשר ליצור ולערוך תוכן וכן לתקשר ולשתף מידע עם משתמשים אחרים. לדוגמה, בבחינת הרבע האחרון של שנת 2020 נמצא כי ארבע מתוך עשר האפליקציות בעלות שיעורי ההורדה הגבוהים ביותר הן רשתות חברתיות. רשת חברתית חדשה יחסית, טיקטוק, ממוקמת במקום השני בהן עם כמעט 250 מיליון הורדות. פייסבוק, הרשת החברתית הוותיקה יותר, ממוקמת במקום השלישי עם קרוב למאתיים מיליון הורדות.

בשנת 2022 מתוך 15 האפליקציות הפופולריות ביותר בעולם, יותר ממחציתן היו רשתות חברתיות (טיקטוק מקום ראשון, אינסטגרם מקום שני, פייסבוק מקום שלישי, סנאפצ'אט מקום חמישי, טלגרם מקום שישי, טוויטר – מקום 13) (Sensor tower, 2023). בסוף שנת 2022 פייסבוק עדיין הייתה הרשת החברתית הפופולרית בעולם, עם 2.96 מיליארד משתמשים חודשיים בממוצע (Statista, 2023a).

אינסטגרם, רשת חברתית פופולרית נוספת, דיווחה על שני מיליארד משתמשים פעילים בחודש ו-500 מיליון משתמשים פעילים מדי יום (Aslam, 2023). 63 אחוז מהאמריקנים דיווחו על שימוש יומיומי באינסטגרם (Pew research center, 2021), ו-35 אחוז מאוכלוסיית המתבגרים העידו כי זו הרשת החברתית המועדפת עליהם (לעומת שישה אחוזים בלבד שהעדיפו את הרשת החברתית פייסבוק) (Statista, 2022b).

הרשת החברתית טוויטר מאפשרת למשתמשים בה לכתוב ולקרוא טקסטים קצרים המכונים “ציוצים”. ברשת רשומים 366 מיליון משתמשים, רובם בארצות הברית (64 מיליון) וביפן (48 מיליון) (Statista, 2022a). כ-237 מיליון משתמשים בטוויטר מדי יום; החשבונות בעלי מספר העוקבים הגבוה ביותר הם של ידוענים, והמוכיל שבהם הוא נשיא ארצות הברית לשעבר ברק אובמה, עם כמעט 134 מיליון עוקבים. אחריו באים אילון מאסק, קייטי פרי וג'סטין ביבר (Statista, 2023b).

נראה שטוויטר היא רשת חברתית רצינית. בשנת 2020 אפשר היה להצביע על כמעט מאתיים מדינות המיוצגות על ידי חשבון רשמי בטוויטר אישי או מוסדי. אחד הידועים שבהם הוא חשבוננו של נשיא ארצות הברית לשעבר, דונלד טראמפ, שבעודו מכהן עשה שימוש יומיומי בטוויטר להעברת מסרים לשמונים מיליון עוקבים בקירוב (Statista, 2022c).

הרשתות החברתיות מתפתחות במהירות. בעוד אפליקציות ואתרים של רשתות חברתיות מתפתחים, אחרים נסגרים בעקבות חוסר הצלחה (Hou & Shiau, 2020). דוגמה להתפתחות כזאת היא הרשת החברתית טיקטוק שהושקה לראשונה בספטמבר 2016 ובמהלך שנת 2023 הגיעה לשלושה מיליארד הורדות (Ruby, 2023). נראה שהצלחה או אי הצלחה של רשת תלויה בנגישותה, אך גם במאפייני התקופה. אבוס הו ווילונג שיה

(שם) מצביעים על מגמה של "נדידת צעירים" מהרשת החברתית פייסבוק לאינסטגרם ולסנאפצ'ט. הם סבורים כי הסיבה למעבר טמונה בוויזואליות הבולטת של אפליקציות אלה, התואמת את מאפייני הדור ה-Z.

בישראל יש שימוש רב ברשתות חברתיות. נמצא כי משנת 2020 עד 2022 עלו שעות הפעילות ברשתות החברתיות של הישראלים מ-2.6 שעות ביום ל-3.4. כמו כן, לפי דו"ח בזק (2023) ברשת החברתית פייסבוק נתוני השימוש הם הגבוהים ביותר בקרב מבוגרים (+35): 75 אחוז שימוש. המגמה היא שפייסבוק הופכת בהדרגה לרשת חברתית לבוגרים יותר מאשר לנוער. 81 אחוז מהבוגרים בגילאי 35 ומעלה פעילים בה, בעוד צעירים יותר מעדיפים את אינסטגרם וטיקטוק (61 אחוז בגילאי 13-35 ושבעים מהילדים מתחת לגיל 13, בהתאמה). סקר שנערך בשנת 2022 מצא כי הרשתות החברתיות שימשו בשנת 2022 פחות לשימור קשרים חברתיים בהשוואה לשנים קודמות (47 אחוז) ויותר לשיתוף תכנים איכותיים (55 אחוז). כן נמצא שכשבעים אחוז מהנסקרים, בני נוער ובוגרים, מחפשים מידע ברשתות החברתיות לפני חיפוש כללי ברשת (גוגל) (דו"ח בזק, 2023). נראה שחוקרים רבים מתעניינים בפופולריות של הרשתות החברתיות. מחקרים רבים נערכו על שימוש ברשתות חברתיות בקרב אוכלוסיות שונות (לדוגמה: Lenhart et al., 2009; Subrahmanyam et al., 2008; Roblyer et al., 2010; Savolainen et al., 2009; Barker, 2009). מחקרים אחרים בחנו השפעות של רשתות חברתיות בתחומים שונים כמו חברות, בדידות, ביטחון עצמי, התנהגויות שונות ועוד (לדוגמה, Ellison, Steinfield & Lampe, 2007; Apaolaza et al., 2019; Lin et al., 2020; Valenzuela, Park & Kee, 2009). מחקרים נוספים בחנו שימושים ופרקטיקות הקשורים ברשתות החברתיות, דוגמת מאפיינים של משתמשים (Baumer, Brailovskaia & Bierhoff, 2020; Mellon & Prosser, 2017; Laor & Galily, 2020; Laor, 2021a et al., 2019), וירליות של אלמנטים שונים (Laor, 2019, 2023; Laor & Steinfeld, 2018), דפוסי שימוש (Bazarova et al., 2015; Hong, Chen & Li, 2017; Grigore, 2015), מניעים לשימוש (Hou & Shiau, 2020; Karahanna et al., 2018; Manuoglu & Uysal, 2019) והשפעות הפעילות ברשתות החברתיות על המשתמשים (Xue et al., 2018; Hunt et al., 2018). מחקרים מראים שרוב המשתמשים ברשתות חברתיות משתמשים לפחות בשתי רשתות מדי יום מפני שלרשתות מדיה חברתית יש תכונות ומאפיינים שונים (Pelletier et al., 2020). פייסבוק, הרשת החברתית הגדולה והמגוונת ביותר מבחינה דמוגרפית, יכולה לשמש לתקשורת של מיליוני משתמשים באמצעות פוסטים מבוססי טקסט, תמונות, תקשורת מבוססת וידאו או צ'אט. לעומת זאת, טוויטר ואינסטגרם מוגבלות בתקשורת. תקשורת באמצעות טוויטר מוגבלת ל-280 תווים בכל ציוץ, ואינסטגרם תומכת בהודעות המבוססות על תמונות וידאו (Pelletier et al., 2020).

אחרים משתמשים יותר בפייסבוק. קרי, קשר עם חברים הוא מניע משמעותי לשימוש ברשת החברתית פייסבוק (Baumer et al., 2019).

הסיבה לשיתוף תוכן רגשי ברשתות החברתיות היא תחושת סיפוק שחווים אנשים לאחר ששיתפו את התוכן עם אחרים. השיתוף יכול להתבצע בצורת עדכון סטטוס גלוי, הודעות פרטיות בפייסבוק או פרסום בציר הזמן של משתמשים אחרים. תחושת הסיפוק רבה יותר כאשר משתפים תוכן חיובי. כמו כן שיתוף תוכן רלוונטי אישי (לאו דווקא חיובי) בעדכון הסטטוס או הקיר של אדם אחר, גורמת לתחושה של שביעות רצון. פעולת השיתוף של תוכן רגשי חיובי היא בעלת ערך רב ללא קשר לתגובות או ללייקים. עם זאת, יש בסימוני הלייקים והתגובות מעין אישור ולגיטימציה לחוויה הרגשית של משתף התוכן (Bazarova et al., 2015).

יתר על כן, ניתוחים באמצעות מודל חמשת הגורמים (Big Five Personality Traits) מצאו כי האישיות מנבאת גם את אופי השימוש, כאשר פתיחות ומוחצנות קשורות, למשל, למספר רב של חברים בפייסבוק (Bachrach et al., 2012; Kim & Chock 2017; Vaid & Harari, 2021).

אינסטגרם

אינסטגרם, אפליקציה לצילום ושיתוף תמונות, סרטונים וסרטוני "שידור חי" (Utami et al., 2019) הושקה בשנת 2013 והייתה לפופולרית במהירות (Abidin, 2014). נראה שאחת הסיבות להצלחתה המהירה קשורה באופן שבו היא מתאימה את עצמה לשינויים בהרגלי הצריכה של צעירים (Sheldon & Bryant, 2016). זו רשת חברתית מהירה המבוססת על ויזואליות ופחות על טקסט (Milanesi, Kyrdoda & Runfola, 2022). התבססותה של אינסטגרם כאפליקציה סלולרית תורמת למהירותה ולנגישותה עבור הדור הצעיר (Sheldon & Bryant, 2016; Parmelee, Perkins & Beasley, 2022), שמעוניין לשתף את חבריו ב"הצצות" לתמונות מחיי היום-יום שלו באופן מיידי וישירות מהסלולרי שלו (Hou & Shiao, 2020).

נמצאו חמישה מניעים חברתיים ופסיכולוגיים לשימוש באינסטגרם: אינטראקציה חברתית, תיעוד, ביטוי עצמי, אסקפיזם והצצה. המניע הדומיננטי ביותר הוא אינטראקציה חברתית (Ko & Yu, 2019; Pelletier et al., 2020).

טוויטר

טוויטר היא רשת חברתית חנימית המאפשרת למשתמשים לפרסם הודעות מיקרו-בלוג, "ציוצים" (Tweets) ובהם 280 תווים. ההודעות מתפרסמות בעמוד האישי של בעל החשבון וברשימת העוקבים אחריו. המשתמשים יכולים גם לפרסם הודעות למשתמשים אחרים, לפרסם מחדש ציוץ שפורסם במקור על ידי אחרים (Retweet), ולעקוב אחר נושאים העוסקים במגמות מסוימות (Laor, 2021c). רשת טוויטר הוצגה לראשונה בשנת 2006

כמערכת להעברת הודעות קצרות ונועד בעיקר לשמש כאפליקציה לטלפון הסלולרי. כיום גדלה לרשת חדשות ומידע עצומה, ונמצאת בשימוש בפלטפורמות רבות ועל ידי מיליוני אנשים ברחבי העולם, בעיקר בקרב גילאי 25–34 (Ibid.; Statista, 2023b). לטוויטר יש פוטנציאל לשמש כפורום מקוון שבו אלפי משתתפים צורכים חדשות ומפרסמים את דעותיהם בנושאים מסוימים (Pew Internet & American Life Project, 2021). עם זאת נמצא שהרוב משתמשים באפליקציה באופן פסיבי, מצייצים לעיתים רחוקות ואינם יוצרים תוכן משלהם. עשרה אחוזים מהמשתמשים בטוויטר בארצות הברית מייצרים שמונים אחוז מהתוכן שמתפרסם בו. כמו כן נמצא שמשתמשי טוויטר בארצות הברית נוטים יותר להזדהות כצעירים, דמוקרטים, בעלי השכלה גבוהה והכנסה גבוהה (Pew Internet & American Life Project, 2021). כבריטניה רוב משתמשי הטוויטר הם בגילאי העשרים, ושני שלישים מהמשתמשים הם מתחת לגיל 35 (Sloan et al., 2015). כמו כן יותר גברים משתמשים באפליקציה זו מנשים (Mellon & Prosser, 2017). בישראל נראה כי הרוב הפעיל של משתמשי הטוויטר הם עיתונאים ופוליטיקאים (Laor, 2021c).

גישת האינטראקציה הסימבולית

גישת האינטראקציה הסימבולית בוחנת את מערכות היחסים בין פרטים בחברה באמצעות סמלים שונים כגון תקשורת, התנהגות ולבוש, שהם הדרך שבה אנשים מפרשים את העולם החברתי ומעצבים אותו (Herman & Reynolds, 1994). תיאוריה זו מתמקדת באינטראקציות החברתיות היומיומיות של אנשים וכיצד נותנים משמעות למציאות ויוצרים בה סדר (Aksan et al., 2009; Mead, 1934). המשמעות ניתנת בתהליך של אינטראקציות המערבות חברים בקבוצה מובחנת, ולשום דבר אין משמעות אובייקטיבית אינהרנטית. בתהליך זה הפרטים הם פרשנים פעילים של סמלים, ובמקום להגיב למציאות חברתית אובייקטיבית הם מגיבים לאופן שבו הם תופסים את המציאות החברתית (Blumer, 2004). הסמלים יוצרים למעשה שפה ומשמעות המשותפות לפרטים בחברה ספציפית. על הפרטים להבין את השפה כדי להיות מסוגלים להשתתף באינטראקציה החברתית ולהבין את משמעות ההתנהגויות, השפה והסמלים של המשתתפים. גישת האינטראקציה הסימבולית בוחנת שפה משותפת זו כדי להבין ולאפיין תרבות והתנהגות חברתית ואנושית (Aksan et al., 2009).

ג'ורג' הרברט מיד, אחד החוקרים המובילים של גישת האינטראקציה הסימבולית, גורס שאינטראקציה חברתית כוללת “סמלים משמעותיים” הכוללים גם שפה וגם מחוות מסוימות הקשורות אליה (למשל, טון דיבור ורמזים לא מילוליים), המסמלים כיצד להתנהג במצב מסוים וכיצד החברה מגיבה לסיטואציה מסוימת. אחד הביטויים של תהליכים שנוצרו באינטראקציה חברתית הוא התפקידים שפרטים ממלאים בחברה

(Mead, 1934). כל תפקיד מורכב ממערכת של כללים וציפיות של אנשים אחרים ושל החברה באמצעות אינטראקציה, המנחים התנהגות (Goffman, 1959; Shumate & Fulck, 2004).

על פי תיאוריית "חיי היום-יום" חברה היא מציאות משותפת שבני אדם מבנים באינטראקציה יומיומית באמצעות סמלים דוגמת שפה, לבוש והתנהגות (Goffman, 1959; Diekman & Schneider, 2010). התפקיד שאדם ממלא משפיע לא רק על התנהגותו כי אם גם על אמונותיו והערכים שהוא מחזיק בהם (Diekman & Schneider, 2010). זוהי גישה מיקרו המתמקדת באינטראקציות חברתיות יומיומיות במצב מוגדר (שיעור, עבודה, לימודים וכו') ובוחנת משמעויות משותפות וסמלים באינטראקציה בין אנשים דוגמת לבוש, תנועות ידיים, שפה. כך יוצרים בני אדם מציאות הלכה למעשה ונוצרת חברה (Leary, 1995; Goffman, 1959).

ארווין גופמן סבר שבני אדם מתנהגים באינטראקציה כשחקנים על במה המתאמצים להטביע רושם. על פי גישתו "כל העולם במה" וכולנו שחקנים: יש חזית הבמה ויש מאחורי הקלעים. מאחורי הקלעים כל אדם הוא לעצמו. בחזית הבמה בני אדם מתנהגים כמו שחקנים, מתאמצים להטביע רושם, משתמשים בכלים, חפצים, מחוות גוף ("תפאורה") כדי להתאים לסיטואציה. האינטראקציה הסימבולית בוחנת מה אנשים עושים ב"חזית הבמה" ומהי המציאות (Goffman, 1959).

בכל סיטואציה בני אדם מנהלים את הרושם הרלוונטי וחובשים את הכובע המתאים. את כובע הסטודנט בלימודים, את כובע המנהל בעבודה ואת הכובע המשפחתי בבית, כאשר הדגש הוא על אינטראקציה בין אנשים (Yang & Brown, 2016).

רשתות חברתיות הפכו עם השנים לסביבה חדשה שמתנהלת בה אינטראקציה ולהן שפה וסמלים משלהן (סטורי באינסטגרם מול פוסטים בפייסבוק, לדוגמה) ומגדירות את הזהות, הזכויות והחובות של המשתמשים באמצעות הניסיון החברתי מול אחרים (Ibid.). אינטראקציות ברשתות חברתיות נמשכות גם כאשר המשתמש אינו מקוון, כגון אינטראקציות הקשורות לתמונת הפרופיל של האדם (Farquhar, 2013). המאפיינים המובהקים של שיחה ותקשורת באמצעות פלטפורמות מדיה חברתית מייצרים משמעויות סמליות המביאות להתנהגויות שונות בבחירת מדיה ודפוסי שימוש (Chen, Davison, & Ou, 2020; Davis, 2014).

מאחר שחברה נוצרת ומשתנה באמצעות האינטראקציה באופן מתמיד הגדרת המציאות היא שונה ותלויה הקשר (Goffman, 1959).

שאלות המחקר

בהתבסס על סקירת הספרות שיערתי כי קיים קשר בין מאפיינים דמוגרפיים ובין דפוסי הצריכה, אינטראקטיביות ואקטיביות, ברשתות חברתיות בפריזמה של גישת האינטראקציה הסימבולית. על כן שיערתי כי:

1. קיים קשר בין מגדר לדפוסי הצריכה: היקף השימוש, אינטראקטיביות ואקטיביות ברשתות החברתיות פייסבוק, אינסטגרם וטוויטר.
2. קיים קשר בין גיל לדפוסי הצריכה: היקף השימוש, אינטראקטיביות ואקטיביות ברשתות החברתיות פייסבוק, אינסטגרם וטוויטר.
3. קיים קשר בין סטטוס משפחתי לדפוסי הצריכה: היקף השימוש, אינטראקטיביות ואקטיביות ברשתות החברתיות: פייסבוק, אינסטגרם וטוויטר.
4. קיים קשר בין רמת ההשכלה לדפוסי הצריכה: היקף השימוש, אינטראקטיביות ואקטיביות ברשתות החברתיות: פייסבוק, אינסטגרם וטוויטר.

מתודולוגיה

המחקר נערך באמצעות סקר אינטרנטי של חברת Ipanel בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית בחודש מאי 2020. הדגימה נערכה מתוך הפנל האינטרנטי המייצג של האוכלוסייה היהודית, על ידי מכון מחקר מקצועי. המשתתפים בפנל קיבלו תגמול על השתתפותם כדי לעודד אוכלוסיות חלשות מבחינה כלכלית להשתתף. המדגם כלל 502 נסקרים. המרואיינים מילאו שאלונים בשעות היממה השונות. התפלגות המגדר והגיל במדגם דומה לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הנסקרים נשאלו בהתייחס לשלושת הרשתות החברתיות, פייסבוק, אינסטגרם וטוויטר, את השאלות הבאות: (1) באיזו תדירות אתה משתמש ברשת החברתית? (2) באיזו תדירות אתה כותב פוסטים, מעלה תמונות, סרטונים וכולי. (3) באיזו תדירות אתה משתף פוסטים (של אחרים) / כותב תגובות / עושה לייקים?

כמו כן נשאלו שאלות בהתייחס לרשת החברתית אינסטגרם הן עבור פוסטים בפיד הן עבור פוסטים בסטורי.

לכל שאלה אפשר לראות טבלת שכיחות למול המשתנה הדמוגרפי הרלוונטי (מין, השכלה וסטטוס משפחתי) או טבלה תיאורית ובה מספר תצפיות (n), ממוצע וסטיית תקן לכל רמה של שאלה.

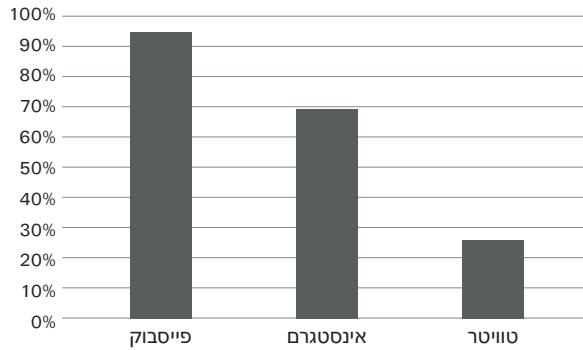
הסקר בחן את דפוסי הצריכה הבאים: אינטראקטיביות שבאה לידי ביטוי בשימוש בכלים שיתוף, לייק ותגובה. אקטיביות שבאה לידי ביטוי בהעלאת תכנים ברשת החברתית (פוסט/ ציוץ).

מבחנים סטטיסטיים

מבחני אי תלות מסוג חי בריבוע הורצו במשתנים מין, השכלה וסטטוס משפחתי אל מול 11 שאלות הסקר (שקודרו לשלוש רמות כל אחת: שימוש נמוך, בינוני וגבוה). במידה שהמבחן יצא מובהק, קרי ניכרה תלות/קשר מובהק בין המשתנים, נערכו ניתוחי פוסט-הוק. מבחן Kruskal-Wallis נערך למשתנה גיל (שאינו מתפלג נורמלית תחת אף אחת מתתי הקבוצות בכל השאלות) אל מול 11 שאלות הסקר. אם המבחן יצא מובהק, נערכו מבחני המשך זוגיים מסוג Mann-Whitney.

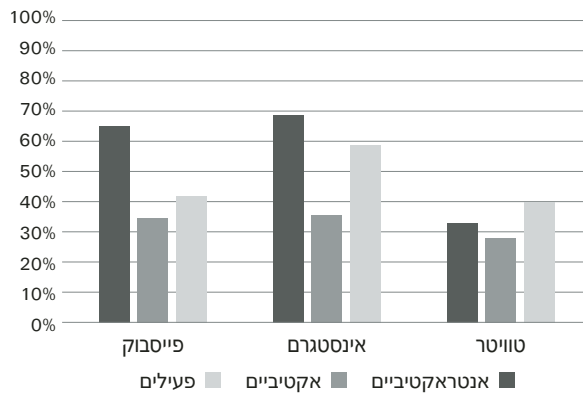
ממצאים

לוח 1: בעלי פרופיל ברשתות חברתיות

מכלל הנסקרים 95 אחוז הם בעלי חשבון פייסבוק, 70 אחוז הם בעלי חשבון אינסטגרם ו-26 אחוז הם בעלי חשבון טוויטר.

לוח 2: פעילים, אינטראקטיביים ואקטיביים לפחות פעם בשבוע

מהסקר עולה כי 65 אחוז מכלל הנסקרים משתמשים באינסטגרם לפחות פעם בשבוע, 35 אחוז מהם הם אקטיביים ו-42 אחוז הם אינטראקטיביים. 59 אחוז מכלל הנסקרים משתמשים בפייסבוק לפחות פעם בשבוע, 28 אחוז מהם אקטיביים ו-69 אחוז הם אינטראקטיביים. ארבעים אחוז מכלל הנסקרים משתמשים בטוויטר לפחות פעם בשבוע, 35 אחוז מהם אקטיביים ו-33 אחוז הם אינטראקטיביים.

הוא 44-45, ובין נשאלים המשתמשים באינסטגרם ברמה גבוהה, שגילם הממוצע הוא צעיר בערך בעשור – 34.6.

מבחן Kruskal-Wallis הראה כי קיים הבדל מובהק בגיל הנשאלים בין רמות שונות של תדירות העלאת Story ל־Instagram ($p.value < 0.05$).

מבחני המשך זוגיים מסוג Mann-Whitney הראו כי ההבדל המובהק נובע מפער הגילים שבין נשאלים המעלים Story ל־Instagram בתדירות נמוכה, שגילם הממוצע הוא 36.7, ובין נשאלים המעלים Story ל־Instagram בתדירות בינונית וגילם הממוצע הוא 29.3, ובתדירות גבוהה וגילם הממוצע הוא אף נמוך יותר, 26.4.

מבחן Kruskal-Wallis לא הראה כי קיים הבדל בגיל הנשאלים בין רמות שונות של תדירות סימון Like ותגובה ב־Instagram ($p.value > 0.05$). הגיל הממוצע של אלה המסמנים Like ותגובה בתדירות נמוכה הינו 39, והגיל הממוצע של אלה המסמנים Like ותגובה בתדירות בינונית/גבוהה הוא 34-36.

מבחן Kruskal-Wallis הראה כי קיים הבדל מובהק בגיל הנשאלים בין רמות שונות של תדירות ציורים בטוויטר ($p.value < 0.05$).

מבחני המשך זוגיים מסוג Mann-Whitney הראו כי ההבדל המובהק בגיל הנשאלים בין רמות שונות של תדירות ציורים בטוויטר נובע מפער הגילאים שבין נשאלים המצייצים בתדירות נמוכה, שגילם הממוצע הוא 46.6, ובין הנשאלים המצייצים בתדירות בינונית ($p.value < 0.05$), שגילם הממוצע הוא 34.12, פער של יותר מעשור. עם זאת יש לשים לב שגילם הממוצע של המצייצים בתדירות גבוהה יותר ועומד על 43.7.

סטטוס

מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע לא הצביע על תלות בין סטטוס משפחתי ובין תדירות השימוש בפייסבוק ($p.value > 0.05$). מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע הצביע על תלות מובהקת בין משתנה סטטוס משפחתי ובין תדירות שיתוף הפוסטים בפייסבוק ($p.value < 0.05$). ניתוחי פוסט הוק של השאריות מראים כי נשואים משתפים בפייסבוק בתדירות נמוכה יותר מהמצופה ברמת מובהקות גבולית ($p.value = 0.09$). בהמשך לכך, גברים משתפים פוסטים בפייסבוק בתדירות נמוכה ברמת מובהקות גבולית ($p.value = 0.05$) יותר מהמצופה.

מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע הצביע על תלות מובהקת בין סטטוס נישואין ובין תדירות שימוש באינסטגרם ($p.value < 0.05$). ניתוחי פוסט הוק של השאריות מראים כי רווקים משתמשים באינסטגרם בתדירות גבוהה הרבה מעל המצופה ($p.value < 0.05$) ובתדירות בינונית הרבה מתחת למצופה ($p.value < 0.05$). בהמשך לכך נשואים משתמשים באינסטגרם בתדירות בינונית מעל המצופה ($p.value < 0.05$), וכמובן שהם משתמשים באינסטגרם בתדירות גבוהה מתחת למצופה ($p.value < 0.05$).

מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע הצביע על תלות מובהקת בין סטטוס נישואין ובין תדירות העלאת Story ל־Instagram ($p.value < 0.05$). ניתוחי פוסט הוק של השאריות מראים כי רווקים מעלים Story לאינסטגרם בתדירות גבוהה מעל המצופה ברמת מובהקות גבולית ($p.value = 0.06$).

מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע הצביע על תלות מובהקת בין סטטוס נישואין לתדירות העלאת תמונות ל־Instagram ($p.value < 0.05$).

מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע לא הצביע על תלות בין סטטוס משפחתי ובין תדירות סימון Like ותגובה ב־Instagram ($p.value > 0.05$). עם זאת, נרשמה מובהקות גבולית ($p.value = 0.07$), ואפשר לראות שרווקים מסמנים Like ומגיבים בתדירות גבוהה ובינונית מעל המצופה מהם (42 ו־28 אל מול 39 ו־25 בהתאמה), ושנשואים מסמנים Like ומגיבים בתדירות נמוכה גם כן מעל המצופה מהם (26 אל מול 20).

השכלה

מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע לא הצביע על תלות בין השכלה ובין תדירות השימוש בפייסבוק ($p.value > 0.05$).

מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע לא הצביע על תלות בין השכלה ובין תדירות העלאת תמונות או סרטונים לפייסבוק ($p.value > 0.05$). מדובר במובהקות גבולית ($p.value = 0.0505$), ואפשר לראות כי תדירות השימוש בקרב בעלי השכלה תיכונית גבוהה יותר (רמות High ו־Medium) מן המצופה תחת הנחת אי תלות. בהמשך לכך תדירות השימוש בקרב בעלי השכלה אקדמית נמוכה יותר (רמת Low) מן המצופה תחת הנחת אי תלות.

מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע לא הצביע על תלות בין השכלה ובין תדירות העלאת Story ל־Instagram ($p.value < 0.05$). עם זאת מדובר ברמת מובהקות גבולית ($p.value = 0.07$), ואפשר לראות שבעלי השכלה תיכונית מעלים Story בתדירות גבוהה מהמצופה (17 אל מול 12), בעוד בעלי תואר ראשון מעלים Story בתדירות נמוכה מעל המצופה גם כן (24 אל מול 19).

מבחן אי תלות מסוג כי בריבוע לא הצביע על תלות בין השכלה לבין תדירות סימון Like ותגובה ב־Instagram ($p.value > 0.05$). עם זאת, נרשמה מובהקות גבולית ($p.value = 0.11$), ואפשר לראות שבעלי השכלה תיכונית מסמנים Like ומגיבים בתדירות גבוהה מעל המצופה להם (50 אל מול 44), בעוד בעלי תואר ראשון מסמנים Like ומגיבים בתדירות נמוכה מהמצופה (20 אל מול 28).

דיון

בשנים האחרונות הפכו הרשתות החברתיות לפופולריות ומשמשות את הגולשים כפלטפורמה טבעית לשיתוף יומיומי, בין היתר לשם סיפוק באמצעות ביטוי עצמי, בידור

ושמירת קשר רציף עם חברים (Khan 2017; Phua, Jin & Kim, 2017; Roberts & David, 2020). כמו כן הן סביבה מוגדרת שמתנהלת בה אינטראקציה, בעלות שפה וסמלים משלהן ומגדירות את הזהות, את הזכויות ואת החובות של המשתמשים על ידי הניסיון החברתי מול אחרים (Yang & Brown, 2016). במחקר זה יושמה גישת האינטראקציה הסימבולית בנוגע למאפיינים דמוגרפיים ומאפייני צריכה של הרשתות החברתיות, ובה בעת נבחנו ההבדלים בהיקף דפוסי הצריכה בין שלוש הרשתות החברתיות המובילות, בניסיון לנבא קשר בין מאפיינים דמוגרפיים (מגדר, גיל, סטטוס והשכלה) להבדלים בשימוש אינטראקטיבי ו/או אקטיבי ברשתות המובילות.

נמצא ש-95 אחוז מכלל הנסקרים במחקר שהוצג כאן הם בעלי חשבון פייסבוק, 70 אחוז הם בעלי חשבון אינסטגרם ו-26 אחוז הם בעלי חשבון טוויטר. אפשר להסביר ממצאים אלה בכך שפייסבוק היא הרשת הוותיקה והפופולרית ביותר בעשור הנוכחי, ובין היתר אפשר להניח כי לכן יש לה את מספר הפרופילים הגבוה ביותר גם בישראל (Brailovskaia & Bierhoff, 2020).

יתרה מזאת, ברשת הטוויטר בישראל עוסקים בעיקר בנושאים אקטואליים במדינה ובחדשות קשות (Laor, 2021c), בניגוד לפייסבוק ואינסטגרם המגוונות יותר. עם זאת קיימת אפשרות שבשנים הקרובות האוכלוסייה המשתמשת בפייסבוק תגיע לסף רוויה ופייסבוק תיחלש משום שהדורות הצעירים יותר לא בהכרח יפתחו חשבון בפייסבוק או שמגמת הנדידה לאינסטגרם ולטיק טוק תתעצם (Hou & Shiau, 2020). אפשרות נוספת היא שמספר הפרופילים בטוויטר יגדל כאשר תחומי העניין ברשת זו יתרחבו בישראל מעבר לאקטואליה ופוליטיקה עכשווית.

עוד עולה מהממצאים שהאינטראקטיביות ברשתות המובילות, פייסבוק ואינסטגרם, גבוהה באופן משמעותי מהאקטיביות. קרי, אף שהרשתות החברתיות מציעות אופציות שיתוף מגוונות כמו תמונות וידאו ולא רק מלל, מספר האנשים המעלים תוכן קטן ממספר האנשים שצורכים אותו או מגיבים עליו. נתון מעניין נמצא בטוויטר, שם הפער בין אינטראקטיביות לאקטיביות אינו גדול באופן יחסי (33 מול 28 אחוז). ייתכן שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שנכון לעת הזאת צרכני הטוויטר הם דעתנים ויוצרי תוכן עקב אופי השימוש בפלטפורמה זו בישראל (Laor, 2021c). קיימת אפשרות שבשנים הקרובות הפער יגדל וישוב להיות אינטראקטיבי יותר באופן משמעותי כאשר עוד אנשים ואוכלוסיות ישתלבו בפלטפורמה זו וההתפלגות הטבעית תחזור למקומה.

השימוש בפייסבוק פעם בשבוע גבוה יותר מהשימוש באינסטגרם וטוויטר, ככל הנראה מכיוון שהפייסבוק מאגד בתוכו ערוצי תקשורת, עמותות, ארגונים, קבוצות עם אינטרס ועניין משותף (Pelletier et al., 2020). קרי פייסבוק הפכה במובן מסוים ל"שער העיר", שם מתרכזים מפגשים עם קהילות שונות, עדכון שוטף מחברות שונות, מחברים ומשפחה וכן פלטפורמה לצריכת תוכן (Lin, 2016; Müller, Schneiders & Schäfer, 2016; Steinfeld & Laor, 2019).

פופולרית (Swartz et al., 2017; Taylor, 2017; Tulgan, 2013). על פי תיאוריית חיי היום-יום, שפה ויזואלית זו היא חלק מאותה מציאות משותפת שמבנים צעירים בינם לבין עצמם ויוצרים את הסביבה החברתית שלהם. כפועל יוצא מכך סבורים הצעירים שהם נראים טוב יותר, אינם נמנעים מחשיפה ואף חשים נוח להיחשף. למעשה הם מנהלים את התפאורה של קדמת הבמה של חייהם בחשיפה מתמדת, על בסיס שעתי. מהתנהגות הדור הצעיר, המכונה בספרות "פרדוקס הפרטיות", עולה כי צעירים משתפים בפתחות את חייהם הפרטיים כחלק מהאינטראקציה החברתית ביניהם, אף שמחקרים מעידים ש"על הנייר" הם מודעים להשלכות אפשריות של החשיפה. נראה שיש להם פחות חסמים של פרטיות ואינטימיות לעומת המבוגרים. כמו כן ייתכן שצעירים רואים בהשלכות החשיפה ערך הפועל לטובתם ולא נגדם, בהתאמה לנורמות החברתיות של סביבתם (Adorjan & Ricciardelli, 2019).

ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם המניעים החברתיים והפסיכולוגיים לשימוש באינסטגרם, שהבולטים בהם הינם אינטראקציה חברתית ותיעוד (Lee, 2015). הדור הצעיר מאופיין בנרקיסיזם (Lissitsa & Laor, 2021) והרשתות החברתיות משמשות כקרקע פורייה לפעילות הצעירים שחלקם איננו מכיר חיים ללא הרשתות החברתיות. נרקיסיזם זה לא רק תורם לצריכת מדיה, אלא קשור גם לצפייה של הקהל ולפעילויות לאחר הצפייה, במיוחד אלה המתנהלות באמצעות רשתות חברתיות (Xu & Guo, 2018). אלה מספקות פלטפורמות אידיאליות לוויסות עצמי נרקיסיסטי, ומאפשרות שליטה כמעט מלאה על הצגה עצמית ויכולת לשמור על בסיסי רשת חברתית גדולים של מערכות יחסים שטחיות, שעונות על הצורך הנקסיסטי (Ong et al., 2011). ממצא זה עולה בקנה אחד גם עם תיאוריית ניהול הרושם של גופמן (Goffman 1959). צעירים נוטים להעלות תמונות ו"סטורי" באינסטגרם, שכן זו חזית הבמה שלהם והם מתנהגים בהתאם כיוון שבגילאים הללו מתרחשת האינטראקציה שם. עוד עולה מהמחקר שרווקים משתמשים יותר באינסטגרם והם אקטיביים יותר, לעומת מי שאיננו רווק. כמו כן הם יותר אינטראקטיביים ברשתות החברתיות אינסטגרם ופייסבוק. נראה שהרווקים מתייחסים לאינסטגרם ופייסבוק כמעייין פלטפורמת היכרויות (Hetsroni & Guldin, 2017). לרווקים יש פניות גבוהה יותר ומוטיבציה להראות את עצמם ולראות אחרים, ומכאן השימוש והאינטראקטיביות הגבוהים יותר. גם בהקשר זה באות לידי ביטוי תיאוריית חיי היום-יום ותיאוריית ניהול הרושם, כאשר הרווקים מציגים את עצמם באמצעות סימבולים שונים וקודים התנהגותיים המאפיינים את הסביבה החברתית של הרשתות החברתיות באופן שבו הם רוצים שיתפסו אותם, כאטרקטיביים (Goffman, 1959).

מצאתי במחקר כי ככל שההשכלה נמוכה יותר רמת האקטיביות בפייסבוק, קרי שיתוף תמונות ווידאו או פוסט, עולה. זאת, כפי שמצאו מחקרים קודמים (Brailovskaia & Bierhoff, 2020; Baumer et al., 2019). במחקר הנוכחי נמצא כי בעלי השכלה תיכונית

הם אקטיביים ואינטראקטיביים יותר באינסטגרם מבעלי השכלה גבוהה. ההסבר לכך הוא אולי שבעלי השכלה נמוכה מתקשים להתבטא באמצעות כתיבת פוסט בעוד פרסום תמונה נגיש להם יותר. נראה שפלטפורמה זו היא המיטבית עבורם בין הפלטפורמות. כלומר, בעלי השכלה נמוכה מביעים את עצמם באופן חיצוני יותר כדי לחפות על הפער הקוגניטיבי (Hetsroni, & Guldin, 2017). יתרה מזאת, אפשר להניח כי בהתאם לתיאורית חיי היום-יום אנשים חסרי השכלה גבוהה פועלים בהתאם לקודים התנהגותיים התואמים את השימוש באינסטגרם (Leary, 1996; Rudd & Lennon, 2000). בעל השכלה גבוהה על פי רוב לא יקבל על עצמו את נורמות ההתנהגות הללו וידיר את עצמו מפלטפורמה זו. אדם בעל השכלה גבוהה ככל הנראה, על פי רוב, לא יעשה שימוש באינסטגרם. נוסף על כך יש להניח שבעלי אוריינות גבוהה מודעים יותר להשלכות על הפרטיות ולכן משתפים פחות (Hou & Shiau, 2020). זאת ועוד, באמצעות השימוש באינסטגרם מנהלים בעלי השכלה הנמוכה את הרושם שהם מעוניינים ליצור ויוצרים באמצעות האינסטגרם את התפאורה המועדפת עליהם.

סיכום ומסקנות

במחקר זה נמצא שמגדר, גיל, סטטוס והשכלה יכולים לנבא את היקף הפעילות ברשתות החברתיות ואופיה באמצעות הברלים דמוגרפיים בפרזימה של גישת האינטראקציה הסימבולית. ממצאים אלה תומכים ברעיון שקבוצות משתמשות ברשתות חברתיות כדי להגדיל את המרחב שלהן לכיטוי עצמי, כאשר כל קבוצה דמוגרפית מכוונת ככל הנראה לרשתות חברתיות העונות לצרכיה ושבהן יכולה להתקיים “השפה המשותפת” שלהן. החברה משתמשת ברשתות החברתיות כקרקע לאינטראקציה סימבולית, כאשר כל ההברלים הדמוגרפיים באים לידי ביטוי בקודים ההתנהגותיים ברשתות החברתיות השונות. מרחבים אלה עשויים לשמש גם מקורות שונים (לרבות תאגידים) לתקשורת עם קבוצות שונות ולסייע בהעברת המסרים שלהם ואף בהבנת השפה של כל קבוצה חברתית. כבר עתה אפשר לראות מגמה זו של שימוש ברשתות החברתיות על ידי גופים מסחריים וממשלתיים כדי להנגיש תוכן שונה לקבוצות שונות בחברה (Eroğlu & Bayraktar, 2019; De Veirman, Cauberghe & Hudders, 2017; Marwick & Boyd, 2011). מכאן נורמות התפקידים המסורתיים נשמרות ומנגד מחקר זה מחזק את הטענה שהרשתות החברתיות מספקות פלטפורמה נוספת נגישה לקבוצות המוחלשות, נשים, רווקים, צעירים ובעלי השכלה נמוכה (Kavakei & Kraepelin, 2017; Mishol-Shauli & Golan, 2019), המתאימה לקודים התנהגותיים שנוהגים בחברה שלהם. האינטראקציה הסימבולית שלהם מתרחבת והופכת נגישה יותר עבורם במגוון פלטפורמות. כפועל יוצא מכך נראה שהרשתות החברתיות תורמות לצמצום הפער הדיגיטלי בחברה. מחקר המשך יבחן כיצד הרשתות החברתיות תורמות לצמצום הפערים בחברה. נוסף על כך,

מחקר עתידי עשוי לבחון את ההשפעה של מודל חמשת הגורמים על דפוסי השימוש של רשתות חברתיות שונות, כגון פייסבוק, אינסטגרם, טוויטר, ו-TikTok ו-Snapchat.

מגבלות המחקר

הסקר נערך בקרב משתמשי אינטרנט ולכן ייתכן שהמודעות והגישה של הנסקרים לרשתות חברתיות גבוהה יותר מאשר של נסקרים בסקר שאינו מקוון.

הערות

1 $p.value < 0.05$ "מציין שנערכה בדיקה סטטיסטית, וערך ה- p שהתקבל נמצא נמוך מ-0.05. המשמעות היא שיש ראיות חזקות נגד השערת האפס, וסביר להניח שההוצאות שנצפו לא התרחשו במקרה. בלבד.

מקורות

- דו"ח בזק (2023). "דו"ח מצב האינטרנט בישראל 2022, כל ישראלי. ת. והדיגיטל שלו. ה.", אוחזר ב-16.3.2023: https://media.bezeq.co.il/pdf/internetreport_2022.pdf?_gl=1*9984xp*_ga*MTE1MjExMzc1Ny4xNjgwNTA5NzQy*_ga_8738BPRWQN*MTY4MTYyODUxMS4yLjAuMTY4MTYyODUxOC41My4wLjA
- Abidin, C. (2014). "# In \$ tagLam: Instagram as a Repository of Taste, a Burgeoning Marketplace, a War of Eyeballs", M. Berry et al. (eds.), *Mobile Media Making in an Age of Smartphones* (pp. 119-128). Hampshire: Palgrave Pivot.
- Adorjan, M. & R. Ricciardelli (2019). "A New Privacy Paradox? Youth Agentic Practices of Privacy Management Despite 'Nothing to Hide' online", *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie*, 56(1), pp. 8-29. <https://doi.org/10.1111/cars.12227>
- Aksan, N., B. Kısac, M. Aydın & S. Demirbuken (2009). "Symbolic Interaction Theory", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 1(1), pp. 902-904. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2009.01.160>
- Apaolaza, V., P. Hartmann, C. D'Souza & A. Gilsanz, (2019). Mindfulness, compulsive mobile social media use, and derived stress: The mediating roles of self-esteem and social anxiety. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 22(6), 388-396. <https://doi.org/10.1089/cyber.2018.0681>
- Aslam, S. (2023). "Instagram by the Numbers: Stats, Demographics & Fun Facts", *Omnicores*, retrieved on 16.4.2023 from: <https://www.omnicoreagency.com/instagram-statistics/>.
- Bachrach, Y., M. Kosinski, T. Graepel, P. Kohli & D. Stillwell (2012, June). "Personality and Patterns of Facebook Usage", *WebSci '12: Proceedings of the 4th Annual ACM Web Science Conference*, pp. 24-32. <https://doi.org/10.1145/2380718.2380722>
- Barker, V. (2009). "Older Adolescents' Motivations for Social Network Site Use: The Influence of Gender, Group Identity, and Collective Self-esteem", *Cyberpsychology & Behavior*, 12(2), pp. 209-213.
- Baumer, E.P., S. Guha, P. Skeba & G. Gay (2019). "All Users are (not) Created Equal: Predictors Vary for Different Forms of Facebook Non/use", *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction* 3(CSCW), pp. 1-28. <https://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/3359182>
- Bazarova, N., Y.H. Choi, V. Schwanda Sosik, D. Cosley & J. Whitlock (2015, March). "Social Sharing of Emotions on Facebook: Channel Differences, Satisfaction, and Replies", *Proceedings*

- of the 18th ACM Conference on Computer Supported Cooperative Work & Social Computing, pp. 154-164. doi:10.1145/2675133.2675297
- Blumer, H. (2004). *George Herbert Mead and Human Conduct*. Lanham: Rowman Altamira.
- Brandtzaeg, P.B. (2017). “Facebook is No ‘Great Equalizer’: A Big Data Approach to Gender Differences in Civic Engagement across Countries”, *Social Science Computer Review*, 35(1), pp. 103-125. <https://doi.org/10.1177/0894439315605806>
- Brailovskaia, J. & H.W. Bierhoff (2020). “The Narcissistic Millennial Generation: A Study of Personality Traits and Online Behavior on Facebook”, *Journal of Adult Development*, 27(1), pp. 23-35. <https://doi.org/10.1007/s10804-018-9321-1>
- Castillo, C., M. Mendoza & B. Poblete (2011, March). “Information Credibility on Twitter”, *Proceedings of the 20th International Conference on World Wide Web*, pp. 675-684.
- Chen, R.R., R.M. Davison & C.X. Ou (2020). “A Symbolic Interactionism Perspective of Using Social Media for Personal and Business Communication”, *International Journal of Information Management*, 51. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.10.007>
- Davis, J.L. (2014). “Triangulating the Self: Identity Processes in a Connected Era”, *Symbolic Interaction*, 37(4), pp. 500-523. <https://doi.org/10.1002/symb.123>
- De Veirman, M., V. Cauberghe & L. Hudders (2017). “Marketing through Instagram Influencers: The Impact of Number of Followers and Product Divergence on Brand Attitude”, *International Journal of Advertising*, 36(5), pp. 798-828. <https://doi.org/10.1080/02650487.2017.1348035>
- Diekmann, A.B. & M.C. Schneider (2010). “A Social Role Theory Perspective on Gender Gaps in Political Attitudes”. *Psychology of Women Quarterly*, 34(4), pp. 486-497. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.2010.01598.x>
- Ellison, N.B., C. Steinfield & C. Lampe (2007). “The Benefits of Facebook eFriends’: Social Capital and College Students’ Use of Online Social Network Sites”, *Journal of Computer-mediated Communication*, 12(4), pp. 1143-1168. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00367.x>
- Eroglu, F. & E. Bayraktar Köse (2019). “Utilization of Online Influencers as an Experiential Marketing Tool: A Case of Instagram Micro-celebrities”, *Journal of International Social Research*, 12(63), pp. 1057-1067
- Farquhar, L. (2013). “Performing and Interpreting Identity through Facebook Imagery”, *Convergence*, 19(4), pp. 446-471. <https://doi.org/10.1177/1354856512459838>
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Anchor Books.
- Grigore, A.P. (2015). “Consumption Exposure on Facebook: What Do We Share in the Online Environment?”, *Journal of Media Research-Revista de Studii Media*, 8 (22), pp. 68-83.
- Gruzd, A., C. Haythornthwaite, D. Paulin, S. Gilbert & M.E. Del Valle (2018). “Uses and Gratifications Factors for Social Media Use in Teaching: Instructors’ Perspectives”, *New Media & Society*, 20(2), pp. 475-494.
- Hayat, T.Z., O. Lesser & T. Samuel-Azran (2017). “Gendered Discourse Patterns on Online Social Networks: A Social Network Analysis Perspective”, *Computers in Human Behavior*, 77, pp. 132-139. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.08.041>
- Herman, N.J. & L.T. Reynolds (eds.) (1994). *Symbolic Interaction: An Introduction to Social Psychology*. Lanham: Altamira Press.
- Hetsroni, A. & D.A. Guldin (2017). “Revealing Images as Facebook Profile Pictures: Influences of Demographics and Relationship Status”, *Social Behavior and Personality*, 45(6), pp. 987-997. <https://doi.org/10.2224/sbp.6004>

- Hong, C., Z.F. Chen & C. Li (2017). "'Liking' and Being 'Liked': How are Personality Traits and Demographics Associated with Giving and Receiving 'likes' on Facebook?", *Computers in Human Behavior*, 68, pp. 292-299. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.11.048>
- Hou, A.C. & W.L. Shiau (2020). "Understanding Facebook to Instagram Migration: A Push-pull Migration Model Perspective", *Information Technology & People*, 33(1), pp. 272-295.
- Hunt, M.G., R. Marx, C. Lipson & J. Young (2018). "No More FOMO: Limiting Social Media Decreases Loneliness and Depression", *Journal of Social and Clinical Psychology*, 37(10), pp. 751-768.
- Karahanna, E., S.X. Xu, Y. Xu & N.A. Zhang (2018). "The Needs-affordances-features Perspective for the Use of Social Media", *Mis Quarterly*, 42(3), pp. 737-756.
- Kavakci, E. & C.R. Kraepelin (2017). "Religious Beings in Fashionable Bodies: The Online Identity Construction of Hijabi Social Media Personalities", *Media, Culture & Society*, 39(6), pp. 850-868. <https://doi.org/10.1177/0163443716679031>
- Khan, M.L. (2017). "Social Media Engagement: What Motivates User Participation and Consumption on YouTube?", *Computers in Human Behavior*, 66, pp. 236-247.
- Kim, J.W. & T.M. Chock (2017). "Personality Traits and Psychological Motivations Predicting Selfie Posting Behaviors on Social Networking Sites", *Telematics and Informatics*, 34(5), pp. 560-571. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2016.11.006>
- Ko, H.C. & D.H. Yu (2019, June). "Understanding Continuance Intention to View Instagram Stories: A Perspective of Uses and Gratifications Theory", *Proceedings of the 2nd International Conference on Control and Computer Vision*, pp. 127-132. <https://doi.org/10.1145/3341016.3341039>
- Laor, T. (2019). "Hello, Is there Anybody who Reads Me?: Radio Programs and Popular Facebook Posts", *International Journal of Interactive Multimedia & Artificial Intelligence*, 5(7), pp. 80-87. DOI: 10.9781/ijimai.2019.10.003
- Laor, T. (2021a). "'Amphibians': Media Figures on Social Networks and Traditional Media in Israel", *Israel Affairs*, 27(3), pp. 534-557.
- Laor, T. (2021b). "How Does It 'Ssound'? Audiences, Broadcasters, and Managers on Visual Radio in Israel", *Convergence*, 27(4), pp. 1038-1054.
- Laor, T. (2021c). "Twitter as a Clique: Journalists' Patterns of Twitter Use in Israel", *Online Information Review*, 46(1), pp. 40-58. <https://doi.org/10.1108/OIR-07-2020-0324>
- Laor, T. (2023). "Are Memes Selfish? How Internet Memes Reflect Crisis: Covid-19 Pandemic in Israel", *Online Information Review*, retrieved on 14.5.2023 from: DOI 10.1108/OIR-07-2022-0381.
- Laor, T. & Y. Galily (2020). "Offline vs Online: Attitude and Behavior of Journalists in Social Media Era", *Technology in Society*, 61(C). Doi:10.1016/j.techsoc.2020.101239.
- Laor, T. & N. Steinfeld (2018). "From FM to FB: Radio Stations on Facebook", *Israel Affairs*, 24(2), pp. 265-284. <https://doi.org/10.1080/13537121.2018.1429544>
- Leary, M.R. (1995). *Social Psychology Series. Self-presentation: Impression Management and Interpersonal Behavior*. Ohio: Brown & Benchmark.
- Lenhart, A., M. Madden, A. Smith & A.R. Macgill (2009). "Teens and Social Media: An Overview", *Washington, DC: Pew Internet and American Life*, pp. 97-119.
- Lin, J.H. (2016). "Need for Relatedness: A Self-determination Approach to Examining Attachment Styles, Facebook Use, and Psychological Well-being", *Asian Journal of Communication*, 26(2), pp. 153-173. <https://doi.org/10.1080/01292986.2015.1126749>

- Media Intensity, Connection, and Well-being”, *International Journal of Human-Computer Interaction*, 36(4), pp. 386-392. <https://doi.org/10.1080/10447318.2019.1646517>
- Roblyer, M.D., M. McDaniel, M. Webb, J. Herman & J.V. Witty (2010). “Findings on Facebook in Higher Education: A Comparison of College Faculty and Student Uses and Perceptions of Social Networking Sites”, *The Internet and Higher Education*, 13(3), pp. 134-140.
- Ruby, D. (2023). “TikTok Statistics 2023 — (Users, Revenue and Trends)”, retrieved on 16.4.2023, from: <https://www.demandsage.com/tiktok-user-statistics/>
- Rudd, N.A. & S.J. Lennon (2000). “Body Image and Appearance-management Behaviors in College Women”, *Clothing and Textiles Research Journal*, 18, pp. 152-162. <https://doi.org/fgx73b>
- Savolainen, L., J. Uitermark & J.D. Boy (2022). “Filtering Feminisms: Emergent Feminist Visibilities on Instagram”, *New Media & Society*, 24(3), pp. 557-579.
- Sensor Tower (2023). “Q2 2022: Store Intelligence Data Digest”, retrieved on 16.4.2023 from: <https://go.sensortower.com/rs/351-RWH-315/images/Sensor-Tower-Q2-2022-Data-Digest.pdf>
- Sheldon, P. & K. Bryant (2016). “Instagram: Motives for Its Use and Relationship to Narcissism and Contextual Age”, *Computers in Human Behavior*, 58, pp. 89-97. <https://www.pewresearch.org/journalism/2017/09/07/news-use-across-social-media-platforms-2017/>
- Shumate, M. & J. Fulk (2004). “Boundaries and Role Conflict when Work and Family are Collocated: A Communication Network and Symbolic Interaction Approach”, *Human Relations*, 57(1), pp. 55-74. <https://doi.org/10.1177/0018726704042714>
- Song, J., K. Han, D. Lee & S.W. Kim (2018). “‘Is a Picture Really Worth a Thousand Words?’: A Case Study on Classifying User Attributes on Instagram”, *PLoS One*, 13(10). e0204938. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0204938>
- Statista (2022a). “Countries with the Most Twitter Users 2022”, retrieved on 16.4.2023 from: <https://www.statista.com/statistics/242606/number-of-active-twitter-users-in-selected-countries/>
- Statista (2022b). “Most Popular Social Networks of Teenagers in the United States from Fall 2012 to Fall 2021”, retrieved on 16.4.2023 from: <https://www.statista.com/statistics/250172/social-network-usage-of-us-teens-and-young-adults/>
- Statista (2022c). “World Leaders with the Most Twitter Followers 2020”, retrieved on 16.4.2023 from: <https://www.statista.com/statistics/281375/heads-of-state-with-the-most-twitter-followers/>
- Statista (2023a). “Facebook: Quarterly Number of MAU (Monthly Active Users) Worldwide 2008-2022”, retrieved on 16.4.2023 from: <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/>
- Statista (2023b). “Twitter Accounts with the Most Followers Worldwide 2023”, retrieved on 16.4.2023 from: <https://www.statista.com/statistics/273172/twitter-accounts-with-the-most-followers-worldwide/>
- Statista Research Department (2021, January 28). “Favorite / Most Popular Social Networks of US Teens 2012-2020”, *Statista*, retrieved on 3.3.2023 from: <https://www.statista.com/statistics/250172/social-network-usage-of-us-teens-and-young-adults/>
- Steinfeld, N. & T. Laor (2019). “New Arenas or More of the Same? Public and Commercial Radio Stations on Facebook”, *Journal of Radio & Audio Media*, 26(2), pp. 194-209. <https://doi.org/10.1080/19376529.2018.1431890>
- Subrahmanyam, K., S.M. Reich, N. Waechter & G. Espinoza (2008). “Online and Offline Social Networks: Use of Social Networking Sites by Emerging Adults”, *Journal of Applied Developmental Psychology*, 29(6), pp. 420-433.

”בַּאֲבוֹד רְשָׁעִים”: עַל מוֹתָם שֶׁל בְּנֵי טוֹ מוֹסוֹלִינִי, אֲדוֹלְף הַיְטְלֵר וְיוֹסֵף סְטָלִין בְּעִתּוֹנוֹת הָעִבְרִית

ברק בר־זוהר

רודנים, שליטים ומנהיגים עליונים

רודן הוא מנהיג שחותר לשליטה פוליטית מלאה ולמנגנון קבלת החלטות בלעדי.¹ על פי רוב הרודנים פוגעים בזכויות אדם, נמנעים משיטת הבחירות האזרחיות, מעלימים, מדכאים או מחסלים יריבים פוליטיים, רותמים את זרועות הצבא והביון לטובתם, משלהבים את ההמון, מכריזים על מצב חירום לאומי, מטילים גזירות כלכליות ומטפחים פולחן אישיות (Ben-Ghiat, 2020; Papaioannou & Van Zanden, 2015).

במאה העשרים הייתה הרודנות תופעה רווחת והאנושות ידעה מספר רב של שליטים אכזריים באירופה, באסיה, בדרום אמריקה, במזרח התיכון ובאזורים נוספים. נמנו עמם אדולף היטלר, אידי אמין, אלפרדו סטרסנר, בניטו מוסוליני, חואן מריה בורדברי, יוסיף סטלין, מאו דזה־דונג, פאק צ'ונג־הי, פול פוט וקים איל־סונג (Galvan, 2012). הלגיטימציה לשלטון טוטליטרי אינה צומחת יש מאין. זרעיה נטועים באווירה ציבורית רעילה ובמנגנונים צבאיים, חוקתיים, פרלמנטריים ופוליטיים שמקדשים את עליית מדינות הלאום ומאפשרים לאינדיווידואלים לצבור כוח עצום ולשלוט ביד רמה וללא עוררין (Dobson, 2013).

רבים מהדיקטטורים חולקים מאפייני אישיות, כגון: התלהבות יתר וטירוף דעת, ולעיתים אף סובלים מהפרעות נפשיות או מאישיות קוטבית. אנשי מודיעין והיסטוריונים אשר מנסים "להיכנס לראשם" של הרודנים ולאבחן את מצבם המנטלי עתידים לגלות תכונות אופי כגון נרקיסיזם, פסיכופתיה ופרנויה. באופן מצער התכונות המעוותות האלה עלולות להניע אותם לבצע פעולות כוחניות, הרסניות, הרת גורל ובלתי צפויות. מתוקף מעמדם פעולות כאלה נוטות להשפיע לרעה על אזרחים, מיעוטים, קהילות ומדינות שכנות (Haycock, 2019). כדי לממש את רצונם עלולים הרודנים לנקוט אמצעים ברוטליים: דיכוי חברתי, הכפפת שלטון החוק, טיהור אתני, הרעבת אוכלוסיות, עידוד הגירה והנסת מיעוטים ומתנגדים. ההיסטוריה מלמדת כי בכוחם להפוך בסיסים צבאיים, בתי חולים או אצטדיונים למחנות עבודה או למכלאות הוצאה להורג (Galvan, 2012). במקרים נדירים עולה לשלטון רודן נאור (benevolent dictatorship) אשר אווז בשלטון באופן אבסולוטי, אך נתפס ומצטייר כלאומן או כמדינאי שעושה זאת לטובת העם ולרווחתו. מנהיגים מסוג זה עשויים להיות אהודים, לתרום לזכויות האזרחים, לשפר את המנגנון הדמוקרטי ולקדמו, להחיל בחירות דמוקרטיות, לקיים משאלי עם

ולייפות את כוחן של רשויות או נפות מקומיות. דוגמאות בולטות למנהיגים מסוג זה הם: יואניס מטאקסס (יוון), יוסיפ ברוז טיטו (יוגוסלביה) ולי קואן יו (סינגפור). ישנם גם מנהיגים שדימויים הציבורי כרודנים שנוי במחלוקת והוא תלוי במגזר, בגוף התקשורתי, בישות הפוליטית או במדינה המסוימת. כפי שיוצג להלן, מנהיג יכול להיתפס כגיבור עם או כמנהיג דגול במדינה אחת, אך כרוצח המונים או כקלגס אכזר במדינה אחרת (Boykoff, 2009).

סיקור מותם של רודנים בתקשורת

בשל אחיזתם הלופתת במדינתם ומעמדם האימתני בזירה הבין-לאומית, מותם של רודנים הוא אירוע בעל ערך חדשותי רב וזוכה לסיקור רחב היקף, גם כאשר מדובר ברודן שנוי במחלוקת או ידוע לשמצה. לרוב הרודנים נתפסים ומוצגים בהקשר שלילי. קרי, כמנהיגים פוליטיים שמושלים בעזרת אלימות, דיכוי מיעוטים, הפחדה, כליאה, עינוי וצנזורה אמנותית ותקשורתית, אינם בוחלים באמצעים להפלת יריבים פוליטיים ומאופיינים במגלומניה. נוסף על כך יש מקרים שבהם הרודנים שולטים בתקשורת כדי לצנזר ולמנוע מלכתחילה פרסומים ביקורתיים, לקדם תעמולה או לחסל יריבים פוליטיים. לכן כלי התקשורת עלולים להימנע ממתחת ביקורת פומבית מחשש לפרנסתם או לחייהם (Martins Mota, 2020).

התקשורת מסקרת את מותו של הרודן לפי היחס אליו בחייו, ובהתאם לכך מציגה נרטיב של הערצה, חיבה, חשד, שנאה, איבה או שמחה לאיד. הסיקור צפוי לרדת לפסים אישיים, ולעיתים פופולריים ו"צהובים", ולהדגיש את האלמנטים המרושעים והשטניים שגילם בדמותו או את המהפכות הנאורות שהוביל. הרודן מצטייר כאדם אלים, בריון חסר רסן שזרע הרס ושנאה, מחריב קהילות ומי שתפס את כס השלטון בדרכים עקלקלות ובכוח. עם זאת, במקרים מסוימים יצוינו גם אומץ ליבו, תבונתו, גבורתו וסמכותו (Haycock, 2019).

כלי תקשורת מערביים רבים שואפים לאובייקטיביות, אולם לאחר מותו של רודן עתיד חלק ממערכות התקשורת לסקר את האירוע לא באובייקטיביות, במודע ובמוצהר. מחד גיסא מוצגים באופן שקול ואינפורמטיבי קווים לדמותו, מנותחים אופיו והתנהגותו, מתוארים סגנון חייו ויחסיו עם העם לאורך השנים. אסטרטגיית סיקור זו נבחרת כאשר הרודן לא פגע בקהל היעד של ערוץ התקשורת או מערכת העיתון. מאידך גיסא יכול הסיקור לייצג עמדה אופוזיציונית וביקורתית המדמה את הרודן לנבל מרושע. כדי להציגו כדמון ולקבע בתודעה את הגדרתו כאויב עשויים כלי התקשורת להקדיש תשומת לב רבה לאסונות שחולל, להרס שזרע, למספר הקורבנות שגבה, לשיטות התעמולה שכפה ולאסטרטגיות הלוחמה הקטלניות שבהן בחר (Legnante, 2012; Karniel, Lavie-Dinur, & Azran, 2015).

סיקור מותו של רודן עתיד להכיל גם אלמנטים של אינפורטיינמנט (Infotainment)², כלומר הטיית התוכן הרציני והטעון לסגנון דרמטי, קליט ובידורי כדי להגדיל את הרייטינג ולפנות למגוון רחב של קוראים. מבחינה היסטורית הסיקור העיתונאי עלול להיות מושפע ומוטה מאילוצים ושיקולים טכניים וחיצוניים, כגון דיס-אינפורמציה, זרימת מידע, צנזורה, מחסור במקורות המוכנים להעיד, תעמולה כוזבת וטשטוש ראיות (Leeuw et al., 2020).

מתודולוגיה

בחנתי את הסיקור העיתונאי של מותם של הרודנים בניטו מוסוליני (1945), אדולף היטלר (1945) ויוסיף סטלין (1953) ב־127 גיליונות של עיתוני הארץ, דבר, המשקיף, חרות, מעריב, על המשמר, הצופה וקול העם (ראו לוח 1 להלן) וערכתי ניתוח טקסט איכותני. מותם של שלושת הרודנים עמד בראש סדר היום התקשורתי של העיתונות העברית, התנוסס בעמודי השער, וכתבו על כך במאמרי המערכת ובמוספי סוף השבוע. שדה המחקר, אם כן, היה נרחב והצדיק בחינה תוכנית מעמיקה והשוואתית.

הספרות התיאורטית מראה כי בכוחה של השוואה אמפירית בין מדינאים להעניק למחקר פרספקטיבה היסטורית, להעשיר את הדיון, לשמש ככלי מתודולוגי יעיל, להציע נקודות מבט ייחודיות ומאתגרות ולחדש את הידע הקיים (Abdulaev & Shomron, 2022; Greenwald & Lehman-Wilzig, 2019; Konig, 2016). במחקר זה מדובר במנהיגי מעצמות אירופיות מתועשות אשר חוללו את מלחמת העולם השנייה, שינו את פני המפה הגיאוגרפית, הסיטו את מסלול ההיסטוריה העולמית, ביטלו זכויות בסיסיות של אזרחים וחוקקו או קידמו חוקים אנטישמיים.

רציונל נוסף להשוואה בין האישים הוא גורלם של היטלר ומוסוליני אשר נקשר זה בזה. לאמור, מעבר לבריתות, לקשרים ולמזימות שרקמו, היטלר התאבד 59 שעות לאחר מותו של מוסוליני. הוא חזה ושמע כיצד גופתו של מוסוליני נתלתה בכיכר העיר ונרמסה על ידי ההמון, וחשש מגורל דומה. סטלין הוצג בעיתונים באופן דו־משמעי, בניגוד למוסוליני והיטלר, שהצטיירו כמפלצות וכנחשי פתן בעיניים יהודיות-עבריות-ישראליות. בהבדלים האלה עוסק הדיון. על רקע זה, שאלות המחקר הן: כיצד סוקר מותם של בניטו מוסוליני, אדולף היטלר ויוסיף סטלין בעיתונות העברית? האם הם הוצגו כדמויות מרושעות וארורות לאחר מותם או שמא היה הנרטיב סלחני או אמביוולנטי לאחר מותם?

לוח 1: מיפוי שדה המחקר לפי גיליונות העיתונים והתאריכים

מספר גיליונות	גיליונות	עיתונים	תאריך פטירה	
35	,29.4.1945 ,30.4.1945 ,1.5.1945 ,2.5.1945 ,3.5.1945 ,4.5.1945 5.5.1945	הארץ, דבר, המשקיף, על המשמר, הצופה	28.4.1945	בניטו מוסוליני
36	,1.5.1945 ,2.5.1945 ,3.5.1945 ,4.5.1945 ,5.5.1945 ,7.5.1945 8.5.1945	הארץ, דבר, המשקיף, על המשמר, הצופה, קול העם ³	30.4.1945	אדולף היטלר
56	,5.3.1953 ,6.3.1953 ,8.3.1953 ,9.3.1953 ,10.3.1953 ,11.3.1953 ,12.3.1953 13.3.1953	הארץ ⁴ , דבר, חרות, מעריב, על המשמר, הצופה, קול העם	5.3.1953	יוסיף סטלין
127		8	3	סך הכול

מקומם ומעמדם ההיסטורי של הרודנים

בניטו אמילקרה אנדראה מוסוליני (1883–1945) היה ראש ממשלת איטליה בין השנים 1922–1943. הוא הגדיר עצמו כשליט עליון (דוצ'ה), ביטל את השלטון הדמוקרטי, החליפו בשלטון פאשיסטי בעל אופי רודני, דרש מהאזרחים צייתנות ונאמנות לו ולמדינה (Ridley, 2000). אף שלא נודע כאנטישמי, ואף העניק שוויון זכויות לקהילות יהודיות בשנים מסוימות, הוא התבטל לפני האידאולוגיה של המשטר הנאצי והצבא הגרמני, ואישר לחוקק חוקי גזע בשנת 1938, להגביל את זכויות היהודים באיטליה ולהסגירם לידי הנאצים לשם השמדתם (Zimmerman, 2005).

אדולף היטלר (1889–1945) היה הקנצלר והמנהיג העליון (הפיהרר) של גרמניה הנאצית בשנים 1933–1945, ומנהיג המפלגה הנאצית משנת 1921. העם היהודי והאנושות כולה רואים בו רודן אכזר, אנטישמי, גזען ולאומן קיצוני צמא דם והאחראי הראשי להריגתם

של עשרות מיליוני בני אדם, לפשעי מלחמה מחרידים ולהחרבתן של ערים ומדינות. היטלר חולל והאיץ את מלחמת העולם השנייה והיה אחראי להשמדתם השיטתית והמאורגנת של כשישה מיליון יהודים בשואה (Kershaw, 2008). יוסיף ויסרינוביץ' סטלין (1878–1953) היה מנהיג ברית המועצות מ־1922 עד 1953 ועמד בראש המפלגה הקומוניסטית.⁵ במהלך שנותיו בשלטון, הפעיל פולחן אישיות קיצוני, רצח והגלה מתנגדים פוליטיים, שלח מיליוני אזרחים למחנות עבודה וכפייה והמיט רעב כבד על ברית המועצות. הוא נחשב לאחד מרוצחי ההמונים הגדולים והידועים לשמצה, ולאחראי למותם של מיליוני בני אדם, גברים, נשים וטף. עם זאת, במקביל, ההיסטוריה מגדירה אותו כאידיאולוג, כאסטרטג וכמכניע הצבא הנאצי, ושיחסו לעם היהודי היה מתון מזה של מוסוליני או היטלר (Chang, 2019).

אפריל, 1945: סיקור מותו של בניטו מוסוליני

בניטו מוסוליני נלכד על ידי חברי תנועת התנגדות איטלקית פרטיזנית ונרצח ביום שבת (28.4.1945) בערך בשעה 4:00 לפנות בוקר בכפר בשם ג'ולינו (Giulino) בצפון איטליה, במרחק קילומטרים בודדים מגבול שווייץ. מוסוליני הועמד עם פניו לקיר, לצד המאהבת שלו קלרה פטצ'י, ונורה למוות בתת־מקלע, כאשר הוא צועק: "לא! לא!".⁶ הכדורים פילחו את ראשו ופגעו בכתפו השמאלית. גופתו הוסעה לעיר מילנו, הושלכה על מדרכה בסמוך לכיכר לורטו ולתחנת הרכבת הראשית וההמון החל לדרוך על הגווייה, להתעלל בה, לרסק את הגולגולת ולרמוס את פניו. לאחר כמה שעות גופתו נשטפה מדם, זוהמה ושתן ונתלתה מהרגליים מגג תחנת דלק למשך כיממה. כשהגיעו כוחות הצבא האמריקני לזירה נלקחה הגופה לחדר מתים של בית חולים קרוב ותועדה על ידי צוותי צילום (יונייטד פרס, 30.4.1945; רופר, 2.5.1945; Clark, 2014; Neville, 2014). בשנתיים האחרונות לחייו איבד מוסוליני מסמכויותיו בפועל והיה לעושה דברו של המשטר הנאצי בראשות אדולף היטלר. איטליה לא השפיעה על המערכה הכללית של מלחמת העולם השנייה או על שואת היהודים. לכן הסיקור העיתונאי של רצח מוסוליני התמקד באופן הסנסציוני, הדרמטי, המזעזע והמשפיל שבו סיים את חייו (Ridley, 2000). על האופן מעורר הרחמים והאלים שהוצא להורג ונתלה, נכתב בדבר: "כך מוכרח היה להיות סופו של הדיקטטור הגדול. הוא נורה ככלב שוטה וגופו נתלה ברחובה של מילאן, שבה התחיל בקריירה שלו ובה בגד בצורה שפלה בפועלים של עיר התעשייה והאומנות [...] בני ארצו נתנו לו את הלקח ההיסטורי האחרון. ההמון במילאנו לא פחד ולא היה בעל רחמים במשפטו. במהירות ובדינמיות תלו אותו בו ביום בכיכר ציבורי, במקום שעדיין תלוי הוא שם" (קרוק, 4.5.1945).

הוצאתו להורג של מוסוליני, אכזרית, ברוטלית ומשפילה ככל שהייתה, הצטיירה בעיתונים העבריים כאקט מוצדק וראוי, אף שמוסוליני היה מנהיג נערץ ונעלה. לדוגמה, בהמשקף כונו הרוצחים "פטריוטים" ונכתב כי "פעולת הפטריוטים בהוציאם להורג את

מוסוליני היא חוקית בהחלט” וכי ”רגש הרווחה השתרר בכל המדינה”. ראש הממשלה לשעבר של איטליה, איוונואה בונומי, צוטט כאומר ש”הקריירה של האיש ששיחק בחייו ובגורל ארצו נגמרה באופן טראגי לשמחתנו. אין ארצנו שותפה לגורלו והיא תקום מחדש” (ס”צ, 30.4.1945). על המשמר קשר את מותו למפה הגלובלית-פוליטית:

גופתו של מוסוליני, המוצגת עתה לראווה במילאנו, היא סמל היסטורי לשקיעת הפשיזם ולראשית המהפכה האיטלקית. שירות רב עשו פועלי מילאנו והפרטיזנים של צפון איטליה לעם האיטלקי ולאנושות כולה בשופטם את מוסוליני משפט-צדק של העם בלי לחכות ל”וועדה להענשת פושעי מלחמה” מטעם בעלות הברית האנגלו-סאכסיות. ועוד הספיק הדוצ’ה מוג הלב להתחנן שלא ימיתוהו... פועלי צפון איטליה עשו מלאכה אנטי-פשיסטית שלמה ופתרו את הבעיה הסכוכה של פושעי מלחמה בפשטות גמורה ובדרך הנכונה (מ”צ, 2.5.1945).

בנרטיב הכללי שהשתקף בעיתונות העברית לאחר מותו התגמדה שטניותו של מוסוליני אל מול המפלצתיות הנוראית של היטלר, אשר הטיף למשנתו האנטישמית ופעל להכחיד את העם היהודי. בהקשר זה, מאמר מערכת של המשקיף השווה בין השניים: ”מוסוליני היה כשוליה אצל היטלר. הרודן האיטלקי היה משרת לאדוניו הגרמני וגם ביחס לשנאת ישראל לא הגיע מוסוליני לקרסוליו של הפיהרר הגרמני. ובמשך שנים ארוכות, בטרם נלכד הדוצ’ה ברשתו של היטלר לא סבלו יהודי איטליה מארסה הממית של האנטישמיות הזואולוגית” (”לשאול תחתיה”, 3.5.1945). במקביל תיאר מאמר מערכת של דבר את מוסוליני כ”עברו של היטלר” (י”ע, 30.4.1945).

בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה היה היחס אל הרודן האיטלקי בחלק מהעיתוננים חיובי ואף אוהד ומעריץ. כך, למשל, עוזי אלידע (2013) הראה כיצד בשנות העשרים והשלשים של המאה העשרים הביע עורך העיתון דאר היום, איתמר בן אב”י, אהדה למוסוליני וראה בו מנהיג ערכי, כריזמטי, עוצמתי, חביב, מלא חן ונואם בחסד. לא בכדי. לפי מישל צרפתי (Sarfati, 2006) באותם עשורים לא סבלו יהודי איטליה מאנטישמיות או מרדיפות, נהנו משוויון זכויות ופעלו באופן חופשי. בתמורה לכך ראו יהודי איטליה וארץ ישראל כמוסוליני מנהיג שקול, הוגן ונעלה.

הדמוניזציה לא פסחה על סיקור מותו של מוסוליני, שתואר כ”אויב מר” (מדזיני, 4.5.1945) וכמי ש”מת מות כלבים” (מאמר מערכת, 4.5.1945). לראיה, מוסוליני תואר כמנהיג מנוול ומרושע שהתאכזר לעם היהודי: ”ידיו של הרודן האיטלקי מוכתמות בדם עברי. בדפי ההיסטוריה העברית, העקובה בדם, יהיה רשום גם שמו של מוסוליני בין האחראים לשואה שניתכה על עמנו בעקב היותנו אומה בלי ארץ” (”לשאול תחתיה”, 3.5.1945). במאמר מערכת בדבר תואר סיום חייו כתמורה הולמת להרס ולקטל שגרם: ”הדיקטטור נטול השלטון הוצא להורג על ידי פרטיזנים אנטי-פאשיסטיים, פועלי תעשייה ואנשי כפרים. האיש מת מיתת נוכל ובוגד לאחר שהמיט על עמו את כל השואה והסבל שהיה ביד בן-תמותה אחד להמיט על עמו ועל אירופה” (י”ע, 30.4.1945). גם בעל

המשמר נכתב: "מוסוליני – אבי הפשיזם. מה עלוב היה מותו לעומת חזון ההתנשאות והפאר שהציג על במת ההיסטוריה במשך חצי יובל כמעט" (מ"מ, 4.5.1945).
 במאמר דעה מאת עזריאל קרליבך **בהצפה**, נמתחה ביקורת על אופיו האלים, הצבוע והמתחסד, לכאורה, של ההמון האיטלקי, אשר הריע למוסוליני בימי שלטונו ורמס את כבודו לאחר הוצאתו להורג:

ההמון הפרוע הרומאי הרג שוב את אחד מאליליו. אותו ההמון, שעוד אתמול לכלך את כל קירות בתיו בסיסמאות "הדוצ'ה", "הדוצ'ה"! לקח, באותה התלהבות ממש, אותו הדוצ'ה וניפץ אותו אל אותם קירות ממש. זה אותו המון שהיה מוכן להריע לדוצ'ה אילו הצליח. אותו המון המקטיר קטורת וכורע ומשתחוה ומקים שערי ניצחון לקיסרים – כל עוד הם הורגים ורוצחים עמים זרים בהצלחה... כך, כביכול, הם מתפרקים מכול אשמה ושותפות לעבירה, הם הרגו את העריץ, וכי יש לך הוכחה ברורה יותר לשנאתם אליו, לריחוקם ממנו, לניגוד שבין ההמון לבין הקיסר? ברמו של מוסוליני הם רוחצים כפיהם מכול נהרות־נחלי הדם החף מפשע ששפכו הם – ההמונים האלה, בחבש, באלבניה, בלוב, במצרים, ביוון, ברוסיה, בספרד ובהונגריה (קרליבך, 30.4.1945).

כאמור, מעבר ליחסו לעם היהודי וההשלכות הצפויות של לכתו, התמקד סיקור מותו של מוסוליני בפרטי המידע המטלטלים, המזוויעים והדרמטיים של האופן שנלכד, נרצח ונתלה בחוצות העיר מילנו. העיתונים העבריים ליוו את הפרשה מדי יום. בעשותם כן פורסמו פיסות מידע ראשוניות, סותרות וחלקיות. כך, למשל, נכתב כי מוסוליני נלכד במכוניתו הפרטית על ידי פקיד מכס איטלקי בזמן שניסה לחצות את גבול שווייץ, כאשר ברשותו היה זהב רב וכסף זר. למעשה הוא נלכד בגבולות איטליה (אף ששקל להימלט לשווייץ, ואת ממונו הותיר בביתו של בנו). נוסף על כך, לגבי פמלייתו של מוסוליני, בעיתונים העבריים פורסמו דיווחים שונים לפיהם הוא אותר ונשבה עם שיירה שמנתה עשרים, 22, 35 או ארבעים איש. בפועל, סביר להניח כי השיירה מנתה מעל חמישים בני אדם, אך גם ההיסטוריונים לא הצליחו לשחזר את המספר המדויק של הנוכחים. זאת ועוד, התפרסם מידע כוזב שפורסם בעיתונים העבריים: גופתו נתלתה על עץ, בעוד בפועל היא נתלתה על קורת גג גבוהה של תחנת דלק מחשש שההמון יעלים את הגופה או ירטש אותה. כלומר למען יראו וייראו, הגופה לא הושארה בצדי המדרכה. עוד התפרסם שההמונים שרפו את גופתו של מוסוליני בעוד לאמיתו של דבר התושבים אמנם התעללו בגופה, אך לא שרפוה.

בדומה לרודנים אחרים כלל סיקור מותו של מוסוליני גם התייחסויות מעמיקות וניתוחים של קווי אישיותו. במאמר מערכת של דבר, למשל, נכתב: "בראשית דרכו של כל דיקטטור אתה מוצא את התשוקה לשלטון, את הצימאון להערצת המונים ותהילה. בן הנפח ידוע המחסור, שגדל במשפחת פועלים נאמנה לרעיונות החופש והסוציאליזם ועשה

את ראשית דרכו כצדקן סוציאליסט, נואם ומורה, עשה את המעבר לזירת הגנגסטרים המדיניים ויצא לדרך המלך של הקריירה הפאשיסטית” (י”ע, 1945.30.4).

אפריל 1945: סיקור מותו של אדולף היטלר

לאחר ההכנה שבניטו מוסולוני הוצא להורג ונתלה בחוצות העיר ושהצבא הסובייטי קרוב מאוד לבונקר שבו שהה היטלר בברלין, החליט היטלר להתאבד בירייה לרקתו ביום שני (1945.30.4), סביב שעה 15:30, בחדר העבודה בבונקר שלו ולצד רעייתו, אווה בראון, שנטלה רעל מסוג ציאניד. בהתאם להנחיות שכתב מראש נלקחו הגופות לחצר האחורית של הבונקר, הוספגו בכנזין ונשרפו (Kershaw, 2008). בצוהרי יום שלישי (1945.1.5) הודיע רדיו גרמניה כי התקבלה הודעה ממפקדת הפיהרר כי היטלר נפל על משמרתו לאחר שנלחם עד נשימתו האחרונה נגד הכולשוויזם ולמען העם הגרמני. לפני ההודעה נוגנה מוזיקה של ריכרד וגנר, ובכלל זה יצירתו **דמדומי האלים**. לאחר מסירת ההודעה הדרמטית נוגנה ברדיו מוזיקה רכה (ברלין, 1945.2.5).

באופן נחרץ, וללא סייג מצד שום עיתון, הוצג היטלר לאחר מותו כהתגלמותו המזוועה והמזועזעת של השטן, כדמות אנושית-מפלצתית וכשרץ. בין יתר ההשמצות הוא כונה בעיתונות העברית: “ארס”, “גולם”, “גידול”, “מפלצת”, “משעבד”, “נחש”, “פתן”, “שר”, “שטן”, “תת-אדם” ועוד. במאמר **בהארץ** מאת רוברט ולטש נכתב: “האדם הזה האשם במוותם של מיליונים, בייסורים, עינויים וזוועות שאין לתארם, בשקיעת עולמות שלמים, התמוטטות המוסר והתרבות האנושית, רוצח העם היהודי ובסוף גם משמיד עמו וארצו. אדם שהביא על האנושות אסון יותר גדול מכל איש אחר, נעלם מהבמה” (וואלטש, 1945.4.5). במקביל תואר היטלר במאמר המערכת של **הצפה** כך: “הצר והצורך, שקם עלינו לכלותנו, השטן המתועב שמכל הדורות והזמנים, שמגלם בתוכו את כל הרשעות והטומאה האנושית, את כל שנאת הפתנים שלה לישראל עם קדושים – מוטל כפגור מובס” (“לא בתופים ולא במחולות”, 1945.6.5).

בעקיפין שימש מותו של היטלר גם להביע צער על ההשמדה ההמונית, האובדן הבלתי נתפס והיגון הקשה מנשוא על אדמת אירופה ומעבר לה, בפיקודו וניהולו של הצורך הגרמני. כמו כן דומה שמותו של היטלר ציין את תחילתה של הנחת התשתית לזיכרון הקולקטיבי של שואת היהודים. בעל המשמר נכתב: “הכול נושמים לרווחה. אך עם ישראל, קורבנו הראשון של היטלר, שמחת הניצחון שלו אינה שלמה. היא מהולה ביגון קודר על אובדן מיליוני אחים בגולת אירופה. להם לא תזרח עוד שמש הניצחון” (מ”מ, 1945.8.5).

גם המשקיף הציג נקודת מבט מרכזית, טראומטית וטרגית, וגרס כי מיותר להגות את מותו של היטלר משום שהוא הצליח לבצע את מזימותיו המרושעות והאכזריות: “ההרגשה הכללית ששוררת למשמע הידיעה הזו היא שהוא מת מאוחר מדי ומוקדם מדי. מאוחר מדי, משום שהספיק להשמיד את רוב רובה של יהדות הגולה האירופאית.

מוקדם מדי, בטרם נגמרה הריסתו של הרייך השלישי" ("לשאול תחתיה", 3.5.1945). את הנרטיב הטרגי הזה ביטא גם מאמר מערכת בהצפה: "מרום המכה אשר הוכינו במלחמה הזאת בהשמדתה של יהדות אירופה ומרום דכדוך נפשנו על שפלות מעמדנו, אף עכשיו, לאחר שכבר האיר היום לעולם כולו עם תבוסתו הניצחת של האויב – אין אנו מסוגלים להעריך את המאורעות הכבירים שאנו עדים להם בימים אלה. עינינו, שחשכו על אותו לילה אפל וארוך של בלהות וזוועות שעברו עלינו, קשה להן להביט באור הזורה אלינו מן הימים הגדולים האלו" (מאמר מערכת, 4.5.1945).

המנהיג יכול להיתפס כמסמלה המובהק ביותר של האומה (Kantorowicz, 2016), ומותו של היטלר שימש כאסמכתה להטלת האשמה על העם הגרמני כולו שעמד מנגד ואפשר להשמיד את העם היהודי באופן חסר רחמים ומצמרר: "על האישיות של הפושע המטורף הזה ששמו אדולף היטלר, וכל פרשת הרשעות שנגרמה על ידיו, אין כעת להאריך את הדיבור. יש רק לציין את העובדה שכל האומה הגרמנית נושאת באחריות לתמיכה שנתנה לו ולעוזריו להגשים את הסיוט שירד על העולם מאז שתפס את השלטון ופתח במלחמות" (מיום ליום: בלי היטלר, 3.5.1945). גם עזריאל קרליבך, במאמר בן 1,400 מילים בהצופה, הטיל את האחריות על העם הגרמני כולו: "היטלר לא כפה את שלטונו על העם הגרמני בעל־כורחו. הוא לא בא מן החוץ והיה זר הגרמנים. היטלר ינק מדם התמצית של הגרמנים, הוא צמח בקרקעיתה של הנשמה הגרמנית. הם המליכוהו עליהם מרצונם הטוב מפני שהתאים להם, וכל גרמני קטן היה היטלר גדול" (קרליבך, 4.5.1945). מאמר מערכת של הארץ הטיל ספק בנכונותם של הגרמנים לערוך חשבון נפש: "הגרמנים נחלו תבוסה, אבל לא חזרו בתשובה. כבר עתה תחנות הרדיו הגרמניות, המעטות שנשארו קוראות לחידוש האמונה ברייך" (מדזיני, 4.5.1945).

לאחר מותו תהו עיתונאים כיצד תשומר, תיזכר ותונצח דמותו הציבורית. בהארץ נכתב: "מה יהא מקומו בהיסטוריה הגרמנית? שאלה זו אינה תפלה כי היא תשפיע על גורל העולם. האם יישאר אדם זה מעין גיבור אגדתי, שתורתו תישמר בתור צו סודי בלכות העם הגרמני? או, יכירו הגרמנים את אופיה של המפלצת? האם יתחרטו הגרמנים ויתביישו על התקופה האפלה בתולדותיהם?" (וואלטש, 4.5.1945).

מותו של היטלר, וסיומה המיוחל והמסתמן של מלחמת העולם השנייה ושואת יהודי אירופה, הביאו את הכתבים והעורכים לרתום את הזיכרון הנורא למשאלה הנכספת להקים מדינה עצמאית לעם היהודי: "מותו של היטלר מסיים פרשה נוראה ומחרידה של חורבן ואסונות על העם העברי והעולם כולו. עוד ימים ספורים יתפטר העולם מהמלחמה הקטלנית ואנו מצפים לגור־דינו של כל הרשעים וחיות הטרף אשר הרעו לישראל. אבל גם בשעה זו צריך שיאמר: במותו של היטלר עוד לא נושע ישראל. ישועתנו תבוא רק עם תקומת מדינתנו" ("לשאול תחתיה", 3.5.1945).

העיתונאים התייחסו לניתוח פסיכולוגי וסוציולוגי של קווי אישיותו של היטלר: "תופעתו של היטלר תעסיק עוד דורות, היסטוריונים, פסיכולוגים, חוקרים חברתיים.

קם פתאום בתוך עם בעל השכלה וציוויליזציה אדם פלבאי, אכזרי, היסטרי, המעורר את האינסטינקטים השפלים ביותר, מחזק את אהבת עצמו ומושך אחריו עד שבני עמו רואים בו שליח אלוהים וגואל לאומי" (וואלטש, 4.5.1945). בשל השפעתו האישיותית המכרעת על ההיסטוריה הגיאופוליטית היה מותו של היטלר אירוע מדיה. קריקטורה פורסמה בהמשקף יום לאחר המוות. בקריקטורה זו נראות שש זרועות ארוכות, עם סמלי ארצות הברית, בריטניה וברית המועצות חונקות את היטלר. אולם עקב תכונות הנבזיות, השפלות והשטניות הקשורות בדמותו אציג את שער המשקף המבשר על מותו ולא קריקטורה אשר עלולה לרמוז על אתגתתא קומית (ראו אירור 1).

המשקף
מחנה ז'אן ראווי

השבועות האחרונים
אנטי-נאצי וז'אן ראווי

השבועים האחרונים
אנטי-נאצי וז'אן ראווי

השבועים האחרונים
אנטי-נאצי וז'אן ראווי

השבועים האחרונים
אנטי-נאצי וז'אן ראווי

היטלר מת

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

הרטיי שבבי האמריקנים

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

החטיבת הבריטית

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

החטיבת הבריטית

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

החטיבת הבריטית

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

החטיבת הבריטית

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

החטיבת הבריטית

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

החטיבת הבריטית

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

החטיבת הבריטית

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

החטיבת הבריטית

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

החטיבת הבריטית

מדידת הריון תרגומי-ורשוו דנין מכרזו כי ימשיך ללחום ב 3 ג הוולשביקים וכן ב 3 ג האנגלים והאמריקנים כל עוד ירמיועו ל מלחמתו נגד רוסיה

היטלר מת. עמוד השער של המשקף, 2.5.1945. מתוך JPress (אתר עיתונות יהודית היסטורית)

בשל חוסר-אינפורמציה, דיסאינפורמציה, חדרשות כוב, תעמולה וזרימת מידע איטית פורסמו בעיתונים העבריים שלל תיאוריות קשר וספקולציות לגבי היעלמותו, גסיסתו או מותו של היטלר. ייתכן גם שחוסר האמון במשטר הנאצי האכזרי גרם לעיתונים לפקפק

בדיווחים שהגיעו מהתקשורת הגרמנית. כך או כך, הסברות הבולטות ביותר שהועלו לגבי גורלו של היטלר בעיתונים העבריים הן:

1. היטלר מסתתר;
2. היטלר חולה;
3. היטלר גוסס כתוצאה משטף דם בראשו;
4. היטלר נשבה;
5. הפיהרר בבונקר מכותר והיטלר נצור;
6. היטלר נרצח על ידי סגניו;
7. היטלר נהרג על ידי מתנקש;
8. היינריך הימלר רצח את היטלר;
9. הנאצים הכריזו על מותו כדי לתעתע בבעלות הברית;
10. היטלר נהרג מהפצצה אווירית של מטוסי בעלות הברית;
11. היטלר למעשה מת כבר לפני כשבועיים;
12. היטלר יצא להילחם ונפל בקרב.

מארס 1953: סיקור מותו של יוסיף סטלין

יוסיף סטלין נפטר משבץ בגיל 74 במעונו הפרטי, בעיירה בשם קונצבו, כיום חלק ממוסקבה, ביום חמישי (5.3.1953) בשעה 21:50. ארבעה ימים לפני כן, אירע שטף דם מוחי שגרם לשיתוק חלקי של גפיו, אובדן הכרה, נשימה כבדה ודופק בלתי סדיר. עוזרת הבית מצאה אותו שרוע על הרצפה בחדרו בשלולית שתן, מחוסר הכרה ונושם בכבדות. הרופאים שזומנו למעון לא הצליחו להציל את חייו (Barth, Brodsky & Ruzic, 2019). באותן שעות גורליות ובאופן מפתיע למדי, נחשף הציבור לידיעה כי סטלין גוסס והוכרוזו תקנות לשעת חירום. סמכויותיו של סטלין הועברו לידי מועצת השרים והוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ולאזרחים נמסר מעל גלי הרדיו: "הממשלה מביעה את ביטחונה כי מפלגתנו והעם הסובייטי כולו יגלו בימים קשים אלו אחדות, ליכוד, עוז רוח וערנות במידה הגדולה ביותר" (יו.פי, ע"ר, סי"צ ושירות הארץ, 5.3.1953). מאמר המערכת של הארץ דן בהשלכות ההיסטוריות של גסיסתו: "בין אם המנהיג הזקן יתאושש ובין אם לא, נראה כאילו הגענו לאחת התחנות שבהן נעצר תהליך ההתפתחות ההיסטורית לרגע קט" ("מיום ליום: גדולתו של סטלין", 5.3.1953).

תחת אבטחה צבאית הדוקה הונח ארון המתים הפתוח של סטלין בבית העמודים באולם הקונצרטים של מוסקבה, בכיכר האדומה, מ-6 ועד 8 במארס 1953. מעל הארון הוצבה תמונת דיוקנו, סביבו 400 מטר רבועים של זרי פרחים ומשמר כבוד. מיליוני אנשים עברו על פני הארון, אזרחים ומנהיגי מדינות כאחד, והתור השתרך בשיאו למרחק קילומטר וחצי. סטלין הולבש במדי צבא ועוטר בסיכות ובמדליוני כבוד. ב-9 במארס

1953 הועברה גופתו לקבורה במוזוליאום לצדו של לנין,⁷ ויורשו גאורגי מלנקוב הכריז: "מפעלו של סטלין יהיה לנצח" (יו.פ., 11.3.1953).

מעריב וקול העם הציגו בעמודי השער תמונה של גופתו של סטלין שכוכה בתוך ארון הקבורה, ואילו **קול העם** פרסם את התצלום בעמוד השער שלושה גיליונות שונים (ראו איור 2). **מעריב** אף פרסם כתבה שבה מתוארת החוויה של צפייה בגופתו של סטלין מקרוב מפי כתב שנכח במקום: "ולפנינו, הוא. כמו חי. כאילו רק זה עתה, שכב לנוח קצת. הידיים משולכות מעל שמיכה פשוטה, העיניים סגורות, המצח האדיר, החלק והשלו – כמו בשינה. אנו עוצרים את הנשימה. גדולה יותר מדי התדהמה...איננו יודעים: הוא עוד בעולם החיים, או – אנחנו כבר בעולם המתים?" (ישכיל, 9.3.1953).

פועלי כל הארצות התאחדו
קול העם
KOL HAAM DAILY
ג' 5 4 3
ד' 2
ה' 1
כ"ו חשוון
1953
11 פברואר
1300 פרטים
TEL-AVIV
מחיר: 1000
מחיר: 400

הלוויתו של סטאלין בסימן ליכוד העם הסובייטי
סביב הועד המרכזי הסטאליני והמשלה הסובייטית
ארונו של הנהיג הגדול הנח ליד ארונו של לנין במוזוליאום בככר האדורה
נ. מאלנקוב. פ. בריה ו. מולוטוב נשבעים בשם המפלגה הקומוניסטית והעם הסובייטי
לחמשיך בדרכו של סטאלין - ביצור השלום ובנין הקומוניזם

מספרה 10 (תלמי) - מאבק נגד בישוף קטין אך חרי אחריות ויחסי לכיס קטין הסובייטי של המפלגה הקומוניסטית על ברכת הפקידים המפלגתיים
לנין יודע קוד בריאותו שאינו מסוגל להיות מנהיג - יודע כיצד יחיה כמנהיג הסובייטים
מספר אחרות האבד הכבד מפניו את תפוזו כמו המהפכה
המפלגה הסובייטית המרכזית על סטאלין - יודע כיצד יחיה כמנהיג הסובייטים
אחריו על סטאלין יודע ליד ארונו של לנין במוזוליאום בככר האדורה

מלחמה
המלחמה בין ישראל ויריביה
המלחמה בין ישראל ויריביה
המלחמה בין ישראל ויריביה

רבי ג. מולוטוב
רבי ג. מולוטוב
רבי ג. מולוטוב

בגזרת-אכל הנוצית חפצת ה'יריח' ל'יריח' ישראל-סוס'י
אלכי עמלים בח'ה התחידו עם זכר 'ו. סמאלין'

גורו צו-מאנגל
המסע
המסע

המוע עמלים בישראל הפסיקו
עבודתם בעת ה'הלוויה'

גופתו של סטלין מוצגת לראווה. עמוד השער של קול העם, 10.3.1953. מתוך JPress (אתר עיתונות יהודית היסטורית)

במהלך טקס הקבורה נשמעה צפירת דומייה, נורו מטחי תותחים, נערך מטס כבוד, נוגן ההמנון הסובייטי על ידי להקה צבאית שענדה סרטים שחורים, התקיים מצעד צבאי והושבתה המלאכה בכל רחבי המדינה לחמש דקות.⁸ ההמונים המשולהבים צעקו: תחי המפלגה הקומוניסטית! יחיו תלמידי לנין-סטלין! ההמונים, שמנו מיליוני משתתפים, ביקשו להתקרב ולחזות במסע הלוויה, ואז מאות תושבים נמחצו, נרמסו למוות וקיפחו את חייהם. בר בבר נישאו הספרים מאת הצמרת השלטונית בברית המועצות: גאורגי מלנקוב, ויאצ'סלב מולוטוב, לברנטי בריה וניקיטה חרושצ'וב. בהלוויה נכחו מנהיגים זרים ובראשם ראשי, בכירי, שגרירי ונציגי המדינות הבאות: איטליה, אלבניה, ארצות הברית, בולגריה, בריטניה, גרמניה המזרחית, הונגריה, רומניה, סין, פולין, פינלנד, צ'כיה, צרפת ושוודיה (מיוחד לדבר, 10.3.1953).

ראש הממשלה הנכנס, גאורגי מלנקוב, נשא נאום לזכר סטלין במעמד ההלוויה, ובו אמר: "לנין וסטלין הקימו את מדינת הפועלים והאיכרים הראשונה בעולם. תפקידנו הקדוש הוא להמשיך ללא לאות בחיזוק מדינתנו הסוציאליסטית הגדולה בכל התחומים. כמבצר השלום הביטחון בעולם... בני כל המדינות ידעו את סטלין כנושאו הגדול של דגל השלום. מאמציו הגדולים ביותר היו מכוונים לקראת השלום. למען עמי כל הארצות" (ע"ר ויו.פי, 10.3.1953).

גסיסתו של סטלין עוררה הדים אשר השתמעו לשני פנים בזירה הבינ־לאומית. ראש ממשלת בריטניה, וינסטון צ'רצ'יל, פיאר את מורשתו של סטלין ומסר צער ותנחומים והעיתונות הבריטית דיווחה בהרחבה, ובאופן מחמיא וידידותי, על מותו. בצרפת הורדו הדגלים בבנייני הממשלה לחצי התורן, צמרת השלטון במצרים ערכה ביקור תנחומים בשגרירות ברית המועצות והכריזה על דקת אבל לאומית, בבולגריה הוחלט להקים אנדרטה לזכרו ובאיראן, גואטמלה, הודו, מונגוליה וקוריאה הצפונית נסגרו מפעלים לאות אבל. לצד זה היו התפרצויות של הפגנות שמחה המוניות ברחובות אוקראינה, אלבניה, ליטא, פולין וצ'כיה, והעיתון הפולני *Dziennik Polski* הכריז וצהל: "המוות לקח את עברו הנאמן! דרכו עקובת הדם של סטלין תמה!" (צאנג, 10.3.1953).

הנרטיב הדר־ממדי, שאפיין גם את העיתונות הישראלית, בא לידי ביטוי בעיתון *New York Times*, שצוטט בעל המשמר. נכתב בו שסטלין היה "דיקטטור, עריץ, שליח אכזר של המהפכה העולמית ואויב מספר אחד של הדמוקרטיה". בה בעת הוא תואר גם כ"גאון צבאי, שהודות לאסטרטגיה שלו מוגר הצבא הנאצי האדיר, איש הלכה שאחראי על העלאת רוסיה מן השפל של ימי הצאריזם ועד למעצמה השנייה בעולם, מתכנן כלכלי גדול, אישיות כבירה המסוגלת לרכוש את אהבתם והערצתם של מאות מיליוני אנשים" (יפה, 8.3.1953).

כיוון שברית המועצות ניתקה את היחסים עם מדינת ישראל באותן שנים, החליטה הממשלה לא לשגר מברק תנחומים ולא להטיס נציגים לטקס הלוויה. במקום זאת ביקשה הממשלה מממשלת הולנד להביע בשמה את השתתפותה בצער ברית המועצות (ע"ר,

9.3.1953). למרות זאת בחרה מפ”ם לשגר מברק אבל אל מרכז המפלגה הקומוניסטית במוסקבה, בחתימתם של מאיר יערי, יעקב חזן ויצחק בן-אהרון ולשגר משלחת תנחומים לשגריר בולגריה בישראל. כמו כן הוועד המרכזי של מק”י נעדר משיבת הכנסת. תמונות ענק של סטלין הוצבו בסניפי מפ”ם, המלאכה הושבתה לחמש דקות, הורדו דגלים לחצי התורן, הונפו דגלים אדומים-שחורים בתאי מק”י באזור, חדרה, חיפה, יפו, ירושלים, נצרת, נתניה, עכו, ראשון לציון, הכפר ראמה, רמלה, נהריה ותל אביב ובכמה קיבוצים, ותלמידי בית ספר ערבי בחיפה הורשו להפסיק את השיעור כדי להתייחד עם זכר סטלין בחצר. הוחלט כי כתבי סטלין יתורגמו לעברית וערבית, יאורגנו קורסים ללימוד תולדות חייו ופועלו ויוקמו פינות לזכרו בסניפים (מיוחד לדבר, 10.3.1953; סופרנו, 10.3.1953). כאמור, בניגוד גמור לעמדת הממשלה הישראלית, נציגי מק”י ומפ”ם שלחו מברקי תנחומים למוסקבה, ערכו עצרות אבל פומביות והפיצו מודעות אבל ברחבי הארץ. באחת העצרות המרכזיות נשא חבר הכנסת מטעם מפ”ם, מרדכי בנטוב, הספר: ”נלקח מאתנו אחד מענקי ההיסטוריה האנושית בכל הזמנים. הלך לעולמו לא רק ראש ממשלת ברית המועצות, לא רק מנהיג עמיה האהוב עליהם יותר מכל אדם אחר ומסמל בשבילם את היציאה מעבדות לחרות, מרעב לשפע, מאזיקי הצאריזם והקפיטליזם – לאור הגדול של הסוציאליזם... הלך לעולמו אדם אשר גם אויביו לא יוכלו להכחיש כי קבע את דמות התקופה הזאת בתולדות האנושות יותר מכל אדם אחר ושינה את סדרי בראשית של החברה האנושית” (סופרנו, 10.3.1953). גם חבר הכנסת אהרן ציזלינג פיאר את אישיותו ומורשתו: ”סטלין לא היה ברק מבהיק וחולף אלא, סלע איתן בנוף ההיסטורי ודמותו שימשה ביטוי לכוחות היסטוריים והצעידה את התפתחותם קדימה... אנו חלק ממורשת סטלין כחלק מהפרולטריון העולמי, כעם בין העמים הקשור עם מחנה השלום בקשרי סולידריות. גדולתו של סטלין הייתה שהוא העז להכיר בשגיאותיו ולתקן אותן” (סניף מפ”ם בבירה, 10.9.1953).

בשונה מרוב העיתונים הישראלים, מותו של סטלין הצטייר בקול העם כאירוע מדיה כביר. פטירתו הוצגה כאובדן של מנהיג דגול ומצביא מזהיר ובה בעת רודף שלום, והוקדשו לו מאות פריטים עיתונאיים בשבוע שלאחר מותו. לצורך ההמחשה הוצגו עשרות תצלומים מחמיאים מחייו,⁹ כתב ידו, דיוקנו, איורו, עדויות מפי אנשים שחזו בו, מכתבים שקיבל ליום הולדתו, הספדים לזכרו, אינספור שבחים מפי אמנים ופוליטיקאים רמי דרג, תיאור אירועים מחייו על ידי היסטוריונים, מדענים וסופרים, משנתו הכלכלית, משפטיו האייקוניים, מבחר מנאומיו במלואם ועוד. אם לא די בכך, פורסמו פואמות נוגות מאת המשוררים העבריים יהודה עמיחי (“מותו של סטלין”), יהודה אופן (“אחריו”) ומרדכי אבי-שואל (“שמו חרוט בלבבות”), וזרים: סאליס טאג’ר (“סטלין”) וסאנצ’ו פרס (“בכו הילדים”).

בקול העם הוצג סטלין כגיבור עם, כמצביא מזהיר, כמציל האנושות וכמבשר שלום עולמי. הנרטיב המאדיר הגיע לשיא כאשר פורסם מאמר שמועץ לבני הנוער ובו הוסבר

כיצד ראוי להתנהג במהלך האבל, והם נדרשו להישבע לסטלין אמונים. במאמרי מערכת ובטורים בקול העם כונה סטלין: "כונה מדינת ותנועת השלום", "גאון התקופה", "היקר שבכני האדם", "המוח המאיר", "המנהיג והמורה הגדול והאהוב", "תיאורטיקן גאוני", "מארגן גדול", "מורנו ומנהיגנו הגדול והאהוב", "מציל הציוויליזציה האנושית", "מצביא גאוני", "נושא דגל השלום" ועוד (בורשטיין, 11.3.1953; וואוילוב, 11.3.1953; מ.ק.ה., 9.3.1953; מ.ק.ה., 10.3.1953; שדה, 12.3.1953).

הסיקור בקול העם היה מאדיר, וקשה היה לבחור ולברור את המאמרים שייטיבו להמחיש כיצד סוקר מותו של רודן זר בעיתון ישראלי באופן כה משתפך ומעריץ. מיקוניס, למשל, כתב: "קשה למצוא דוגמה בהיסטוריה שאיש אחד ייצג ויסמל כל כך הרבה ממיטב החלומות והשאפו של האנושות, יהיה אהוב ויקר כל כך למאות מיליונים בכל פינות העולם, כסטלין... נסתלקה מהעולם דמות מופלאה וכבירה, ענק רוח ומעשה, הוגה דעות גאוני, גדול המהפכנים, האדריכל הגאוני של העולם החדש ומפלס הדרך לעמלים במעבי הג'ונגל האימפריאליסטי אל העתיד המאושר – הקומוניזם" (מיקוניס, 13.3.1953). כן צוטט נאומו של חביבי שטען כי "סטלין חולל ניסים, שינה את פני תבל, הדליק את אור התקווה בלבנו ובנה עלי אדמות גן עדן למדוכאים" (חביבי, 13.3.1953). למעשה, קול העם הציג את סטלין כמנהיג שמדינת ישראל, העם היהודי ואזרחי אירופה חבים לו תודה:

הניצחון ההיסטורי של ברית המועצות, בהנהגתו הגאונית של סטלין, על הפשיזם, אפשר את שחרור עמי אירופה מעול הכובשים הגרמנים־פשיסטים, את שחרור מיליוני כלואי מחנות הריכוז, את הצלת מיליוני יהודים מהשמדה נאצית במחנות המוות ובתאי הגזים של הקניבלים ההיטלרסטיים. הניצחון ההיסטורי של ברית המועצות הכשיר את התנאים ההכרחיים להקמת מדינת ישראל... עם ישראל לעולם לא ישכח את המארגן הגאוני של הניצחון על גדול אויבי עמנו (ברייטשטיין, 13.3.1953).

גם בעל המשמר הוצג סטלין כגיבור עם ומנהיג עילאי ללא דופי, אם כי בעצימות פחותה מקול העם. במאמר המערכת, למשל, נכתב: "שעה שנדם לבו הגדול של סטלין, שבקה חיים אישיות גדולה ומיוחדת במינה. גדול מנהיגיו של העולם הסוציאליסטי, איש ההגות וההגה, אשר זכה להערצתם של מאות מיליונים בשל גאונות האסטרטגיה שלו" (יסעור, 9.3.1953). להלן חלק מן המחמאות שהורעפו על סטלין במאמר מערכת של על המשמר: "קברניט גדול של קומוניזם", "מצביא, מהפכן והוגה מעמיק בתורת המרכסיזם־לניניזם", "מדינאי ריאליסטי ורב השראה" "מנהיג משנה סדר־עולם" (מ"ה, 8.3.1953). במאמר אחר בעל המשמר תואר סטלין כך: "הרי זה ללא משל ודוגמה. הרי זה חזיון יחיד במינו בתולדות האנושות. גם האדם וגם פועלו: יוסף סטלין וארץ הסוציאליזם האדירה. אין קנה מידה לאמוד בו את גדולתו ההיסטורית והאנושית. אין מי שישווה לו בימינו" (ימבור, 9.3.1953).

מלכוד על המשמר וקול העם הקפידו שאר העיתונים להציג נרטיב דו-ממדי בהתייחסם למותו של מנהיג ברית המועצות. בדבר, למשל, תואר סטלין כ“ענק אירופי-אסיאתי” וכ“שליט חזק וכל-יכול שלא היה כמותו בתולדות האנושות המודרנית” (דניאל, 6.3.1953). על מנהיגותו המהפנטת נכתב: “סטלין, כאסטרטג-פסיכולוג, שאף להעלות את המוני העם בפני עצמם. התעמולה הקומוניסטית לא הסתפקה בפיזור שבחים לסטלין הגדול. היא הדגישה את גדולתה של רוסיה, את בכורתו של העם הרוסי בספרות, במדע, בטכניקה, בתגליות ובניצחונות צבאיים. סטלין רצה לשכוח כי הוא בן עם קטן, נחשל. הוא ראה את עצמו כאב לעם הרוסי גדול ורב כישרונות” (“מאות מיליונים סרו למשמעתו”, 13.3.1953). דבר ציין לצד הישגיו והשפעתו הרבה את הדרכים שבאמצעותן השיג את שהשיג: “בתקופת סטלין בוטלה האנאלפביתיות ברוסיה וכמעט הכול יודעים כעת קרוא וכתוב, הארץ חדלה להיות מדינה חקלאית-כפרית והפכה להיות מעצמה תעשייתית חזקה ביותר ובוטלה הבעלות הפרטית על אמצעי הייצור. אולם ההתקדמות המופלאה הזאת הייתה מלווה בסבל אנושי רב וקשה מאוד. אלפים הוצאו להורג, ביניהם מהפכנים, הוגי דעות ומנהיגים. מיליונים גורשו למרחקים, למחנות עבודה וכפייה” (הלפרן, 6.3.1953). גם מאמר המערכת של דבר תיאר את השפעתו האישית על הזירה הפוליטית-גלובלית מבלי להתעלם מסגנון מנהיגותו הטוטליטרי: “ספק אם ידע העולם בדורותיו משטר כזה אשר עמים, מדינות ותנועות במרחבי תבל כה יצפו למוצא פיו של מנהיג אחד, של משליט המשטר הזה באמצעים טוטאליים, וכה יתלו את עצמם כליל למוצא פיו. מעשים כבירים נעשו בתוקף השליטה הזאת שלא היה משלה בהיסטוריה – מעשי בנין, ליכוד, כיבוש, הרחבת הציביליזציה, מלחמה גרנדיוזית בשטן הנאצי. וגם מעשי זוועה רבים נתלו לשליטה הזאת” (מ”ד, 5.3.1953).

הארץ, הידוע בכיקורתיותו, הציג גם הוא נרטיב דו-משמעי. מחד גיסא הוא הפליג בשבחו: “מי שמביט על סטלין ההיסטורי, יודה שהנה איש שעשה גדולות, ועל כן מגיע לו שייאמר עליו שהוא גדול – ואין הוא מהווה את הדוגמה הראשונה בהיסטוריה, בה הפחד והסלידה נלווים אל הערכתו הגדולה של המנהיג... גדולתו האישית היא נעלה מכל ספק”. מאידך גיסא הצביע על הדימוי הציבורי השקרי והמגמתי שהובנה לסטלין:

התעמולה הקומוניסטית הפכה את סטלין לדמות אגדתית, המאחדת בתוכה גם את קווי גיבור המלחמה וגם את קווי האבא הדואג לשלומם של כל אחד ואחד ממאתיים מיליון תושבי ברית המועצות. היא מייחסת לו תפקידים שסטלין לאמיתו של דבר לא מילא אותם. היא עוברת בשתיקה על מעשי טרור ודיכוי שסטלין יזם אותם או היה אחראי עליהם, או היא משתדלת להצדיק אותם. הדמות האידיאלית שהתעמולה הקומוניסטית יצרה רחוקה מן האמת ההיסטורית (מיום ליום: גדולתו של סטלין, 5.3.1953).

מאמר המערכת בעיתון חרות שידר גם כן נרטיב דו-ממדי: “העולם כולו עצר את נשימתו בימים האחרונים והפנה מבטו לעבר הקרמלין בו נאבק על נפשו מול מר מוות המרשל סטלין. חסידים נלהבים של המשטר הקומוניסטי ראו בסטלין את חזות הכל והעריצוהו

עד לדרגת האלהה. אך, מתנגדיו המושבעים ראו בו רודן, מדכא חופש הפרט והלאום ומצית המלחמה החדשה" ("שעת שידוד מערכות", חרות, 8.3.1953). גם במעריב נכתב: "סטלין משאיר אחריו סימן שאלה גדול. ההיה מציל האנושות או עריץ? אדם עליון או רודן אכזרי? איש מלחמה או לוחם השלום? הוא פילג את עמי העולם לשני מחנות. מיליונים העריצוהו, מיליונים חירפוהו. היו לו תומכים ושונאים בכל מדינה בעולם. אך בדבר אחד מודים ידידים ואויבים כאחד שהיה אחת הדמויות הבולטות ביותר של המאה העשרים ואחד מגדולי ההיסטוריה הרוסית" (האיש שפילג את העולם, 6.3.1953). בשאלת יחסו של סטלין לעם היהודי, דבר בחר להזכיר ולתאר את יחסו השלילי כלפי העם היהודי: "לא היה לו מעולם יחס חיובי אל העם היהודי שהיה בעיניו 'עם של נייר' ופולפול תלמודי... מאז נפגש עם יהודים בעבודה, הממשלה, במפלגה – הפריעו אלה תמיד. הפריעו בכישרונותיהם, הפריעו בהיותם רוב בצמרת המפלגה, הפריעו בהיותם גרעיני האופוזיציה, הפריעו בגלל האנטישמיות והפריעו בגלל ארץ ישראל והציונות" ("מאות מיליונים סרו למשמעתו", דבר, 13.3.1953). מנגד, בחרות "נוקה" סטלין מהאחריות לשואת יהודי ברית המועצות: "אשר לחשבון היהודי נקדים ונאמר כי תהיה זו טעות להטיל את כל האחריות למה שקרה ליהדות רוסיה אך על הקומוניזם או על סטלין. קיומה של יהדות גדולה זו נתערער ברגע שנתמוטט המשטר של הצארים... כמעט ואין ספק שגורמים אחרים שלחמו מול הקומוניסטים על השלטון ברוסיה בתקופת תוהו ובוהו זו היו מסוכנים ליהדות הרוסית האומללה לא פחות מבני מפלגתו של סטלין" (כצנלסון, 8.3.1953). על אחת כמה וכמה, לפי על המשמר, שורדי השואה היהודים אירופים חבים תודה לסטלין מכיוון ש"בזכות סטלין וקרוב סטלינגרד, בזכות גבורתם של עמי ברית המועצות בהנהגתו של סטלין – ניצלה שארית הפליטה של העם היהודי באירופה" (מ"ה, 8.3.1953).

שאר העיתונים, הצופה וחרות מיעטו להתייחס למותו של סטלין, וכשעשו כן, ראו לנכון למתוח עליו ביקורת. לדוגמה, במאמר בחרות נכתב: "לפעולתו הפוליטית של הדיקטטור הרוסי הושם הקץ. שוב לא יטביע בן הסנדלר העני מגרוזיה, שעלה לאחת מעמדות המפתח של ההיסטוריה, את חותם אישיותו הגדולה, האכזרית והאיומה, על גורלם של מיליוני תושבים של הגוש המזרחי ושל העולם כולו" (כצנלסון, 6.3.1953). לפי מאמר אחר בחרות, "לא בנקל הגיע סטלין למה שהגיע. ארוכה הייתה הדרך לשלטון, ארוכה ועקובת דמים, החל מאותם מעשי שוד האקספרופריאציה¹⁰ למען המהפכה, וכלה בשורת גרדומים של ראשי המהפכה ומאורות הקומוניזם ועשרות מיליוני עבדי האדם במחנות הריכוז בירכתי הצפון. מה תאמר ההיסטוריה על כך? אולי יאמרו: אם כאלה היו האמצעים, הרי שחוללה המטרה אך אבדה את ערכה המוסרי־אנושי" (נץ, 6.3.1953). במאמר ממוסף יום שישי של חרות הוצג נרטיב לפיו הרודן סטלין מת, אך רוחו וחזונו הרצחני חיים ובוועטים: "עם הסתלקותו של סטלין, נעשה העולם תקין יותר, ואף על פי כן – אין הוא מקום מבטחים. חל שיפור במצב העולם בעקבות ההכרה כי אפילו אלוהי

המפלגה הקומוניסטית הוא בן תמותה. אולם, מעלליהם הרעים של בני אדם שרירים וקיימים גם לאחר מותם ועריצות עלולה להיות מסוכנת שבעתיים, גם לאחר שמחללה עזב את הזירה” (העולם בלי סטלין, 13.3.1953). גם עזריאל קרליבך תיאר במעריב את מותו ככרכה למין האנושי: ”הבשורה הגדולה של הדור – המוות גאל אותו מסטלין. מן הרוחן הגדול ביותר שידעה ההיסטוריה של האנושות. ממני שנטל את צלם האדם משמונה מאות מיליון נפש, כמחצית יושבי תבל. וממני שאיים בתאוות דמים אטומית על המחצית השנייה של אוכלוסיית כדור הארץ” (קרליבך, 6.3.1953).

הסיקור העיתונאי היה נרחב והכיל גם אלמנטים ”צהובים”. למשל, במעריב נעזרו בתיאור יומן מסע של אליוט רוזכלט כדי לספק מבט מקרוב למראהו החיצוני של סטלין: ”אף על פי שכבר אמרו לי, כי סטלין הוא נמוך-קומה ולמטה מן הבינוני – הופתעתי. וכאשר התחיל לדבר – לאחר שהציע לאבא ולי סיגריה רוסית חזקה, הסרתי בהפתעה דבר נוסף: קולו העמוק והשקט וחיתוך הדיבור שלו העניקו לו, על אף קומתו הנמוכה, את התכונה ליצור רושם של אישיות דינמית” (רוזכלט, 6.3.1953). חרות ניסה להתחקות אחר קווי אישיותו של סטלין בכתבה שתיארה את יחסיו עם בניו ונשותיו:

אחד ממכריו בשנות העשרים אמר כי לסטלין אין חולשות. אין הוא אוהב תענוגות; מזון, יין או חברת נשים, חוץ מאשתו, אינן קיימות לגביו. שעשועיו היחידים היו סרטים ומספר צעצועים מכניים. הוא שתה לעיתים יין קווקזי ונהג לעשן במידה מוגזמת. לעיתים היה נוסע לחווילתו בסוצ'י שבקרים. הביטוי האנושי הרגיל היחידי שיצא מעטו היה מכתבו מגלות סיביר ב־1916 אל חמותו, אולגה אלילוייבה, שבו ביקש ממנה לשלוח אליו מספר גלויות דואר מצוירות, משום ש'בארץ ארוכה זו התגברו עלי געגועים טפשיים לראות קצת נוף, ואפילו על גבי נייר (ה־3 שירגישו במות סטלין, 6.3.1953).

דבר הדגיש את הנרטיב של מעוני לגדולות שאפיין את חייו של סטלין: ”בן הסנדלר־טלאי שנולד בכפר קטן בקווקז, מת בהיכל במוסקבה הברירה כשליט אדיר אשר הניע יבשת קומוניסטית מאוכלסת 160 מיליון נפש ואשר שלוחיו ושלוחותיו הדרו וקדחו בכל יבשת, ארץ, עם ומשפחה”. דבר הוסיף אנקדוטה מריאיון שנערך עם אימו של סטלין: ”פעם אחת, ב־1930, ביקרה אמו של סטלין במוסקבה. העיתונאי האמריקאי, הוברט רנפרו קניקרבוקר, שוחח איתה על ביקורה והעיר, שהיא בוודאי מתגאה שבנה יושב על כסאו. האם השיבה בנעימת תוגה: 'אמנם כן, אך אלמלא היה סורר בבית הספר, היה עתה ודאי אב משפחה פשוט'” (מאות מיליונים סרו למשמעתו, 13.3.1953).

דיון ומסקנות

דומה שככל שהשנאה עזה יותר כך דמותו של הרוחן מוצגת בצורה דמונית ומפלצתית יותר. זאת ועוד, יחסו של הרוחן לעם היהודי או למדינת ישראל משפיע באופן העמוק ביותר על אופי הסיקור העיתונאי וסגנונו.¹¹ לראיה, מותו של האחראי הראשי להשמדתם

השיטתית והאכזרית של כשישה מיליוני היהודים בשואה, אדולף היטלר, נתן הזדמנות נוספת להזכיר את אוולותו, טירופו, קנאותו, רשעותו ואכזריותו הבלתי נתפסת. לעומת זאת מותו של יוסיף סטלין, שנחשב מתון בהרבה ביחסו ליהודי ברית המועצות ולאנטישמיות המשתוללת באירופה, הוצג באופן שקול, מאוזן ודו־ממדי.

מחקר זה מוכיח כי המושג רודן הוא בראש ובראשונה יחסי, תלוי נקודת מבט ומצדיק הסתכלות מחקרית והשוואתית. כלומר מנהיג מפלגתי, לאומי או מדיני יכול להיתפס כדיקטטור שנוא ושטני וכאויב מר על ידי קבוצה אחת, אך לא בהכרח להצטייר ככזה בקבוצה או קהילה אחרת. במקביל הרודנים נתפסים כסמלים הכולטים ביותר וכמייצגן של האומות שהם מנהיגים. כך, למשל, על רקע מותו של אדולף היטלר הואשמה האומה הגרמנית כולה על עמידתה מנגד בזמן ההשמדה השיטתית של העם היהודי. האיטלקים הוצגו כצבועים וכמתחסדים על שהריעו למוסוליני כאשר פרץ לתודעה והיה בשיא כוחו, אך בזו לו והשפילו אותו כאשר נחלש פוליטית ולבסוף רמסו את גווייתו בכיכר העיר. אופן מותו של הרודן מעצב במידה רבה את הכיסוי העיתונאי. כדוגמה בולטת, סנסציונית ומטלטלת ביותר, ההוצאה להורג של מוסוליני הייתה אירוע מדיה, תוארה בפרוטרוט ושימשה כ"פורנוגרפיה של מוות" (מורס, 2010) או כ"ייצוג של מוות ספקטקולרי" (Morse, 2020). למעשה העיתונות העברית תיארה לפרטי פרטים את השתלשלות האירועים של ההוצאה להורג והעניקה לה משקל גדול יותר מאשר להשפעתו, משנתו ומורשתו הפוליטית של מוסוליני.

נדמה היה כי מותו של היטלר סימל, מבחינת העיתונות העברית, קץ של תקופה היסטורית אימה, מדממת, מזוויעה, מצמררת וקטלנית, ואפשר לעיתונים העבריים להעניק פנים ליגון ולהתחיל בבניית התשתית הנצחית של זיכרון שואת היהודים. ללא קשר לזיקתם הפוליטית או לשאיפותיהם המסחריות של מערכות העיתונים העבריות ניכרה בהן תמימות דעים: היטלר היה ראש הנחש ושליחו האיום והנורא של השטן. הוא הגה רעיונות סופניים, הטיף לשנאת הזר, הורה ופקד על מבצעי ההשמדה בלתי־אנושיים ונמצא כאחראי הראשי לסבלו המר ולקטל הבלתי־נתפס של העם היהודי. בשל השפעתו המכרעת והקטסטרופלית על ההיסטוריה ניתחו העיתונאים את קווי אישיותו ותהו: כיצד תונצח דמותו?

בניגוד לכך קשה היה להתעלם מהנרטיב המאדיר, המהלל והמשתפך שהוקדש לסטלין לאחר מותו בקול העם ובעל המשמר. בשונה מהעיתונים הארץ, דבר, חרות ומעריב שהציגו נרטיב דו־ממדי, או הצפה שסיקר את מותו של סטלין בקצרה, קול העם ועל המשמר הציגו את סטלין כרודן נאור, כשמש העמים, כמבשר השלום העולמי וכמדינאי־על. בשל הקרבה האידיאולוגית והמפלגתית והזיקה לרעיונות הסוציאליזם והקומוניזם שסטלין קידם בכל כוחו, היה הסיקור העיתונאי של מותו מאדיר פי כמה, אפילו בהשוואה למנהיגים יהודים או ישראלים שנפטרו בתקופות דומות.

בדומה לעיתונות הישראלית בכללותה, גם בזירה הבינ־לאומית השתקף נרטיב דו־ממדי לאחר מותו של סטלין. נרטיב זה נע בין איפוק, צער והאדרה ובין שמחה לאיד, התרסה והקנטה. מתוך הסתכלות ביקורתית ואובייקטיבית אפשר לפרש את הקולות הדרו־משמעיים שהשמיעו ראשי מדינות ואזרחים לפי קורות חייו של סטלין. מצד אחד שלל סטלין זכויות אדם, הרעיב את עמו וחסל את מתנגדיו. מצד שני הוא קידם את הסדרי הפסקת האש באירופה, נחשב לשחקן פוליטי ממתן, יציב וחשוב, וברור היה כי יורשו לא יקרין סמכות מדינית או אחריות בין־לאומית כמוהו.

עבור נציגי מפלגות השמאל הקומוניסטי בישראל, מק”י ומפ”ם, היה מותו של סטלין שעת כושר להפגין את עוצמתם, לאחד את מאמיניהם, לשלהב את בוחריהם ואף להתריס כנגד הקו המתון, הסולידי והמרוחק שהנהיגה הממשלה לאחר המוות. לא בכדי גרשו מודעות האבל את קול העם, דווח על הפעילויות שהוקדשו לזכר המנהיג הסובייטי, ועצרות האבל והנאוים שנישאו כוסו בהרחבה. בהקשר זה, חשוב להבהיר כי לבטח אין מדובר במקרה שבו הרודן הסובייטי שלט בתקשורת הישראלית ובמסריה. מכאן אפשר ללמוד על אהדה אותנטית שחשו חוגי השמאל הקומוניסטי והסוציאליסטי בישראל לסטלין.

נימוק נוסף לסיקור האוהד או הדרו־משמעי לו זכה סטלין היה יחסו המתון (יחסית) של סטלין ליהודים בעידן שבו הם הושמדו על רקע גזעני באופן שיטתי ומתוכנן, כאשר העולם עומד מנגד – ללא גוף צבאי מגן. תפיסה זו הוצגה, הודגמה ונומקה בכמה עיתונים ולא בכדי. בהשוואה להיטלר סטלין לא היה אנטישמי מובהק ולא רחש שנאה יוקדת ושורשית לעם היהודי באשר הוא. ולא זו בלבד, סטלין התקבע בתודעה כמנהיג שהצליח להביס, להכריע ולהכניע את היטלר ואת הצבא הנאצי. יתרה מזאת, הגם שחוו סבל, באופן יחסי הסטטוס האזרחי, האקדמי, הדתי, המקצועי, התרבותי והלאומי של יהודי ברית המועצות היה סביל בהשוואה לתושביה היהודיים של גרמניה הנאצית ומאחזיה ההרסניים באוסטריה, הולנד, הונגריה, יוגוסלביה, ליטא, פולין ורומניה.

ברטרנספקטיבה לאחור ניכר שהסיקור העיתונאי של מותם של שלושת הרודנים כלל פרסום מידע כוזב, ספקולציות ותיאוריות קשר ללא יכולת לאמת מידע או להצליב מקורות. אפשר להסיק כי פרסום המידע החלקי, הסותר או המפוברק הושפע מגורמים מספר:

1. **שיקולי עריכה.** ההכרח למלא את עמודי העיתון מדי יום הביא לפרסום של סברות, השערות ומידע חלקי.
2. **זרימת מידע.** באותן שנים המידע הגיע מחוץ לארץ ישראל ולעיתים בשפה זרה. המידע הועבר באיטיות, תורגם, נערך והוצג באופן חלקי ומתעתע.
3. **צילום עיתונאי.** בשנת 1945, ובמידה מסוימת גם ב־1953, רק החל המדיום הצילומי לממש את הפוטנציאל החזותי־תיאורי שלו. לכן אזרחים ועיתונאים היו תלויים במידה רבה באינפורמציה מילולית, במידע עמום ובמסרים של זרועות השלטון.

4. הלם. מותם של רודנים אימתניים זעזע את אמות הסיפים של העולם הגיאור-פוליטי וטלטל את מערכות התקשורת.

משלושת הרודנים אפשר ללמוד שעם פריצתם לתודעה הציבורית ובשיא הקריירה שלהם, חלקם נחשבו למושאי הערצה ומנהיגים מלאי השראה, פורצי דרך ומחוללי שינוי. אולם לאחר מותם קרס פולחן האישיות שטיפחו באדיקות או כפו על עמם, ודימוים הציבוריים־תקשורתי השתנה ואף נרמס בשעה שהציבור נתפכח וחש מיאוס. ישנו גם המישור ההפוך שבו הרודנים נשפטים בחומרה בתקשורת ובציבור לאורך חייהם, אך דווקא הפרספקטיבה ההיסטורית עשויה לשפוך עליהם אור חיובי והם נחשבים רודנים נאורים שהנהיגו רפורמות מרחיקות לכת ותרמו לתחומי האמנציפציה, החילון, המדע, התיעוש או השלום העולמי.

הערות

- 1 מילים חלופיות: אוטוקרט, דיקטטור, טירן, מנהיג עליון, עריץ, צורר, צר, שליט אבסולוטי ושליט יחיד. במחקר זה אני משתמש במושג רודן.
- 2 המונח הלוועזי "אינפוטיינמנט" הוא הלחם של המילים Information (מידע) ו־Entertainment (בידור).
- 3 מסיבות שאינן ידועות לחוקר, במהלך השבוע שלאחר מות היטלר, עיתון קול העם פרסם רק גיליון אחד אשר ראה אור ביום שישי (4.5.1945).
- 4 אף שמהדורת יום שישי (13.3.1953) נחשבת ליום השמיני שלאחר המוות, העיתונים הישראלים הקדישו במהדורות יום שישי הנרחבות מקום ניכר לכתבות על סטלין ולמשמעויות מותו. על כן סברתי שראוי לחרוג, באופן חרי־פעמי, משדה המחקר שהוגדר מראש כדי לחשוף ממצאים נוספים.
- 5 סטלין נולד בשם יוסֶפֶ בֶּסְרִיוֹנִיס דֶזֶה ג'וֹרְג' אֶשְׁוֹנִילִי, ושינה את שמו הגיאורגי לשם רוסי: סטלין, שפירושו: איש הפלדה.
- 6 הגרסאות סותרות לגבי מילותיו האחרונות של מוסוליני. בעוד בעיתונים העבריים נכתב כי צעק: "לא! לא!", מקורות היסטוריים גורסים כי אמר: "תכוון לכיוון הלב" או ששתק וקיבל על עצמו את ההוצאה להורג.
- 7 ב־1961 הועברה גופתו של סטלין מהמוזוליאום לבית הקברות של חומת הקרמלין.
- 8 ההשבתה ארכה חמש דקות בלבד, כאקט סמלי וכדי להדגיש שהמשטר הסובייטי מבוסס על עבודת המונים והתמדה בייצור.
- 9 מוסף יום שישי (13.3.1953) של קול העם הגדיל לעשות ופרסם אלבום תמונות של "מסע חייו" שכלל תצלומים של החדר שבו נולד, שלו כנער לצד לנין, נואם במספר הזדמנויות, לצד יורשו מלנקוב ועוד.
- 10 פעולת שוד למטרת מימון פעילות מהפכנית בהצדקה של החרמת כסף בורגני.
- 11 ראו למשל כיצד יחסו האוהד או העוין של הנשיא המצרי למדינת ישראל משפיע על סיקור מותו: בר־זוהר (2022). "בנפול אויבך".

מקורות

- אלידע, ע' (2013). "איתמר בן אב"י והכמיהה למנהיג: ממוסוליני לז'בוטינסקי", קשר, 45, עמ' 41-48.
- בר־זוהר, ב' (2022). "בנפול אויבך: סיקור מותם של נשיאים מצרים בעיתונים ובאתרי חדשות ישראלים", קשר, 58, עמ' 59-82.
- מורס, ט' (2010). "להתבונן במותם של אחרים: הצגת צילומי גופות בתקשורת הישראלית כמנגנון הכלה והדרה", היסטוריה ותיאוריה, 18, עמ' 1-19.

- Abdulaev, N. & B. Shomron (2022). Celebrity Politicians as Health-promoting Role Models in the Media: The Cases of Vladimir Putin, Donald Trump and Benjamin Netanyahu, *International Journal of Politics, Culture & Society*, 35(3), pp. 369–389. <https://doi.org/10.1007/s10767-020-09383-3>
- Barth, R., S. Brodsky & M. Ruzic (2019). “What Did Joseph Stalin Really Die of? A Reappraisal of His Illness, Death, and Autopsy Findings”, *Cardiovascular Pathology*, 40, pp. 55–58.
- Ben-Ghiat, R. (2020). *Strongmen: Mussolini to the Present*. New York: W.W. Norton & Company.
- Boykoff, J. (2009). “Devil or Democrat? Hugo Chávez and the US Prestige Press”, *New Political Science*, 31(1), pp. 3-26.
- Chang, J. (2019). “Ethnic Cleansing and Revisionist Russian and Soviet History”, *Academic Questions*, 32(2), pp. 270-282.
- Clark, M. (2014). *Mussolini*. London: Routledge.
- Dobson, W.J. (2013). *The Dictator’s Learning Curve: Tyranny and Democracy in the Modern World*. London: Random House.
- Galvan, J.A. (2012). *Latin American Dictators of the 20th Century: The Lives and Regimes of 15 Rulers*. Jefferson, NC: McFarland.
- Greenwald, G. & S. Lehman-Wilzig (2019). “Is She still ‘The Legendary Jewish Mother’? A Comparative Look at Golda Meir’s and Tzipi Livni’s Election Campaign Coverage in the Israeli Press”, *Israel Affairs*, 25(1), pp. 42–64. <https://doi.org/10.1080/13537121.2019.1561177>
- Haycock, D.A. (2019). *Tyrannical Minds: Psychological Profiling, Narcissism, and Dictatorship*. New York: Simon and Schuster.
- Kantorowicz, E.H. (2016). *The King’s Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Karniel, Y., A. Lavie-Dinur & T. Azran (2015). “Broadcast Coverage of Gaddafi’s Final Hours in Images and Headlines: A Brutal Lynch or the Desired Death of a Terrorist?”, *International Communication Gazette*, 77(2), pp. 171-188.
- Kershaw, I. (2008). *Hitler: A Biography*. New York: W.W. Norton & Company.
- Konig, P.D. (2016). “Communicating Austerity Measures during Times of Crisis: A Comparative Empirical Analysis of Four Heads of Government”, *British Journal of Politics & International Relations*, 18(3), pp. 538–558. <https://doi.org/10.1177/1369148115625380>
- Leeuw, S., R. Azrout, R. Rekker & J. Spanje (2020). “After all This Time? The Impact of Media and Authoritarian History on Political News Coverage in Twelve Western Countries”, *Journal of Communication*, 70(5), pp. 744-767.
- Legnante, G. (2012). “Hard and Soft News: A Review of Concepts, Operationalizations and Key Findings”, *Journalism*, 13(2), pp. 221–239.
- Martins Mota, J. (2020). “Mourning Salazar: The Ideologic Oriented Grief in the Portuguese Newspapers during the Dictatorshi”, *Observatorio*, 14(3), pp. 1-15.
- Morse, T. (2020). “Now Trending: # Massacre – On the Ethical Challenges of Spreading Spectacular Terrorism on New Media”, Michael Hvid Jacobson (ed.), *The Age of Spectacular Death* (pp. 126-143). New York: Routledge.
- Neville, P. (2014). *Mussolini*. London: Routledge.
- Papaioannou, K. & J. Van Zanden (2015). “The Dictator Effect: How Long Years in Office Affect Economic Development”, *Journal of Institutional Economics*, 11, 1, pp. 111–139.

- Ridley, J. (2000). *Mussolini: A Biography*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield
- Sarfatti, M. (2006). *The Jews in Mussolini's Italy: From Equality to Persecution*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Zimmerman, J.D. (2005). *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule: 1922–1945*. Cambridge: Cambridge University Press.

מקורות עיתונאיים

- "באבוד רשעים" (4.5.1945). **הצופה**, עמ' 2.
- בורשטיין, ע' (11.3.1953). "לנוער: נמשיך ללא ליאות בדרך שהורה לנו החבר סטלין", **קול העם**, עמ' 3.
- "ברלין" (2.5.1945). היטלר מת, **המשקיף**, עמ' 1.
- וואוילוב, ס' (11.5.1953). "סטלין והמדע הסובייטי", **קול העם**, עמ' 2-3.
- וואלטש, ר' (4.5.1945). "נעלם היטלר", **הארץ**, עמ' 3.
- יוניטר פרס (30.4.1945). "מוסוליני ו-14 מיניסטרים הוצאו להורג", **דבר**, עמ' 1.
- יו.פי (11.3.1953). "ים זרי פרחים לסטלין הוצגו בכיכר האדומה", **קול העם**, עמ' 1.
- יו.פי, ע"ר, סי"צ ושירות הארץ (5.3.1953). "מוסקבה: אין שינוי במחלתו האנושה של מרשל סטלין", **הארץ**, עמ' 1.
- י"ע (30.4.1945). "היום: סופו של דיקטטור", **דבר**, עמ' 2 (מאמר המערכת).
- יפה, ר' (8.3.1953). "גם המערב מודה בגדולתו", **על המשמר**, עמ' 1.
- ישכיל, י' (9.3.1953). "המזווליאום בכיכר האדומה: המקום בו תונח היום גופתו של סטלין", **מעריב**, עמ' 3.
- "לא בתופים ולא במחולות" (6.5.1945). **הצופה**, עמ' 2 (מאמר המערכת).
- "לשאול תחיה", (3.5.1945). **המשקיף**, עמ' 2 (מאמר המערכת).
- "מאות מיליונים סרו למשמעתו", **דבר**, 13.3.1953.
- מדויני, מ' (4.5.1945). "מתי יזכור חסרו לבית ישראל", **הארץ**, עמ' 2 (מאמר המערכת).
- מיוחד לדבר (10.3.1953). "אין מוסקבה זוכרת יום כזה", **דבר**, עמ' 1.
- "מיום ליום: בלי היטלר" (3.5.1945). **הארץ**, עמ' 2 (מאמר המערכת).
- "מיום ליום: גדולתו של סטלין" (5.3.1953). **הארץ**, עמ' 2 (מאמר המערכת).
- מ"מ (8.5.1945). הקיץ הקץ. **על המשמר**, עמ' 1 (מהדורת ערב).
- מ"צ (2.5.1945). "על המדיניות: פשיזם שוקע וסוציאליזם עולה", **על המשמר**, עמ' 2.
- מ.ק.ה. (9.3.1953). "על הפרק: סטלין – בן האלמוות", **קול העם**, עמ' 1 (מאמר המערכת).
- מ.ק.ה. (10.3.1953). "על הפרק: סטלין – צוואת סטלין", **קול העם**, עמ' 1 (מאמר המערכת).
- סופרנו (10.3.1953). "המוני עמלים בישראל הפסיקו עבודתם בשעת הלוויה", **קול העם**, עמ' 1.
- "סניף מפ"ם בבירה מעלה את זכרו של סטלין" (10.9.1953). **על המשמר**, עמ' 1.
- ס"צ (30.4.1945). "מוסוליני הוצא להורג", **המשקיף**, עמ' 1.
- ע"ד (9.3.1953). "היום לווייתו של מרשל סטלין", **דבר**, עמ' 1.
- ע"ד ויו.פי. (10.3.1953). "המונים ליוו את סטלין בדרכו האחרונה", **דבר**, עמ' 1.
- צאנג, י' (10.3.1953). "סטלין המת זכה באהדת בריטניה: כיצד הגיב הציבור וכיצד הגיבו עיתונים?", **מעריב**, עמ' 3.
- קרוק, י' (4.5.1945). "שתי ככרות היסטוריות", **דבר**, עמ' 2.
- רופר, ג' (2.5.1945). "איך הומתו מוסוליני וחבריו", **הצופה**, עמ' 2.
- שרה, י' (12.3.1953). "מצביא גאוני", **קול העם**, עמ' 2-3.
- "שעת שידוד מערכות", **חרות**, 8.3.1953.

בין "זולליה" ו"בולפוסיה" לגן הירק: ייצוגים של אוכל בעיתוני הילדים בתקופת הצנע

זהר שביט

מבוא

כל מי שגדל בארץ בשנות החמישים זוכר ודאי את ההפצרות לסיים את כל האוכל שבצלחת, שאליהן נלוותה בדרך כלל האמירה על "הילדים הרעבים בסין". עולם האוכל של שנות החמישים היה עולם של לחם לבן ולחם שחור, וסוג אחד של גבינה קשה, "גבינה צהובה". היה זה עולם רחוק מרחק רב מתרבות האוכל של ההווה הישראלית כיום, שבה מתנאה כל אחד מערוצי הטלוויזיה לפחות בתוכנית מרכזית אחת הקשורה לבישול, וסצנת המסעדות פורחת וכוללת מגוון של מסעדות גורמה משובחות. עיתונים מודפסים ומקוונים מפרסמים מאמרים על חוויות קולינריות בארץ ובחו"ל, כמו גם מגוון של מתכונים, מהפשוטים ועד המורכבים. חנויות הספרים מתהדרות מדי שנה במדפים עמוסים בספרי בישול, חלק לא מבוטל מהם הם כותרים חדשים.

גם בשנות הצנע בעשור הראשון למדינה גילתה העיתונות, כולל עיתונות הילדים, עניין רב באוכל, אבל ההקשר היה שונה מאוד מהשיח העדכני המאפיין את תרבות השפע של המאה העשרים ואחת. שנות הצנע היו ימי תור הזהב של עיתונות הילדים, שמילאה באותן שנים תפקיד מרכזי בתהליכי החברות של הילדים.

לא פחות מארבעה עיתוני ילדים מרכזיים ראו אור (לצד כמה עיתונים שוליים יותר כמו הבוקר לילדים, קול העם לילדים והמודיע הצעיר): פרט להארץ שלנו שהוקם ב-1951, נוסדו דבר לילדים,¹ משמר לילדים² והצופה לילדים³ עוד בתקופת המנדט.

בהיעדר תחרות מצד אמצעי תקשורת אחרים – ערוץ הטלוויזיה הישראלי הראשון הושק רק ב-1968 – שלטו עיתוני הילדים בתרבות הפנאי של הילדים והנוער, ושימשו ערוץ מידע חשוב וכמעט בלעדי. הם מילאו תפקיד משמעותי לא רק בבניית ידע העולם של הילדים, אלא גם בתהליכי החברות שלהם.⁴ מדי שבוע עסקו עיתוני הילדים בסוגיות הנוגעות לצנע באופן שנע בין דיווח אינפורמטיבי לתעמולתי: תקנות הצנע ויישומן, משטור חלוקת המזון, זמינות מצרכי המזון, הרכב הארוחות, חלופות אפשריות למוצרי מזון מסוימים ופיתוח אמצעי ייצור מזון עצמאיים. על רקע המחסור במזון, שנמכר בקיצוב ובפיקוח חמור, ביקשו העיתונים להנחיל לדור הצעיר ערכים של צניעות והסתפקות במועט, ועודדו את הילדים לכבד את החוקים והתקנות של הצנע, ואף לסייע באכיפתם. הילדים נדרשו לא רק לגלות הבנה למצוקות הזמן, אלא גם לשתף פעולה באופן אקטיבי

קאָרפּאָרענע ייִדישע ליגה

... כּאָרפּאָרענע ייִדישע ליגה ...

הַשָּׁמַיִם

מַשְׁפָּל נְשִׂים קָר וְנִבְּה,
מִלְטָקָה שְׂלִילִית מִיָּם,
וְאִי אֶפְשָׁר לְגַבֵּר קְרוֹחַו
בְּקִי מַפְגָּעִים.

לְשִׁמּוֹת קְנָנִים הַמְּאִיר,
בָּם קוֹל נְשִׂים נִפְשִׁים,
נִפְשִׁים הַזֶּה קוֹל וְגַבֵּר,
רִאשׁוֹן טְהוֹרָה.

אָךְ כִּי קְנָנִים וְנִפְשִׁים שְׂלִילִים
קְנָנִים מִפְּנֵי אֲנִי.
לְמַעַן הִיא אֲנִי אֶפְשָׁה לְהַזְכִּיר וְלִחַם,
וְלִחַם בְּצִלְעֵי נְשִׂים.

יִסְמָךְ מִן, מִיָּא

יְלָדִים מְתַקְלִים

בְּיָמֵינוּ אֵלֶּה אִירַע מַעֲשֵׂה מִיָּסִי: כַּמָּה
יְלָדִים, וְרוֹקָא בְּבֵית סְפִירָה נִכְסוּ לְגִינַת
אֲחֵי הַחֲשׂוּבִים בְּקִרְיַת עֲבוּדָה הַרְסוּ עַל
סִימָן: וְחִבְלוּ בְּעֵצֵי יָסִים, מַעֲשֵׂה בַחֲזָר
הַרְסוּ מִפְּרוֹחֵיהֶם. אֲנִי מַחְשָׁבִים
מִסְתַּנְּתֵנוּ עַל אֲבֵיכֶם, הַנּוֹסֵם, עַל הַזֶּה
הַרֵב עַל הַנְּטִינָה. מַעַן נִגְלָה הַמִּסְתָּר:
מַעֲשֵׂה אֲבוּרֵי לֹא רַק כְּלָפִי בַעַל הַגִּינָה
אֵלֶּה בָּם כְּלָפִי הַזֶּה.

וְטוֹב שְׂבִיחַ הַחַיִּינִים לֹא עֵבֵר עַל מִקְרָה
זֶה בְּשִׁמְךָ. כִּי לֹא יִיחָסֵן, שְׂלִילִים מַאֲחֵנוּ
יִמְלֹאם כֻּלָּם לְשִׁמּוֹת כּוֹן. כִּי עֵשׂוּ זֹאת
אֲמַנְסוּ מִתּוֹךְ שׂוֹבְתֵי בְּלִבָּהּ, אֲבָל לֹא
נִסְטֵרוּ מַעֲשֵׂה. הֵם צוּרִים לְעֵבֵר אֵת
הַגִּינָה שְׂחִיבֵלוּ בָּהּ וְהוֹטֵל עֲלֵיהֶם בָּם קִנְס
כְּסִפֵי לְטוֹבַת הַקָּרִן הַקִּימַת לְיִשְׂרָאֵל.

בּוֹאֵת יִכְחֹז הַיְלָדִים אֵת חֲרִטְמֵם וְדַעוּ
בַעֲתֵיד לְכַבֵּד אֵת עַמְּלֵי הַכְּסִיפִים שֶׁל הַחֹלֶת.
דְּרוֹרָה אֵילֶן, (מִתּוֹךְ "הַבְּרַחְנֵנוּ", עֹלַת חֲבֵרַת הַיְלָדִים
בְּבֵית הַחַיִּינִים א' חוֹלֶת)

הַדָּקָה שְׂנֵגְבֵעַ

לִיד בֵּיתָנוּ צִמַת דָּקֵל. גְּדוֹל וְהִיא וְהִיא.
כְּפוּמֵינוּ שְׁלֵחַ לְמִרְחָקִים, וְיָלִידִים רַבִּים שֶׁ
חָקוּ תַחְתֵּינוּ, כֹּל הַעֵיבֵר הִיא נִמְשָׁה, מִסְתַּכֵּל
רַעֵה, וְאוֹמֵר: כַּמָּה יֵשׁ דָּקֵל זֶה, כַּמָּה נֹאֵה
אֵילָן זֶה!
יִום אֲחֵר בֹּא בָּרֵן וְקִיֵּץ אֵת הַדָּקֵל.
רַעֵה הַאֲדָמָה כְּסֻפָּל עֲלֵיהָ נִטֵּל עֵשֶׂה,
חֹרֵיד הַגִּנּוֹעַ הַשְׁטוֹל דְּמַעַת דְּקוֹת.
אִישׁ לֹא רִאָה זֹאת, כִּי בְּבוֹקֵר הִיא הַחֵבֵר,
אוֹלֵם בַּעֲלוֹת שֶׁמֶשׁ, וְאֲנִשִּׁים עֲבוּר הַמִּנְהוּ
אֵת עֵינֵיהֶם כַּמְחַנֵּם אֵל הַעֵץ — הַרְדוּ
וְעַמּוּד תַּחְתָּם: מַה זֶה הִיא לוֹ לְדָקֵל?
הַאוֹמֵנִם גִּנְדַע סָפָר הַרוֹחֵב ז'!
אִילִם עוֹמֵם הַגִּנּוֹעַ, בּוֹכֵה הִיא עַל צְמִחוֹת
כִּי אֲבֵרָה לוֹ, וְשִׁמְתִּים הַחֲשׂוּבִים
בְּצִעְרֵנוּ...
יַעֲקֹב סֵגֶל, כַּתָּה ז' וְרִנְנָה

אִיךְ נִקְלָטוּ אֲצֵלְנוּ שְׁנֵי יְלָדִים

בְּעֵרֵב הַרְאִשׁוֹן הֵם חִיכּוּ בְּמַעַם הַיָּא
שׁוֹנֵה כְּשֶׁאִמִּי נִתְּנָה לָהֶם נְשִׂיקָה וְאִמְרָה
לָהֶם לִילִי-מִנְחוּחַ. לְמַחֲרָת כִּבְר הַחֲתוּבִים
בַּחֲזָר וּבְבֵית וְשֵׁרוּ בְּקוֹל רֹם שִׁיר הַסְּהַפִּיקוּ
לְלַמּוֹד בַּמַּחְנֵה: הִנֵּה מַה טוֹב וְמַה גַּעֲשִׂים...
וְהִנֵּה דוֹגְמָה אַחֲרָת: אֲחִיתִי בַת הַמֶּשֶׁשׁ
רַצְתָּה לְחִסְבִּיר לָהֶם שֶׁהֵם צוּרִים לְקִנּוֹת
לְעַצְמָם מְכַרְשׁוֹת שְׂנִיִּים. מַה עֲשֵׂתָ?
הוֹצִיָּאת אֵת כֹּל הַמְכַרְשׁוֹת, הַעֲמִידְתִּי עַל
הַשׁוֹלְחָן וְאִמְרָה: זֶה שֶׁל אֲבָא, זֶה שֶׁל
אֲמָא, זֶה שֶׁל דָּן וְכוּ', וְהֵם הִבִּינוּ אוֹתָהּ.
הֵם לֹמְדִים בְּבֵית-הַסֵּפֶר שֶׁלֹּנוּ וְכֹל אֲחֵר
מֵאֲחֵנוּ עוֹר לָהֶם לְפַנְיִים וְלַמְלֵךְ אוֹתָם
קָצַת לְקִרְוֹא וְקָצַת לְכַוּב. הֵם לֹמְדִים
בְּהִרְצוֹת רַבָּה, וְלִכְוֹלֵנוּ יֵשׁ הַרְגֵשָׁה שְׂקִיר
בְּלִנּוֹ שְׁנֵי אֲחִים יְקִירִים.

דָּן מְנַשֵּׂה, כַּתָּה ז', קִרְיַת-חַיִּים

בְּשׂוֹכֵן - עוֹלָיִים

נִיחַ רַבּוֹת מְחֻרְצוֹת הֵנָּה וְהֵנָּה, וְהַאֲנִי
שׁוֹם מְסֻדְרִים אֵת בְּתִיבָם הַיְלָדִים שְׂחִיבִים
וְעוֹרִים בְּהַנְסַת הַחֲפָצִים לְתוֹךְ הַבְּתִיבִים.
הִיא לִי הַרְגֵשָׁה נְעִימָה מְאֹד. חֲשָׁבִיתִי
בְּלִבִּי: מַה טוֹב, כִּי אֵין הַעוֹלָיִים וְיִשְׂבִּיבִים
עוֹד בְּמַחְנוֹת הַעוֹלָיִים, בְּתִיבֵי הַקִּישׁוּם שֶׁל
הַחֹרֵף הַזֶּה הוּא.

עוֹרֵי זִיפְרִמָּן, בֶּן 19½, קִרְיַת-חַיִּים

הַצָּנֵעַ

אֵם נְקִיָּה רֹפֶטֶת פִּשְׁשׁ מְתַפַּסֶּת —
הִיא אֲנִי קְנִיָּה אֵת עֶבֶר הַעֵצָה.
צִינִיָּה טְרוֹנִיָּה, וְצִינִיָּה קָצַת לְקַבֵּל,
אֵת טַל יִסְפֵּדֵר — קֶשֶׁץ טוֹקֵן.
עַדְנָה סֵבֶר, כַּתָּה ח', נִשֵּׂר

מְנוֹת

שֶׁשׁ, דֵּב יִסְפֵּדֵר — הוּא נִשָּׂא עַל עֲפָפִים,
בְּזֵי אִישׁ נָכִי: יְלָד אוֹחַל בְּכֵן מְנִיָּר:
אֵין אֵין קְבֵל טְרוֹנִגְלִי, וְאֵין מְסָאָה אֵין,
אֵין קֵי מְקַנְטוֹ מְתַפַּסֶּת אֵלֵי קִיר.

יִום בְּשׁוֹךְ

טֵל גּוֹסְלִיב, בַּת 9, מִיָּא

364

עַדְנָה סֵבֶר, "מְנוֹת הַצָּנֵעַ", קוֹרְאִינוּ כּוֹתְבִים, דְּבַר לִילִדִים, 25.1.1950

ואפילו לתרום להגדלת היצע המזון, כמו לדוגמה בטיפוח גינות ירק, בגידול תרנגולות מטילות או בליקוט פטריות.

אי אפשר היה לקרוא את עיתוני הילדים בלי להיתקל בסוגיית האוכל בכלל ובמשטר הצנע בפרט. מאמרי מערכת, מאמרי דעה ומכתבים לעורך, סיפורים קצרים ושירים, מעשיות עם, משלים, דיווחים חדשותיים ופרשנויות אקטואליה, ובהן דיונים בנוסבות הכלכליות שעמדו מאחורי היישום של מדיניות הצנע ובמצב הכלכלה העולמי והיחסים הכלכליים של ישראל עם מדינות אחרות, ואפילו קריקטורות וחידות — כולם דנו באוכל ובמשטר הצנע.⁵ כך לדוגמה החידה הבאה, שבה הוטל על הילדים למצוא את שמו של

204

יישוב בישראל על ידי שילוב האותיות הראשונות של מאכלים שונים: "איזו עיר בישראל אפשר לבנות מ-1/6 צנונית, 1/6 מלפפון, 1/8 תפוח אדמה, 1/4 ביצה, 1/6 עגבניה, 1/4 כרוב?" (ללא שם, "חידה לכני 8-10", הארץ שלנו, 28.3.1951; [התשובה: תל-אביב]); או קריקטורה שציייר ילד מירושלים בן אחת-עשרה וחצי, ובה תיאר קונים העומדים בתור לרכישת קרח לגוף הקירור (דוד אלון, "תור לקרח בירושלים", הארץ שלנו, 15.8.1951).

משלנו

חיה פורשר, בת 13, תל-אביב

תבוא

שקט!!!
 בשידור בחיפה עלה הרבנות, ונשמתי מתחת בית החבורה. אני נהנת ממוקד ריש ומאז לא חזרתי יותר. שנים להנשפה המלאה זו, ולא הנח הנחוד השמיני על לפרוקי, לא זה הרבנות ולא המפיק המסיקים - לא אלה נרש לפרוקי וכן המפיק המלאה לא ירד תינו כי אם זה הארון במשך היום שמימינו בן זמננו לא שפנתי יותר מאשר שלוש ציבורות ואילו ערך של שלוש ציבורות בשפת התנועה של כר גדול משהו.

עשיתי בתור לאוטובוס, לא אהרן בעל עזר מדי החבורה. אני נהנת ממוקד ריש ומאז לא חזרתי יותר. שנים להנשפה המלאה זו, ולא הנח הנחוד השמיני על לפרוקי, לא זה הרבנות ולא המפיק המסיקים - לא אלה נרש לפרוקי וכן המפיק המלאה לא ירד תינו כי אם זה הארון במשך היום שמימינו בן זמננו לא שפנתי יותר מאשר שלוש ציבורות ואילו ערך של שלוש ציבורות בשפת התנועה של כר גדול משהו.

במחשבותי חילפה תל-אביב, נתקבלתי ע"י סמי פורת אהרן על ציבור עשירות. המחשבות דרתי שפתינו, בתור צעיר שאל לקחת את חברתו אשר אליה בקול קולות האוטובוסים הנעקפים של "דן" צמר בנורמה הנעקפים.

לאורך כל דורב אלביד ראיתי רוק מקרבים מעי סים, ובן שם לא היה צורך האהבה פחות משהו. אני יודעת המעקבים מעי קול רב ומכאן למנה רביהרשדן שישאלו לקצור רבנן וכל רחל לום את שרות לעבור תורתו על אנשים בברה מעבר זה. זה מוטו לקראתה זו צורה והמשיכה למעט זה הורה המהות במחלה. לכל רחוב אלביד ראיתי קר שישו אחד שעליו היה לקוח על מנת המפיק רים של דורב הזנא ראוהם. הנה הוא הכצנכ בלתי אבי.

שני דברים שמתלשים כיום ברובותיה של חיפה שיה חסיה לתיא: חשק הסודי, הנגה וידע כי אם יפתש בציפור יקשה לואו מתנבן על "דן", ומכונה למפיק דרכים לא יעצור, כי לא יסתכל למדינת מאמיט את המהותיות הליורגלית הרויני כי הנה יודע אחר מתי ברנצ האחרון על שמי רה, מתחיל להרנכז בעירוב את הכביש, באופן מעי יורד על קר מספר האננות הכרטיס, והנה מתחיל להגיד פן המפיק.

ילדי חיסה מרשים נבנות ררה לנכוד שיבות מבצע חשק שיבות, אגודות ההיות, גם אי רחי חשק עוררים לקריה תחנן הננה רבה לחשיב את ההנחה שישבה לנצפה.

אני חושב ששני ילדי תל-אביב היו מומנים לפועל. גיל לבי, בן 13

לונד

במלאת חמש שנים למות האחות

וכי לא כי אהרן נבנית יותר על התיים. את אהרן וכו' אני. איש המדי היה מבניית צנע וצנע צנודק האביות, ועינו היתחמת אש לא אהרן אותו ועד ולבד האויב לא אהרן, מה והניע את הורל האוכרי לקחת מאתנו נפש צעירה ושותרו רבסי עייה.

אם נשחתי לפועל. יחא'ל קרומתמה מביה

רשמים

ליד תחנה מספר 5

השעה היא 4, השמש שולחת קרנה חסות בעני על ראשי והסתכלתי בכוכבי אחרי עמדה בנרת הורדת, ששהיבתי כנשימה רוח על שניה ויהיה נאמחל כל רבנן, אחרת עמד פועל הסוד ורחב כחמים והיוע מלונן; חשבני בעל שאת ארוכת - אחרון - עמד יתרה: אולי תהיה, שמי, בחינת, היה עם יתר - וכו' זו לטובה.

השורה הארוכה היתה אנשים, נשים וספי, כולם מועים, כולם מחכים לאישי, המונח זו בעצלותי. שנה שנה, על 23, נתי חתי עקת, מרוק מופק אפי, מינס כולה על ניומדי אנשים, האיש חתול על פניו בעל, נאילו לא רגנן, האנשים מתחילים לתל' וחת כביהם; האם לא יחילה חברת "דן" שלוח יתר אוטובוסים? הרי גאן עומדים כאן ונולט משם בשישי - עינו, מהו משיטה נועק: אולי לא דורדי לו להגדיל.

מתחילת מופיע, מנות, האנשים נמנמים בור' הם; "עצרו! מנות! מנות! נצטלה וכל גדול אהרן על אנשים מתחנן מניה, לא איכפת שיש קול, דרושים את הוקנים את הטיס אחרת.

אני חושב אהרן אהרן עובר על פניו עמוס בני אדם, האנשים קופצים ורוגנים חזוקה נברת ארצה, ול' כסוף, כשכא הארץ, "המפיק", האנשים מתחננים בלי תהי, אולי יקולות נשפעת, כמות ורובים ואקולות, רובו חתוקים עולים והחלשים מחכים עוד וקור מותם הורא לאוטובוס.

ש. ש. גר, אול' ב, בן 12.

תערוכה א-ים

בית ספרנו נמצא בקיט עם א-ים, תחלה חלפם ורובות להמתיים (להמדיד' בנות 19) - חומר הבראה על ענייננו על האים בעולם ילדי, המתפרסם דרך מרובי הדפוס על א-ים ביבשה, והחליל לסוד תערוכה, החלמה נאמלה כהה ר' היא שיהיה חיובת על תרונת התערוכה.

יש לציין שזורה התערוכה הראשונה בארץ - באשר לרוב מנתה הרבה מאד, וקשר בה הרבה אנשים, ביודע שגא א-ים ביש ראל אשר מספר מאד לראות את כבודתנו אף מלמי עוננו בעל פה, ואשר יודע לראות את הבט, נעזר לי שמי המורה המסתכל בתערוכה בבית רובת התברר עניו זמן מה לתל-אביב.

אני חקת הקוראים הענינו לראות את התערוכה, והיא המהות הברה על עולות שדות של א-ים.

קלמן ס. ס. בן 11, בייס צמתי, הרחוב

אודות הבטחון של ילדי בית הספר

מי אני מכיר ומי לא הוא את התערוכה והעדות הנמשא שרולים לבנים, הנבויים כובע כחול עם מסל, אודות הבטחון בקור, בקור - הוקים אך התקן למנוע - ממלכות המכונות אהרן תות, לעולות, ממתים לבתי הספר והמקומים לעולות, חילקו הילד ונזכר. כל איש וילד מושגם בדרם שוטי, הנועה הוסיקם אליהם בבקשה: "אל תמה שיש ושמאל, את הכביש בקור מה, אהרן לא דרכ פן אהרן, מקבל לית על המדינה, מתחנה את הכביש רבס את ושמאל, שיש לב למכונות, זה המבור בריה את הכביש, את זאת בבקשים הם, ועוררים לקסן ונדול, מבינים את התנועה ועוקבים את הכל הרוק מרשוקן.

ממדת ושמאל מתיבה את חילום התחיות את רחיה, ליתם ומכונות, נביגם והולכי ומג שמיתים ברנן לנריום ולעדות הממוניע על התנועה, מתוך כי מתחנן הקהל כלול למשפעת, תן כל אשר פעלנו בארץ השנוה הרוח למשפעת ולרצון זה מארץ של הטיס.

מרבליה בן, בייס למל, וירושלים

על ספר

הטיס הקיסע

בין המסרים השובים שקראתי נבנה גם המסר: הטיס הקיסע, לפוליבי, כספר זה מתאר המתבר אמת עיבורית שקיחה במלחמת העולם השני, סיום כשם מרטיב כל באחד הקרבות הרוקו בעי' דף הארבים, פשה עינות עי' בנב לא בתחילת אולם ודלו נבנעו קשה, כמסר שלשה שבועות וחל' זה סיום בשננה, בין העצים, עד אשר נמצא ע"י מליטים והובא לאחד הישובים הוא שיה זמן מה עד שערערו לרוסיס אורוזיו וראו הוקבר לבת חילם המספרה במשך מסה המפיק את וחי את מכלו, את גריו תכרוח למקרה ויהא נשאר בעל מום, היה היה מראש מרחימם, אולם חבריו עודדוהו והמריצוהו שישתול לאמן את ילדיו המלאכותיות, תוך כאבים איומים אמן צעיר, חלחלה כמרוסות (הרגלים ה' מלאכותיות) היה התמלל כמפיעות למי לנודק, מסקני הנבא התנמו להקסי כידיו איריון וברדיס' תו חשבוהו ולכלחי שמי כדעתו, אולם ברצונו והני השיג הכל והוא זכה להלחם בנהגו איריון קרבי בעצמו.

התחייסתי בעיקר משאשוחי העגול של הטיס הבנוי וברצונו הכבד ונבוחתי כי לא שאה מאמר אהרן דבר העומד כפי הרצון.

תה' ו' ל' בן 14, תיא

תור לקרח בירושלים

דוד אלון, בן 11

בייס התמנוני, וירושלים

205

עיתוני הילדים תיארו מציאות של דלות ודוחק, שבה חל איסור לא כתוב על הנאה מעניינים גשמיים. כל הטקסטים הדגישו את הציפייה שהילדים יסתפקו במועט ויקפידו על צניעות, מורל גבוה והתנהגות מוסרית, ואת ההכרח לשתף פעולה עם הרשויות בשמירה על תקנות הצנע ובאכיפתן, גם אם הילדים נדרשו לשם כך להיגרר לעימות עם הוריהם. לצד תיאורים של חברה סגפנית ומסתפקת במועט ומאמרים רבים שעודדו התנזרות וצניעות, וגינו את התשוקה לאוכל וההנאה ממנו, פורסמו בעיתוני הילדים גם רשימות שהציעו מפלט מהמציאות הדלה. ברשימות האלה הובאו תיאורים מפורטים של סעודות משובחות, ארוחות ערב מפוארות, נשפים אקזוטיים ומשתאות הדוניסטיים, שהמשתתפים בהם סעדו כמו מלכים, המזון ניתן בשפע וללא קיצוב והיין נשפך כמים. בניסיון לברוח מעולם הצנע לעולמות אחרים, חלופיים,⁶ מיקמו עיתוני הילדים את העולמות האחרים במקומות מדומיינים, ומה שחשוב לא פחות – מרוחקים מהמציאות המוכרת לקוראים הישראלים הצעירים.

רקע היסטורי

באפריל 1949 החליטה הממשלה הקבועה הראשונה על צנע – מדיניות קיצוב שתיתן מענה לצורך לקלוט את גל העלייה שעתיד היה להכפיל את האוכלוסייה היהודית במדינה תוך שלוש שנים וחצי. מטרת המדיניות הייתה להבטיח רמה מינימלית של תזונה, דיור ובריאות לכל תושבי המדינה.⁷ פיקוח מחמיר הוטל על מחירי המזון ועל סחורות ומצרכים אחרים שניתן היה לרכוש רק כנגד תלושים בפנקסים שחילקה הממשלה. אזרחי ישראל קיבלו תחילה בהבנה את משטר הצנע ונשמעו לתקנותיו, אך לאחר תקופה קצרה החל להתפתח שוק שחור. תגובת הממשלה לא איחרה לבוא, והיא יצאה למאבק. הוקמו בתי משפט מיוחדים שבהם הועמדו הסוחרים לדין, והוקמה יחידת פיקוח שפעולותיה הפרו לא אחת זכויות אזרח בסיסיות. היחידה חיפשה סחורות אסורות לא רק בחנויות ובמחסנים, אלא גם בבתי מגורים פרטיים ואפילו בסלים של נוסעי האוטובוסים. ממרחק שנים רבות תיאר העיתונאי זאב גלילי בזיכרונותיו את החוויה הטראומטית שחווה כילד כאשר אביו הבריח פריטי מזון כשנסעו יחד באוטובוס:

בכניסה לתל-אביב עצר האוטובוס במחסום של פקחי משרד האספקה והקיצוב. הפקחים, חמושים באקדחים, על זרועם סרט ירוק שעליו הכתובת פקח. כשראה אותם אבא הוא החוויר. הפקחים עברו בין הספסלים ושאלו: האם מישהו כאן מחזיק עופות? באוטובוס שררה דממה. רק מן הקצה חמד מישהו לצון והשמיע קריאת "קוקוריקו".

הפקחים הפכו לפתע רציניים והורו לכל הנוסעים לרדת מן האוטובוס. הכל נעמד בשורה והפקחים עברו מאיש לאיש, בודקים בכליו ובבגדיו. הם טיפסו גם על גג האוטובוס, עליו הונחו המזוודות, וערכו חיפוש מדוקדק. עקבות החרדה נכרו על פניו של אבא, אך למרבית המזל המזוודה שלנו הייתה מונחת בתחתית ערימת המזוודות

שעל הגג והפקחים לא טרחו לפתוח אותה. חזרנו לאוטובוס ואבן כבדה נגולה מעל לבנו. עברנו על החוק ויצאנו מזה בשלום.⁸

למאבק בשוק השחור גויסו גם עיתוני הילדים. הם תיארו את הנזקים החברתיים והכלכליים שגורם השוק השחור, וסוחריו תוארו כעלובי נפש ובני בליעל חסרי מוסר, המחבלים במדינה הצעירה. המאמרים נכתבו בטון רציני ומוסרני, על גבול התעמולה, וחדרו לפרטיות המשפחה. כך לדוגמה הסביר יעקב רבי במשמר לילדים את השאיפה לחלוקה שוויונית ככל האפשר של המשאבים המוגבלים:

את כמות־הסחורות המצויה יש לחלק חלוקה שווה וצודקת, באופן שכל אחד יקבל משהו מן המעט הנמצא – במקום שאחד יקבל הרבה ואחרים לא יקבלו מאומה. ואם יש מצרכים חיוניים הדרושים באופן מיוחד לחלק של האוכלוסייה – כגון חלב וביצים לילדים, זקנים וחולים – יש לדאוג שאותם מצרכים יגיעו לצרכנים אלה (יעקב רבי, "המלחמה בשוק השחור", משמר לילדים, 12.10.1950).

ברכה חבס, עורכת דבר לילדים, לא היססה לפגוע בסמכות ההורית, וסיפרה באהדה על ילד שלא הסכים לאכול מפני שהבשר שממנו הוכנה הארוחה נרכש בשוק השחור:

מעשה בילד שסרב לאכל את הבשר אשר השיגה אמו מחוץ למנות הקצובות למשפחה כחק. ולא עוד שהנער תבע מאמו, שלא תוסיף עוד לעבר על החק ותצטמצם במנת הצנע. האם הרי לא לעצמה דאגה אלא לבנה זה, שתהא מנתו גדולה יותר – והנה הוא המיסרה ומוכיח אותה בדבריו הצודקים. "איך אפשר לארגן כראוי את כלכלת הארץ – טוען הוא – אם בכל בית יהיו מפירי־חק" – וכך שם עצמו פקח קטן בתחומי משפחתו הוא (ברכה חבס, "ילדים בתפקיד", דבר לילדים, 22.3.1950).

כאמור, הרשימות בעיתוני הילדים התאפיינו בטון מוסרני, ורק מעטות מהן נכתבו באירוניה או בהומור, כמו לדוגמה מאמרו האירוני והכמעט סרקסטי של המאייר והסופר שמעון צבר,⁹ "מהו דג פילה?". צבר הסביר לקוראיו שהמונח מתייחס לא לנתח הבשר המשובח, אלא למוצר דגים מעובד שהיה נפוץ בשנות הצנע. הסברו לווה בדבריו הטרחניים־משהו של פרופסור מפוזר, שהסביר באריכות את המונח "פילה" בליווי צילום הדג שממנו מיוצר "הפילה" (שמעון צבר, "מה זה דג פילה?", הארץ שלנו, 7.2.1951). אין צורך להרחיב במשמעות החתרנית של רשימתו של צבר, המצביעה על האירוניה הטמונה בייחוס מונח שנקשר בדרך כלל למטבח העילי לדג המעובד שעד היום מעורר סלידה בקרב מי שגדלו עליו בילדותם.

יום יום או אוכלים דג מילה - מנה ראשונה, מנה עיקרית, קציצות, סטון, מבשיל; אבל מי מאמנו יודע

מה זה דג פילה?

הכרנו שמעון צבר, מנה לאנשים שונים כדי לברר את השאלה - והרי מה שהעלה בחכמו

המכות והראשונה שאילת מנתי היתה כמובן שנתנו הטובה - עקרת בית ותיקה ואם לחמשה ילדים. נגשתי אליה ושאלתי אותה - אמרי לי, בבקשה, נברת דגיית - את ודאי יודעת מה זה דג מילת? - דג מילת מה זאת אמרתה הלא אמרתי נו אכלים אותו כל יומם זה מין דג? - אם זה דג - או למה אין לו צורה של דג? - יידי, מה אתה חושב, שבימים אלה אין לי על מה לחשוב חוץ מאשר - למה את?

לדג מילה צורה של דגים - אתה יכול לגשת אל מוכר הדגים ולשאלו אותו - הוא בודאי יגיד לך.

אמרת: "תודה" לשבתי הטובה והלמתי אל מוכר הדגים, מצאתי אותו עומד בא' חורי הרלפס כשלפניו גוש מילה גדול, והוא חותך ממנו מנות מנות ומגיש לק"י גים העומדים לפניו. רציתי לגשת אליו ולשאל - והנה התחילו לצעוק עלי בקול:

הי, שמעון! איך יכול לעמוד בתור כמזכיר כולם כן ארץ לעמוד בתור? אנוני עומדות הם כבר מהטוב בבוקר וכו'... וכו'... לא היתה לי ברירה אלא לך מוד בתור כמו כולם. עמדתי ימי שעה או שעות ששם לא שמתי לב לשעון, כיון שכל הזמן היו עוני קעוצות בגוש הגדול של המילה בתקופת הלילה בו מסורים או ראש או עצמות או לפחות קעקשים, שלמהם אכלו לוחת את מצואה המרדית.

שכנעתי תורי מנתי אל המוכר - תס' לך לי מה זה דג מילת

כמה אתה רוצה? אינני רוצה לקנות. רציתי רק לדעת מה זה.

מה זה? מה זה מילה זה ששום מין דג. - אם זה דג - או למה אין לו צורה של דג?

באמת לא שמעתי על כך אם זה דג או למה אין לו צורת של דג? - חור מוכר הדגים על השאלה כמה שמעון. נתברר אשאה. כי גם מוכר הדגים עצמם אינו יודע מה הוא מוכר, אבל רצעו אם מוכר הדגים איננו יודע מה זה דג מילה - מודע לא אפנה אל היבואן, אל האיש שמביא את

כן, משה יידיד הצעיר בשך "מילה" הוא נהג של בשך בקר רך שמכמלים או חו כשנאז גליל קשור בסרע' המרע נקרא מילה כלשון ודה. וקרא השם בשך מילת - אבל אדוני הפרוסטור מה עניו בשך מילת לרג מילת? - סבלנות. יידיד הצעיר, על שם בשך המילה הרך - נקרא גם נהג דג רך, בלי עצמות - דג מילה.

כמה מענין - אמרתי לו וכולי מלא הנאת על הגילוי שסוף סוף הגיע יידי. - זאת אומרת שמוציאים מהדג את העצמות - אין כמעט צורך להוציא את העצמות.

בזמרים דג מיוחד, הנקרא "קודמשי" (הוא חמור הים), אשר בחלקו האחורי, ליד הזנב, מצוי בשך רך בלי עצמות, ומכמו מבינים את המילה. לפעמים נמארות מעט עצמות מחלקקים הקרובים לנהג זה ומצאים אותן בשעת השימור. או שהן נשן ארות - אותה מציא איתן בזמן האכיל, ועתה איש צריך לה' להמשיך ברכי אל האין סוף ואל המפריד לי יומה.

טוב, אמרתי לו, אני נכנס אל להמפריד לך, אולם חן לי אדוני להתייחס את האור של הדג הזה. כדי ששאלו לראות אותו לקוראמי.

הפרוסטור נעתר לי ברכות. העתיקתי את הציור - והרי הוא לפניכם. דרך אגב - הראוי תי את הצויר גם לשכחתי, למוכר הדגים, ליבואן, ולכל חברי ומכירי, וספרתי להם את החשבון ששמעתי - ועתה עלנו יודעים מה זה דג מילה.

הלכתי לחפש מישהו אחר שיוכל לומר לי במטעון מה זה דג מילת. שבני שיום התרצוצתי ממדור לשני, שאילתי אל כל ה' שכנים, את עובדי הצרכנית. את חזני הפ' כולתי, שאילתי את חברי ומכירי - ולא הע' יליתי כלום. איש לא יודע.

לבסוף פגשתי ביריד שנתן לי עצה. כיצד אוכל לקבל תשובה והסבר לבעיה. מה זה דג מילה? - לשאלו פרוסטור מאוניברסיטה. בלי שהיות השארתו אצלו את האר' מיום שלי. הלכתי ברגל לתחנה המרכזית, עליתי על אוטובוס שנוסע לירושלים. כש' הנקתי לירושלים. בגשתי מיד לאוניברסיטה. שנה היא היתה סגורה - לחושש הנגפה החלטתי לחפש פרוסטור ברחוב. חפשתי חפשתי חפשתי - עד שצנאתי אחד מהם מטיל לאטרו. איך יודעתי שזה פרוסטור?

הרי כולם יודעים שפרוסטורים הם מסורים מאוד, וכאשר פגשתי ברחוב איש אחר והוא ממטר מאוון למשל את אחד המפרים הבש על ראשו והיה קורא מתוד הכובע סבידו - הבחתי שהוא פרוסטור. ליתר בטעון נגשתי אליו ושאלתי אותו:

מלחל לי, אדוני - אלי אתה יודע אישה זה רחוב ב' והודעה הוא הסתכל בשעון היד שלו וענה לי - יום רביעי.

ענתה הייתי כמות ללא צל ספק שלם? נו עומד פרוסטור והוא בודאי יודע מה זה דג מילה. לא התיימתי ושאלתי אותו. הוא רוצה מניסא את 'מאניצ'ולומיה בריטני' קחי. לאחר שברר לו את התכר המתאים החזיר את שאר הכרטיס לכיסו. הרכיב את משקפיו ובחשיבות האנושית לפרוסטורים בלבד דפדף ודפדף - עד שצנא את הרף שבו נמצא ציור של דג ואמר:

מילה איננו שם של דג זה הוא האר' פן שבו היו מבינים מבשיל מסוים של בשך.

בשרד

הארץ שלנו

מהו עמוד זה ותיכן הוא ומצא?

(החשיבה בשנת 15)

שמעון צבר, "מה זה דג פילה", הארץ שלנו, 7.2.1951

להסביר את הצנע

למרות ההבדלים האידיאולוגיים ביניהם הציגו כל עיתוני הילדים עמדה אחידה לגבי הצנע וקבעו שמשטר הצנע הכרחי לבנייתה של המדינה החדשה ולקליטת גלי העולים. מאמר מערכת בהארץ שלנו ציין את הקשיים של המדינה הצעירה: "מלחמה בשבעה אויבים, קליטת-עליה ודאגה למצרכי מזון לאזרחים וכלי-ינסק לאנשי הצבא" (ללא שם), "בארץ ובעולם", הארץ שלנו, 9.5.1951. סופר הילדים אליעזר שמאלי הטעים את עוניה של המדינה ואת המחסור במשאבי טבע (אליעזר שמאלי, "ויהי לי לגן-ירק", דבר לילדים, 2.4.1952);¹⁰ יעקב רבי, העורך של משמר לילדים, תיאר את מצוקות

הזמן, ורחק בילדים להסתפק במועט (יעקב רבי, "צנע", משמר לילדים, 26.5.1949); ומשה טביומי, העורך של הצופה לילדים, הסביר מדוע יש לאמץ אורח חיים צנוע (משה טביומי, "פרשת הימים", הצופה לילדים, 23.6.1949).

עיתוני הילדים דיווחו באופן קבוע על תקנות הצנע השונות ועל השלכותיהן. כך למשל, ב־1951 דווח בהארץ שלנו על ההחלטה לסגור את בורסת הזהב, על המחסור בנייר ועל ההפסקות באספקת החשמל (ללא שם, "הקץ לבורסת-הזהב בתל-אביב", הארץ שלנו, 4.4.1951; העורך, "בינינו", שם, 11.7.1951; ללא שם, "קיצוצים חמורים בחשמל", שם, 2.5.1951).

לצד הפגנת רגשות פטריטיים גילו הרשימות בעיתוני הילדים יחס של סלידה ובוז כלפי סוחרי השוק השחור. את עמודי העיתונים עיטרו סיסמאות שנכתבו בסגנון גבוה וגיבו את הפעילות בשוק השחור ואת סוחריו:

הזהר מהגרר ב"זרם העכור" / התרחק מעולה! אל תהיה לשנינה! / הצטרף ללוחמים
ב"שוק השחור" / תן ידך לחזוק כלכלת המדינה!
(ללא שם, ללא כותרת, דבר לילדים, 18.10.1950)

לא תהיה הפקרות בסחור ומכור! / אל יהיה חלקך עם השוק השחור!
(ללא שם, ללא כותרת, שם, 25.10.1950)

לא נתן לו מרגוע, לשוק השחור! נרדפהו כל יום, עד נכהו אחור!
(ללא שם, ללא כותרת, שם, 1.11.1950)

האפקט הרטורי של היחס העוין לסוחרי השוק השחור חוזק על ידי השמעת קולם של הילדים במכתבים שפורסמו בטורים שנקראו "משלנו" או "קוראינו כותבים", או בטקסטים שכתבו הילדים, שחלקם מונו לכותבים צעירים בעיתון. הילדים נתנו ביטוי לבוז שחשו כלפי המעורבים בשוק השחור.¹¹ כך לדוגמה, באחד מגיליונות הארץ שלנו פרסמו שלושה כותבים צעירים מאמר שתיאר בביקורתיות רבה, ובתערוכת של בוז ורחמים, את העוסקים בשוק השחור:

שוקולד, שוקולד, שוקולד! מידרדרת הקריאה ברחובות חיפה הסואנים. ובפינה, ליד תחנת האוטובוסים, מתחת לעץ תאנה בשלכת, עומד בודד אדם צנום, בעל זקן וכובע מקומט לראשו, והוא לבוש במכנסים שאינן לפי מדתו. ביד רועדת הוא מציג את סחורתו – שוקולד וקופסאות שמורים. מדי פעם בפעם זוכה אותו אדם מסכן לקריאות בוז וגנאי כגון: שוק שחור, גנב וכו'. אך הוא ממשיך לעמוד בשקט ואינו שם את לבו לקריאות הבוז והגנאי (ע' ברונר, ח' שורק ומ' שריינר, כתה ח, בית ספר חוגים, "אני חושב", הארץ שלנו, 4.3.1953).

גם חוויות של מותרות התבררו, במושגים של המאה העשרים ואחת, כדלות וצנועות ביותר. כך לדוגמה תיאר אחד העיתונאים הצעירים את האפשרויות הגסטרונומיות המועטות שהוצעו למשתתפים בשיט לאורך חופי ישראל, שנחשב למותרות, ומלכתחילה

נועד לקומץ ילדים מיוחסים (נינון שיחור, עיתונאי קטן, "ראינו את חוף ישראל מסיפון 'קדמה'", הארץ שלנו, 1.8.1951). כתב צעיר אחר תיאר ילדות בלא שוקולד: "כבר זמן רב לא אכלתם שוקולד, ואולי שכחתם את טעמו" (שלמה אינהורן, "כיצד עושים שוקולד", הארץ שלנו, 29.8.1951).

— אשת ז — האנקה הקרה שה אסר —
 וכי אינה רבצו —
 — רבצו זה רבצו — האנקה המושפת
 המוקדקה. — מי שאינו אוכל רבצו.
 — מתחיש שלא קבל רבצו הקחו- אסר
 וכן העדה- הוא קס גריו בעקץ והמקפוזת
 בעקפו. שליו לאכל ולקפוזתו. שוקת קרת
 הטנה שפרותו.
 — לאכי ולקפוזתו- אסר- יחישו והכיס
 כח נכה. בעקלת מיש עקש על פני הפכה
 וקפוזת אש נביקש לקפוזתו. ענה יחישו
 של נביש המבוקלת וקס מפוזו גולל ריקתי.
 — לקפוזתו שוקר ולא יחישו שופר הפנים
 הווקה לתיאשו. — קלף וקוזו בין המתיאשו.
 (החישו שפרוק הקריא אלי- המעקף
 אל צפונה וקפוזת קרנה וקפוזתו. הם שרו על
 עם המתיאשו הננחה. הם שרו על ספירת
 המתיאשו האיננה. והמקפוזת המלפפז קרש
 ורשט ולמש אסר.
 המקפוזת עקשה פעלתי-פעולה. עקשה אורח
 סקננות והם לוקטם אל הפכה שחורה. אש
 המבוקלת הירק ושל המתיאשו העליונים.

עוררות ומקפוזת של דפנות המוקנה. עקש
 ספיר קרקסוס. עקשה המבוקלת וקפוזתו
 למקנה. יחישו עקשם קטו פנינים של
 בעקש. מוקנה.
 — סלף כל לה. — האנקה המוקנה- וקפשה
 לא עקש ולא שוקי-
 והעקש בעקשו: — לא עקשה סדס
 עקשנים שלא עקשו מי לקנה. לא עקש
 בעקש המוקנה.
 — נטר יחישו וכן וקפוזתו ולא יחישו
 יחישו עקשם עקשה אבות. כה תאכל.
 סקננות
 — לא אכל ולא עקשה.
 — אסר-קרי. קרי. את מי העקש- אסר
 נקפוז צעיר. — אכל עקש למשנה. אכתי
 את עקשן לפני העדה.
 — סלא אש חוקה- סור- עוררתו יחישו.
 עקש וקפוזת סלף המוקנה.
 עקשה קרנה אש קני השמש עקשן וקפוזת
 על קפוזתו חלולת. עקשם סכסו בעקשה.
 קרי: קפוזת ורוי קפוזתו.
 — הטו יחישו וקפוזתו — הקרי וכן
 שחתיאשו — עקשו וקרי לא קפוזתו אבות

כיצד עושים שוקולד

שמעו טק

שלמה אינהורן

אחד העקרונות המסורים הוא גנטי-קטא.
 הם כמים פאנצריקת המבוקלת. לשוק
 העקשני מוציאים כח 50% מהמלפפז. והמק
 נשלח לארצות הקרית ולקפוזתו. המוקד
 מוצא לחוף-לצפון סוב סן המוקד. הוא
 נקבר פאנצריקת חוף בעקלתו ככה. והמק
 מטפס וני. המוקדל נמשך פאנצריקת אבו
 מטיק לק חושבו העקש. ולכן הוא עקש
 עקשנות קפוזתו.

אשכורות עם הקפוז. מהם מטיקים את
 גרדי הקפוז והמתיאשו לאכיל דק.

גנטי הקפוז

המאבק בשוק השחור

עיתוני הילדים הנכחו את המאבק בשוק השחור באמצעות פרסום ידיעות ומאמרים רבים. לדוגמה, דבר לילדים פרסם דיווחים על חיפושם שנערכו אצל סוחרים שהחביאו במחסנים חומרי בניין, מזון, מוצרי טקסטיל ונעליים שנועדו למכירה בשוק השחור (ללא שם, "השוק השחור יחסל", דבר לילדים, 15.10.1950). הארץ שלנו תיאר תעלול

שלמה אינהורן, "כיצד עושים שוקולד", הארץ שלנו, 29.8.1951

רוחה של ילדים נגד אחד מחבריהם, שעבר על החוק הלא כתוב שאין להתרכב בפריטי מזון שהושגו שלא במסגרת הקיצוב (מאיר נחתומי, "מעשה בחבילה מאמריקה", הארץ שלנו, 4.11.1953), והצופה לילדים תיאר כיתת בית ספר שריגלה אחרי הסוחרים בשוק השחור וחשפה אותם (משה בזק, "קבוצת 'לבנון' נלחמת בשוק השחור", הצופה לילדים, 18.3.1953). אפשר לזהות על המסר החינוכי המעורר ילדים להלשין על אחרים, אבל התרבות ואת הערכים שביקשו העיתונים להנחיל לילדים.

קבוצת «לבנון» נלחמת בשוק השחור

החיה... עילית רוצה אני לספר לכם... המלה בכתה זו באחד מבתי הספר בירושלים... שנים ונכחה על גישה ה"הוקוסטוריה". המונח, ויית, ידבר על הנגע ששטה בחלק גדול מן הציבור וקונה ב"שוק השחור". וזו מילה מפורסמת ומכובדת בעבר צדי רבים שטענו גרילה ובמחור רשמי אי אף טר הולכים.

לאחר שנים מרובה את דבריו השתררה המלה ענינה בכתה.

את המלה המילה רמי שלח המיטבי לי שיתח - דבריו כמקובל, הוא שאלו: "אבל איפה זה שוק השחור?"

המלומדים מצאו במילים אולם המורה המורה והמורה לרמי של שוק השחור און מנסה כמקובל אלא אותם האנשים המת דקמים על מנתו הבנים ומפגינים מחורם במחורים מפורסמים אותם המחורים ה" המיטבי ורבי המיטבי מחורם לא במחור שמתחילה לקבץ כי אם במחור רים נבחרים היתה ויהי אלו הם האנשים ההמים את ה"הוקוסטוריה".

ולחם ב"שוק השחור" והרי אנם יודעים אפילו מי הם האנשים הרעים המכורים ב"שוק השחור" וכיצד להסמיך?

אולם מיכאל הסבור לאנשים את המלה וית, "בשר מריום נחמול ברבר בכל מיני מטרות ויודיע מחרים על השוק השחור, כל אחד מאתנו בלכת אמתו לא י" טוק יודע עמה ואולי יודיעו לו המרטימי. אלה, קראת למפע רוצית נעשונו אני בכתה.

מה את מבינה? שאלה דלית.

"נעשונו אני נוכרת הסיבה רונית. ט" כשהולכת עם אמא לטוק לפני שבוע ואי" חן איש סתובכב בשוק עם הרגילות בוד בשוק מה"שוק השחור".

"אני א"א, אמר דני, "ראיתי לפני זמן קצר את המכש שלינו חולר עם תרפול גדול על שכמי" ו"חייב בצבצו נחיו כשר, ע"י אני מנסה מה זה היה".

בציור הרעיון ספס הילדים והחמישה החליטה להלחם ב"שוק השחור" ונבחרת למטרתה את כל אחד מאנשי השוק הש" חורי שיפגשו. הם חשבו ויציעו שיתח שונים עד ש"לכחו החליטו על "קבוצת הלבנון". כל יחבין ילחם בשחור" כפי ש" התבטאו אמרים.

ככל וים מיטבי שטענו חיתה רונית חיי לבת עם אמא לטוק ועזרת לה כמקובלת. אף ביום המיטבי הראשון שלאחר יסוד מכתה לבין חתבה עם אמא לטוק אף העם לא רק במטרה לעזור לה כמנהגית, כל אם גם להשתדל ללבוש את אנשי ה" שוק השחור". ונהגה אף ביתר קלות מי אשר צפתה לה. והגליחה בתקפידה. מיד בהבטתה לחנות הירקות הבחינה ב" אשר היוצאת מחנותו ויורה כל מלא עני

משה בזק, "קבוצת 'לבנון' נלחמת בשוק השחור", הצופה לילדים, 18.3.1953

חלק מהטקסטים התמקדו בנקודת המבט הנאיבית של הילדים, והצגתה שימשה לעיתים לא רק כהפוגה קומית, אלא גם חידדה את ההבדלים בין הבנתם של מבוגרים את השוק השחור ובין הבנתם של הילדים. כך לדוגמה סופר בכתבה במשמר לילדים על ילד שהאמין שאפשר לקבל בשר כלי לשלם עבורו, בעוד במציאות מדובר היה באפשרות

לקנות את הבשר במחיר גבוה ממחיר השוק וללא צורך לשלם עבורו בתלושים מתוך פנקסי הצנע הממשלתיים (יעקב רבי, "קיצוב בגדים ונעליים", משמר לילדים, 10.8.1950).

הסתפקות פטריוטית במועט והשתתפות פעילה במאמץ לאספקת מזון

הילדות של שנות הצנע נקשרה לא אחת בחוויות של מצוקה: ילדים נאלצו לעמוד בתור, לפעמים שעות ארוכות, לבדם או בליווי בן משפחה מבוגר יותר, כדי לרכוש מצרכים בסיסיים; הם נאלצו להסתפק בארוחות לא מספקות ולא טעימות במיוחד; ובוודאי חשו בקשיים הכלכליים שעמם התמודדו כמעט כל המבוגרים שסבבו אותם והקרינו תחושות של דוחק וחוסר ביטחון כלכלי. לימדו אותם שאוכל לא נועד להנאה, והנחו אותם להסתפק במועט ולאכול עד תומה כל מנה שהוגשה להם: "את הלבן, הלבניה והגבינה צריך לאכל – עד כמה שאפשר, כל כמה שיש!" (וללא שם), "פנת הרופא: החלב ותוצרת החלב", הארץ שלנו, 5.9.1951, או "לאכול צריך כל מה שמגישים. את הצלחת יש להשאיר ריקה וכמעט נקיה. היו סמוכים ובטוחים, כי אין נותנים לכם אוכל מיותר, ביחוד בימינו אלה" (וללא שם), "פנת הרופא: בריאות יום יום", שם, 18.7.1951, ההדגשה במקור). מזון נועד לספק צורך קיומי ולהבטיח גוף בריא וחזק, ולא לשמש מקור להנאה. ילדים היו אמורים לא רק להזדהות עם מאבק ההישרדות הלאומי, אלא גם לקחת בו חלק אקטיבי. הם התבקשו להפגין איפוק והבנה מול הנסיבות הקשות, ולמלא תפקיד פעיל במאמצים להגדיל ככל האפשר את מלאי המזון. ההשתתפות האקטיבית בייצור המזון הוצגה כעדות לבגרות וכמטרה נשאפת. מאמרים שונים עודדו את הילדים ליטול חלק בהגדלת עתודות המזון על ידי מגוון של פעילויות כגון קטיף פטריות (דולק גרין, "הפטריות", משמר לילדים, 9.12.1948; מילא אהל, "מאספי הפטריות", דבר לילדים, 31.12.1952) וגידול תרנגולות, אך בעיקר על ידי טיפוח גינות ירק. מאמרים שונים הדגישו את היתרונות הטמונים בגידול עצמי של ירקות. סיפור בדבר לילדים תיאר ילד הלהוט לעזור לאביו בגידול הירקות, כי "כשאוכלים אתם את הירקות שזרעתם וגדלתם כמו ידיכם מרגישים אתם בהם טעם מיחד" (מ' מלינסקי, "עבודתי הראשונה", דבר לילדים, 15.8.1951). אליעזר שמאלי הטיפח לילדים להקדיש לפחות חלק מזמנם הפנוי כדי לסייע בהשגת מזון למשפחה, במקום לשחק כדורגל או לבטל את זמנם ולהסתובב נרגנים: "אמא לא תבזבז שעות לעמידה בתור ונפשה תשקט, כי סלה מלא תמיד ירקות טריים. הארוחה תהיה מוכנה בשעתה. והירק רענן ועסיסי, טוב למאכל ונעים לעין – ושלוש ושלושה בבית ואין מתלוננים..." (אליעזר שמאלי, "ויהי לי לגן-ירק", דבר לילדים, 2.4.1952).

"גינה ליד כל בית", שער מאויר, דבר לילדים, 23.4.1952

בעיצומו של המשבר הכלכלי בשנת 1951 החל להתפרסם בהארץ שלנו טור חדש בשם "עשה לך גינה", שלימד את הקוראים כיצד לגדל ירקות ופירט את רשימת הכלים הנדרשים לגינון (ללא שם, "עשה לך גינה", הארץ שלנו, 12.9.1951). טור אחר הסביר כי לאור החשש ממחסור במזון כתוצאה מהגידול במספר העולים, יש חשיבות רבה לגידול עצמאי של ירקות. הכותב סיפק לקוראים הנחיות מפורטות כיצד לגדל ירקות כמו כרובית, אפונה, כרוב אדום וקולרבי, וכיצד לטפל בירקות שנשתלו ולהשקותם: "שקרו על עבודת הגינה! ספקו את תצרוכת המשפחה בירקות, ואמא לא תצטרך לעמוד בתור,

להתעייף ולהתעצבן" (ללא שם, "עשה לך גינה", הארץ שלנו, 26.9.1951). מאמר בדבר לילדים בשם "גינה של חופש" הציג לילדים לטפח במהלך החגים גינה משלהם ולגרל בה מגוון של ירקות, והדגיש את העצמאות שילדים זכו בה בזכות גידול הירקות הרחק מפיקוחם של ההורים או המורים (בן כפר, "גינה של חופש", דבר לילדים, 30.7.1952). שיר של המשורר זרובבל גלעד עסק בתסכול הצפוי לגננים הצעירים לנוכח פגעי הטבע המזיקים לגינות, בלוויית המסר שאין לוותר, אלא לנסות שוב ושוב (זרובבל גלעד, "שיר הגננית", משמר לילדים, 12.9.1951).¹²

מהצנע אל סעודות הפאר והמזון בשפע

הכאן ועכשיו התאפיינו בצניעות והסתפקות במועט, לפחות בכל הנוגע לפנים הרשמיים של המדינה, שבאו לכיטוי בעיתוני הילדים בתיאורים של תמונה נזירית וסגפנית של המציאות. אבל בצד התיאורים האלה הציגו עיתוני הילדים גם תמונת עולם אחרת – עולמות מרוחקים או מדומיינים, או שניהם גם יחד, שהתאפיינו בשפע של אוכל, שהיה מגוון ועשיר, ולא אחת אקזוטי. בעולמות האלה פגשו הקוראים הצעירים תיאורים צבעוניים ומפליגים של סעודות משובחות וארוחות ערב מפוארות. לדוגמה, בטור שכותרתו "האם זה באמת כך?", הובאו אנקדוטות מופלאות מרחבי העולם. אחת מהן תיארה ארוחת ערב שהוגשה בארמון מפואר בהודו. פירות וממתקים הוגשו ברכבת קטנה עמוסה במטעמים שהסתובבה בין האורחים:

בארמונו של המהאראג'ה מגואלור (הודו) נמצאת אחת הרכבות הזעירות והיקרות שבעולם. הרכבת עשויה כסף טהור, ומונעת בכוח חשמל, ותפקידה – להוביל ממתקים ופירות מסביב לשולחן הגדול בשעת סעודה. הרכבת נוסעת לאיטה ונעצרת פעם בפעם, כדי לאפשר לאורחים להתכבד במטעמים (ללא שם, "רכבת המטעמים", הארץ שלנו, 6.6.1951).

לכבוד חג הפורים פורסם בהארץ שלנו סיפור שתיאר מסע דמיוני במנהרת זמן. כתב העיתון, מלווה בנער השליחיות של העיתון, נוסעים יחדיו לפרס, שם הם נפגשים עם המלך אחשוורוש ועם הוויזר המלכותי, המן. הם מסיירים ברחובותיה היפים של עיר הבירה ונתקלים באנשים החוגגים בלא רסן את סופה של תקופת הקיצוב, מפני ש"המלך ביטל את הקיצוב שהיה על המשקאות". ההשוואה הסמויה למשטר הצנע במדינת ישראל והמשאלה לראות בסיומו, יותר מנרמזות: "על המדרכות הצטופפו אלפים אלפים של בני אדם ושתו יין מתוך חביות כרסניות. היין היה בלי קצוב והשתיה בלי מנות, והעם – שר, צוהל ושמה" (עורד אבישר, "סופר הארץ שלנו נפגש עם אחשוורוש", הארץ שלנו, 21.3.1951).

בעקבות ביקורה בסין תיארה גורית אקסלרוד¹³ את קסמן של מסורות האוכל הסיניות. הכותבת ציינה במיוחד את אופן ההגשה האומנותי של המנות ונקבה בשמותיהם של כמה מאכלים, כמו רגלי צפרדע, שהיו בוודאי אקזוטיים לקורא הישראלי:

הטבחים הסיניים, שלדעת רבים אינם נופלים מן הטבחים הצרפתיים, נחננו גם בחוש אמנותי. לכל מעשה ידיהם הם משווים צורה נאה: את האוזים, הברוזים, האפרוחים, גורי החזירים והדגים הצלויים והאפוויים הם מגישים לשולחן בשלמותם, על כרעיהם ועל קרביהם עם תבלינים ואגוזים [...] הם אוכלים רגלי צפרדעים, למשל, או זנבות חזירים, ביצי צפרים, סרטנים, חסילונים, גבעולי במבוק ירקים, שבלולים, חזה של צב וכדומה [...] (גורית אקסלרוד, "זכרונות מארץ סין: במטבחם של הסינים ומאכליהם", הארץ שלנו, 1953. 29.7).

אכל לשפת, נאני מתנועעת אליו עד תום הלוא הן הביצים הטרודות עם ארז עשיר בסעוץ נמנון. לוקטמן של ביצים אלה, שנקטט בנדקת לשפת חושים מספר, צבע שחור או אדמני. הצבע תלוי במיני התבלין שהחזירו לחיפן. גלפי חזן מראה ביצים אלו כשל ביצים רגילות, אך הן מקילות להשמר בקלפתן הפשוט צרים מספר. וזכרת אני כי נשסם של כל התורים הוקחו יוצאת לביצים אלה, וכך תר הנון לא יצא מסין כדי לקעם מאכל זה, וזו ששעם לא הצשער. מאכלי אחר האהוב במיוחד על התורים היה כשר חזיר מותק-חמוץ בלשכ תפוחים, ואל כל המאכלים הללו מתלזה חמיר קצרות הארו הבוריות. ששמנה אוכלים הכל. להם אוכלים בסין רק תארוזפאים, הסינים עצמם אים טעמים קטני. גם הפשקה הלאפי הוא יו העשיר מאר.

מי שסיים את ארוחהו, חוב למצמץ בשמתי בתנאה ולהשמיע נחוק ללוא כי שבע תננה, שאם לא כן יעלו השקט למעלה.

לשמע מקלות תללו יחשו אליך נגיש לך מנכת תפה, מעלה קיסוד. כדי למחות את תועה מעל שפך ורן, התננה רדמי רבניה, אך מי שדורת להביס במנבת זו לנפי השמשי, לא ימלאנו לבו אף לנעת בה. עקבות מאוח מסוגרים קורים עליה מאן נבסכת לאחורונה, ורעד יעבר בלבו של האמין באנשים. בנסותו לישער אילו מותלות עילולה הננבת להעביר. גם רבות מן המסעדות, בעקר אלה של עני הסינים און מסימות נוקוין, העצם קשה לקרא מסעדה לשלון ומספר כסאות או לוחות עץ המסתתרים מתחת השעש בעל ג קטבות בקרנות הרחובות. אך מסעדותיהם של העשירים און מועלות בסאון ובקרן, מן המסעדות המפורסות בעולמי, נגד משצע זה היה אחד האחות הבולטים לתקדילי המסעדות התוריים בסין.

כתבה וציינה: א. א. ק. 11.7.11
(בסדר הבא: בוא נאמח)

13

במטבחם של הסינים ומאכליהם

הטבחים הסיניים, שלדעת רבים אינם נופלים מן הטבחים הצרפתיים. נחננו גם בחוש אמנותי. לכל מעשה ידיהם הם משווים צורה נאה: את האוזים, הברוזים, האפרוחים, גורי החזירים והדגים הצלויים והאפוויים הם מגישים לשולחן בשלמותם, על כרעיהם ועל קרביהם עם תבלינים ואגוזים. [...] הם אוכלים רגלי צפרדעים, למשל, או זנבות חזירים, ביצי צפרים, סרטנים, חסילונים, גבעולי במבוק ירקים, שבלולים, חזה של צב וכדומה [...] (גורית אקסלרוד, "זכרונות מארץ סין: במטבחם של הסינים ומאכליהם", הארץ שלנו, 1953. 29.7).

הנה וסתחודים וחולכים כלפי משה. זה זו אנה מקרה, אלא חקיר של הבקו אנכס. כלי האכל הראשונים בעולם, הם צורה כל המקלות דומה. אף החמר שיש הם עשירים אינו אחר - עץ, עץ פאפס ונפי עצם. עץ קשה וקוב - ולפיו נקט יו של כפסודו החברתי של האיש.

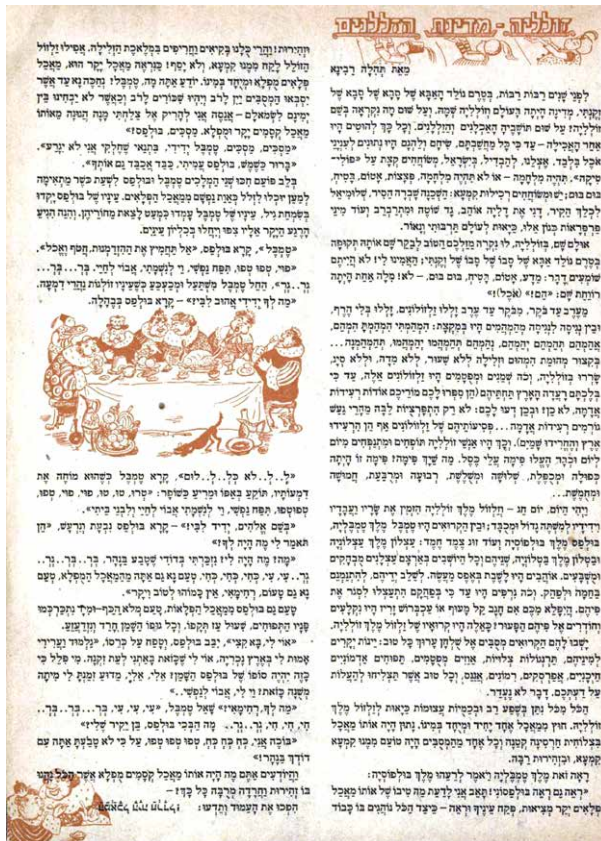
כי אפשר לציט מהם על נקלה בקורה המקלות נחמים רבים וטעמיים. אלקלא רזו מיזי השלי רבים כל כך, קשה התאר כיצד אפשר היה לאכלם בלי קש, כיון שאות כל המול מנישים בקערות, קערה לבל מיו, ומיניהם אוןו כעמבע השלון והמסבים כלם אוכלים. תודו מכל קערה. בתחלה היתי שאולת ומקשה קשיות על כל מאכל שהמש לשלון, אך אחר שהשיבו לי פסם ופגמים ידיו מפין הסינים, כי הם אוכלים רגלי צפרדעים, למשל, או זנבות חזירים, ביצי צפרים, סרטנים, חסילונים, גבעולי במבוק ירקים, שבלולים, חזה של צב וכדומה, החלטי לא לחוסך לשאלם. על טעם רות אין להתפח, וזך בריהם היה טעמם של מאכלים אלה כטעם ערן. לא אוכל להחיש או לאשר את דעמם על כל המאכלים, כי לא את כלם הצווי לטעם, אך מאכל טיני אחד, טעים להקליא, לא

ג' אקסלרוד, "זכרונות מארץ סין: במטבחם של הסינים ומאכליהם", הארץ שלנו, 1953. 29.7

מעשייה שפורסמה בהארץ שלנו תיארה מפגש של מלכים מחמש ממלכות: זולליה, טמבליה, בולפוסיה, עצלוניה ובטלוניה, ששמותיהן מבטאים את הגרגרנות האובססיבית, ואת הסכלות והנרפות של תושביהן. המלכים מתכנסים לארוחת ערב מפוארת וזוללים

בבולמוס חסר רסן. בעודם אוכלים עד בלי די, הם מגלים בדרך הקשה את סגולת המתינות: מכיוון שאינם מורגלים באיפוק, הם נוטלים מנה גדולה מדי של חרדל, וזה צורב את לשונם עד דמעות. הצגת המלכים עוינת ורחוקה מלהחמיא. עם זאת, התיאור המפורט של ארוחת הערב, המלווה באיור הממקם את הסיפור בימים עברו, מעורר תיאבון ומפתה:

לפני שנים רבות רבות, בטרם נולד האבא של סבא של סבא של זקנתי, מדינה היתה בעולם וזולליה שמה. ועל שום מה נקראה בשם זולליה? על שום תושביה האכלנים והזלנים. וכל כך להוטים היו אחר האכילה – עד כי כל מחשבתם, שיחם ולהגם היו נתונים לענייני אכל בלבד. [...] ישבו להם הקרואים מסבים אל שלחן ערוך כל טוב: יינות יקרים למיניהם, תרנגולות צלויות, אוזים מפטמים, תפוחים אדמוניים חיכניים, אפרסקים, רמונים, אננס, וכל טוב אשר תצליחו להעלות על דעתכם. דבר לא נעדר. הכל מכל נתן בשפע רב ובכמיות עצומות כיאות לזלול מלך זולליה (תהלה רבינא, "זולליה – מדינת הזלנים", הארץ שלנו, 28.3.1951).

תהלה רבינא, "זולליה – מדינת הזלנים", הארץ שלנו, 28.3.1951

מצד אחד מבוססת המעשייה על הקוד ששלט בחברה בישראל באותה עת, שראה בביקורתיות הנאה מאוכל והטיל סנקציות על מי שלא שם סייגים לאכילה. בד בכר מציגה המעשייה בדלת האחורית וכדבר מובן מאליה מציאות חלופית שבה מוגשים הררים ססגוניים של אוכל ערב לחך.

הביקורת על אכילה חסרת איפוק מופיעה שוב ושוב בתיאורים של גרגרנות וגרגרנים, ומקושרת לשורה של תכונות שליליות. כך למשל במשמר לילדים מובא סיפורו של אדם שמן מאוד, המכונה "הזולל העצלן", שסירב להפסיק לזלול. כל הרופאים נואשו מלטפל בו, מפני שכפי שטען בעצמו, "המאכלים כל כך טעימים ומגרים את תאבוני. ואינני יכול להתגבר על עצמי". אחד הרופאים מחליט להערים עליו באומרו שגורלו נחרץ והוא עתיד למות תוך שבוע. מרוב פחד מאבד הגרגרן העצלן את תאבונו ומצליח לרדת במשקל (וללא שום), "תרופת הפחד, או הזולל העצלן", משמר לילדים, (1.12.1949).

1.12.1949 מ ש מ ר ל י ל ד י ם ע 2

תרופת הפחד, או הזולל העצלן

הביקורת. לקיור בסקסבי דברי הנכנס ולשאלו במוכנים. אולי אפסא הירופא אסרת דעשילך. לקסרתא צב הירופא וקא של הזולל העצלן, וקניו מצרכים וקדקאם.

— קה. אדוניו הסקנו. — קרא הירופא בעצור
 כב — שום הירופא כבר לא סגור לקו סקסבי
 סקסרים. פשלימי במוכנים. גולך נהרף אדוניו
 — גוללי נהרזו — פשל הזולל העצלן
 קהטלה.

— כן. אדוני. סטר וקחיב את הנצואה שלך
 וספל את כל אספך. קפשוך שקבא נמים סן היום
 סוה נגור גולך לקמות.

— קשם אלימים — קרא הזולל העצלן פאיקה
 בקה — פקה קאמת סקנון כרצינות!
 — בקהטלס אדוני — אסר הירופא בעצור. —
 הקסרים וסמוכים. שלף לבעת. אינם סקסרים
 אף פשבו

— ואין כל פסח העצלן
 — אין וכי מה יוכל אדם לקשות נגנר
 גוללו!

ב

ביום השמיני התקשר לטרוור של הירופא אדם
 נה וסיה'תאר. וקרא בהסתי נעם אל הירופא:
 — שקרן שקמוך. נבל וסכח'ת-בקניות
 אסה עור סקסיר לקיות ורופא. נכר נשמי'תקרן שקר
 סרף אינו פסח הסקס ביו. בעור שקבא נמים
 סמות' אסרף ואני. סססור. ססרמי וקסכתי את
 סנצואה שלי. סקסתי את כל סקסבי — שקבא נמים
 ושקבא לילות לא סקלמי ולא נעמי וקכ רכזמי
 סססר כל סססן ומה היום השמיני. ואני מי וקכבו
 נקססת הירופא וקסר:

— אכל נדקלי שקבתי רמים בעשור סססן סססן סססן
 קצתו סרבה רומיו ואף לא ורנו אדם
 סססן נמים ושקבא לילות בססר'ת סססן סססן
 — וקכני ונתי. סססר — אסר הירופא.
 — אינו סססר
 — סססר. ונתי סססר סססן סססן סססן
 נרשתי. סססר את סססן סססן סססן סססן
 אף סססן. נה לא סססן כרצינות ואני סססן
 ששלי למות סססן
 — טוב קרא סססן סססן סססן סססן סססן
 סססן לזולל. שום הירופא לא סססן עוררתי לך.
 — כן. אכל. אכל. — סססן. לזולל. לזולל.
 לי קצת עזרתי. ששכתי — קרא סססן סססן.

א

איש צעיר אסר נהה לזימם פאר אסר רורנו.
 ספסר פד צכ לא נהה עישה דכר. אלא אוכל
 ושון. ישן ואוכל. לכן קראו לו סססן. הזולל
 העצלן.

סססן וזילתו סססן וזילתו סססן סססן סססן
 וסלך סיום ליום. פד כני קר. סיום אסר לא יוכל
 קנה לזו יסר סססן.

סססן הזולל העצלן לשאלו סססן של
 רופאים סססן. אף אף רופא לא אלה קניו לססן
 את סססן סססן סססן סססן סססן.

והזולל העצלן סססן וסלך סיום ליום.
 יום אסר הניצה לאוניו סססן. הירופא
 גדול סססן פציר סססן. וסססן סססן קאר —
 אין חלי אסר אין קניו לרופא.

שלת הזולל העצלן לקרא לרופא וקסר לו:
 — קה. אדוני הירופא. ונתי וולך וסססן
 סיום ליום. אם לא סססן סססן סססן סססן
 סן סססן — סססן סססן

— עלך לסססן יסר — סססן הירופא.
 — נתי. סססן סססן — קרא הזולל העצלן.
 — ולססן סססן. כם כן אינם יוכלו
 — קה. אדוני הירופא ונתי סססן סססן
 סססן סססן סססן סססן סססן סססן סססן
 יוכל לסססן על סססן.

— וקכני סססן סססן סססן סססן סססן סססן
 — וסססן סססן סססן סססן סססן סססן
 הירופא
 — טוב. — אסר הירופא. — אני בעקו שלך

"תרופת הפחד, או הזולל העצלן", משמר לילדים, 1.12.1949

רשימה שפורסמה בגיליון חג של הארץ שלנו בשנת 1951 לכבוד חג הפורים, תיארה באופן סאטירי את משלוח המנות בעיר אינמח, המקבילה של חלם. הסאטירה התמקדה אומנם באווילותם של תושבי העיר, אבל בדלת האחורית הובלע בתיאור השוטים באינמח גם תיאור מעורר תיאבון של פריטי המזון שנכללו במשלוח המנות: "ולתפארת הצלחת / מלכד בטנים וגרעינים / הוסיפו גם פלאי־מרקחת – / מין גלידה עם תופינים. / ולהגביר מצב הרוח – / שמו פלפלים שלוקים / בתוך ציר של דג־מלוח / עם עסיס אפרסקים" (עודד אבישר, "משלח מנות בעיר אינמח", הארץ שלנו, 21.3.1951).

תיאור משלוח המנות הזה עומד בניגוד חריף לתיאור של משלוח מנות צנוע ששלחו בדמיונם ילדים בארץ זה לזה. אומנם משלוח המנות אירע רק בדמיונם של הילדים, אבל אפילו כך לא יכלו הילדים להעלות בדעתם אלא מנות צנועות ודלות בלבד: "כביתה של לאה שחקה החברה, / והיא ראשונה שקימה המצוה. / שלחה לחנגה פרוסת עגה, / לנעמן – אזני המן, / לאוריה – סכריה / לאליקים – זוג צמוקים, / ליונתן אגוז קטן / ולמרגלית – אשכולית" (דבורה לבנון, "משלוח מנות", הצופה לילדים, 11.3.1952). כמה סיפורי עם ואנקדוטות תיארו באופן סאטירי או גרוטסקי דמויות חמדניות בהקשר של אוכל. אחת האנקדוטות, שפורסמה במשמר לילדים, סיפרה על אדם ערמומי בשם טרס שמנצל את תאוות הבצע של צורף כדי לזכות בארוחת חינם. טרס מעמיד פנים שברשותו מטיל זהב, והצורף מזמין אותו ל"ארוחה הגונה", בתקווה לרכך אותו לקראת המשא ומתן. לאחר שטרס אכל בתיאבון רב את הארוחה שהוגשה לו והשביע את רעבונו, ביקש הצורף לדון במחיר מטיל הזהב והציע לשלם עבורו אלפיים לירות. לתדהמתו ענה טרס להצעתו: "טוב מאוד – השיב לו טרס – זה סכום ראוי להתכבד בו. כשיהיה לי פעם גוש־זהב כזה – אביאו לך!" (ללא שם), "ארוחה נאה: סיפור־עם", משמר לילדים, 10.5.1950).

סיפורי השפע ההדרוניסטיים הציגו אומנם עולם של ארוחות פאר סגוניות ועושר ללא גבולות של מזון מגוון, אבל בתשתיתם נמצא תמיד מסר של איפוק וצניעות. כך לדוגמה תיאר סיפור עם אוזבקי בשם "העני וסיר החמאה" את חלומותיו בהקיץ של אדם עני. יום אחד הוא נתקל בסיר חמאה, והפנטזיה שלו מתחיל להתגלגל. הוא מדמיין איך ימכור את החמאה ויקנה כמה תרנגולות, ואחר כך, לאחר שיפטם את התרנגולות, ימכור אותן ויקנה חזירים, שאותם ימכור לכופרים. הפנטזיה מגיעה לקיצה כאשר סיר החמאה נופל ומתנפץ, יחד עם חלמו (ללא שם), "העני וסיר החמאה", הארץ שלנו, 18.7.1951). המסר ברור: אין לשגות בחזיונות שווא על אוכל.

סיכום

למרות ההבדלים האידיאולוגיים חלקו ארבעת עיתוני הילדים אותו המסר: אוכל לא נועד להנאה, וסעודות מפוארות וארוחות ערב אקזוטיות התקיימו אומנם, אבל רק במקומות אחרים, שהיו מרוחקים בזמן ובמרחב. עם זאת, עצם תיאורם במאמרים, בסיפורים

ובמעשיות עם אפשר לקרוע חלון לעולם אחר, שונה מעולם הצנע. יחסם של עיתוני הילדים לאוכל התאפיין בימי הצנע בדואליות: עיתוני הילדים ביקשו להנחיל לקוראיהם ערכים של צניעות והסתפקות במועט, ושימשו כפלטפורמה להצגת הכללים הלא כתובים שנגעו למקומו של האוכל בחיי היום-יום, אבל במקביל השאירו מקום לעולמות אחרים; ובצד התמיכה האקטיבית במדיניות הצנע של הממשלה, פרסמו תיאורים חושניים של נשפים עשירים וסעודות דמיוניות.

*

הייתי מבקשת לסיים בהערה אישית. באתי לעולם ב־1951 בימים של דוחק ומחסור. אני שייכת לדור שגידלו אותו להאמין שאוכל אינו "עניין של טעם" – אם נהפך את כותרת הפרק בספרו הידוע של ניק פירס *(Fiddes) Meat: A Natural Symbol, "A Matter of Taste"* – אלא רק צורך קיומי. חלק מבני דורי נשאר גם היום נאמן לערכים של שנות החמישים, של תזונה צנועה, פשוטה ולא מגוונת. אחרים, כמוני, פיתחו עניין רב באוכל ובקולינריה ובמנות אקזוטיות מארצות רחוקות. אולי כפיצוי על ילדות שבה היו זמינים רק שני סוגי לחמים, אנו עדים כיום לסצנה גסטרונומית מגוונת ביותר – כזאת שכילדה יכולתי להיתקל בה רק בסיפורים ובמעשיות העם שאכלסו את עיתונות הילדים.

הערות

- * אני מבקשת להודות לרן קלדרון ולעיריית הלבאי על תרומתם הרבה לכתיבת המאמר.
- 1 על ייסוד "המוסף לילדים" של דבר הוחלט ב־1931, והוא ראה אור כמוסף חודשי במשך חמש שנים החל ב־10.1931.2. מפברואר 1936 החל לראות אור כשבועון ובחברת עצמאית. ראו הידיעה בעיתון דבר על הופעת השבועון בתאריך 19.2.1936. במאי 1985 התאחד עם הארץ שלנו ומשמר לילדים לשבועון בשם כולנו, ובסוף 1991 נמכר לחברת צ"צ הפקות שהוציאה לאור את פילון. ראו: רימה שיכמנטר, חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2014 (להלן: שיכמנטר, חבר מנייר); יעל דר, "בא ילד לחתום על דבר לילדים: מגויסות ואי־מגויסות בדבר לילדים בתקופת היישוב", קשר, 5 (חורף 2007), עמ' 110–117.
 - 2 תחילתו של משמר לילדים במוסף "שי משמר לילדים" בעיתון על המשמר. משנת 1945 החל לראות אור כעיתון נפרד, עד שהתאחד ב־1985 עם שני עיתוני הילדים האחרים.
 - 3 הצופה לילדים ראה אור כשבועון לילדים של עיתון הצופה של תנועת המזרחי בשנים 1947–1964.
 - 4 שיכמנטר, חבר מנייר; זהר שביט, "עיתונות לילדים", בתוך: משה ליסק וזהר שביט (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ־ישראל, חלק ראשון, ירושלים: מוסד ביאליק, 1998, עמ' 455–461.
 - 5 Talia Diskin, "Socializing Austerity: Imparting Legal and Moral Values in Children's Periodicals during Israel's First Years", *The Journal of the History of Childhood and Youth*, 14, 1 (2021), pp. 44–62. Project MUSE, doi:10.1353/hcy.2021.0005
 - 6 על פנטזיות אוכל במעשיות עם כערוץ לאסקפיים, ראו: Robert Darnton, "Peasants Tell Tales: The Meaning of Mother Goose", *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York: Basic Books, Inc. Publishers, 1984, pp. 9–65
 - 7 על הצנע ראו את מחקרה של אורית רוזין: Orit Rozin, "The Austerity Policy and the Rule of:..."

- Law: Relations between Government and Public in Fledgling Israel”, *Journal of Modern Jewish Studies*, 4, 3 (2005), pp. 273–290; Idem, “Food, Identity, and Nation Building in Israel’s Formative Years”, *Israel Studies Forum*, 21, 1 (2006), pp. 52–80; Idem, *The Rise of the Individual in 1950s Israel: A Challenge to Collectivism*, Waltham, MA: Brandeis University Press, 2011; Idem, *A Home for All Jews: Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli State*, Waltham, MA: Brandeis University Press, 2016
- 8 זאב גלילי, “היגיון בשיגעון” (בלוג), <http://www.zeevgalili.com/2002/01/13317>
- 9 שמעון צבר (1926–2007) היה צייר וסופר. לאחר מלחמת ששת הימים עזב את ישראל במחאה והתיישב באנגליה.
- 10 אליעזר שמאלי (1901–1985) חיבר את הספרים הקלאסיים *אנשי בראשית ובני היורה*.
- 11 חלקם יהפכו מאוחר יותר לעיתונאים ידועים בישראל, ראו, שיכמנטר, *חבר מנייר*, עמ’ 122–139.
- 12 זרובבל גלעד (1912–1988) היה משורר, עורך ומתרגם, מחבר המגזין הפלמ”ח.
- 13 גורית אקסלרוד-בר-נתן (1929–2002) הייתה סופרת ילדים.

כפר לתיעוד

כשמודעות הפרסומת נכתבו במערכות העיתונים

עמיר עירון

בארץ ישראל של המאה התשע-עשרה היו הכלכלה והעסקים ברמה ירודה, בדומה לאירופה שלפני המהפכה התעשייתית. לפיכך הפרסום לא היה קיים למעשה. הכלכלה המקומית התבססה על מסחר בסיסי, מלאכה זעירה (סנדלרות, חייטות, וכדומה), ועל בתי מלאכה פרימיטיביים לטחינת קמח, לייצור שמנים ולעיבוד תוצרת חלב.¹ אלה לא נזקקו לשירותי פרסום. עד להופעת העיתונים הראשונים בארץ ישראל לא היו קיימים הגורמים ההכרחיים להתפתחות תחום הפרסום, אמצעי תקשורת ופרסום (אף שקירות הבתים והגדרות ברחובות ששימשו להדבקות פמפלטים של נייר, הלא הם הפשקווילים, אשר השימוש בהם היה בעיקר חברתי ולא מסחרי). לעומת זאת באירופה באותה תקופה, ואף מעט מוקדם יותר, היו כתבי עת יהודיים ובהם פרסומות בעברית ובשפות הדיבור והקריאה של היהודים באירופה.²

הופעתם בירושלים של העיתונים הראשונים, **חבצלת והלבנון**, במחצית השנייה של שנת 1863, הביאה עימה את מודעות הפרסומת. תחילה היו אלה מודעות מטעם המוציאים לאור עצמם, בהמשך מודעות בעלות אופי אישי ולאחר מכן גם מסחרי. כך או כך, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, עת אסרו השלטונות העות'מאנים על הופעת עיתונים בארץ ישראל, היו התכנים במודעות בעלי אופי אינפורמטיבי וענייני מעיקרם. תכנים אלה כללו את פרטיהם של בתי העסק המפרסמים, שמותיהם ותיאורם של המוצרים. לא היו בתכני המודעות, בדרך כלל, דברי מליצה על מוצרים או מסרים שמטרתם להשפיע על הקורא. הטקסטים במודעות לא כללו כותרות בולטות שמטרתן למשוך את עינו של הקורא, ולא ניסוחים שמטרתם להוסיף עניין ולמשוך תשומת לב. עם זאת הלכו הטקסטים והשתכללו עם התפתחות הכלכלה והמסחר בארץ ישראל, התגברות ההגירה היהודית ובעקבות זאת התפתחות ענף הפרסום. המודעות החלו לכלול טקסטים מושכי עניין לקריאה, עתירי סופרלטיבים ומסרים משכנעים. החלה להתהוות סוגה חדשה לגמרי של כתיבה בעברית, שתכליתה מסחרית-שיווקית. ניכר היה שטקסטים אלה הם פרי יצירה של כותבים של כתיבה פרסומית.

בפרסום המודרני, כותבי טקסטים פרסומיים הם אנשים מיומנים. עיסוקם זכה גם למונח מקצועי מקובל, "קופירייטינג", והם נקראים "קופירייטרים". אבל מי כתב את

הטקסטים שנכללו במודעות הפרסומת שהופיעו בעיתונים בתחילת המאה העשרים, ובאיזו מסגרת?

עד תחילת שנות העשרים של המאה העשרים, לא ידוע על קיומם של משרדים או עסקים בתחום הפרסום. בשנת 1922 נפתחו בארץ ישראל כמה משרדי פרסום: של יוסף ליפשיץ בחיפה, של דוד קולון בתל אביב, ובירושלים של אליעזר שאר ישוב והידוע מכולם – של בנימין לבינסון.³ משרדים אלה ואלה שקמו אחריהם לא היו אלא רוכשי מודעות ונציגים של אמצעי פרסום.⁴ הם לא עסקו בכתיבת טקסטים.

בהיעדר תיעוד ומקורות אי אפשר לתת תשובה פסקנית וברורה לשאלה מי היו הכותבים ובאיזו מסגרת הם כתבו. אם כן יש לחפש רמזים לתשובה בשני כיוונים. האחד, על בסיס הכרת הפרקטיקה של כתיבת התכנים הפרסומיים בשנים הראשונות של התפתחות הפרסום בארצות הברית ובבריטניה, כחמישים שנה קודם לכן, המתוארת בספרים על ההיסטוריה של הפרסום בארצות אלה.⁵ הכיוון השני הוא זיהוי מאפיינים של הטקסטים ומקורות ארכיוניים קיימים.

מתוך הידוע מהמקורות המתארים את ההיסטוריה של הפרסום בעולם, התהליך שהביא להופעתה של מודעת הפרסום בעיתונים ובכתבי העת התנהל באופן הבא: הגורמים שהיו מעוניינים לפרסם את עסקיהם פנו אל משרדי מערכת כתב העת שבו היו מעוניינים לפרסם ומסרו את המידע הרלוונטי שביקשו להביא לידיעת הקוראים. נוסף על כך הם תיאמו את גודל המודעה, את מועד הופעתה וכמובן את התשלום. בהיבט ההפקתי הייתה הכללת המידע שמסרו המפרסמים במודעות הפרסומת זהה לזו של המידע חדשותי והמערכתי לטקסטים מערכתיים. אלה ואלה סודרו על ידי סדרי העיתונים ועומדו על ידי מעמדי העיתונים. ההבחנה בין הטקסטים המערכתיים לאלה הפרסומיים התאפשרה בזכות מסגרות גרפיות שצורפו למודעות על ידי סדרי העיתון. בתקופת המסחר בתרופות כזב, תרופות האליל שייצרו והפיצו שרלטנים ומאחזי עיניים, חל שינוי משמעותי באופיו של המלל במודעות הפרסומת. תחילה התמקד השינוי במודעות של תרופות אליל אלה וחלחל לכלל מודעות הפרסומת. המודעות לתרופות הכזב שפעו מלל מכירתי, בעל מאפיינים סגנוניים בסגנון הטקסטים שנהגו להשמיע מטיפי הדת הנוודים, אשר עברו בין קהילות מאמינים ועוררו אותם לאמונה. תכנים ארוכים ומתלהבים אלה, שנכללו במודעות לתרופות הכזב, נכתבו קרוב לוודאי בידי כותבים מנוסים, האמונים על כתיבה בסגנון זה.⁶ טקסטים אלה נבדלו מאלה של רוב המפרסמים, אשר לא טרחו על הטקסטים במודעות שלהם מעבר למידע הבסיסי הכלול בהם, כנראה גם לא ייחסו חשיבות לתוכן ולא בהכרח היה להם כישרון כתיבה מתאים. תשלום לכותבים מקצועיים נתפס כהוצאה לא מוצדקת.

אבל עם התעצמות התחרות בין כתבי העת הרבים של התקופה על כספם של המפרסמים, ועם ההבנה שיש חשיבות לניסוח הטקסטים שבמודעות, החלו מו"לים של כתבי עת להציע למפרסמים שירותי ניסוח. כותבים מטעם מערכות כתבי עת אלה ניסחו

את הטקסטים עבור מפרסמים פוטנציאליים, ובלבד שאלה יפרסמו את מודעותיהם בכסף מלא באותו כתב עת. כך ניתנה למפרסמים אפשרות לשרג את הטקסטים הפרסומיים שלהם לטקסטים שיימכרו יותר, בלי לשאת בעלויות השרוג. היו מו"לים שאף הקימו במערכות כתבי העת שלהם מחלקות ייעודיות שכל עיסוקן היה ניסוח טקסטים למודעות הפרסומת של המפרסמים.

המפרסמים אמנם זכו לשירות חינם, אבל מכיוון שהטקסט נכתב במסגרת כתב העת המסוים, פרסום המודעה עם הטקסט הזה הוגבל בלעדית לאותו כתב עת, והמודעה לא יכלה להתפרסם בשום כתב עת אחר. בהיבט הפרסומי הייתה בכך פגיעה ביעילות, שכן מודעות הפרסומת של מפרסם מסוים לא היו אחידות, ונוצרה שונות רבה בתכני הפרסום בין כתבי העת השונים.

יהיה זה נכון להניח שבארץ ישראל היה מהלך העניינים דומה, שכן התנאים היו דומים: לא היו חברות פרסום מקצועיות, העיתונים וכתבי העת נזקקו להכנסות מפרסום כדי להתקיים, והייתה תחרות מסחרית על כספי המפרסמים.

לקראת תום המחצית הראשונה של שנות העשרים של המאה העשרים, וביתר שאת בתחילת שנות השלושים שלה, החל להסתמן שינוי באופי הטקסטים במודעות הפרסומת שהתפרסמו בעיתוני ארץ ישראל. מעת לעת התפרסמו מודעות שהטקסט בהן היה בעלי אופי פרסומי מובהק יותר, בשונה מטקסטים שמטרתם הייתה פרסום מידע טהור, כפי שהיה קיים בדרך כלל במודעות. יתר על כן, בניגוד לשנות הפרסום הראשונות שבהן לא היה מקובל לשים כותרת בראש הטקסט במודעה, החלו להופיע כותרות בולטות בראש המודעות. ניכר היה שהן מכוונות למשוך את תשומת הלב של הקוראים ולגרום להם לרצות לקרוא את הטקסט במלואו ולהיחשף לשם המותג או החברה. פעמים רבות לא נועדו הטקסטים החדשים לפרסם מידע, אלא ליצור אווירה של שעשוע אשר נקשר בשמו של המותג המתפרסם. היו טקסטים בוטים ומתריסים בסגנונם, אך גם טקסטים בסגנון ספרותי שהיו מעניינים לקריאה.⁷

למה תשתמש בפסגת בשעה שיש בידך לחנות מן המוכרח?

אחרי הבחירה המוכרת ביותר
החברה המוכרת ביותר
הקבראוי
HACKERBRAU
שאין כמו
בניעמות ושעם

סי שאינו חפץ
להשליך כספו לשוק
ישתה את המירה
הקבראוי

שזכתה ליסודנים
ורמשהפרסי הצטיינות
בכל בירות העולם
מורה יוצר על בסיס המירום בעית
על ביות זו יסוד כל מילות מודעות בעית
המודעות והיעילות הנה

באיכות הייחודית
כלל איחוישאל משה
זייג רבינוביץ
י. ע.

החולן בודלס
כ. סמשיאן בדצמן איימון
יעטב ספרוביניץ
מכנים במורה מתמקשים

מודעה לבירה "הקבראוי", דאר היום, 3.9.1923. מתוך האתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

מודעה ל"המלבוש", דבר, 11.9.1925. מתוך האתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

עיתונים הקדישו באופן שגרתי מקום נרחב ליצירות ספרותיות, לסיפורים קצרים, לסיפורים בהמשכים, לשירים ועוד, פרי עטם של סופרים ומשוררים חשובים באותה תקופה (ש"י עגנון בעיתון הארץ, נתן אלתרמן בדבר ועוד), והקוראים חיפשו טקסטים מסוג זה. כותבי הטקסטים של מודעות הפרסומת החדשות התאימו אותם לסגנון הכללי של העיתונים, כדי שיעוררו את הקוראים לגלות עניין ולקרוא את הנאמר בהן. בדומה לכתבי העת בארצות הברית, גם כותבי הטקסטים של המודעות הללו היו, לפחות חלקית, מי שעיסוקם היה כתיבה ועריכה באותם עיתונים שבהם הופיעו המודעות.

בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים התאפיין ענף הסיגריות ברמת תחרות עזה. כל אחת מיצרניות הסיגריות הלא מעטות השתדלה לבלוט, למשוך את תשומת ליבם של קוראי העיתון ולזכות באהדתם, בתקווה שהדבר יביא להעדפת התוצרת של אותה יצרנית. אמנם בדרך כלל היו המודעות למותגי הסיגריות השונים, ברובן הגדול, מודעות טקסטואליות פשוטות; ברוב המודעות של יצרני הסיגריות הוצג שם המותג, או שמותיהם של כמה מותגים, וכן מספר הסיגריות באריזה, המחיר וכמובן שם החברה היצרנית.

אבל לצד מודעות אלה הלכו והתרבו מודעות שכללו טקסטים שהושקע בהם כישרון כתיבה ומאמץ לכולטות בסגנון לא שגרתי וייחודי. בהזדמנויות שונות, למשל בחגים, התפרסמו מודעות שהטקסט שלהן היה במקרים אחדים מפתיע והומוריסטי, ובאחרים הוא היה מיוחד ו"ספרותי".

קיימים סימנים התומכים בהשערה שבמקרים לא מעטים הייתה כתיבת מודעות לסיגריות פרי יוזמה של מערכת כתב העת והכותב היה חבר המערכת. יתר על כן, לא יהיה זה מופרך לשער שהיוזמה לכתבת הטקסטים הללו הייתה של המוציאים לאור, במטרה להציעם למפרסמים כמודעות ולפתותם לפרסם. הטקסטים שנכתבו יכולים היו להתאים למותגים שונים, במיוחד בתחום הסיגריות, שכן רובם היו גנריים לחלוטין, ולא הייתה התייחסות למותג המתפרסם, אלא רק אזכור שלו.

במיוחד נכון הדבר לדאר היום, שהיה עיתון עצמאי ונועז, בעל תפיסת עולם ליברלית ובורגנית בתכניו, ותפיסה עסקית-מסחרית אגרסיבית.⁸ אפשר למצוא בו מודעות למותגי סיגריות שהיו שונות בתוכניהן ובאופיין מהמודעות שהתפרסמו בשאר העיתונים. דוגמה בולטת לטקסט שכתב חבר במערכת העיתון דאר היום היא המודעה למותג הסיגריות יסמין, של חברת הסיגריות "מספרו". עיקר המודעה הוא איור גדול של נפטון, אל הים המיתולוגי, נושף בחוזקה, והרוח שהוא מחולל מפילה מטוסים לים. הטקסט במודעה מלגלג על גורלו של "מעופף" (טייס) בשם חושם,⁹ אשר נפל עם מטוסו למי האוקיינוס האטלנטי רק מפני שלא לקח איתו סיגריות יסמין.¹⁰

מודעה לסיגריות "יסמין", דאר היום, 14.10.1927. מתוך האתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

המילה "מעופף" הייתה חידוש של אליעזר בן-יהודה, וציינה את מקצועו של אדם הנוהג באווירון (עוד מילה שבן-יהודה חידש).¹¹ השימוש במודעה במילה "מעופף" מצביע על כך שהטקסט נכתב בידי איש מערכת דאר היום, אם לא על ידי איתמר בן אבי-עצמו, העורך והמו"ל של העיתון, שכן המילה לא הייתה בשימוש בעיתונים אחרים. אגב, ייתכן שההשראה לטקסט שאובה מידיעה שפורסמה חודשים מספר קודם לכן, גם היא בעיתון דאר היום,¹² על טייס צרפתי אשר נפל ונעלם במי האוקיינוס האטלנטי כשניסה לחצותו במטוסו מאפריקה הדרומית לדרום אמריקה. על פי הידיעה הטייס הסיר את מצופי המטוס טרם צאתו לדרך, כדי להקל את משקלו. המודעה התפרסמה רק בדאר היום, כפי שהיה מקובל לגבי מודעות שהתפרסמו בהיענות המפרסם ליוזמה של העיתון. מודעה אחרת של חברת "מספרו" פורסמה בעיתון דאר היום בפורים שנת תר"ץ,¹³ וכללה טקסט שנכתב בהשראת מגילת אסתר.

מודעה לסיגריות "מספרו", דאר היום, 14.3.1930. מתוך האתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

גם מודעה זו הופיעה רק בדאר היום, וגם לגביה קיימים סימנים לכך שהיוזמה לפרסומה הייתה של המוציא לאור של העיתון.

בשתי הדוגמאות הללו, כמו בדוגמאות הבאות, הטקסט אינו מתייחס למותג עצמו, אין בו מידע על המוצר, ואין בו אזכור של תכונות או יתרונות או אלמנטים אחרים של שכנוע מכירתי. הוא מתאפיין בכך שיש בו סיפור מושך או תוכן אקטואלי, רלוונטי לעיתויו או לנסיבות הופעתו. טקסט כגון זה אמור לגרום לקורא לרצות לקרוא אותו בשל סגנונו המיוחד ובשל העניין שבו.

בטקסט אין זיקה, התייחסות או קשר ישיר למותגים שלמענם הוא נכתב. שם המותג מוזכר רק בדרך אגב. המותג או המוצר שעבורו נכתבה המודעה "נוכח" בפרסומת מהיותו סיבת הפרסום, כמובן. אבל הלכה למעשה הטקסט במודעות אלה ובדומות להן יכול להתאים, בשינויים מינוריים בלבד, לכל מותג בכל תחום שהוא. במודעה לכבוד פורים יכול כותב הטקסט לשים בפי אחשוורוש את הטענה שחושבים שהוא טיפש, כי הוא לא שתה מיץ "עסיס" או כי אינו משתמש בעט מתוצרת "כתב". הדבר מחזק את ההשערה שבמערכות כתבי עת הוכנו טקסטים "גנריים" כאלה שהוצעו למפרסמים פוטנציאליים. דוגמה נוספת ומובהקת יותר אשר לגביה נמצאו הוכחות חותכות יותר לכך שטקסט למודעות פרסומת נכתב במערכות כתבי עת ועיתונים, היא סדרת המודעות מטעם חברת הסיגריות "מספרו", אשר התפרסמה לאורך כשנתיים בעיתון דאר היום.

בשנות העשרים נהגה חברת "מספרו" לפרסם במודעותיה מותגים מספר, והבולטים שבהם היו "אמיר", "חנון", "יסמין" ו"אל היאט". נוסח המודעות בכתבי העת שבהם פורסמו היה זהה וכך גם המראה בכל כתבי העת. כל מודעה פורסמה במשך פרק זמן מסוים ולאחריו הומרה במודעה אחרת, שגם היא הייתה אחידה בכל העיתונים. הטקסט הפרסומי במודעות היה קצר וסטנדרטי. לצד שמות המותגים התפרסם מידע על מבצעים, מחירים, אריזות ודבר שבח כזה או אחר. בכל עיתון הטקסט במודעה היה מסודר באותיות הסדר הקבועות של אותו העיתון אף כי מעט גדולות יותר, והיא הייתה מוקפת במסגרת של קווים עבים ומעוטרים.

אולם במודעות של חברת מספרו שהתפרסמו בעיתון דאר היום, רק בהן, היה דבר מה נוסף. פרט לטקסט הסטנדרטי של המודעה, שהיה זהה לזה שבכל העיתונים, היה בכל מודעה טקסט נוסף, שונה. הטקסט הנוסף היה מחורז, בדמות שיר בן ארבע או חמש שורות, והייתה לו כותרת נפרדת. הוא שולב במודעה בשטח פנוי מהטקסט המקורי, בדרך כלל באחת הפינות העליונות. הטקסט הנוסף סודר באותיות פרנק-דיהל קטנות, שונות מאלה של המודעה, וכמקובל לגבי הדפסת שירים בעיתונים, הוא היה מנוקד. מבחינת תוכנו היה זה טקסט שעמד לעצמו והקשר שלו למותג נשוא הטקסט העיקרי במודעה, היה קלוש ביותר, אם בכלל.

טקסט מחורז, "שיר" שכזה, שולב בכל אחת ממודעות חברת "מספרו" שהתפרסמו בעיתון דאר היום במשך כמעט שנתיים ימים, החל מיום 9 בנובמבר 1923. בניגוד לטקסט העיקרי והמרכזי של המודעה שהיה קבוע לפרקי זמן ממושכים, הטקסטים המחורזים היו שונים בכל מודעה. בכל מודעה היה "שיר" אחר מבלי לחזור על אחד מהם פעמיים. טקסטים מחורזים מתחלפים אלה, העומדים בזכות עצמם, הוסיפו עניין למודעות השיגרתיות, והם שהפכו את המודעות הללו לכדי סדרה. המודעה הראשונה בסדרה הייתה למותג "חנון", אולם בטקסט המחורז לא הוזכר שם המותג אלא רק שם החברה, "האחים מספרו".

מודעה לסיגריות "חנון", ראשונה בסדרת "אנתולוגיה מספרו", דאר היום, 9.11.1923 מתוך האתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

חמישה ימים לאחר מכן הופיעה המודעה השנייה באותה מתכונת. הטקסט העיקרי שפרסם את המותג "חנון" נותר זהה לזה שהיה במודעה הקודמת, אך הטקסט המחורז שהושתל בה היה שונה. כותרתו הייתה "קץ לַמְשַׁבֵּר", הוא התייחס כנראה למשבר הכלכלי ששרר אז בארץ ישראל, וגם בו ההתייחסות הייתה לחברה היצרנית, "מספרו פָּרָר". בסך הכול התפרסמו בסדרת המודעות הייחודית לדאר היום למעלה ממאה טקסטים מחורזים. היו בהם כאלה שהוקדשו לנושאים אקטואליים, כמו: הביקור בארץ ישראל של קבוצת הכדורגל הכוח וינה, דברי ברכה לנציב העליון הבריטי, פתיחת האוניברסיטה

העברית בירושלים ועוד. טקסטים אחרים היו בנושאי תרבות, ציון חגים ומועדים ועוד. היו קטעים הומוריסטיים והיו קטעים ליריים. כולם היו במבנה קבוע: ארבע או חמש שורות, בראשן כותרת רלוונטית ותמיד היה אזכור של אחד או יותר ממותגי החברה בשורה האחרונה. החל בחודש אוגוסט 1924 נוספה הכותרת "אנתולוגיה מספרו", ככותרת ראשית מאגדת, וגם מספר סידורי, מהאות א עד פ"ב, מעין רמז לאסופה של שירים. באמצעות סדרה זו של טקסטים מחורזים במודעות של חברת מספרו, אפשר לבסס את הטענה שגם בארץ ישראל הייתה נהוגה הפרקטיקה של כתיבת טקסטים לשימוש פרסומי על ידי חברי מערכות עיתונים, שכן אפשר לזהות בוודאות לפחות שני כותבים אשר כתבו טקסטים אלה. אחד מהם היה אביגדור המאירי, אשר מבחינה כרונולוגית היה הראשון בכותבי הטקסטים של "אנתולוגיה מספרו", והשני – עמנואל הרוסי. שניהם, כל אחד בתקופתו, היו חברי מערכת דאר היום ונמנו עם הכותבים הקבועים בעיתון, במיוחד במדור הספרות. אביגדור המאירי אף היה העורך הספרותי של העיתון, בתקופת עבודתו במערכת.

המאירי היה משורר, עיתונאי וסטיריקן. הוא נמנה עם המייסדים של תיאטרון הסטירה הקומקום והמטאטא, וכתב להם טקסטים סטיריים רבים. סגנון הטקסטים המחורזים במודעות תואם את סגנון כתיבתו. יתר על כן, חתימתו של המאירי מופיעה,¹⁴ באופן מפתיע, בצמוד לקטע המחורז באחת מהמודעות.¹⁵ שני סימנים אלה, ועובדת היותו של המאירי חבר המערכת בתקופה הראשונה של פרסום המודעות, מאפשרים לקבוע בוודאות שהוא אכן המחבר. לשאלה אם המאירי חיבר טקסטים גם למודעות אחרות בעתון דאר היום באותה תקופה אין תשובה ברורה, אולם הדבר אפשרי בהחלט. עד כמה שידוע, לבד מכתבת הטקסטים למודעות הפרסומת במסגרת חברותו במערכת דאר היום, לא עסק המאירי בכתיבת טקסטים פרסומיים לפרנסתו.

מודעה לסיגריות "חנן", בסדרת "אנתולוגיה מספרו", דאר היום, 1.1.1924.
מתוך האתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

אחרי פרישת המאירי מתפקידו כעורך ספרותי ומכתיבה בעיתון, עברה משימת הכתיבה של הטקסטים המחורזים הללו, מייד או לאחר פרק זמן מסוים, לידי עמנואל הרוסי. גם עמנואל הרוסי היה סופר ומשורר אשר כתב שירים, פזמונים ופזמונים סטיריים עבור תיאטרוני הסטירה של אותן שנים. כתבי יד של עמנואל הרוסי נמצאים בארכיון שלו בספרייה הלאומית בירושלים, ובהם טקסטים מחורזים שהתפרסמו במסגרת "אנתולוגיה מספרו", טקסטים למודעות פרסומת אחרות, ובהם הטקסט של המודעה לפורים שהובאה לעיל. בשונה מאביגדור המאירי עסק עמנואל הרוסי למחייתו בכתיבת טקסטים פרסומיים, גם לאחר סיום עבודתו בעיתון דאר היום, והחל בשנת 1932 הייתה מלאכה זו עיקר פרנסתו. הוא כתב עלונים פרסומיים, ניסח מודעות לפי הזמנת מפרסמים שונים, וכיוזמתם של כתבי עת, במיוחד באלה שבהן נהג לכתוב תכנים מערכתיים בתחומי התרבות. לאחר קום המדינה שימש עמנואל הרוסי כמנהל המחלקה ליחסי ציבור במשרד הביטחון.

אביגדור המאירי. צילום: זולטן קלוגר. מקור: ויקיפדיה (נחלת הכלל)

מן העובדה שכותבי הטקסטים המחורזים שהוצמדו למודעות השגרתיות של חברת מספרו היו עורכים בעיתון דאר היום, ומכך שטקסטים אלה הושתלו אך ורק רק במודעות שהתפרסמו בו, אפשר להניח במידה רבה של ודאות שמדובר בפרי יוזמה של העיתון. כבר נאמר שטקסטים ביוזמת העיתון נכתבו כך שיוכלו להתאים לכל מוצר ולכל מותג, דבר הנכון גם לסדרת "אנתולוגיה מספרו". קשה לקבוע אם היקף הפרסום של חברת מספרו בעיתון דאר היום היה גדול יותר כתוצאה מהיוזמה משהיה יכול להיות אלמלא היוזמה. מנגד אפשר להניח שיכולתה של מערכת העיתון להציע טקסטים במספר כה רב הבטיחה את התמשכות הפרסום לאורך זמן (שנתיים).

עמנואל הרוסי. צלם לא ידוע. מקור: ויקיפדיה (נחלת הכלל)

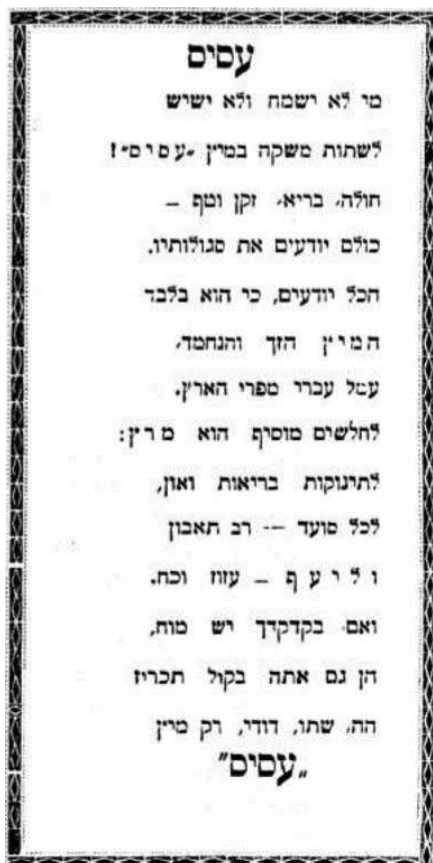
הכרת תפיסתו המסחרית של דאר היום, והמהלכים שהנהיגו המו"לים שלו בתחום הפרסום, מאפשרים להניח שהדוגמאות שהובאו כאן לא היו יחידות, וכי בתחרות העזה על הכנסות מפרסום כנגד שני עיתוני הבוקר הגדולים האחרים דבר והארץ, כתיבת טקסטים פרסומיים ביוזמת מערכת דאר היום הייתה נוהג רווח.

בשנות השלושים של המאה העשרים החלו לפעול בארץ ישראל משרדי פרסום במתכונת אירופית מודרנית, והטקסטים למודעות נכתבו במסגרת השירותים שנתנו משרדים אלה ללקוחותיהם, ובמחלקות הפרסום שהיו קיימות במספר מפעלי תעשייה כמו שמן, למשל. עם זאת גם בשנים אלה ידוע על מקרים נוספים שבהם עורכים וחברי מערכת של כתב עת יזמו וכתבו טקסטים למודעות במטרה לשכנע מפרסמים לפרסם בו.

כתבי העת הספרותיים כתובים וטורים ראו אור בראשית שנות השלושים זה אחר זה, כל אחד מהם לתקופה קצרה. את שניהם ערך אברהם שלונסקי, וחברי המערכת של שניהם היו נתן אלתרמן ולאה גולדברג. שני כתבי העת, כל אחד בתקופתו, סבלו מקשיים כלכליים רבים, הן עקב מיעוט רוכשים ומנויים, הן בשל העדפתם של העורכים להימנע משילוב פרסומות מסחריות, במטרה לשמור על ניקיונם וטוהרתם. בגבור המצוקה נטשו הקברניטים של כתבי העת את עמדתם הראשונית והחליטו להציע למפרסמים לפרסם בהם מודעות מסחריות. הדבר לא היה קל, שכן עקב המספר המצומצם של מנויים ושל קוראים, לא נחשבו כתבי העת הללו בעיני המפרסמים כאמצעי פרסום אטרקטיבי. המפרסמים העדיפו לפרסם בכתבי עת בעלי תפוצה גדולה יותר, כדי להשיג חשיפה גדולה למסרי הפרסום שלהם. כדי להתגבר על ההתנגדות יזמו חברי המערכת של כתבי העת הללו פתרון דומה לזה שתואר לעיל. הוחלט שהמשוררים חברי המערכת ינסחו טקסטים פרסומיים למותגים ולמוצרים פופולריים ואלה יוצעו למפרסמים. מדובר היה בטקסטים שהם שירים לכל דבר, כמיטב הכישרון והסגנון של המשוררים שכתבו אותם. הציפייה הייתה שמפרסמים, במיוחד אלה שנושא התרבות קרוב לליבם, יסכימו לפרסם למרות החשיפה המצומצמת, ולו בשל העובדה שמשוררים מהשורה הראשונה הם שחיברו את הטקסטים ובכך הם גם ירימו תרומה לחיי התרבות בארץ ישראל.

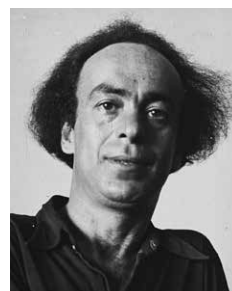
לדידם של העורכים מודעות הכוללות טקסטים פרסומיים כתובים בידי משוררים "מזוהמות" פחות, ויש בכך משום שמירה, ולו למראית עין, על חזות "נקייה" של כתבי העת. בהשוואה ל"זיהום" התכנים האמנותיים המכובדים, שיכול להיגרם ממודעות פרסומת שגרתיות ובוטות. בדרך זו "הכשירו" העורכים את הפרסומות, הפכו אותן "ראויות" לאכסניה תרבותית המוקדשת לשירה, וגם השקיטו את מצפונם.

המשוררים עצמם, ולא סוכני מכירות או סוכני פרסום, פנו אל המפרסמים הפוטנציאליים והציעו להם את הטקסטים שנכתבו במיוחד למותג שלהם במטרה שיופיע במודעות בכתב העת. בניגוד לדרך הפעולה שתוארה בדוגמאות הקודמות, הטקסטים כאן לא היו גנריים והתייחסו במפורש לכל מותג בפני עצמו. המחשבה הייתה שמפרסם יתקשה לסרב למשורר מפורסם ומכובד, המבקש תמיכה ומציע טקסט פרי עטו במיוחד עבור המוצרים של המפרסם. היה גם תנאי, והוא שלא ייעשה כל שימוש מסחרי אחר בטקסטים הכתובים, ושהמודעות הכוללות אותם לא תתפרסמה בשום כתב עת אחר. מפרסמים מספר, ובהם יצחק הוז, איש עסקים שהיו לו חברות פעילות בתחומי הייצור והשירותים, ואשר היה מצנט נדיב וקרוב בנפשו אל אנשי רוח, וכן חברות כמו כרמל מזרחי, עסיס, שמן, תנובה, מספרו ועוד, אכן נתנו את הסכמתם, ומודעות מטעמם, מנוסחות בידי המשוררים, התפרסמו בכתובים וטורים, ובהם בלבד. כתבי המודעות לא הזדהו בחתימתם על הטקסטים שכתבו; רק הארכיונים שלהם מעידים שהם כתבו את הטקסטים. כזאת היא המודעה עבור "עסיס", אשר חוברת על ידי אברהם שלונסקי ופורסמה בכתובים ב-28 במאי 1931.

מודעה למיץ "עסים", כתובים, 28.5.1931. מתוך האתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

הנה כי כן גם שלונסקי, אלתרמן וגולדברג, חיברו טקסטים פרסומיים כחלק ממטלות הכתיבה שלהם בכתב העת שאליו היו קשורים, אך לא היה זה עיסוק בפני עצמו.¹⁶ למותר לציין שהם לא קיבלו כל שכר עבור הכתיבה הפרסומית, ולא כתבו טקסטים למודעות שלא הופיעו בכתב העת שלהם. בנסיבות אלה אי אפשר להגדיר את שלונסקי, אלתרמן וגולדברג כ"קופירייטרים" שעסקו בניסוח טקסטים למודעות פרסומית; בוודאי לא לכנות אותם "הקופירייטרים הראשונים", כפי שיש הנוטים לעשות זאת. אפשר לסכם, אפוא, שבשנים הראשונות של התפתחות הפרסום בעיתונות ובכתבי העת בארץ ישראל. בתהליך דומה לזה שהתרחש בארצות הברית וכחלק ממהלכי התחרות בין העיתונים על כספי המפרסמים, נכתבו טקסטים פרסומיים בידי חברי מערכת. במקרים רבים עצם הכתיבה הייתה פרי

אברהם שלונסקי, 1936.
מקור: ויקיפדיה (נחלת הכלל)

היוזמה של המוציאים לאור של העיתונים, ולא דווקא כמענה לפניית מפרסמים. ייתכן גם שהרעיון הטקסטואלי הוצע על ידי אנשי כתב העת ליותר ממפרסם אחד, עד שנמצא מי שהסכים לעשות בו שימוש. זו כנראה הסיבה לכך שרוב הטקסטים היו מעניינים אך גנריים, יכולים היו להתאים לכל מפרסם ונראה היה כאילו שם המוצר או המותג הוצמד אליו באופן מלאכותי.

הערות

- 1 ישראל ברטל (1976). "ישוב ישן" ו"ישוב חדש": הדימוי והמציאות, "קתדרה", 2, עמ' 3-19.
- 2 גרעון קויץ (2013). *חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית*, ירושלים: הספרייה הציונית ואוניברסיטת תל אביב, עמ' 21-25.
- 3 דוד תדהר (1961). *האנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו*, תל אביב: ראשונים.
- 4 המידע על דבר פתיחתם של משרדי פרסום אלה התקבל ממודעות הפרסומת העצמית שפרסמו בעלי המשרדים כדי להציע את שירותיהם לציבור.
- 5 Terence R. Nevett (1982). *Advertising in Britain: A History*, London: Heinemann; F. Presbrey (1929). *The History and Development of Advertising*, Garden City, NY: Doubleday, Doran and Company Inc.
- 6 Stephen R. Fox (1997). *The Mirror Makers: A History of American Advertising and Its Creators*, Urbana, IL: University of Illinois Press
- 7 תדפיסי המודעות שלהלן, כמו שאר התדפיסים במאמר זה, נלקחו מהאתר עיתונות יהודית היסטורית www.JPRESS.org.il, מייסודם של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל-אביב.
- 8 נאורי, מ' (2004). *רבותי, העיתונות: פרקים בקורות התקשורת הכתובה בארץ*, תל אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון.
- 9 דמות נלעגת של טיפש עממי.
- 10 דאר היום, 14.10.1927.
- 11 לימים הועדפה המילה טייס שאותה טבע חיים נחמן ביאליק כדי לציין את המקצוע של מי שמטיס מטוס, גם היא מילה שהגה ביאליק. ראו מאמרו של שמואל אבינרי, "מי פרץ את הלשון לשדים ולמלאכי חבלה? ביאליק נגד אליעזר בן יהודה", *הארץ*, מדור ספרים, 17.12.2010.
- 12 דאר היום, 25.5.1927.
- 13 שם, 14.3.1930.
- 14 גם כתב היד של אביגדור המאירי במודעה וגם סגנונו, שבא לידי ביטוי בקטעים המחורזים, זוהו בוודאות על ידי ד"ר מרים נייגר, אשר חקרה את שירתו של המאירי בעבודת הדוקטור שלה. ראו מרים נייגר, "מ'תהום כף הקלע': שירת אביגדור המאירי מראשיתה ועד פרסום ספר השירים ב-1933", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית 2015.
- 15 דאר היום, 4.1.1924.
- 16 עוד על כתיבת מודעות הפרסומת בכתובים ובטורים על ידי המשוררים שלונסקי, אלתרמן וגולדברג, ראו בספרון הגל הקל של השירה העברית שכינס והקדים לו מבוא אורי סלע, תל אביב: פרוזה 1985.

עבודות דוקטור

היהודי בקולנוע ההולנדי: דימויים, סטריאוטיפים וזהות לאומית

אייל בורס

בהנחיית פרופ' אילן אבישר, ביה"ס לקולנוע וטלוויזיה ע"ש סטיב טיש, אוניברסיטת
תל אביב, 2022

חקר הדימויים של קבוצות אתניות שונות בעיני קבוצות אחרות החל בתחילת המאה העשרים והתפתח מאוד בתחילת המאה הנוכחית. לתחום מחקר זה משמעות מיוחדת ליהודים בהיותו חלק מחקר האנטישמיות וממצאיו סייעו במאמצים לקעקע את הדימויים השליליים על היהודים. לאחר השואה גדל מספר המחקרים שניסו לאתר את תולדות הדימויים הללו מתקופות מוקדמות דרך ימי הביניים והעת החדשה ועד לימי השואה ולאחריה. המחקרים האלה התמקדו בעיקר בטקסטים כתובים, אורליים וחזותיים. בעשורים האחרונים התפתח מחקר משמעותי גם בנושא דמות היהודי בקולנוע באופן כללי או במדינות מסוימות. כך, למשל, אפשר למצוא בספרות מחקרים שעסקו ביהודי בקולנוע האמריקני, הבריטי ואף השוודי. דמות היהודי בקולנוע ההולנדי, לעומת זאת, מוזכרת באופן מצומצם ביותר בספרות הקיימת ולא נחקרה באופן נרחב. עבודה זו היא בבחינת חידוש, אם כן, בחקר היהודי בקולנוע ההולנדי. ייחודה של עבודה זו הוא גם בהארת ההתמודדות עם סוגיה שמעסיקה עשרות שנים את ההיסטוריוגרפיה ההולנדית: כיצד הולנד נהנית מדימוי חיובי בעולם בזכות יחסה ליהודיה לאורך הדורות, וגם ניצבת במקום הגבוה ביותר במערב אירופה, בצפונה, בדרומה ובמרכזה מבחינת אחוז הנספים בה בשואה (כ־75 אחוז)?

בעבודה בחנתי את הדימוי של היהודי בקולנוע ההולנדי מראשיתו ועד היום, החל בתקופת הסרט האילם, דרך סרטים אנטישמיים שנוצרו בהולנד תחת הכיבוש הנאצי, סרטים הרואיים שנעשו בעשורים הראשונים אחרי מלחמת העולם השנייה, סרטי מלחמה שנעשו בשנות השמונים, ועד דרמות משפחתיות וחברתיות כמאה העשרים ואחת. הוגדר קורפוס של סרטים הולנדים שעד כה לא היה מושא למחקר אקדמי וגם הדין ההשוואתי בין הסרטים בקורפוס זה כייצוג היהודי הוא חדש מבחינה אקדמית.

התזה המרכזית היא שהיהודי בקולנוע ההולנדי ממלא תפקיד מיוחד בהגדרת הזהות הלאומית של הולנד, בפרט על רקע הגלובליזציה והשינויים הסוציו-פוליטיים שהולנד חווה בעשורים האחרונים. הן בסרטים של יוצרים יהודים והן באלה של לא יהודים, ובעיקר בסרטים העוסקים במלחמת העולם השנייה ובשואה, היהודי בקולנוע ההולנדי מלמד על מעלותיה ומגרעותיה של הולנד: הוא מציג את ההולנדים בה בעת כבעלי תכונות אופי כגון יושרה, הגינות, גבורה, סובלנות וטוב לב, אך גם קונפורמיות, אדישות, אופורטוניזם, פחדנות ואנוכיות. נוסף על כך היהודי בקולנוע ההולנדי מסייע ביצירת המיתוסים של האומה ההולנדית. כך, למשל, הוא מחזק את מיתוס ההרואיות ההולנדית במלחמת העולם השנייה בהתבססו על סיפור הסתרתה של אנה פרנק כסמלו של מיתוס זה. לבסוף, היהודי בקולנוע ההולנדי מעניק להולנדים נרטיב וזיכרון לאומי: מה שההולנדים רואים ביהודי על מסך הקולנוע שלהם הוא מראה של ההיסטוריה, פחדיהם וחלומותיהם – כלי ליישוב הניגודים המאפיינים אותם.

בקולנוע ההולנדי שבות ומופיעות בתיאורי היהודי תמות מרכזיות דומות: התבוללות מול שמרנות תרבותית-דתית, מאבק בין הדור הישן והמסורתי ובין הדור הצעיר הפרוגרסיבי יותר, מערכת היחסים בין יהודים ללא-יהודים וכן האמביוולנטיות הטבועה בדמותו של היהודי כמי שמסוגל להתאים את עצמו לתרבות המערבית ומנגד כמי ששומר על אחרות יהודית קבועה. חרף השפעותיה הרות האסון של האנטישמיות על יהדות הולנד, שהגיעה לשיאה בתקופת השואה, הופקו סרטים הולנדיים אנטישמיים בהולנד רק בתקופת הרייך השלישי.

על רקע הגלובליזציה והשינוי התרבותי שהולנד חווה בעשורים האחרונים בדמות הגירה ממדינות מוסלמיות ורציחות פוליטיות, מסתמנות שלוש מגמות עיקריות בהקשר ליהודי בקולנוע ההולנדי. ראשית, היהודי מבטא את החיפוש ההולנדי אחר זהות קוסמופוליטית יותר, "לאומיות אנטי-לאומיות", "לאומיות טובה". שנית, היהודי הופך בקולנוע ההולנדי לפרוטוטיפ של ההולנדי, וככזה הוא משקף נוסטלגיה מנחמת ומרגיעה ל"אחר" שדומה יותר להולנדי הלבן ומשתלב בתרבותו בקלות. להולנדים קל יותר להיות סובלניים ולהזדהות עם דמותו של היהודי על מסך הקולנוע משום שהוא דומה להם, מחזק זהות קולקטיבית מובנית ומגדיר אותם כלבנים, מערביים וליברליים, וכן מסייע להם להגדיר את "האחר" בחברה שלהם, להבחין בינם ובין תרבות שהם רואים כ"אחרת", זרה, מוסלמית בעיקרה. שלישיית הופך היהודי בקולנוע ההולנדי ל"אני" ההולנדי, המנקז אליו אנטגוניזם בשל זיהויו עם המערב הקולוניאליסטי שממנו הולנד החלימה כביכול, דהיינו, עם "לאומיות רעה".

אופן סיקור התקשורת בישראל את הגל הראשון של משבר הקורונה

יהודית יחזקאלי

בהנחיית פרופ' אזי לב־און, המחלקה לתקשורת, אוניברסיטת אריאל בשומרון, 2022

שנת 2020 תיזכר בישראל ובעולם כ"שנת הקורונה". העבודה עוסקת בהיבטים תקשורתיים של הגל הראשון של הקורונה: אופן סיקורו בתקשורת המרכזית, השמועות שנפוצו והשפעת הסיקור על העיתונאים המסקרים.

הפרק הראשון מציג את סיקור הקורונה בכתבות בתקשורת הכתובה, המשודרת והמקוונת. נבדקו 213 כתבות מכלי התקשורת המובילים בארץ במשך שבוע ימים בחדש מארס 2020. מניתוח הנתונים נמצאו ארבע תמות עיקריות: סיקור הערכות הממסד, סיקור התחלואה, מתיחת ביקורת על הממסד, והסברה ומתן מידע. נמצא שסיקור המשבר הבריאותי דמה בדרך כלל לסיקור משברים ביטחוניים: "התכנסות סביב הדגל" ומתן גיבוי רב להתנהלות הממסד מול ביקורת מעטה.

הפרק השני בודק אפיונים ותכנים מרכזיים של שמועות על הקורונה שנפוצו ברשתות החברתיות בישראל בגל הראשון של המגפה. המחקר מצא כי מרבית השמועות ברשתות החברתיות בימי התפרצות הנגיף עסקו בהקשרים בריאותיים/רפואיים ולא בהקשרים פוליטיים וכלכליים. מהמחקר עלו שלוש תמות עיקריות. ראשית, חלק עיקרי של השמועות נגע לגוף האדם. למשל, שמועות שעסקו בדרך הפצת הנגיף ובדרכים למניעת הידבקות (ולא, למשל, למקור הנגיף ונתונים לגבי תחלואה ממקומות שונים בעולם). שנית, חלק משמעותי של השמועות נקבו בשמם של מומחה או מוסד, כנראה כדי לנסוך מהימנות בשמועה. התמה השלישית מתייחסת לעיוות היקף המגפה. המחקר מצא יותר שמועות שהקטינו את היקף המגפה (כלומר טענו שהמצב קל יותר מכפי שמצטייר, ומנופח באופן מניפולטיבי בידי גורמים שונים) מאשר שכאלה שהגדילו את היקפה (כלומר שטענו שהמצב קשה יותר מכפי שמצטייר).

הפרק השלישי חוקר את השפעת סיקור הגל הראשון של הקורונה על העיתונאים המסקרים, לתפיסתם. המחקר התבסס על ריאיונות עם עשרים עיתונאים ידועים בישראל מכלל אמצעי התקשורת הכתובה, המשודרת והמקוונת. מן הריאיונות עלו שתי תמות עיקריות. תמה ראשונה, חשיבות המידע המדעי/בריאותי בסיקור הנגיף והעברת נתונים מהימנים ומבוססים לציבור. תמה שנייה, שינוי דרך העבודה העיתונאית למעין עבודה היברידית אשר בסבירות גבוהה תהפוך בעתיד הנראה לעין לשיטת עבודה נרכשת.

המהפכה שלא קרתה: החינוך לתקשורת בישראל 1950–2020

רביב נאָה

בהנחיית פרופ' עוזי אלידע (החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה) ופרופ' אריה קיזל (החוג למדעי הלמידה וההוראה, אוניברסיטת חיפה) 2022

החינוך לתקשורת בישראל תואר במחקרים קודמים כ"קונסנזוס שנוי במחלוקת" (A much debated consensus) וכ"אוונגארד שהוחזר לתלם" (Mainstreaming the avant-guard). שני התיאורים משקפים את המתח שבין הרעיונות הביקורתיים שבבסיס אוריינות המדיה ובין המוסדות הפדגוגיים והפוליטיים המכתיבים את אופיה של מערכת החינוך. מחקר זה בחן את התפתחות החינוך לתקשורת אל מול שינויים טכנולוגיים, פוליטיים וחברתיים באופן שיאפשר להסביר את מצב החינוך לתקשורת בישראל כיום ובעבר, ולהפיק ממנו לקחים לעתיד. המחקר מציג סקירה דיאכרונית של התפתחות החינוך לתקשורת במערכת החינוך בישראל המאירה את הקשרים שבין התפתחויות בעולם התקשורת, מגמות במערכת החינוך ושינויים בסביבה החברתית והפוליטית ובין תפיסת החינוך לתקשורת לאורך השנים. בתוך כך מוסברת השפעתם של גורמים שונים על הוראת התקשורת בבתי הספר ובהם התפתחויות טכנולוגיות, גורמים מבניים, הנחות יסוד אידאולוגיות ופוליטיות, גישות תיאורטיות בתחום התקשורת ותפיסותיהם של מעצבי תוכניות הלימודים על מטרות לימודי התקשורת ותפקידם. לאור הסקירה הדיאכרונית, אני טוען כי החינוך לתקשורת מצוי במצב של אי-התאמה מובנה (אנומליה) בינו ובין מערכת החינוך שבה הוא פועל, וכי אנומליה זו אינה רק מבנית אלא קשורה בערכים ובמאפיינים התרבותיים הבסיסיים שלו.

מחקר זה מתבסס על העקרונות המחקריים של אסכולת האנאל (Annales). אסכולה זו דוחה את ההתמקדות בדמויות היסטוריות של יחידים או אירועים ייחודיים, וחותרת תחת זאת לאפיון היסטורי של תהליכים תרבותיים ושל מבנים חברתיים. בחינה היסטורית של התפתחות החינוך לתקשורת על פי עקרונות אלה מחייבת התייחסות לשלושה שדות נפרדים:

השדה הפדגוגי – בשדה זה פועלים כל העוסקים במלאכת החינוך כמובנה הרחב, מורים ובעלי תפקידים במערכת החינוך, קובעי מדיניות, ונציגי גישות חינוכיות שונות. לחקר ההיבט הפדגוגי של אוריינות התקשורת נדרשת התייחסות למטרות החינוך לאוריינות תקשורת, לתוכניות הלימודים בתחום, לשינויים טכנולוגיים ולהיבטים מבניים (בירוקרטיה פדגוגית).

השדה התקשורתי – התפתחויות טכנולוגיות ומבניות בעולם התקשורת ושחקנים הממלאים בו תפקיד בקביעת מדיניות או ביצירת התכנים באמצעי התקשורת השונים.

ההתפתחויות שחלו בעשורים האחרונים, ובעיקר צמיחתה של המדיה החדשה, מחייבות בחינה מחודשת של גבולות שדה זה והגדרת השותפים בו.

השדה האקדמי – חקר התקשורת והשפעותיה. המחקר האקדמי של התקשורת מייצר את גופי הידע שעליהם אמור להתבסס החינוך לתקשורת. שינויים פרדיגמטיים בחקר התקשורת אמורים להשתקף גם הם בתוכניות הלימודים ובפדגוגיה של החינוך לתקשורת. המחקר מבחין בחמש תקופות שונות בהתפתחות החינוך לתקשורת בישראל. שתי התקופות הראשונות הן העידן הטרום-רשמי של החינוך לתקשורת (1950–1989), דהיינו התקופה שקדמה לתוכניות הלימוד הרשמיות שגובשו ואושרו על ידי משרד החינוך. שלוש התקופות הנוספות מתייחסות להתפתחות תכנון הלימודים בתקשורת בתוך מערכת החינוך הפורמלית.

בחלק הדיון מוצג ניתוח של המאפיינים התרבותיים והאידיאולוגיים של מערכת החינוך, של התקשורת ושל החינוך לתקשורת. הניתוח מתמקד בהיבטים של התלכדות והשתתפות, אוניברסליות ופדגוגיה ביקורתית.

בהיבט של התלכדות והשתתפות – המדיה החדשים (New-media) מתאפיינים בהתלכדות (convergence) טכנולוגית ותרבותית ובתרבות של השתתפות, ולעומתם מערכת החינוך מתאפיינת בקיטוע (אי-התלכדות) ובתרבות היררכית וריכוזית שאינה מעודדת השתתפות ושיתוף של ידע. באופן דומה התקשורת היא בעלת אופי גלובלי ואוניברסלי, בעוד מערכת החינוך מדגישה ערכים פרטיקולריים.

מסקנתי מהמחקר ההיסטורי היא כי לאורך השנים אימץ תכנון הלימודים בתקשורת את המאפיינים התרבותיים והאידיאולוגיים של מערכת החינוך. היומרות לפיתוח אוריינות תקשורת ביקורתית הוכפפו למאפיינים אלה. בעוד החינוך לתקשורת ראה עצמו כמבשר חדשנות פדגוגית, אוריינות ביקורתית ואקטיביזם חברתי, הוא קיבל את מוסכמות היסוד של מערכת החינוך, ובראשן את מרכזיות האידיאולוגיה הציונית בתכנון הלימודים ותפיסת החינוך כמכשיר לשימור הסדר החברתי ולא לשינויו. כך אף שתוכניות הלימודים בתקשורת מעלות על נס מושגים כמו "צפייה ביקורתית", "חשיבה ביקורתית" ו"פיתוח אורח ביקורתי", בפועל הן מאפשרות עיסוק ביקורתי כביכול בתכנים תקשורתיים פופולריים מבלי לקרוא תיגר על הסדר הקיים או להציע אלטרנטיבה לאידיאולוגיה השלטת.

הניתוח ממשיך בבחינת מצבו ומאפייניו של החינוך לתקשורת בישראל, אל מול תפיסות של החינוך לתקשורת הרווחות במדינות שונות על פי רנה הובס: (1) חינוך לתקשורת כצורה מורחבת של אוריינות; (2) חינוך לתקשורת כהתערבות לנוכח הנזקים האפשריים של חשיפה לתקשורת; (3) חינוך לתקשורת כגישה לשילוב טכנולוגיה דיגיטלית בחינוך; (4) חינוך לתקשורת כמרכיב באזרחות גלובלית. הדיון מסתיים בהדגשת חשיבותו של חינוך אפקטיבי לאוריינות מדיה המותאם לעידן המידע והגלובליזציה, ובקריאה לגיבוש תוכנית לאומית לאוריינות מדיה שתרתום את השותפים השונים במערכת החינוך ומחוץ לה ליצירת מדיניות כוללת לקידום אוריינות מדיה ומידע.

קבר לספרים

הספר הנכון בזמן הנכון

יובל קרניאל ועמית לביא-דינור, משבר אמון: השתקפותו בתקשורת ובפוליטיקה, תל אביב: רסלינג, 2022, עמ' 258.

המציאות בימים אלה היא של הקצנה מסוכנת בחברה הישראלית. בתהליך איטי והדרגתי שהחל לפני שנים התפצלה החברה הישראלית לשני מחנות שבהם כל צד רואה במחנה השני איום ממשי על קיומו. מה שהאיץ את התהליך באופן קיצוני היה הבעת חוסר האמון של הממשלה הנבחרת הנוכחית במערכת המשפטית ורצונה "לתקן" אותה באמצעות בחירת שופטים "הוגנים" יותר. בתגובה יצא חלק גדול מהעם בהפגנות ענק, אנשי מילואים הודיעו שלא יגיעו למילואים ואזרחים הודיעו שיעזבו את הארץ. כיצד אפשר להבין את נקודת הכאב שאליה הגיעה החברה הישראלית? מה עומד בבסיס תהליכי ההרס שאנו חווים ואיך ניתן לצאת ממצב הרה אסון זה שבו נמצאת מדינת ישראל?

ספרם המשובח של יובל קרניאל ועמית לביא-דינור, משבר אמון: השתקפותו בתקשורת ובפוליטיקה, נותן מענה לשאלות אלה. המחברים מתמקדים באובדן האמון במוסדות החברה כהסבר למצבן הקשה של מדינת ישראל ודמוקרטיה אחרות כמו ארצות הברית. תחושת האי אמון מתפשטת ומחלחלת אט-אט נגד כל המוסדות המרכזיים: במערכת הבריאות, בצבא, במשטרה, במערכת המשפט ובפוליטיקה. כשהכול מתחבר יחדיו אנחנו מגיעים לאי-אמון כולל. הציניות והייאוש ממערכות המדינה מעוררים בפרט צורך להגן על עצמו ("אני לא אצא פראיר") במגוון דרכים, מרמאות ועד גילויי אלימות של ממש. תחושת איום כוללת עשויה אף להביא אנשים לתפיסה של הבא להורגך השכם להורגו ויפה שעה אחת קודם. כך גורם חוסר האמון במדינה ובמוסדותיה להתפוררות הסדר החברתי ולשקיעת החברה כולה.

לאי האמון אפשר להוסיף את תחושת אי השליטה שחווה האדם המודרני. הכוחות המשפיעים על האדם נתפסים לעיתים כלא-מובנים ופעמים רבות גם כלא-נשלטים. במציאות כזאת אנו מחפשים יציבות באמצעות שייכות לקבוצה או/ו באמצעות מנהיג כול יכול. פה נכנסת לתמונה המנהיגות המניפולטיבית, זו שמספקת תשובות פשוטות לבעיות המסובכות המתאגרות את האדם. יצירת פחד, אימה ושנאה לקבוצה אחרת יכולה לאחד את הקבוצה מאחורי המנהיג. אחד הכלים המרכזיים של המנהיג לעשות זאת היא לפמפם בתקשורת, ללא הפסק, אי-אמון בקבוצה השנייה ובכוונותיה. כשהקבוצה השנייה

וכל ייצוגיה הופכים ללא אמינים באופן מוחלט, יכול המנהיג להפוך לקולה של האמת המוחלטת ולבסס את מנהיגותו וכוחו.

אחת מהדוגמאות הטובות והמפחידות שניתנות בספר היא מארצות הברית, שבה הנשיא המכהן בשנת 2020, דונלד טראמפ, לא התחייב לקבל את תוצאות בחירות 2022 אם יפסיד ליריבו ג'ון ביידן. וכך אמר: "אני אצטרך לראות. תראה, אני אצטרך לראות..." ביטויי אי אמון קיצוניים שכאלה מצד דונלד טראמפ העמידו את הדמוקרטיה האמריקנית על פי תהום. לצערנו ראינו קמפיין שלם בארצות הברית לאחר הפסד טראמפ, שמטרתו הייתה לבטל את תוצאות הבחירות בתואנה שהן זויפו. נוסף על כך, ראינו ניסיון להפיכה פוליטית של אוהדיו שביקשו להשתלט בפועל על סמל השלטון גבעת הקפיטול. דונלד טראמפ הוא דוגמה טובה למנהיג שחוזר על ה"אמת" שלו שוב ושוב ובאופן מפתיע מצליח לשכנע קבוצה לא זניחה שנעשה לו עוול בבחירות.

כמי שעוסק בפסיכולוגיה של האינטרנט שמחתי לראות את המשקל החשוב שנתנו הכותבים להשפעת האינטרנט על תהליכי אי האמון. הכותבים מדגישים את הקבוצות הסגורות ברשתות החברתיות שבהן אנשים פוגשים את הדומים להם ולמעשה חווים הדהוד של עמדתם הפוליטית, מה שגורם להם להקצנה הולכת וגדלה. חשוב להבין שהדהוד בקבוצות האינטרנט נובע מהצרכים הפסיכולוגיים הבסיסיים ביותר של בני האדם. מצד אחד שייכות לקבוצה ומצד שני אינדיווידואליות, כפי שהציע הפסיכולוג אריך פרום. הצורך בשייכות לקבוצה מקבל מענה באמצעות שייכות לקבוצה של אנשים דומים לי. כדי לחוש שאני אינדיווידואל ולזכות בהכרה של הקבוצה (המתורגמות ל-Like ול-Share) עליי להביע עמדה אישית ייחודית מצד אחד אך שמתיישרת עם נטייתה של הקבוצה מצד שני. כך באופן איטי ועקבי הולכות קבוצות ומקצינות. גלי הצונמי הרגשי עולים ועולים עד לסכנה מוחשית להטביע את כולנו.

קרניאל ולביא-דינור מציינים שהאמון מבוסס על ערכים וחזון משותפים. כשאלה אינם קיימים אנחנו מסתפקים בהסדרים. מדינת ישראל לא היטיבה לבנות ולתחזק את ערכיה המשותפים ב-75 שנות קיומה. מתחילת הדרך, ובאופן שהתחזק עם השנים, המדינה נסמכת על הסדרים בין הקבוצות השונות הקיימות בה, כמו למשל הסכמי הסטטוס קוו. אולם האי-אמון המשיך וחלחל פנימה, ונראה שגם הסדרים אלה לקיום משותף הפכו לרבים לפגי תוקף, וכך הפך האי-אמון לדומיננטי.

קרניאל ולביא-דינור הגדירו את ספרם כקריאת השכמה מפני הסכנה של התפוררות מוסדות החברה ואובדן חרותנו. אני באופן אישי מעולם לא הרגשתי קרוב לתמונה של ערב חורבן בית המקדש השני, כשהאויב הרומאי עמד בשערי ירושלים ובאותו זמן בעיר הנצורה שרפו המחנות השונים זה את מחסני התבואה של זה. מעיר המוכנה להתמודד עם האויב הפכו תושביה לסובלים מרעב קשה ומחלות ובנקודה זו פרצו הרומאים לעיר והחריבו אותה.

רצוי מאוד שהמסר של הספר יופנם על ידינו, אזרחי מדינת ישראל. תהליכי ההרס שאנו חווים אינם שוליים אלא מהווים סכנה קיומית לאחדותנו ולקיומנו כעם וכיחידים. מה הפתרון לאסון המגיע לפתחנו? קרניאל ולביא־דינור מדגישים את חשיבות החזרה לשיח על ערכים משותפים. הם מציעים להקים מועצת חכמים של דמויות מרכזיות מקבוצות שונות בחברה הישראלית שאינם מזהים פוליטית. מלבד גיבוש התשתית הערכית המשותפת, תסייע מועצה זו גם במאבק בשקרים ובאלימות. מנהיגותה של הקבוצה המקובלת הזו עשויה לסייע לחידוש מרקם חיינו המשותפים.

בניית אמון היא תהליך איטי והדרגתי. כדי לתת סיכוי למועצת החכמים לחדש את תהליכי האמון ולחזקם, רצוי ליצור תמיכה של מערכת החינוך בתהליך. ילדים צריכים להתחנך על הגדרת זהות חיובית ולא על כזאת שנבנית על שלילה של קבוצת חוץ. עלינו לחנך לערכים משותפים וליצירת זהות מורכבת ומכילה. נוסף על כך רצוי ליצור מפגשי שיח בין החברים בקבוצות היריבות כדי לשבור את הדיכוטומיה הפסיכולוגית שאומרת כי הקבוצה השנייה שונה לחלוטין מזו שהאדם משתייך אליה וליצור את האפשרות למצוא דמיון ביניהן. לסיום יש להדגיש את החשיבות של מטרות על משותפות לקבוצות השונות, כמו מלחמה בעוני או אתגרים סביבתיים. כל אלה, יחד עם מועצת חכמים שתעסוק בנושאים ערכיים משותפים ישמשו כמגדלור שישפיע על בנייה מחודשת של תשתית הערכים שלנו.

יאיר עמיחי־המבורגר

תופסים אמריקה

ענת הלמן, דגניה פינת הוליבורד: תרבות צריכה ופנאי בראשית המדינה, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2020, 384 עמ'.

תחום ההיסטוריה החברתית מעורר עניין רב בשנים האחרונות הן בקהילה האקדמית הן בציבור הרחב. חיי היום-יום בפרספקטיבה ההיסטורית ובמתודולוגיה המדעית, שהיא כמובן שונה מההתבוננות הנוסטלגית הנפוצה באותו עניין, מצביעים על תהליכי עומק שמתחוללים בחברה בתקופות קריטיות בחייה. התבוננות כזאת מאפשרת הבנה מעמיקה של יחסי הכוחות המגדריים, של התנודות הכלכליות ומשמעותן וכמובן של האבולוציה התרבותית, שהיא המרקם העדין והשברירי שממנו מורכבת החברה הרב-תרבותית והרב-עדתית בישראל. אחד הספרים המצליחים ביותר בסוגה זו הוא ילדים בסדר גמור: ביוגרפיה דורית של ילידי הארץ 1948-1955 שכתבה חנה יבלונקה. הספר הזה זכה להערכה רבה גם במילייה האקדמי וגם ברשימות רבי המכר ועניין את הקהל הרחב. מעטים הם הספרים שמצליחים כך לכבוש את כל סוגי הקהלים. תוצרי האקדמיה נשארים בין כותלי האקדמיה לעיתים קרובות ואינם נגישים לקהל הרחב וחבל שכך, שהרי מטרתה של האקדמיה היא חקר ויצירה לתועלת הציבור כולו. דגניה פינת הוליבורד מאת החוקרת ענת הלמן הוא ספר שיש לו פוטנציאל הצלחה גדול גם במחלקות האקדמיה הרלוונטיות וגם אצל קהל הרחב המתעניין. מדובר בספר מרתק, כתוב בשפה קולחת, עמוס במידע ובפרטי פרטים שנדרלו ממקורות שונים ומגוונים, המתחברים יחד בסירתה מרשימה לכלל תיאוריה מעניינת וחדשנית. כמו בספריה הקודמים של הלמן, למשל אור וים הקיפוח, שראה אור בעברית בהוצאת אוניברסיטת חיפה ועוסק בתרבות התל אביבית בתקופת המנדט, ספר שאני משתמש בגרסה האנגלית המצוינת שלו כשאני מלמד סטודנטים באוניברסיטאות בצפון אמריקה, גם כאן מצליחה הלמן לתאר ולנתח באופן בהיר תקופה בחיי היום-יום של חברה מתגבשת על שלל השפעותיה, חלומותיה, תקוותיה, לחציה ודמיונה. הלמן ממחישה במחקרה עד כמה רחוקה הייתה דגניה, אם הקבוצות, שבה הלכו במכנסי עבודה דהויים אל השדות החקלאיים, מהזוהר ההוליוודי הנוצץ והזר וכיצד השתלבה הוליווד האמריקנית בחיי היום-יום של בני הקיבוצים, או כפי שהיא קוראת לזה "זורעים בדמעה, צופים בשקיקה" (עמ' 279).

בפרק הראשון בודקת הלמן כיצד נתפסה תרבות הצריכה בשמונה השנים שלאחר מלחמת העצמאות ואיך בא הדבר לידי ביטוי במודעות פרסומת. הניתוח שלה מסביר כיצד המפרסמים ניסו לשכנע את הציבור הישראלי לקנות בשני אופנים: האחד בפנייה אישית לנהנתנות פרטית והשנייה כחלק מקולקטיב המאופיין בערכים לאומיים. היא קובעת כי לאורך כל התקופה הנדונה מדי פעם משמשת המיניות הנשית לקדם מוצרי צריכה, בעיקר מוצרים שנמצאה הצדקה לקשור את תוכנם לגוף אישה חשוף ומביאה

דוגמאות רבות לכך. היא גם טוענת כי הפנייה אל צרכן שיודע לבחור בחוכמה את רכישותיו הייתה חלק ממסר היוקרה האקסקלוסיבית, שסתר את האידיאולוגיה הממלכתית ההגמונית שקראה לשוויון חברתי ולסולידריות, וכי מסר היוקרה הופיע בפרסומות במהלך כל התקופה הנדונה, אולם בתקופת משק החירום הוא נרמז בעקיפין, בעיקר בעזרת הפן החזותי. אחד המוצרים שנעטפו בהילה יוקרתית במיוחד בעיקר בתחילת התקופה הנסקרת היה המקרר החשמלי, שהיה מבוקש ביותר, אולם בשנת 1951, טוענת הלמן, שורטט קו המפריד בין מיעוט שמנה את "בעלי הפריג'ידרים" ובין אלה שנאלצו לעמוד שעות בתור למחלק הקרח. גם בשנת 1954, כשהחלה הצמיחה הכלכלית, נחשב המקרר החשמלי מותרות ומשום כך הוענק כפרס ראשון בהגרלות. מעבר להיותו מכשיר המייעל את עבודות הבית העביר בפרסומות שבהן כיכב, מסרים של קדמה ושפע. הלמן מתארת גם את המתח שבין הצורך של עולם הפרסום לקדם מוצרי צריכה במסרים הדוניסטיים כעונג, הנאה, מיניות, יוקרה חברתית ושפע עם האידיאולוגיה ההגמונית וקובעת כי בתקופת הצנע הוצג האתוס ההדוניסטי לעיתים בזהירות או בעקיפין ולעיתים אף בשימוש במסרים לאומיים.

בפרק השני היא דנה בדפוסי הצריכה השונים של הוותיקים והעולים החדשים ומביאה כדוגמה את הביקור בתיאטרון. היא טוענת כי בשנת 1953 היו בהבימה 40,000 מבקרים קבועים, אולם קהל זה היה מורכב ברובו הגדול מאנשי העליות הוותיקות וצברים שהתחנכו במערכת החינוך העברית. מי שלא נכללו אז בקהל המבקרים הקבועים היו העולים מגרמניה, שהשפה העברית כשפת תרבות הייתה זרה להם וגם רובה של העלייה הגדולה של התקופה, בכל גווניה. היא מתארת למשל כיצד בשנת 1951 הוצגה בתיאטרון אוהל ההצגה יעקב ורחל לפני העולים במעברות כאשר אחד הצופים, תימני זקן, אמר לעיתונאי שסיקר את האירוע כי הוא מבכר לקרוא בתנ"ך ולהפעיל את דמיונו האישי ואילו התיאטרון עשוי להועיל רק למי שאינו מצטיין בלימוד.

מקדונלדס ושאר רשתות המזון המהיר, הסופרמרקט רחב הידיים, הקניונים הגדולים האינסופיים ואפילו מגדלי היוקרה יובאו לישראל בעיקר מארצות הברית, ומאפיינים כיום את תרבות השפע. ההשפעה האמריקנית על תרבות הצריכה הישראלית החלה כבר בראשיתה של המדינה הצעירה, שנאבקה אז במחסור חמור במוצרים רבים. בפרק הרביעי והמעניין ביותר בספר, לטעמי, בודקת הלמן כיצד נתפסת ארצות הברית בדמיון הישראלי עד אמצע שנות החמישים. שאלה חשובה ומעניינת המועלית כאן היא מדוע ישראלים, בדומה לבני עמים אחרים, נמשכו אחר התרבות האמריקנית. הודות לעושרה של ארצות הברית, טוענת הלמן בצדק רב, קשה היה לראות בה "גולה דוויה" ועושרה המשיך למלא מקום מרכזי בדימויה הפופולרי, במיוחד בהשוואה למחסור ששרר בישראל בשנים הללו. היא גם מסבירה כי דימויה של ארצות הברית כארץ שפע קיבל חיוזק ממפגש של ישראלים עם תירימים אמריקנים. הלמן מתארת בספר כיצד נשבו הישראלים הראשונים בקסמה של התרבות האמריקנית, מה שאלו ממנה ומה לא (למשל הבייסבול

נשאר קוריוז אמריקני), ובמיוחד כיצד אימצו הישראלים את תרבות המזון האמריקנית, הפופקורן, גומי הלעיסה, הסופגניות האמריקניות, הגלידה האמריקנית ועוד. הפרק החמישי עוסק בהשפעתה של הוליווד ותעשיית הקולנוע שלה על ישראל הצעירה. הקולנוע, באין שידורי טלוויזיה בתקופה זו, היה פעילות הפנאי הפופולרית ביותר בשנים הללו. בישראל היו אז 120 בתי קולנוע ובהם 79,500 מקומות ישיבה. הלמן טוענת כי גם בתקופת הצנע הקולנוע היה מצרך יומיומי ולא נחשב למותרות. כשמונים אחוז מהסרטים שהוקרנו בישראל בשנים הללו יובאו מארצות הברית והביאו איתם את הניחוח האמריקני, העושר, המותרות, סגנון החיים והזוהר שלא היו מנת חלקם של הישראלים במדינה הצעירה שעדיין חולקו בה תלושי מזון. הסרטים האמריקניים שהציגו מיתוסים וחלומות אמריקניים משכו קהל זר שכלל גם את הישראלים, בזכות הקצב המהיר, ההומור, הברק, האלימות, המרחבים הגדולים והערים הנוצצות. את הקשר לקולנוע ההוליוודי חיזקו כתבי עת שיצאו לאור באותן שנים והתייחסו להוליווד וכוכביה. ספרה של ענת הלמן נקרא בשקיקה והוא מעניין מתחילתו עד סופו. המחקר היסודי והמדוקדק שערכה הכותבת מתבסס לא רק על מסמכים ארכיונים רבים וקטעי עיתונות, שהם המרכיב העיקרי במחקר ההיסטורי, אלא גם על מאות סרטים, פרסומות ותמונות, ובכך היא מצליחה לתאר באופן מיטבי כיצד נקרעה המדינה הצעירה בשנות החמישים בין רצון הפרט לשפר את איכות חייו, הצרכים ההדוניסטיים והנהנתנים כפי שהשתקפו במסרים שייצגה הוליווד הזוהרת על שלל סרטיה ובין היום־יום הישראלי שהיה אפור למדי, ובעיקר מגויס לצורכי השעה של מדינה שזה עתה קמה לאחר השואה ומלחמת העצמאות המורכבת.

ערן אלדר

מי צריך ספר על עיתונאות?

יחיאל לימור ורפי מן, **עיתונאות בעידן הדיגיטלי**, רעננה: למדא – ספרי האוניברסיטה הפתוחה, 2022, 447 עמ'.

"עיתונאות היא מקצוע הולך ונעלם. כמו פרזול סוסים, כמו נהיגה בקטר קיטור", כתב ב־14 בדצמבר 2022 יוסי קליין, בעיתון הארץ. "כשילכו העיתונאים, כבר לא יהיה מי שידבר בעדם. אין בהם צורך. כשילכו לא נרגיש בכך. את מה שאתם מקבלים מהחדשות בטלוויזיה תוכלו לקבל ישירות בפייסבוק או בטוויטר של הפוליטיקאים".

קליין, שהקים וערך את כל העיר ואת חדשות, הוא בן דורם של מחברי הספר **עיתונאות בעידן הדיגיטלי**. הספר החדש־ישן הוא גרסה מעודכנת של ספרם של המחברים **עיתונאות**, שיצא לאור בשנת 1997. הייתי אז אחד מכמה מורים – לא רבים – שניסו להסביר לסטודנטים במוסדות אקדמיים מהו המקצוע הזה שקוראים לו עיתונאות, ועדיין זכורה לי אנחת הרווחה שפלטתי, ופלטו בוודאי גם כמה מעמיתי, כאשר הגיע הספר לידנו. סוף־סוף היה לנו ולסטודנטים ספר כתוב בבהירות, ערוך ומאורגן למופת, שריכוז שורת נושאים המסתכמים בשלושה תחומים: איסוף מידע, כתיבה ועריכה (ובאותה הזדמנות גם תרגם וחדש כמה מונחים שעד אז לא היו קיימים בעברית).

הסופרלטיבים שכתבתי כאן על המהדורה הראשונה מתאימים לא פחות גם למהדורה המעודכנת, ואפשר להוסיף להם גם את התואר "ממצה": המהדורה החדשה קצרה יותר – 450 עמודים מרווחים לעומת כ־600 עמודים צפופים יחסית בקודמת. גם כאן השער הראשון משלב סקירה היסטורית של התפתחות העיתונות (במהדורה החדשה המונח "עיתונות" הומר על פי רוב ב"כלי תקשורת"), עם רקע – בחלקו תיאורטי/אקדמי – העוסק בהיבטים מבניים, כלכליים ומקצועיים של ארגוני תקשורת, ואחריו שורת שערים מעשיים יותר שדנים בשיטות איסוף המידע, הכתיבה והעריכה העיתונאית. בשערים האלה מופיעים גם המדריכים המעשיים, הקצרים והמועילים למי שמבקשים/ת לעסוק בעיתונאות: "המדריך המעשי לאיסוף מידע", "ריאיון – המדריך המעשי", "ציטוטים ישירים – המדריך המעשי", ועוד ועוד.

דומה שהספר הנוכחי מעשי פחות מקודמו, לפחות מבחינת ההיקף: חלקו הראשון, התיאורי יותר, נותר בהיקף דומה לקודמו, ורוב הקיצור נעשה בחלק השני, המעשי יותר. עם זה, התרשמתי היא שהחלק ה"מעשי" כלל לא נפגע מהקיצור, ואולי אפילו ההפך הוא הנכון.

מובן שהתכנים לכל אורך הספר עודכנו לאור השינויים העצומים שחלו במקצוע העיתונאות מאז המהדורה הקודמת. בעידן ההתמזגות בין אמצעי התקשורת השונים, מסבירים המחברים, עיתונאי חייב לשלוט ברזי הטכנולוגיה ולהיות מסוגל להעביר דיווחים מצולמים, מוקלטים וכתובים. וכך, הפרק על הטלפון הסלולרי ככלי עיתונאי

("עיתונאות ניידת") פותח את השער העוסק בארגז הכלים של העיתונאי. בהמשך העיתונאי מוצא עצמו מאוים על ידי הטכנולוגיה, והשער מסתיים בשאלה: "האם רובוט עיתונאי יסקר מלחמות במקום עיתונאי אנושי?"

הרשתות המקוונות זוכות, כצפוי, לדיון בפרק העוסק במקורות המידע העיתונאי. הדיון מתמקד בדרכים הנכונות להשתמש במידע המופיע ברשתות אלה. בפרק העוסק בטכניקות איסוף המידע מופיע בין השאר הריאיון בדואר האלקטרוני – פרקטיקה מקובלת כיום, ושלטעמי היה ראוי להתייחס אליה בפחות סלחנות (לפחות לכתוב "ריאיון" במירכאות בהקשר זה). הפרקים על כתיבה עיתונאית לסוגיה – כללי היסוד, ידיעה, כתבה, פרשנות, ביקורת ועוד – נותרו מפורטים ומועילים לא רק עבור מי שמבקשים לעסוק בעיתונאות.

כראוי לימינו, יש בספר פרק נפרד על חדשות כוזב (fake news) ועל הדרכים להתמודד עם התופעה. מייד אחריו בא פרק על אנשי יחסי ציבור (יחצנים) ודוכרים – נושא שבספר הקודם נכלל בפרק על איסוף מידע – ובו התייחסות למונח "ספיין" (סחריר) ול"ספיין דוקטורס". מיקומו של הפרק הזה בצמוד לפרק על דרכי ההתמודדות עם חדשות כוזב בוודאי אינו מקרי.

משהו על מחברי הספר: לא סתם הזכרתי בפתח הדברים את היותם של השניים בני דורו של יוסי קליין, שבדבריו נפתחה סקירה זו. כמו קליין, גם יחיאל לימור ורפי מן הם בני דור העיתונאים הישן – "עיתונאים של פעם" (וכדי להסיר ספק: בעיניי זו מחמאה). אבל לשניהם יש יתרון נוסף: לא רק שהיו תקופה ארוכה עיתונאים בכירים, כתיבי שטח בארץ ובחו"ל וגם עורכים בכירים, אלא שהם עשו בשלב מסוים הסבה לאקדמיה, וגם בה היו לבכירים בתחומם – שניהם בדרגת פרופסור. רק מעטים יכולים להתגאות בשנים רבות כל כך של עיסוק בכל אחד מהתחומים האלה, והדבר ניכר בספר. בזכות השילוב הזה הספר מציג רקע תיאורטי, שחלקו לקוח משנים רבות של מחקרים אקדמיים על עיתונות, לצד הסברים על שיטות העבודה המעשיות של עיתונאים, כולל המדריכים המעשיים שנזכרו קודם.

מעבר לכל אלה, העניין המרכזי שלדעתי חשוב לדון בו הוא עצם הוצאתו לאור של הספר בתקופה שבה כלל לא ברור מה יהיו מקורות המידע של רוב תושבי כדור הארץ בעוד שנים מעטות, איך ייראה המידע שיקבלו ואם יתקיימו עוד "ארגוני תקשורת". האם אין זה בעצם ספר על מקצוע הולך ונעלם?

ובכלל, מיהו עיתונאי כיום? מחברי הספר התלבטו בשאלה זו: "מי הם עיתונאים? האם בלוגרית היא עיתונאית? האם אדם אחד שמפעיל אתר חדשות הוא עיתונאי?" (עמ' 16). למעשה השאלה הזאת אינה חדשה ורק אולי מסובכת יותר כיום, בעידן הדיגיטלי. הדבר נכון במיוחד בישראל, שאין בה למזלנו (עדיין?) דרישה ל"רישיון עיתונאי". זו, אגב, הסיבה לכך שכאשר עלה נושא החיסיון העיתונאי כמה פעמים לדיון בכנסת, וכאשר כמה פוליטיקאים אף הפגינו נכונות להעניק לעיתונאים זכות חוקית לשמור על חיסיון

מקורותיהם, בדומה לזה שיש לעורכי דין, פסיכולוגים וחברי פרופסיות אחרות, ההצעה נפלה בכל פעם בגלל חוסר האפשרות להגדיר בחוק מיהו עיתונאי. החיסיון העיתונאי קיים בישראל, כידוע, רק בזכות פסק דין של בית המשפט העליון.

ומהי התשובה של מחברי הספר לשאלה מי הם עיתונאים? "בחרנו לא לנקוט עמדה בנושא זה, בעיקר לאור העובדה שבעולם כולו, וגם בישראל, אין הכרעה בשאלה זו", הם כותבים (שם). אלא שנראה שלימור ומן דווקא נוקטים עמדה: הם עצמם כותבים בהקדמה לספר כי הוא מיועד "לעיתונאים הקשובים לצורכי הקהילה שבה הם חיים, הדבקים במשימת חשיפת עוולות ושחיתויות ופועלים בהגנות וביושר" (עמ' 9), וזו גישתם לכל אורך הספר. כך שגם אם הדברים אינם נאמרים במפורש, המחברים מעניקים לקוראים/ות הגדרה של "מיהו עיתונאי" ולמעשה קובעים: עיתונאי הוא מי שמפרסם מידע לפי כללי המקצוע שאנו מפרטים כאן.

זו עמדה אמיצה וראויה, ואולי גם לא פופולרית. לא מזמן סיפרה לי מישהי כי בתה החליטה ללמוד תקשורת. היא הגיעה ללימודים, כך סיפרה, מלאה בתקוות גדולות להיות עיתונאית החושפת שחיתויות ומשרתת את זכות הציבור לדעת. אבל אחרי ששמעה במסגרת הלימודים הרצאות מפי עיתונאים העוסקים במקצוע יום-יום, ואלה פירטו בגילוי לב "איך זה עובד באמת", שינתה כיוון ופנתה לפרסום. כאן, הסבירה, אנחנו לפחות לא משלים את עצמנו שאנחנו עוסקים בחשיפת האמת או משרתים את הציבור. או, בלשונו החדה של יוסי קליין: "לוחם הצדק וחושף השחיתויות שהעיתון הוא חרבו תמצאו רק בסרטים [...] פוליטיקאים תמיד רצו אחרי עיתונאים כדי לקבל דקה בחדשות. היום העיתונאים רצים אחריהם [...] יש עיתונאים שלא הוכשרו לאסוף מידע בדרך אחרת. הם כבר לא מנסים לחשוף את מה שהשלטון מבקש להסתיר מאתנו. למה לחשוף? למה לפגוע בצינור האספקה שלהם?" (קליין, "מי בכלל צריך עיתונאים, עדיף דוברים", הארץ, 14.12.2022).

גישתם של לימור ומן כלפי מקצוע העיתונאות מתקשרת למה שבעיני ראוי לשבח יותר מכול: עצם ההחלטה לפרסם ספר על עיתונאות כמקצוע. הם התלבטו ושקלו אם יש היום מקום להוציא לאור ספר על עיתונאות – עיתונאות מהסוג שהם ובני דורם מאמינים בו – ומשתפים את קוראי הספר בהתלבטות זו בעיקר במבוא ובאחרית הדבר. בעידן הדיגיטלי, הם כותבים, הוא "כולנו עיתונאים" ו"כל אחד יכול לדעת מה קורה עכשיו" (עמ' 13). גם שיטות העבודה העיתונאיות משתנות ומתחדשות ללא הרף בקצב ששום ספר לא יצליח להשיג. התלבטו – והחליטו בחיוב, ועל החלטה זו הם ראויים לברכה, הם וההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה.

ומדוע החליטו בחיוב? את ההנמקה אפשר לסכם בקטע המופיע בהקדמה לספר: "אבני היסוד של העבודה העיתונאית – הדרך לחקר האמת, המחויבות לציבור, תהליכי איסוף המידע ואימותו, התוצרים העיתונאיים... – כל אלה לא נעלמו [...] העקרונות הללו

הם קווי התייחוס בין עיתונאות מקצועית ואמינה לבין אנשים מן השורה, שהטכנולוגיה מאפשרת להם כיום להפיץ דעות ומידע" (עמ' 9).
במילים אחרות, מקצוע העיתונאות חי וקיים וראוי שגם היום, בעידן הדיגיטלי, תמשיך להתקיים עיתונות שמשרתת את זכות הציבור לדעת את האמת (כן, יש דבר כזה, אמת!). עיתונות שהיא כלב השמירה של הדמוקרטיה, בלי מירכאות.

אבי וינברג

יחסי ציבור ומיתוג ענף ההייטק בישראל

יצחק משיח, תקשורת והייטק: על עיתונות, יחסי ציבור ותרבות תקשורתית, חולון: אוריון, 2022, 224 עמ'.

מעטים הם הספרים בעברית העוסקים בתחום יחסי הציבור; רובם מתמקדים במתן עצות והדרכה מעשית "כיצד לעשות זאת נכון" וכיצד להגיע לתוצאות תקשורתיות רצויות. במובן הזה ספרו החדש של יצחק משיח הוא תרומה רעננה וחשובה לספרות יחסי הציבור בישראל. הספר, המבוסס על מחקר תזה שנערך בחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה, משלב בין מחקר תיאורטי-אמפירי ובין כתיבה פרקטית-יישומית ולכן עשוי לעניין הן אנשי מקצוע מתחום ההייטק, התקשורת ויחסי הציבור הן חוקרי תקשורת ככלל ויחסי ציבור בפרט.

יתרונו הגדול של הספר הוא בהיותו מבוסס על מחקר תקשורת, ובכלל זה על ניתוחי תוכן של 325 כתבות טקסטואליות שפורסמו בתקשורת הישראלית בין השנים 2013-2018 וכן 19 ריאיונות עומק עם נשים וגברים בתפקידי עורכים, עיתונאים, אנשי יחסי ציבור ועובדים בחברות הייטק בישראל. עובדה זו מאפשרת למשיח לבסס את טיעונו ותובנותיו על ממצאים אמפיריים עכשוויים ולא על "תחושות בטן".

הספר מחולק לארבעה שערים: תופעת ההייטק, התרבות התקשורתית בארגון, מחקר תקשורת, והגשר להייטק. השערים הראשון והשני מתמקדים בתעשיית ההייטק בישראל, ההיסטוריה של תעשייה זו ומקומה בתרבות הישראלית, המנגנון התקשורתית והשיווקי בגופים הפועלים בה וכן אסטרטגיות תקשורתיות וטקטיקות יחסי ציבור. השער השלישי מתמקד בדפוסי הסיקור של תעשיית התקשורת ובאופן ספציפי בתוצרים של עיתונות ההייטק (Tech journalism). השער הרביעי, שהוא מעניין במיוחד, מרחיב את הדיון ומציג כיצד שיח על הייטק זולג מהעיתונות הקלאסית לזירות נוספות בתרבות, כאשר גופים, ארגונים, חברות ואישים שאינם קשורים לתחום ההייטק מאמצים "שיווק בגוון הייטק" כדי להשיג לעצמם תדמית חדשנית וזוהרת בנוסח "הייטק" לטובתם התועלתנית. החיבור בין השערים מאפשר הצצה מרתקת ליחסים המורכבים שבין עולם התקשורת (העיתונות), ענף השיווק (יחסי הציבור) וענף ההייטק, ובכלל זה האינטרסים של כל אחד מהגורמים, השיח העיתונאי-טכנולוגי בישראל, נושאי הסיקור וגלי הסיקור של הרעיון הטכנולוגי בשלביו השונים, מאמצי בנייתם של יחסי הציבור והמוניטין של חברות ההייטק ואנשי יחסי הציבור הפועלים מטעמם, שיטות יחסי ציבור שונות המקובלות בענף ועוד. דגש מיוחד מושם על מיפויין וזיהויין של האסטרטגיות והטקטיקות התקשורתיות המגוונות שנוקטות חברות טכנולוגיה אשר בוחרות בחשיפה תקשורתית (כגון אסטרטגיית הצמדה למותג, הרץ הבודד, כוחה של קבוצה ועוד וכן טקטיקת הדיווח החדשותי, ריאיונות עם בכירים, מאמרי דעה ועוד). תת-פרק זה הוא בעל ערך מיוחד לעוסקים בתחום ההייטק

ולאנשי יחסי ציבור שכן הוא מספק הבחנה ברורה בין אסטרטגיה לטקטיקה ומפרט לגבי כל אחת מהאסטרטגיות והטקטיקות במה היא מתאפיינת וכיצד אפשר להשתמש בה. משיח מציג כמה טענות מרכזיות שהן למעשה ליבת הספר. הטענה הראשונה גורסת שקיים קשר בין הפריחה הנוכחית בתחום ההייטק הישראלי לפריחה בתחום יחסי הציבור בישראל. הדבר נובע מכך שמנהלים בענף ההייטק הבינו שעקב הצמצום בשנים האחרונות בתקשורת המודרסט ולאור ריבוי הפלטפורמות הדיגיטליות, טוב יעשו אם ישתמשו בשירותים של משרדי יחסי ציבור על מנת להגיע לתקשורת, שכן החדירה לתקשורת נעשתה מורכבת ומאתגרת יותר. הדבר חשוב להם במיוחד מכיוון שעל מנת להצליח חברות ההייטק זקוקות לבניית מוניטין חיובי לחברה, חשיפה לפני לקוחות ומשקיעים פוטנציאליים, בניית מיתוג מעסיק ובעיקר משיכת כוח אדם איכותי ומקצועי לארגון. הטענה השנייה נוגעת לסיקור התקשורת הרב, החיובי והעקבי שלה זוכה תעשיית ההייטק בישראל. לדברי משיח התקשורת תורמת להאדרת ענף ההייטק ולהערצת רעיון ההייטק בחברה הישראלית, ושלושה גורמים תורמים לכך. הגורם הראשון הוא אהבת החידושים והחדשנות של הציבור הישראלי המעוניין להיחשף, להתעדכן ולהתנסות בחידושים הטכנולוגיים והתקשורת מסייעת לו בכך ומספקת את מאווייו התקשורתיים. הגורם השני קשור ב"הנדסת תודעה" מצד אנשי יחסי ציבור ה"מפציצים" את העיתונאים במידע תקשורתי על חברות ההייטק שהם מייצגים. הגורם השלישי הוא יכולת מוגבלת של העיתונאים לעמוד ב"הפצצה" תקשורתית ובלחצים המופעלים עליהם מצד אנשי יחסי הציבור, מכיוון שהם עצמם שבויים בהערצה להייטק הישראלי, מגלים כלפיו יחסי סלחני ומסייעים לו לקדם את דימוי "אומת הסטארט-אפ".

הטענה השלישית קשורה במידה מסוימת לטענה השנייה. על פי טענה זו גם העיתונאים וגם אנשי יחסי הציבור מתמקדים בסיקור האליטות הארגוניות ובעיקר המנכ"לים, הסמנכ"לים, המייסדים ומנהלים אחרים בחברות ההייטק "ומדירים כמעט לחלוטין את הדרגים הזוטרים מהכתבות במדיה המקוונת. ה'קול' שלהם כמעט ואינו נשמע בשיח התקשורתי-טכנולוגי" (עמ' 122). במילים אחרות, הכתבות (ש-97 אחוז מהן מכילות אלמנט ויזואלי) מתמקדות בדרגי הנהלה הבכירה וביזמים המסייעים לבניית התדמית המצליחה והזוהרת של ענף ההייטק, חברות סטארט-אפ, חברות צומחות ותאגידים גלובליים. תופעה זו עומדת בניגוד לגישות המודרניות בתחום התקשורת השיווקית בעולם, המצביעות "גם על הדרגים הנמוכים כחלק אקטיבי ובלתי נפרד מהמערך התדמיתי של החברה" (עמ' 123). הסיבות להפיכת העובדים ל"שקופים" בכל הנוגע לסיקור התקשורתי, קשורות בעיקר בשיקולי תדמית ושליטה במסר התקשורתי. בכלל זה גם חשש מפגיעה באמינות הארגון אם עובד שיתראיין לכתבה יעזוב את החברה, חשש מכך שעובדים עלולים לבטא את "האמת שלהם" ובכך לפגוע במוניטין החברה וכן תפיסה של העובדים הזוטרים כלא "מוצלחים" ולכן כלא משקפים את התדמית הזוהרת והמצליחה של הענף.

תקשורת והייטק הוא ספר חשוב וראשון מסוגו בארץ שיצא לאור בסוף שנת 2022. ראוי לברך על החשיפה ועל פתיחת הצוהר לתחום החדשנות, ההייטק והעסקים בישראל, תחום שעד כה מיעטו לעסוק בו במחקר מפריזמה תקשורתית-שיווקית ויחצנית. לפי משיח אין זה סוף פסוק, ויש פה צעד ראשון בתהליך מחקרי שלו עצמו שהולך ומתפתח גם בעבודת הדוקטור. הוא מציין כי "הספר שלפניכם הוא מוצר מוגמר, אך המסע מבחינתי טרם הושלם – הוא רק מתחיל" (עמ' 17), ומסכם בהצגת מחקר המשך שהוא עורך כיום ושנועד לבחון "את שורשי התופעה באמצעות ניתוח תכנים תקשורתיים היסטוריים, כמו גם באמצעות שרטוט מנגנוני הקידום שהופעלו לאורך השנים בהיבט הטכנולוגי בישראל" (עמ' 205).

אין ספק שתרבות ההייטק בישראל מעניינת ואף ראויה לעמוד במרכז עבודת מחקר תקשורתית כפי שמוביל משיח בעבודותיו. הימים האחרונים מוכיחים לנו עד כמה המציאות הישראלית משתנה ותזזיתית ועד כמה ההייטק דומיננטי סביבנו. מה שמוביל לנקודה אחרונה למחשבה, לאור הדיון הציבורי המתפתח סביב ההייטק בהקשר של המחאה הציבורית הגדולה. מעניין יהיה לראות (הנה רעיון למחקר המשך עתידי) אם העמדה שנקטו רבים ממובילי ענף ההייטק בישראל כשיצאו נגד הרפורמה המשפטית של הממשלה הנוכחית (בהפגנות ומחאות בנוסח "אין דמוקרטיה – אין הייטק", העברת כספים לחו"ל ויציאה פומבית נגד מדיניות הממשלה), האם אלה ישפיעו, ואולי כבר משפיעים, על יחסם של אמצעי התקשורת לסיקור ענף ההייטק וייצוגו בתקשורת, על קמפיינים שיווקיים בנוסח "שיווק בגוון הייטק" ועל רצונם של הממשלה, של ארגונים ושל חלקים בציבור הישראלי התומכים ברפורמה להמשיך ולהיות מזוהים עם ענף שסימל עד כה "הצלחה ונאורות" בחברה הישראלית.

רות אבידר

היסטוריה במבט אישי

ארנון צוקרמן, זר מכאן, ירושלים: כרמל, 2020, 312 עמ'; יאיר שטרן, יאיר בן "יאיר", ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2022, 287 עמ'.

בסמיכות זמנים מקרית ראו אור שתי אוטוביוגרפיות שיש להן מכנה משותף לא שגרתי: שתייהן נכתבו בידי מי שהיו מנהלי הטלוויזיה הכללית – הלא היא הערוץ הראשון – שהייתה חלק מרשות השידור ז"ל. כל אחת מהביוגרפיות הללו מספרת למעשה סיפור כפול. מצד אחד סיפור חיים אישי, מן הסוג שאנשים מבוגרים כותבים בעיקר כדי להשאיר מעין מצבה עצמית כתובה כמזכרת לבני המשפחה ולדורות ההמשך, ומצד שני – סיפור החיים המקצועי שיש בו עניין לציבור הרחב כאשר הכותב אכן הותיר חותם אישי ובעל ערך בתחום העשייה שלו.

כאן אכן טמון ההבדל הגדול בין שתי האוטוביוגרפיות. סיפורו האישי של צוקרמן, שגדל כנער בחיפה, למד בבית הספר הריאלי, סבל מהמסגרת החינוכית שהתנהלה, כלשונו, "במתכונת פרוסית מחמירה" עד שעקר לבית ספר ימי, אינו שונה מזה של נערים רבים בני דורו. לעומת זאת הקריירה המקצועית שלו – הן בטלוויזיה ולאחר מכן בעולם לימודי הטלוויזיה והקולנוע באקדמיה – היא סיפור מרתק המאפשר לנו להציץ אל מאחורי הקלעים של העשייה המעשית והעיונית. המקרה של יאיר שטרן שונה. אף שסיפור הקריירה המקצועית שלו מעניין, ויש בו לקחים חשובים למי שמבקש לסלול לעצמו נתיבות בעולם התקשורת, הרי הסיפור האישי – סיפורו של בנו של אברהם ("יאיר") שטרן, מנהיגה המיתולוגי של מחתרת לח"י שנרצח על ידי הבריטים – מעניק לספרו ממד מרגש ויוצא דופן.

טלוויזיה בחיתולים

ארנון צוקרמן, שהיה איש משרד האוצר, הגיע לרשות השידור כסמנכ"ל למינהל, וכעבור שנים אחדות, בשנת 1973, חמש שנים לאחר הקמת הטלוויזיה, מונה למנהלה. מה היתה דמותה הארגונית-מקצועית של הטלוויזיה באותם ימים? תשובתו של צוקרמן: "שום דבר לא [היה] מאורגן, חסרה מקצועיות, אנשים נטולי כישרון ויצירתיות מאיישים עמדות חשובות, והחלטות שגויות נערמות זו על זו". היועצים האמריקנים, אנשי רשת סי-בי-אס, "התייחסו להקמת התחנה בישראל כמו אל תחנה מקומית בפילדלפיה או בסנט לואיס. כלומר, תחנה שתשדר מעט חדשות מקומיות ואולי כמה תכניות קהילתיות, אבל חלק הארי של השידור, כך הוחלט, יגיע מסדרות ומסרטי טלוויזיה שיספקו לה עליידי סי-בי-אס". ובקיצור: "תחנה שאינה מתאימה למדינה אלא לכל היותר לתחנה מקומית אזורית" (עמ' 15-16).

צוקרמן הוביל את המהפך שעברה הטלוויזיה בתקופת החיתולים מדגם הטלוויזיה האמריקנית המסחרית לדגם הבריטי של שידור ציבורי, וכל זאת בסד של שתי שעות שידור יומיות (לא כולל חדשות), שבהן היה צורך לתת מענה לציבור הטרונגי ובעל צרכים מגוונים, ובעיקר ליצור טלוויזיה איכותית המפיקה גם דרמות וסדרות מקוריות. הייתה גם בעיה של כוח אדם, שאותה הוא מתאר בעזרת מקלדת צולפנית ואפילו חסרת רחמים: "כוח אדם אינדיבידואליסטי, אגוצנטרי, בצד יומרות מוגזמות ביחס לכישורים בינוניים למדי" (עמ' 23), "כשקיבלתי לידי את ניהול הטלוויזיה המצב היה חמור. העובדים ישבו במדרגות וריכלו. בקושי עבדו" (עמ' 30). ועוד בעניין כוח האדם: "כשנכנסתי לתפקיד לא היה ניהול מאורגן וסיסטמתי של מערכת החדשות [...] למגישי החדשות במהלך השבוע היה מעמד של סלבי-על, היות שהיתה אז תחנה אחת וכולם הכירו אותם. מגישי החדשות היו נערצים ככוכבים הוליוודיים. כל זה העניק להם תחושה של זחיחות ויהירות עם אשליית חשיבות ושליטה. הם סידרו ביניהם חלוקת עבודה לפי ראות עיניהם: אני מגיש יומיים בשבוע, בלילה, ושלא תעז לגעת בי, כי אני כוכב-על. הם היו משוכנעים ששידורי החדשות הם נחלות פרטיות שלהם, ושאי-אפשר להתקיים בלעדיהם. אני חשבתי אחרת" (עמ' 40-41).

הסיפור של צוקרמן – שעמד מאחורי תוכניות שהפכו במשך השנים לסמל ומופת לשידור ציבורי, ובראשן "ניקוי ראש", "טנדו", "עלי כותרת" – הוא תיעוד מרתק מנקודת מבט אישית ביקורתית, המתאר את העשור הראשון של הטלוויזיה הכללית (שהוקמה ב-1968). אלה השנים הפורמטיביות של הטלוויזיה, שבהן התמודדו עובדיה עם שידורים חיים ומורכבים של אירועים מכוננים כמו מלחמת יום הכיפורים (1973), ביקור נשיא מצרים סאדאת בישראל (1977), שידור תמונות של פעולות טרור, סוגיית היחסים עם מערך הברור של צה"ל או ההחלטה על שידור תוצאות קלפיות המדגם שהופעלו לראשונה בבחירות של 1977, והדילמה אם אכן להכריז על המהפך הפוליטי. לחצים פוליטיים הופעלו על הטלוויזיה מיום הקמתה וליוו אותה כל שנות קיומה. שלושה מהמקרים הבולטים, שמתאר בהרחבה מי שעמד ליד הגה ניהול הטלוויזיה, יזכו במקום חשוב בכל מחקר עתידי על תולדות הטלוויזיה בישראל. הראשון הוא סיפורה של התוכנית המיתולוגית "ניקוי ראש". "הפוליטיקאים הגיחו בזעם מיד לאחר השידור השלישי, כשהבינו את פוטנציאל ההשפעה ההרסני של התכנית עליהם ועל תרמיתם", מתאר צוקרמן, "הממסד הפוליטי מימין ומשמאל לא אהב את התכנית. אחרי כל שידור של 'ניקוי ראש', נזרקו בשיבת הממשלה השבועית שאלות נוקבות לאוויר: מה הם עושים? איך מעיזים?". אבל, וזה אבל גדול, וזה אולי ההבדל הגדול בין שנות השבעים של המאה הקודמת לימינו אלה, כעדותו של צוקרמן עצמו: "זו היתה התכנית הראשונה בטלוויזיה שהתייחסה למערכת הפוליטית ולפועלים ללא כפפות משי וללא משוא פנים. אבל, ובשונה מהיום, אף שר לא העלה בדעתו להצר את צעדינו [...] אפילו בגין, שהתכנית הרגיזה אותו לפעמים, הבין שאין כל אפשרות להתערב" (עמ' 62-63).

הסיפור השני, שלהגדרת צוקרמן "העמיד למבחן – אולי יותר מכל אירוע אחר באותם ימים – את שאלת עצמאותה של רשות השידור" (עמ' 64), כרוך בשידורה של הדרמה חרבת חזעה, שהופקה על פי סיפור קצר של ס. יזהר, המתאר את כיבושו של כפר ערבי בימי מלחמת השחרור ואת גירוש תושביו. "הידיעה על הפקת הסרט עוררה סערה במערכת הפוליטית", מספק צוקרמן עדות אישית חדה ונוקבת של מי שעמד במוקד הסערה, "שאילתות הועלו במליאת הכנסת והובע בהן החשש כי ייגרם נזק תעמולתי קשה למדינת ישראל [...] ידעתי שאנחנו מחזיקים חומר נפץ ביד. עם זאת, חשבתי שכוחו של הסיפור הוא במוסריותו [...] אלא שהתגובה הציבורית הייתה מחרידה ומאיימת" (עמ' 64-65). לאחר דיונים ולבטים אישרה מליאת רשות השידור את שידור התוכנית, והתגובה הפוליטית לא איחרה לבוא: שר החינוך והתרבות, איש המפד"ל שהיה ממונה על ביצוע חוק רשות השידור, דאג לכך שבמליאת הרשות (שהיא הגוף הציבורי שהיה ממונה על הרשות) יהיה רוב לקרובים לו בהשקפותיהם הפוליטיות. "זה היה הצעד הראשון שיישם את כוונת הממשלה, לאחר המהפך הפוליטי בבחירות 1977, להשליט סדר חדש ברשות השידור בכלל, ובטלוויזיה בפרט", מסכם צוקרמן (עמ' 67) את אחד הסממנים הראשונים והחשובים שהעידו על מה שעתיד להיות בשנים שלאחר מכן לחלק מנוף החיים התקשורתית-פוליטי בישראל: ניסיונות בוטים של הממשלה לשלוט ברשות השידור; כשאלה לא צלחו – חוסלה הרשות (בשנת 2017).

הלחצים והאיומים לא הגיעו רק מצד אחד של המפה הפוליטית. אחרי הבחירות של 1977 ועליית הליכוד לשלטון, "נשמעו איומים כלפי רשות השידור בסגנון 'תצטרכו להתרגל לסגנון חדש', 'נחסל את המאפייה השמאלנית', 'ננקה את האורות' וכדומה". השלטון החדש גם דרש, למי שאינו זוכר, לשנות את המינוחים בלשון הדיווח התקשורתית-חדשותי: לא עוד "הגדה המערבית" או "השטחים המוחזקים" אלא יהודה ושומרון, לא עוד "מתנחלים" אלא מתיישבים וכדומה.

עם זאת "גדול הלוחצים", כעדותו של צוקרמן, היה דווקא שמעון פרס. "יום אחד נקראתי אליו למשרד הביטחון [...] הוא הקריין לי את כל הקטעים ששודרו בחדשות בשבועיים האחרונים על אירועי השטחים. 'אתה רואה?', אמר בכעס, 'תראה איזה אימפקט יש לזה. מה אתם עושים? זה דבר נורא'. בתגובה הזמין צוקרמן את פרס לבוא למחרת היום לאולפני הטלוויזיה. "כשהוא הגיע, הקרנתי לו מקבץ שערכתי מן השידורים של אותם אירועים כפי שסוקרו על ידי הרשתות הזרות, שכמובן לא עברו צנזורה. פרס היה המום. הוא לא ידע את נפשו. מלמל דברים סתומים, ומאז נשתתקה ביקורתו" (עמ' 79). ועוד דוגמה לניסיון למעורבות פוליטית הרלוונטית גם עשורים לאחר מכן. ערב הבחירות בשנת 1977, כשנתיים לפני שסיים את תפקידו כמנהל הטלוויזיה, ביקש מי שעמד מאחורי מסע תעמולת הבחירות של הליכוד להיפגש עם צוקרמן, והציג לו שאלה חדה: "אתה מעוניין בערוץ שני מסחרי?". "בוודאי", היתה התשובה. "יופי, אמר, אז הנה

הדיל: לקראת הבחירות נטה את הטלוויזיה לטובת הליכוד ואני מתחייב שאם הליכוד ינצח אדאג לכך שאתה תקבל את הזיכיון לערוץ השני" (עמ' 154).

הסיפור הפוליטי השלישי הוא סיפורו האישי של צוקרמן, שהביא לסיום תפקידו – ולמעשה, לסילוקו – מתפקיד מנהל הטלוויזיה, בתום שתי תקופות כהונה, כל אחת בת שלוש שנים. אנשי המקצוע היו משוכנעים כי לאור הצלחתו והישגיו כהונתו תוארך לתקופה נוספת של שלוש שנים. אלא שהנושא הפך לשדה קרב פוליטי. "ההפתעה הגדולה בשבילי", מודה צוקרמן לאחר שנים, כשנימות לא מוסתרות של כאב ועלבון שזורות במילותיו, "היתה כמות המעורבות הפוליטית שהתנהלה בקשר לסילוקי מן התפקיד. הייתי אז עדיין נאיבי. לא מאמין שהימין באמת חושב שאנחנו אויבי המדינה...". (עמ' 87). הוועד המנהל של רשות השידור שהורכב מנציגי מפלגות שונות, החליט לא להאריך את המינוי – וצוקרמן התפטר מייד.

לכאורה די במה שתואר לעיל כדי למלא את דפיה של אוטוביוגרפיה, אלא שצוקרמן הוא מעין עוף חול, נולד בגלגול חדש – והפעם בעולם האקדמי. משבר קשה שפקד את החוג לקולנוע באוניברסיטת תל אביב הביא לכך שניהול החוג הוצע לצוקרמן והוא מצא עצמו בעולם חדש ולא מוכר. קורותיו באוניברסיטת תל אביב, ובהמשך גם באוניברסיטת ניו יורק, הם כמעט יישום מוחשי של התלאות, מפחי הנפש והאקולוגיה התחרותית-יצירתית שעימם התמודד פרופסור סטונר, גיבור ספרו של ג'ון ויליאמס.¹ אלא שסטונר היה דמות ספרותית, ואילו צוקרמן מספר-מדווח, לעיתים במילים קשות, על חוויות ואירועים שבהם נתקל במציאות ועימם נאלץ להתמודד.

הוא מתאר את החוג לקולנוע באותם ימים במילים הבאות: "ללא יד מכוונת, ללא מנהיגות, עם תכנית לימודים מיושנת וחברי סגל שחלקם לא היו שייכים למקום מבחינת כישוריהם [...] טלוויזיה לא למדו בכלל. היא נחשבה לנחותה, בידורית, מיועדת למכנה המשותף הרחב והנמוך ביותר, ובוודאי לא נחשבה כאמנות. הקולנוע הישראלי לא זכה אפילו לאזכור [...] חלק מהמורים לימדו נושאים שאין בהם צורך כלל וסיפרו מעשיות מיותרות מתולדות חייהם" (עמ' 178-180).

הביקורת הקשה שהוא מטיח כוללת גם את הליך המינויים והקידום באוניברסיטאות. "על פניו נראה ההליך המקצועי ככזה שנותן קידום לטובים ביותר. למעשה, ההליך מבטיח, בדרך כלל, קידום של אנשים בינוניים שמילאו את מכסת המאמרים שהיו צריכים לפרסם, התנהגו יפה, לא מתחו ביקורת על הממונים, והתנהלו ללא תלונות מיוחדות של סטודנטים [...] הממנים אוהבים לקדם אנשים בדמותם או כאלה שנחשבים פחותים מהם, בעיקר על מנת שלא יקומו להם מתחרים. יוצאי הדופן, המקוריים, היצירתיים, נשארים פעמים רבות מאחור. אני בטוח שלא בכל המקומות ובכל הוועדות נוהגים כך, אבל הפרקטיקה שתוארת די נפוצה" (עמ' 196). ואילו על ועדת המינויים באקדמיה בצלאל הוא כותב: "[היא] התנהלה בין בדיחה לרשעות" (עמ' 240).

מטחי האש מכוונים לא רק למטרות מוסדיות, אלא גם אישיות. דוגמה: דקאנית הפקולטה לאמנויות באוניברסיטת תל אביב בלמה יזמה לתכנית לימודים חדשה "בשקרים ובמניפולציות, מובלת ככל הנראה על ידי רגשות נקמנות וקנאה" (עמ' 193). ספרו של צוקרמן – האיש שאפשר לסכם את פעילותו הענפה במילים "מנהל עתיר ניסיון והישגים בארגונים יוצרים" – הוא ספר חשוב למי שמתעניין בהיסטוריה של הטלוויזיה ושל לימודי הקולנוע בישראל, אך לא פחות מכך למי שמבקש לעסוק בעתיד בניהול של ארגון יוצר, שצוקרמן מגדירו כ"אתגר מיוחד במינו".

בן של טרוריסט

ספרו של יאיר שטרן, שעמד בראש הטלוויזיה במשך שבע שנים, הוא בראש ובראשונה מסמך אישי-אנושי מרגש, שקריאתו מותירה לא אחת לחלוחית בקצה העין. יאיר הוא בנו של אברהם שטרן, מנהיגה של מחתרת לח"י – שכינויו המחתרתי היה "יאיר" – ואשר נרצח בדם קר בידי קצין משטרה בריטי. יאיר נולד חודשים אחדים לאחר רצח אביו, ונקרא כשם כינויו המחתרתי ("יאיר").

זהו ספר חובה לכל מי שמנופף, בעשור השלישי של המאה העשרים ואחת, בסיסמאות ההדרה. רק מי שגדל כבנו היתום של מנהיג מחתרת, שהיה מוקצה חברתית בעיני ההנהגה הפוליטית של אותם ימים, יכול להעיד מניסיון אישי ומשפחתי מהי הדרה. אמו התקשתה למצוא מקום עבודה סדור כאלמנתו של טרוריסט, ולא אחת היו אנשי לח"י אלמונים חולפים בהסתר ליד ביתם וזורקים לחצר הבית חבילות של חיתולים, כדי לסייע לאם הצעירה לשאת בהוצאות הטיפול בתינוק. אחדים מאנשי לח"י התארגנו עוד בילדותו של יאיר היתום, ואספו סכום כסף שישמש לו, בבוא היום, למימון לימודיו באוניברסיטה. הדבר נודע לו רק כעבור שנים, כאשר נרשם ללימודים.

שטרן מעיד על עצמו כי בילדותו היה ילד פרוע והבעיות בין התלמידים בבית הספר נפתרו לא אחת באמצעות מכות. האם, שהוזעקה שוב ושוב לפגישות עם המנהל והמחנך, שמעה מפיהם מעין מנטרה: "מה הפלא? הוא הרי בן של טרוריסט" (עמ' 62). את ימי ילדותו ונעוריו כבנו של "יאיר" מסכם שטרן במשפטים רגישים-נרגשים: "הייתי נער מזוהה. תמיד בנו של 'יאיר' לטוב ולרע. תמיד עם תיק 'הבן של'. אבל הגעתי להכרה שאני לא יכול להיות כל חיי 'הבן של'. חס וחלילה, לא התביישתי בתואר הזה. להפך, הוא מילא אותי גאווה, אבל כל החיים עוד היו לפני. ידעתי שאהיה חייב לרכוש מקצוע משלי, לפתח קריירה שהיא שלי ולהקים משפחה מסודרת, אבא, אמא, ילדים. זאת, כדי ליצור עולם שלם חדש – ולא לחיות בעולם שיש בו חסר, העולם שבו חייתי מיום שעמדתי על דעתי" (עמ' 76).

הכרה זו החלה להתגבש אצלו בשנות הנעורים, כאשר החל לרווח לעיתון חדשות הספורט על תוצאות משחקי הכדורגל בליגות הנמוכות באזור נתניה. העיתון היה תחנתו הראשונה בעולם התקשורת. כאן החלה הדרך הארוכה, המפותלת והקשה שהביאה אותו

ברבות השנים אל כס מנהל הטלוויזיה. תיאורי הדרך הארוכה הם בבחינת קריאת חובה לכל מי שחולם להצטרף לקהילת התקשורת, לזנק במעלה ההצלחה ולזכות בהכרה ובהוקרה. הם מלמדים שאין קיצורי דרך ושהחריצות, האמינות והמקצועיות הם מרכיבי הנוסחה להגיע להישגים.

הקריירה המקצועית שלו כעיתונאי החלה, לאחר שחרורו מהצבא, במדור הספורט של מעריב, שהיה באותם ימים העיתון הנפוץ במדינה. כעבור שלוש שנים התפנתה משרת הכתב באילת, ושטרן ביקש למלאה. המשכורת היתה נמוכה ואת הכנסתו השלים שטרן בעזרת חלוקת עיתונים לקיוסקים, איסוף מודעות לעיתון תמורת עמלה וגם צילומים. אך למרות ההכנסה הצדדית, "היינו עניים כמו עכברי כנסייה", הוא נזכר (עמ' 103). מאילת נטוטה הדרך, בסיוע ידידים אמריקנים, ללימודים לתואר שני בעיתונות בפילדלפיה. שם נדבק בחיידק הטלוויזיה. "היא שינתה את חיי. כשעזבנו, לא היתה טלוויזיה בארץ ואני חשבתי שאני הולך ללמוד עיתונות, כתובה בעיקר. אבל הטלוויזיה הילכה עלי קסם [...] ונרשמתי ללימודי טלוויזיה כמקצוע שני" (עמ' 114-115). הוא מעיד על עצמו כי מלכתחילה לא ראה עצמו יושב מול המצלמות, אלא דווקא כמי שמתייצב מאחוריהן ומשפיע על התכנים המשודרים. ערב שובו לארץ פנה למנהלי הטלוויזיה שאך זה הוקמה בישראל, ולאולפני הרצליה, ציין שהוא בעל תואר שני בלימודי תקשורת וביקש להתקבל לעבודה. הוא נדחה. הייתה זו הוכחה נוספת לכך שלא די בלימודים תיאורטיים ואקדמיים כדי להתקבל לעולם העשייה, ולהצליח בו.

הוא חזר למעריב. פגישה עם ידיד ותיק, אלכס גלעדי, שהיה אז שדר ספורט בטלוויזיה, פתחה לפניו את השער למסך הקטן. בימי השבוע עבד בעיתון ובשבתות יצא לשדר כדורגל בטלוויזיה. העבודה הנוספת חייבה אישור של הנהלת העיתון, וזו הציבה תנאי: שמו של שטרן לא יוזכר בשידור, כי "זה לא מכובד". שטרן נאלץ להשתמש בשם מסך – אייר אבישי – כלומר, אביו של שי, בנו הבכור (שלימים הפך גם הוא לאיש טלוויזיה ידוע). זמן לא רב לאחר מכן, בעקבות מלחמת יום הכיפורים, הוצע לשטרן להצטרף לצוות כתבי הטלוויזיה. הוא נענה בשמחה, וכך החל פרק חדש בחייו. בטלוויזיה התקדם בהדרגה במעלה התפקידים: עורך משנה של תוכנית החדשות היומית מבט לחדשות, מפיק ראשי של החדשות, עורך ראשי של מבט לחדשות ומנהל חטיבת החדשות. בתפקיד מנהל חטיבת החדשות ("זו היתה התגשמות החלום") היו העימותים עם מנכ"ל רשות השידור, יוסף (טומי) לפיד, לעניין יומיומי. "הוא האשים אותנו בשמאלנות ונהג להתערב בכל סיקור בענייני ערבים והשטחים" (עמ' 159). מכאן נסללה הדרך לתפקיד הבא: כתב הטלוויזיה בווינגטון, אחד התפקידים הנחשקים ביותר בעשייה התקשורתית.

השלב הבא בקידום האישי היה כס מנהל הטלוויזיה. החפיפה בינו ובין קודמו, שהתקיימה במסגרת סעודת צהריים במסעדת דגים, היתה קצרה, ושטרן מתאר אותה בצנינות נוקבת. "לפני הקינוח שאלתי: מה עם פניות בכתב, תלונות, מסמכים, תקציבים. תכנית עבודה כתובה? תשובתו היתה: 'יש ערימה של מסמכים ומכתבים על השולחן.

חצי מזה מסתדר מעצמו. רבע מזה, חכה שבוע-שבועיים, אנשים ישכחו, ובעוד רבע תן למנהלים שמתחתיך לטפל. יהיה לך שקט בראש" (עמ' 193).

* * *

שני ספרים, שתי אוטוביוגרפיות של מי שכיהנו בתפקיד דומה, לכל אחד מהם סגנון כתיבה שונה. הראשון ענייני ואפילו "יבשושי" לעיתים, השני מאופייין בענייניות מהולה ברגשות. אבל שניהם גם יחד הם תוספת חשובה לארון הספרים של כל מי שמתעניין בתולדות תקשורת ההמונים בישראל, או חוקר אותם.

יחיאל לימור

הערות

1 ויליאמס, ג'ון (2011). סטונר (תרגום: שרון פרמינגר), תל אביב: ידיעות ספרים.

תרומתם של עיתוני הילדים לעיצוב תפיסת המשפט בישראל

טליה דיסקין, לשון החוק ושפת הילדים: משפט וחברה בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל, המכון למשפט והיסטוריה ע"ש קרן דיוד ברג, אוניברסיטת תל אביב, ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון, 2022, 231 עמ'.

יוזמת הרפורמה המשפטית בישראל והתגובה האזרחית העזה מזמינות חשיבה על מקורות התודעה המשפטית בישראל ועל יחסן של שכבות אוכלוסייה רחבות לעיקרון המשטרי של שלטון החוק. אהוד שפרינצק המנוח, מלומד וחוקר מדע המדינה, כתב בספרו הפרובוקטיבי משנת 1986 על אי-לגליזם, איש הישר בעיניו: אי-לגליזם בחברה הישראלית (ספריית פועלים), כי ישנם במדינת ישראל מראשיתה יסודות חזקים של חוקיות, אך בצידם גם תפיסת עולם המפקפקת בחשיבותו של שלטון החוק לקיומה של חברה מתוקנת ומעניקה לגיטימציה להפרת העיקרון של שלטון החוק בשם מדיניות אינסטרומנטלית. למשל, אפשר לערער את עקרון החוקיות כדי לקדם את ביטחון המדינה. ספרה החדש של טליה דיסקין מציע קווי מתאר בנושא זה באמצעות פנייה למקור לא טריוויאלי: עיתונות הילדים של התקופה. דיסקין מתעדת את התפתחות המודעות לחשיבותו של שלטון החוק בחברה המתהווה בעשור הראשון למדינה, כמו גם את האמביוולנטיות וחוסר הבהירות של המושג, ושופכת אור על שורשיהם, המשתרגים אל תקופת היישוב. זאת מבעד לעיתונים הפופולריים, שראו עצמם כמנהיגים ערכיים באותה תקופה. ככזה, הספר הזה מציג תרומה משמעותית בהקשרים דיסציפלינריים רחבים – של לימודי התרבות, הילדות, ההיסטוריה של ישראל וגם המשפט – וממלץ לכל מי שמעוניין להרחיק לראות לאחור, ואולי גם לפנים, אל דרכיו המגוונות של רעיון שלטון החוק בהקשרים פוליטיים מקומיים ומרוחקים, וכחלק מהפרויקט הציוני עצמו. ספרה של טליה דיסקין הוא מקורי וחשוב. היא נטלה על עצמה משימה מורכבת של כרייה בעיתוני הילדים, על מנת לבחון שאלות קונקרטיות ולחלץ תשובות על יחסה של החברה באותה עת למשפט ולשלטון החוק במובן הרחב, וכמובן מבעד למסגרות המגזריות. העיתונים שנבדקו לעומק – דבר לילדים, משמר לילדים, הצופה לילדים והארץ שלנו – היו אומנם מונחי אג'נדות פוליטיות, ועניין זה השפיע גם על תפיסת החוק השונה בכל אחד מהם. עם זאת מהעיתונים הללו עולות גם תובנות על קווי אפיון משותפים להם. משלל דוגמאות הלקוחות מסוגות הכתיבה – מטורי מערכות העיתונים ועד מכתבי הילדים שהובאו בהם – נפרשים בספר המצב הרצוי וזה המצוי, עמדות מוחצנות והבחנות בזרמי עומק שהשפיעו על התכנים. התמונה המצטיירת מהספר

מצביעה על חתירה של העיתונים, כמודע ושלא כמודע, להשפיע ולעצב את תודעתם המשפטית של הילדים.

ספרה של דיסקין החל כעבודת דוקטור שנכתבה בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב. אוניברסיטת תל אביב הייתה החלוצה באוניברסיטאות בישראל שהעבירה תוכנית אקדמית בהיסטוריה של המשפט, בהדרכתם של רון חריס ואסף לחובסקי (השני אף שימש כמנחה העבודה של דיסקין). מכון ברג, השוכן בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, שוקד על פרסומן של עבודות חשובות ומעשיר את מדף הספרים, כמו גם את ארגז הכלים של חוקרים המעוניינים ליישם בעבודתם אינטרדיסציפלינריות מעצם העיסוק המשולב במשפט עם חקר התרבות, החברה, ההיסטוריה ותחומים נוספים (במקרה של הספר הזה, חינוך). עבודות אלה מפורסמות לרוב בעברית, וראוי היה לתרגמן גם לשפות אחרות, כדי שתגענה לקהלים רחבים יותר.

דיסקין היא הראשונה שחקרה את הנוכחות של שיח משפטי בעיתוני הילדים בישראל. הספר בנוי מארבעה חלקים עיקריים שכל אחד מהם מציג נושא שונה, שכשלעצמו מציף מורכבויות רבות ויחד הם מתארים את הפסיפס של התרבות המשפטית הישראלית. לאחר פרק מבוא, הפרק השני מאפיין את העיתונים בהקשר של יחסם לשלטון החוק באופן כללי. בפרק מוצג היחס לפרקטיקות משפטיות מימים עברו, כולל תרבות הפרת החוק שפשתה בתקופת היישוב בארץ ישראל שלפני קום המדינה ובתפוצות, בצד תיאור שאיפתם המוצהרת של העיתונים לקדם את שלטון החוק בישראל בתקווה לעתיד משופר. בהמשך מובאים שלושה פרקים תמטיים (נושאים), הדנים בשלוש מציאויות שבהן רווחו הפרות חוק: פרק המציג את המשפט במישור הכלכלי, בהקשר של תגובות העיתונים למשטר הקיצוב ('צנע') ולשוק השחור, בעיקר בראשית שנות החמישים; פרק המתאר את המשפט במישור החברתי בהקשר החינוכי, בדגש על חוק לימוד חובה שנחקק בספטמבר 1949, והסדיר את חובת החינוך בארץ. הפרק האחרון של חלק זה מתמקד בשיח הביטחוני בעיתוני הילדים בהקשר של שיח הגבולות, ומתווה את הדיון גם באשר לגבולות שלטון החוק עצמו.

בשני הפרקים הנושאים הראשונים דיסקין מצביעה על ציפייה מהילדים לציית לחוק בדרכים ישירות וסמויות. למשל העיתונים גויסו לעודד את הילדים באופן מסיבי לגדל גינות מניבות פרי וירק ותרגולות כתגובה לצנע, על מנת ש"אמא לא תצטרך לגשת לשוק השחור", עניין המעיד גם על תפיסות המגדר של התקופה. דוגמה אחרת היא מסרים שהעבירו העיתונים בהקשר של חוק לימוד חובה, שדחקו בילדים הקוראים, שנחשבו אלה שפקדו את מוסדות החינוך, לסייע לחבריהם – שהיו על פי התיאורים בעיתונים מזרחים ברובם – ולהשפיע עליהם כי יילכו לגני הילדים ולבתי הספר בהתאם לחוק לימוד חובה. הייתה זו עדות גם על התפיסה העדתית בת הזמן, אך בעיקר על מחויבות שהובעה בעיתונים לחקיקה בתחום זה. כמו בפרקים הקודמים, גם בפרק הביטחוני מנותחת ציפייה מסוימת מהילדים לאמץ גישה חוקית – כאן ביחס לשמירה

על גבולות המדינה, וכן סימון חיובי של החוק שבא לידי ביטוי למשל בצימוד המושגי בין המילה "חוק" למילה החיובית "שלום". הפרק הזה כולל גם חלק מרתק במיוחד, העומד על ההצדקות בעיתונים של פעולות הגמול של ישראל, ובפרט פעולת קיביה, שהייתה בחלוף השנים לסמל לחתירה תחת עקרון שלטון החוק. זאת ועוד, בפרק נידונים תחומים נוספים הקשורים ליחס לגבולות המדינה הפיזיים, כגון המסעות לפטרה וחציות גבול מקריות ותמימות לכאורה מצד ישראלים, חלקם ילדים, המוצדקות בהסברים שונים. האופנים שבהם מוסבר בספר כיצד הועבר המידע לילדים – בטורי העורכים, במדורי החדשות, במכתבי ילדים ואפילו בקומיקס – מאירי עיניים.

כל אחד מפרקים אלה ראוי לתשומת לב, ומכל אחד מהם אפשר ללמוד על הילדות בימים ההם, על תרבות המבוגרים הכללית, על המשפט וההיסטוריה הישראלית, וגם על התקשורת עצמה: על התפקידים שיעדה לעצמה, ועל אלה שעולים מהאמור בה בעקיפין, מתגנבים אליה כמו בחטף.

דיסקין עושה עבודה ראויה בהצגת העניינים שעל הפרק, ומתארת את אופיו האמביוולנטי של החינוך למשפט ולשלטון החוק, כשהיא מציגה עמדת ביניים. מצד אחד מוסבים פני העיתונים אל החוק כמייצג "טוב" כללי. מצד שני עמדתם בשורת עניינים אינה מקדמת את ערך שלטון החוק. דיסקין אינה נרתעת מלהראות שעורכי העיתונים לא כתבו על כל נושא, עניין ששלעצמו מעיד על סדר היום שקבעו, וכי הם איפשרו ואף הצדיקו הפרות של שלטון החוק, בעיקר במקרים שבהם חשבו שעליהם להגן על המדינה הצעירה כנגד אויביה מסיבות פטריוטיות. בהקשרים שונים היא מראה שהעיתונים עודדו את הילדים לחשוב שהפרות של שלטון החוק ושל ערכים הנלווים לו, כגון השוויון בפני החוק וכיבוד זכויות האדם, הן עניין שיכול להיות נחוץ ולגיטימי. דיסקין מצביעה לפיכך על הסטנדרט הכפול של העיתונים: "ברובד העליון והכללי בלטה מחויבותם של העיתונים לקיים דמוקרטיה המכבדת את שלטון החוק ורואה בו עיקרון חשוב. אולם, מתחת לרובד זה, שכנה תפיסה שונה, שלפיה שלטון החוק הוא מושג גמיש, וישנם ערכים אחרים החשובים לא פחות ממנו" (עמ' 168). היא ממשיכה וכותבת: "במבט לאחור, אלה מטילים צל ארוך על מדינת ישראל – עד עצם היום הזה" (עמ' 169).

נראה שאפשר למתוח קו ישר בין תובנה חכמה ומורכבת זו בספרה של דיסקין לאירועי ההווה. המאמצים לפגוע בהפרדת הרשויות בישראל ולמנוע מבית המשפט העליון לקבוע שחוקי יסוד המחבלים בחירויות האדם מופרים בידי הממשלה, קוראים לאזרחים להצדיק פעולות בלתי מוסריות, משום ש"הרוב קובע", ודי ברצונו כדי לעשות כן. בצד זאת, העובדה שלא כולם מסכימים עם כך, והציבור המתנגד למהלך זה מוכן לצאת לרחובות ולכיכרות ולהילחם על ערכי משפט בסיסיים כשהוא נושא את דגל המדינה, משתקפת גם היא בניתוח שמציג הספר על המצב בזמנים אחרים, במעבר מיישוב למדינה.

המתח בין העיקרון של שלטון החוק כרעיון אתי, ובין התפיסה האינסטרומנטלית של המשפט, שמצדיקה את ההפרות של ערך שלטון החוק בטענה שהן "נחוצות" בשם רוב כלשהו, נבחן מחדש גם בימינו וספר זה מאיר אותו באור רלוונטי. דומה שאי אפשר שלא לתהות אם המוחים בהפגנות כיום קראו, או אולי היו אלה הוריהם ואפילו הורי הוריהם, את אחד (או יותר) מן העיתונים המנותחים בספר, ודעותיהם עוצבו בכור ההיתוך של העיתונים הללו. בהשלמה לכך עולה השאלה: האם היו אלה מי שעומדים מעבר למתסרס שספגו מסרים הפוכים, ומוכנים לכפות את רצונם על החברה כולה, וזאת גם במחיר הכבד של פגיעה בזכויות האדם?

כך או כך, כל קורא ימצא הזמנה למחשבה בספר מצוין זה, המזכיר לנו שנושא שלטון החוק ופגיעותו לא ימוש מאיתנו, וכי חובתנו – הפטריוטית והאוניברסלית – היא לעסוק בדילמות אלה ולחשוב על הקו שמסכן את קיום המדינה, ומהו הגבול שאותו אסור לחצות. במילים אחרות, האומנם "ציון במשפט תיפדה"?

פנינה להב

* רשימה זו היא גרסה מורחבת לטקסט באנגלית שפורסם לראשונה בפברואר 2023 באתר:
ISRAEL: Democracy, Human Rights, Politics and Society (almagor.blogspot.com)

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE

המחברים

Prof. Gideon Kouts

Head of Jewish Media, Culture
and History Department,
University of Paris 8, France
Editor of *Kesher*

gkouts@orange.fr

פרופ' גדעון קוז

ראש החוג לתקשורת,
תרבות והיסטוריה יהודית,
אוניברסיטת פריז 8, צרפת,
עורך קשר

Dr. Menachem Keren-Kratz

Independent scholar, PhD
in Jewish history (Tel Aviv
University) and in Yiddish
literature (Bar-Ilan University)

menachem.keren.kratz@
gmail.com

ד"ר מנחם קרן-קראץ

חוקר עצמאי, בעל תארי
דוקטור בהיסטוריה יהודית
(אוניברסיטת תל אביב)
ובספרות יידיש (אוניברסיטת
בר אילן)

Dr. Moshe Ehrenvald

Independent scholar, PhD from
The Hebrew University in
Jerusalem

moserenvald@gmail.com

ד"ר משה ארנוולד

חוקר עצמאי (בעבר ביד
טבנקין), תואר דוקטור
מהאוניברסיטה העברית
בירושלים

Dr. Ronel Atia

Vice-Rector and Head of
Undergraduate and Postgraduate
School at Orot Israel,
College of Education

ronel@orot.ac.il

ד"ר רונאל עטיה

סגן הרקטור וראש בית הספר
לתואר ראשון ושני, אורות
ישראל,
מכללה אקדמית לחינוך

Dr. Ofira Gruweis Kovalsky

Senior Lecturer at Zefat
Academic College and Research
Associate at Herzl Institute,
University of Haifa

ofiragruweis1@gmail.com

ד"ר אופירה גראוויס

קובלסקי
מרצה בכירה במכללה
האקדמית צפת ועמית מחקר
במוסד הרצל,
אוניברסיטת חיפה

Dr. Talia Diskin

Minerva Center for the Rule of
Law under Extreme Conditions,
Haifa University

taliakartoun@gmail.com

ד"ר טליה דיסקין

מרכז מינרובה לשלטון החוק
במצבי קיצון,
אוניברסיטת חיפה

Dr. Neomi Silman

Education and Social
Studies Program,
Ono Academic College

silman.neomi@gmail.com

ד"ר נעמי סילמן

החוג לחינוך וחברה,
הקריה האקדמית אונו

Dr. Inbal Ester Cicurel
Communications Department
and Multidisciplinary Studies,
Sapir College

inbalci@gmail.com

ד"ר ענבל אסתר סיקורל
המחלקה לתקשורת וב.א.
רב-תחומי,
המכללה האקדמית ספיר

Dr. Nili Steinfeld
School of Communication,
Ariel University

nilisteinfeld@gmail.com

ד"ר נילי שטיינפלד
בית הספר לתקשורת,
אוניברסיטת אריאל בשומרון

Yehudit Miletzky
The Haredi Institute for
Public Affairs

yehudit@machon.org.il

יהודית מילצקי
המכון החרדי למחקרי
מדיניות

Dr. Tamar Berenblum
The Haredi Institute for
Public Affairs

tamarindy1@gmail.com

ד"ר תמר ברנבלום
המכון החרדי למחקרי
מדיניות

Elazar Korenfeld
The Haredi Institute for
Public Affairs

elazar@machon.org.il

אלעזר קורנפלד
המכון החרדי למחקרי
מדיניות

Dr. Tal Laor
Founder and Head of
Radio Track, School of
Communication,
Ariel University

tall@ariel.ac.il

ד"ר טל לאור
מייסד וראש מסלול רדיו,
שידור והפקת תוכן,
בית הספר לתקשורת,
אוניברסיטת אריאל בשומרון

Dr. Barak Bar-Zohar
MOFET Institute

barakbarzohar@gmail.com

ד"ר ברק בר-זוהר
מכון מופ"ת

Prof. Zohar Shavit
School of Cultural Studies,
Tel Aviv University

zshavit@tauex.tau.ac.il

פרופ' זהר שביט
בית הספר למדעי התרבות,
אוניברסיטת תל אביב

Amir Earon
Independent scholar, MA
from the Hebrew University
of Jerusalem, former head of
Marketing Communication
at the Department of
Communication,
Sapir Academic College

amir.earon@gmail.com

עמיר עירון
חוקר עצמאי, מ"א
מהאוניברסיטה העברית,
לשעבר ראש מסלול תקשורת
שיווקית במחלקה לתקשורת,
המכללה האקדמית ספיר

Prof. Pnina Lahav
Professor of Law Emerita,
Boston University

plahav@bu.edu

פרופ' פנינה להב
פרופסור למשפטים,
אמריטה, אוניברסיטת
בוסטון

**Prof. Yair Amichai-
Hamburger**
Sammy Ofer School of
Communications,
Reichman University, Herzliya

yairah@runi.ac.il

פרופ' יאיר עמיחי-המבורגר
בית ספר סמי עופר
לתקשורת, אוניברסיטת
רייכמן, הרצליה

Avi Weinberg
Former journalist, former
secretary general of the Israel
Press Council

aviw47@gmail.com

אבי וינברג
עיתונאי לשעבר, מזכ"ל
לשעבר של מועצת העיתונות
והתקשורת בישראל

Dr. Eran Eldar
Department of History,
Philosophy and Judaic Studies,
Open University of Israel

dreldar100@gmail.com

ד"ר ערן אלדר
המחלקה להיסטוריה,
פילוסופיה ומדעי היהדות,
האוניברסיטה הפתוחה

Prof. Yehiel Limor
School of Communication,
Bar-Ilan University

hilik43@013.net

פרופ' יחיאל לימור
בית הספר לתקשורת,
אוניברסיטת בר-אילן

Dr. Ruth Avidar
Departments of Communication
and Health Systems
Management, Max Stern
Yezreel Valley College

ruth.avidar@gmail.com

ד"ר רות אבידר
החוגים לתקשורת ולמנהל
מערכות בריאות, המכללה
האקדמית עמק יזרעאל

Avigdor Hameiri and Emanuel Harussi, each in his time, were members of the editorial board of *Doar Ha-Yom*. Part of their job was to write rhyming texts for advertisements for the large cigarette company Maspero Fraires. It is evident that some of the ads were initiated by the newspaper itself as part of its commercial effort to gain advertising budgets. Avraham Shlonsky was the editor of the literary journals *Ketuvim* and *Turim*. With him on the editorial board, too, were Nathan Alterman and Leah Goldberg. The financial difficulties of these journals led their editorial board members to take a similar step despite their negative attitude toward advertisements. They wrote advertising ditties for companies whose owners were known to be lovers of culture and poetry and persuaded them to publish these verses as ads in their journals.

It can be assumed that copy writing by writers and editors of the newspaper's editorial boards was not the domain of *Doar Ha-Yom*, *Ketuvim*, and *Turim* alone, and that a similar practice was adopted by other newspapers, although evidence for this is not available.

It was only in the early 1930s, as already mentioned, that the first advertising agencies owned by immigrants from Central Europe were founded. The modern work format of these agencies resembled that used in Western countries and included writing advertising copy for their clients.

efforts to help increase the food supply, for instance, by cultivating domestic vegetable plots or replacing adults in queuing for food.

Yet, the journals also devoted some space to descriptions of entirely different scenarios which softened their depictions of the harsh reality. Tales and reports of distant or imagined places offered alternative food scenes of exotic abundance, diversity, and luxury, in sharp contrast to the general line of modesty and making-do-with-less that was typical of the journals' portrayal of the here and now. In these remote or fantastical worlds, young readers could encounter lavish feasts and fancy meals at which people dined like kings and rationing was unheard of. Such descriptions introduced, subversively, and through the back door, a reality in which heaps of delicious, unattainable food were meticulously described and presented as a matter of course, but were always juxtaposed with the immediate reality in which only scanty gastronomic options were available.

WHEN NEWSPAPER ADVERTISEMENTS WERE WRITTEN BY THE EDITORS

AMIR EARON

Commercial advertising in Eretz Israel began with the appearance of the first newspapers, *Havatzelet* and *Ha-Levanon*, in the second half of 1863. In the initial years of advertising activity, which was in the form of ads in newspapers, the copy was always informative and factual. The increase in economic activity in Eretz Israel, the growth of population because of the first *aliyot*, competition between businesses, mainly in the field of cigarette production, and competition between newspapers, led to changes in the copy that appeared in the ads. More and more ads included provocative texts for the purpose of attracting the attention of readers, on the one hand, and interesting copy aimed at arousing curiosity among them, on the other. It is evident from these new ads that they were penned by those whose occupation was writing. Since advertising agencies that provided copywriting services did not exist until the early 1930s, who, then, wrote the advertising copy for the advertisements in newspapers?

Clues to the answer to this question can be found in the texts describing the development of advertising in the United States. Due to the fierce competition there between journals of the late nineteenth and early twentieth centuries over income from advertising, magazine publishers proposed a copywriting service for advertisements that would be placed in their publications. It was suggested that the service be made up of members of their publications' editorial boards. Proof that this practice was used by publishers and editors of several newspapers and periodicals in Eretz Israel can be found in the archives of writers such as Emanuel Harussi, Avraham Shlonsky, and others. There is also indirect evidence that Avigdor Hameiri was writing texts for advertisements in the form of his signature next to advertising copy that follows his style.

THE DEMISE OF EVILS: JOURNALISTIC COVERAGE OF THE DEATHS OF BENITO MUSSOLINI, ADOLF HITLER, AND JOSEPH STALIN

BARAK BAR-ZOHAR

This article examines the journalistic coverage of the deaths of Benito Mussolini, Adolf Hitler, and Joseph Stalin in the Hebraic daily newspapers *Ha'aretz*, *Davar*, *Ha-Mashkif*, *Herut*, *Ma'ariv*, *Al Ha-Mishmar*, *Ha-Tzofe*, and *Kol Ha-Am*. The qualitative text analysis reveals how Mussolini was portrayed as a deadly tyrant who followed Hitler's orders and got his just desserts, eventually being hanged and trampled by the masses in the center of Milan. Hitler was described as the most despicable and loathed tyrant the Jewish people had ever known. Unsurprisingly, the newspapers presented him as a monster who was responsible for the Holocaust, and as an extreme satanic nationalist who epitomized pure evil. Discussing Hitler's anti-Semitic, racist, violent, and lethal ideas and actions, the Hebraic newspapers analyzed his character and wondered how he would be remembered in history and whether the German people would be called to account for their deeds.

In contrast, Stalin's death was covered ambivalently. On the one hand, most newspapers mentioned his leading role in mass repressions, ethnic cleansing, extensive deportations, and unthinkable numbers of executions, as well as the cause of famines that killed millions. On the other, he was portrayed as a strong, idealistic, and charismatic politician and a heroic army leader who defeated the Nazi army. Furthermore, *Al Ha-Mishmar*, and to a greater extent *Kol Ha-Am*, portrayed Stalin as a brilliant ideologist, political genius, glorious statesman, international peacemaker, the global embodiment of communism, and a world leader who rescued the Jewish people in World War II.

BETWEEN FANTASY AND HARSH REALITY: PRESENTATIONS OF FOOD IN ISRAELI CHILDREN'S JOURNALS IN TIMES OF AUSTERITY

ZOHAR SHAVIT

The early years of Israel's statehood were a period of economic shortage and fiscal crisis, to which the government responded with a policy of strict austerity. This policy was vital to the very existence of the young state, in which food was rationed and limited to basic staples. As children's journals played a major role in the project of nation building, they were called upon to boost the legitimacy of the austerity regime.

The journals' treatment of austerity depicted a rather harsh reality, expressing the explicit expectation that children should join in and do their part in the national struggle for survival. Children were urged to demonstrate restraint and understanding in the face of difficult circumstances and were even asked to play an active role in

their credibility. Using eye tracking technology, we examined participants' scan patterns of the web pages, and their manner of reading the items and the accompanying information, as a measure of the users' attention to areas presenting information about the news (metadata); we also examined the extent of their success in identifying false messages. The findings show that Haredi participants were less successful in identifying false messages than non-Haredi participants. They were also less attentive to informative areas on the web page that signify message authenticity (i.e., metadata). However, when combining other predictors in a multivariate regression, belonging to the Haredi population became a non-significant predictor, and digital knowledge and the degree of activity on social networks were found to be significant and strong predictors of success in identifying false messages.

With regard to digital literacy, it was found that while in a subjective assessment of participant degree of digital literacy, no differences were found between Haredi and non-Haredi participants, in practice – in psycho-physiological behavioral indices, that is, the manner of reading the news and dwelling on the metadata areas, as well as on the digital knowledge index – there was a significant gap between the populations to the advantage of the non-Haredi participants.

The paper discusses the theoretical implications of the findings, alongside practical recommendations.

DIFFERENCES IN THE PRESENCE AND CONSUMPTION PATTERNS OF VARIOUS GROUPS ON SOCIAL MEDIA PLATFORMS

TAL LAOR

The primary aim of this study is to investigate the disparities in presence and consumption patterns of diverse groups in the three foremost social media networks. In order to achieve this objective, we conducted a sample of 501 respondents by means of an online questionnaire. The sample consisted of individuals with a presence on the social media platforms Facebook, Instagram, or Twitter. The results revealed that certain characteristics, such as gender, age, social status, and educational level can serve as predictors of the scope and nature of active and interactive social media use. In regard to the characteristics of gender and education, a reduction in the digital gap was found. By serving as a platform for impression management by underprivileged groups, and providing them with a means of self-expression, social networks thereby mitigate the digital divide.

WOMEN'S ONLINE DISCOURSE ON *NIDA*: CHALLENGING THE STRUCTURE OF AUTHORITY

NEOMI SILMAN AND INBAL ESTER CICUREL

This article examines women's discussions on Facebook forums regarding the halachic practice of *nida* laws (relating to menstruation, in traditional Judaism) and the implications of these laws on their lives. The study examined cyber-feminist content posted on Facebook between 2017 and 2019. In addition, the study followed social network discussions that took place in 2021 around the closure of one of the main groups. The aim was to analyze the impact of religious online forums on the nature and implications of the women's struggle.

The findings show that the discussion on Facebook expresses religious activism of women who take responsibility for their bodies as a subject that has halachic status. This activism has led to a change in halachic practice and allowed women to create a subversive discourse whose focal points include: changing the hierarchical relationship to rabbis, accepting the authority of women halachic advisers, and respecting the bodily female experience as a halachic consideration.

The online discourse provides a platform for women to voice their opinions and concerns, to think about their identity as religious women and their place in religious thought and in the religious community, to connect with like-minded individuals, and to effect change within those communities.

Overall, the study highlights the role of social media in empowering women to challenge traditional gender roles and hierarchies within religious communities.

MISINFORMATION IDENTIFICATION IN HAREDI SOCIETY: AN EYE-TRACKING STUDY OF WEB PAGE SCANNING AS A MANIFESTATION OF DIGITAL LITERACY

NILI STEINFELD, YEHUDIT MILETZKY, TAMAR BERENBLUM, AND ELAZAR KORENFELD

The spread of misinformation on the internet can provoke social disputes, normalize prejudice, and cause bias in social perceptions toward distinct social groups. In Israel's already deeply divided society, exposure to misinformation could aggravate the existing polarization between populations, such as the ultra-Orthodox (Haredi) and the general population in Israel. Furthermore, as the ability to detect misinformation is related to knowledge and digital literacy, the Haredi population in Israel, which is characterized by low digital literacy compared to the general population, may be more vulnerable to the influence of misinformation.

The aim of this study was to examine and compare the ability to detect misinformation between Haredi and non-Haredi Jews, while examining the relationship between misinformation detection and digital literacy and knowledge. Haredi and non-Haredi Jewish subjects (N=83) were asked to read various online news articles and to evaluate

THE DIALOGUE BETWEEN THE MAGAZINES *SULAM* AND *ALEF*

OFIRA GRUWEIS KOVALSKY

The magazine *Alef* was launched in November 1948 under the editorship of Uriel Shelach and Yonatan Ratosh. May 1949 saw the publication of the magazine *Sulam Le-Mahshevet Yisrael* by Israel Eldad (Scheib). Both Ratosh's and Eldad's political paths began in the radical circles of the Revisionist Movement. Likewise, their magazines were both launched shortly after the founding of the state of Israel, and the two individuals represented nonconformist radical groups which operated in 1950s' Israel.

The article demonstrates the fiery dialogue that existed between the two magazines and discusses its significance and effect on Israeli society. Its central argument is that both forms of the interchange between *Alef* and *Sulam* were in many ways a continuation of the debates conducted within the radical Revisionist strand of the Zionist Movement during the 1930s. Despite the ideological gap between Ratosh and Eldad, the dialogue had a common denominator centered on usage of the term *Hebrew nation*.

FROM A DISTANCE: *HERUT LA-NO'AR* AND LEGAL-POLITICAL EDUCATION IN THE HERUT PARTY'S YOUTH JOURNAL

TALIA DISKIN

The article presents the political and legal discourse in the Israeli youth journal *Herut La-No'ar* in the 1950s. While focusing on various texts, it seeks to describe and define the paper's doctrine and opens a window to youth education through the eyes of Herut ("freedom," in Hebrew) – the major conservative nationalist party founded by Menachem Begin.

The article first explains the historical context in which the journal was published. It shows, among others, aspects of the Herut movement's self-perception, reflected in the editorials and writing in general, which point to a sense of the party's marginality on the political map in Israel at the time. It also illustrates motifs of the discourse, including the demand for recognition of the movement's members in the struggle for the establishment of the state and its existence. The second part demonstrates the paper's attitudes toward legal and moral public issues and the rhetorical use of elements concerning the concept of "natural law," which views law and morals as inseparable. Thus, the article seeks to contribute to the study of legal and political socialization in Israel in general, and right-wing moral perspectives in particular.

laws, and customs for the week. The Aguda's recruitment department reported briefly on its activities.

The Agudist labor movement published a special version of its newspaper, *She'arim* as *She'arim La-Meguyas*, in which the leaders encouraged the recruits and shared their expectations. Problems of the recruits and their families and solutions to them were discussed; there were also reports on the soldiers' activities on the various fronts, including photos.

At the end of May and beginning of June 1948, some of the yeshiva students were also enlisted. The regiment dealing with fortifications in Jerusalem had a battalion called Mivchar. The two newspapers published for the battalion's recruits dealt with matters relating to those soldiers, as well as with general matters.

Publishing special newspapers for recruits was intended to create a bilateral relationship: to encourage them, and to give them the sense that their service was appreciated and their difficulties were understood and were being taken care of.

BETWEEN THE *BET MIDRASH* AND PRINTING PRESS: JOURNALISM AND CONSERVATISM IN THE JEWISH COMMUNITY IN DJERBA

RONEL ATIA

The development of a scholastic press among the Jewish communities in North Africa, a movement that gradually expanded among rabbinic figures there from the mid-nineteenth century, was one of the clear signs of the expansion of Maskilic circles. This trend was an expression of a broader mindset of identification with European culture, which encouraged the acquisition of education and foreign languages, and relied on learned circles. The Enlightenment's influence was also expressed in a literary and political revival, which led to a proliferation of writers and reporters, dissemination of the scholastic press, and the expansion of printing resources. The educational movement engendered various reactions among religious leaders of Jewish communities in North Africa. Some firmly opposed the cultural changes introduced by the advent of modernity, while others tried to adapt them to pre-existing religious patterns.

These processes of cultural change also penetrated the two central Jewish communities in Tunisia, one in the capital city of Tunis and the other on the island of Djerba. Many educated Jews from Tunis played an extensive literary and journalistic role in the European Jewish and local Arab Jewish press. In contrast, the Jewish community in Djerba was seemingly fortified against these trends. Nevertheless, despite the absence of references to Jews from the Djerba community in the Jewish press of the time, I argue that the spirit of the modern movement also penetrated that community, albeit in a different way.

DESIGNATED NEWSPAPERS FOR THE ULTRA-ORTHODOX (HAREDI) SOLDIER IN THE WAR OF INDEPENDENCE

MOSHE EHRENVOLD

The main non-Zionist Haredi (ultra-Orthodox) parties and organizations – Agudat Yisrael, the Agudat Yisrael Youth movement, and Poalei [Workers] Agudat Yisrael movement – underwent a gradual change from separatism to integration. This process took place during the political and military struggle for the establishment of the state. The Agudat Yisrael organizations, which had boycotted the institutions of the Jewish settlement in the Land of Israel and opposed the establishment of the state, were increasingly integrated into the Yishuv's institutions and the various committees that were established in preparation for its founding.

The most significant and noticeable change was in the security field. The Haredi organizations called on their people to mobilize and fight for the establishment of the state and its defense, even though they did not agree with its formation or the way it was taking shape. The change took place among the Haredi political leaders, with the backing of the rabbinical leadership. Their opponents were a small, extreme minority.

The Haredi organizations encouraged and organized the recruitment of their people, with the exception of yeshiva students who, it was agreed, could postpone it until a later stage. The political and military leaderships' acceptance of conditions that would allow the Haredim to maintain their lifestyle during their service contributed to this willingness.

According to the Haredim, the recruitment of many of their men would affect the character of the army and the state in areas that would fit their worldview. It soon became clear that due to the situation of the country – which, in the process of its establishment, was being forced to conduct an existential war, with a shortage of personnel, weapons, and essential equipment – it was difficult to meet the commitments given to them. The Haredi organizations that had encouraged the recruitment of their people took responsibility and invested great effort into protecting their rights.

The Haredi newspaper network joined this endeavor to aid Haredi recruits. The regular newspapers published special editions that were intended for the recruits and were sent to the units in which they served. The goal was to keep in touch with the soldiers who were cut off from their familiar surroundings, to create in them a kind of singular pride, and to give them the sense that solutions to their problems were being attended to.

The Agudist youth movement published a monthly newspaper called *Diglenu La-Meguyasim*, containing between four and eight pages. It featured articles by the movement's leaders about the situation and discussed issues that were troubling the recruits. The latter were given a platform to write about their hardships and experiences. There were also obituaries of members of the movement who had fallen in the line of duty. Another newspaper, the weekly *Igeret La-Hayal*, contained Torah portions,

Ha-Melitz was maligned in Zionist circles and Congresses for having “lent a hand to the blacks.” When Nahum Sokolow transformed the rival newspaper *Ha-Tzefira* into the official organ of the Zionist Movement, the defeat of *Ha-Melitz* in the contest for the Hebrew reading community in Europe became complete. The paper was shut down for good in 1904.

TZOFAR/TZOHAR: THE FIRST INDEPENDENT HAREDI NEWSPAPER IN ISRAEL

MENACHEM KEREN-KRATZ

In the 1970s and 1980s, Israel’s Haredi society underwent a radical transformation that changed its characteristics entirely. As of the 1930s, most mainstream Haredi Jews lived in a mixed environment alongside secular, traditional, and religious Zionists, and worked with Israelis of all kinds. Many of them did not dress in today’s black and white garb and did not sport beards and sidelocks. Although pupils in most of Agudat Yisrael’s elementary schools dedicated more time to religious studies, they were also taught general subjects similar to those learned in state schools. The majority of Haredim were proud of their country and its achievements, and in the early years of the state many of them celebrated the national days. The positive attitude of Haredi society toward the state was demonstrated in its official newspapers, all written in modern Hebrew.

In the late 1970s, Rabbi Eliezer Menachem Shach became the supreme leader of Israel’s Haredi society. He promoted a novel and unprecedented worldview that determined how a proper Haredi should live his life even in areas not defined by Halacha. Its dictates included: where a proper Haredi person should live, how to dress, what to study, where to work, which party to vote for, how to spend free time and vacation, which cultural products and media to consume, and which technological means to use and which to reject. These new norms were introduced through the Haredi press which obeyed the rabbis’ instructions without question.

In 1978, the long-time editor of *Ha-Modia*, the main Haredi newspaper at the time, died, and three editors were appointed in his place. Since each of them represented a different camp and each held a veto right, the newspaper no longer followed its previous balanced policy and prevented publication of articles on many Haredi issues both positive and negative. Realizing that the Haredi press no longer reflected what was happening in their world, Haim Shaulzon, a local Agudat Yisrael activist without journalistic experience, decided to establish an independent Haredi periodical. Unlike the existing newspapers, each of which expressed only the view of the movement that published it, Shaulzon was resolved to present the entire spectrum of Haredi opinions. This trailblazing independent Haredi newspaper, *Tzofar/Tzohar*, paved the way for many other independent periodicals that reviewed Haredi society and even criticized it.

After his optimistic overture, however, Ahad Ha'am circumscribed his comments:

... you might be amazed if I were to tell you that I found nothing that I sought in those remarks of yours, and instead, found what I had not sought ... There is one faction in our midst that thinks ... that instead of "scientific articles in the spirit of Judaism," it needs many more articles about Judaism in a scientific spirit ... I fear that many will find in this "golden mean," marked in the manner of which you advised us, a path that leads straight to Canossa [abject surrender] and turns [*Ha-Melitz*] into another *Levanon* [the extremist Haredi newspaper].

Rabinowitz's critics accused him of having hastily introduced a regular column in *Ha-Melitz* on current applied theology. In their eyes, the main Trojan horse of the "blacks" in *Ha-Melitz* was the young rabbi-journalist Joshua Joseph Preil.

Notwithstanding Preil's polite and sophisticated style, his views and assertions were as determined and rigid as those of the Haredim and the "fanatics," to the outrage of regular readers, and particularly his nemeses, the Hovevei Tsiyyon. The permanent targets of his barbs were Hibbat Tsiyyon, the new nationalism "which subverts the foundations of the faith," and his underlying premise was the obligation to observe practical Judaism. In his mission to find "paths to the heart of the masses," however, he did not hesitate to use the enemy's weapons, even if to do so he had to pretend to accommodate "foreign" culture (broad general knowledge), use "enlightened" expressions, and even take initiatives in the direction of religious *belles lettres* that would replace the secular kind.

In the heat of the debate between Preil and leading intellectuals and writers, some of them accused the editor of allowing a dangerous rival to breach the ramparts of radicalism and Hibbat Tsiyyon. Rabinowitz attempted to justify himself: instead of his adversaries publishing wall newspapers and engaging in incitement, let them express themselves overtly in the newspaper.

After debating trenchantly with the most prominent Maskilim and Hovevei Tsiyyon, to the fury of *Ha-Melitz* readers, Preil desisted and explained his decision in a lead opinion piece.

When Preil died at the early age of thirty-eight, Samuel Jacob Jazkan wrote an obituary in *Ha-Melitz* stating that had Preil died two years earlier, the editor would not have afforded him [Jazkan] extensive and honorable room to eulogize the anonymous rabbi from the shtetl of Krakes; but since then, Preil had earned his fame by writing in the newspaper. In this context, he pointed to Rabinowitz's success in reaching out to the Haredim from a newspaper they had once rejected in disgust.

Preil, despite everything, earned his great rivals' esteem, However, among Rabinowitz's original community of readers, the participation of prominent journalists, was to no avail. Eliezer Ben-Yehuda's vigorous support of Rabinowitz during the persecution of the latter by Haredi circles in Jerusalem did not help, either. Even the success of *Ha-Melitz* literary section, which remained an orphan in its grandeur, was useless.

THE BLACK *HA-MELITZ*

GIDEON KOUTS

The journal *Ha-Melitz* is remembered in the history of the Hebrew press as its epitomic mouthpiece and as the flagship of the Maskilic and radical Jewish intelligentsia in Russia, as well as for its tempestuous struggles against “black” religious reactionism. As the paper spiraled toward extinction, however, it and its editor, Leon Rabinowitz, became known for having kowtowed to the pious “blacks”; grown close to right-wing and religious “reactionary” circles; undergone “religification”; and recruited, to their loyal supporters’ displeasure, anti-Zionist Haredi and right-leaning writers in order to be “balanced” and “popular” and to attract the traditional Jewish public. This image ultimately contributed to the paper’s downfall.

After the death of the founding publisher Alexander Halevi Zederbaum, on September 8, 1893, *Ha-Melitz* was offered for sale. It eventually passed into the hands of the journalist Leon Rabinowitz (“Ish Yehudi”), who had edited it in the past, and to the management of Shabbetai Rapoport.

Word of the reappearance of *Ha-Melitz* was received enthusiastically by the paper’s writers and readers. Rabinowitz’s appointment as editor was also greeted with elation. As a rising force in the Hebrew press and a representative of the young generation, he would, it was thought, reinvigorate the newspaper and pass it on to the next generation of readers. The main editorialist of *Ha-Melitz* at the time, Ahad Ha’am, wrote to Rabinowitz:

Now that the old editor has died, our connection between [the old] *Ha-Melitz* and us has been severed ... Therefore, the new editor must be much closer to us, much more a member of our generation in all ways: his schooling, his taste, his manner, his state of mind, his linguistic style. And because I consider you, my esteemed friend, a man after my own heart, you will find it no wonder that I was pleased to open the printed edition, in which you apprised readers ... that you would now be its editor.

But was Leon Rabinowitz really a “man after [Ahad Ha’am’s] own heart”? In a manifest that he published when the paper reappeared, Rabinowitz wrote, among other things, that:

Ha-Melitz will be a journal for the entire House of Israel, elucidating the views and wishes of all factions in our land. *Ha-Melitz* among them will be an advocate [Heb. *ha-melitz*] in propagating peace in Israel ... We will stride down the golden mean tilting neither right nor left ... Readers will find scientific articles in the spirit of Judaism [and *Ha-Melitz*] will strive to convey a grasp of all scientific innovations by which we may understand the words of our holy Torah.

Le-Mahshevet Yisrael. Talia Diskin discusses legal-political education for readers of the Herut Party's youth newspaper *Herut La-No'ar*.

Turning to the use of new media by religious and Haredi society, Neomi Silman and Inbal Ester Cicurel investigate the shaping of *nida* customs among women who post on religious Facebook groups. Nili Steinfeld, Yehudit Miletzky, Tamar Berenblum, and Elazar Korenfeld analyze the detection of fake news in Haredi society as an expression of digital literacy and draw an unequivocal conclusion in their comparison with general society.

In a further contribution on social networks, Tal Laor examines the differences among various groups in their presence and consumption patterns in social networks. The term "dictatorship" is commonly used in Israeli society today: Barak Bar-Zohar compares coverage of the deaths of infamous dictators Mussolini, Hitler, and Stalin in the Hebrew press.

Concluding the Studies' section of this issue, Zohar Shavit's original, personal, and thought-provoking article touches on a topic that remains current among population groups that lack adequate media exposure, albeit less so than in the period of rationing: how was food represented in the children's press of that time?

In the Documentation section, Amir Earon reviews newspaper advertisements in the first half of the twentieth century and the early statehood years and the contributions that several of our literary giants made to them. The Research Reports and Book Review sections are with us as usual.

We wish you a pleasant and useful read and look forward to meeting you again in the next issue, *Kesher* 61 (Autumn 2023).

The Editor

WHAT'S IN *KESHER* 60

BLACK ON WHITE: HAREDIM, RELIGIOUS ZIONISTS, SECULAR JEWS, CONSERVATIVES, AND RADICALS IN THE MEDIA

The present edition of *Kesher* bears the impressive number “60.” *Kesher* has been appearing for thirty-six years now (interrupted only by three years when its parent institute was inactive). That is an unusual number for a journal that focuses on matters of Jewish and Israeli press and media from a historical perspective, and continues to appear in Hebrew, a language not overly prioritized in Israeli academia, seventy-five years after statehood was achieved. The response and support of our readers and contributors, old and new, and the appreciation of the academic community – we thank them all – strengthen us in our feeling that *Kesher*, with its articles and studies, will retain its place of honor among publications in the humanities and the social sciences, fields that undergo continual renewal.

The main topic in *Kesher* 60 is an old one but in new packaging. We have dealt extensively, and will continue to deal at length, with matters involving relations between religion and the media, the place of the religious media, and its resources and players in Jewish and Israeli history and current affairs. These issues are especially relevant now against the background of the dramatic social and political realities of Israel today. Thus, the debate over the integration of religious media people into the “general” or “secular” media is escalating. How does it fit into more general questions about freedom of speech and the press, progress versus reactionism, unity versus fragmentation, tolerance versus seclusionism, and democracy versus authoritarianism. Supplemental to these questions are the dynamics within religious society itself, its media development, and its strategic and tactical relations and connections with other conservative forces.

In the lead article of the section devoted to these matters, Gideon Kouts gives an example from the distant past of a controversy over the integration of writers from the religious sector of the media map versus fears of “religification,” in an unexpected forum: the radical newspaper of European Jewish society in the second half of the nineteenth century, *Ha-Melitz*. Menachem Keren-Kratz revives memories of the journal *Tzofar/Tzohar*, the first “independent” Haredi newspaper in Eretz Israel that crossed the accepted red lines of this press. Moshe Ehrenvald writes about newspapers published specifically for the Haredi soldier in the War of Independence. Ronel Atia takes us to the Jewish community of Djerba, Tunisia, in the first half of the twentieth century and analyzes relations between the *bet midrash*, the house of religious study, and the *bet defus*, the print shop, and the road from one to the other. And in the “conservative” camp, Ofira Gruweis Kovalsky presents the dialogue that evolved between the Canaanite movement’s journal *Alef*, and Israel Eldad (Scheib)’s *Sulam*

Kesher, a scholarly journal devoted to the history of the press and media in the Jewish world and in Israel, is published twice yearly by The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication at Tel Aviv University. *Kesher* seeks to publish original research articles and academic reviews on all subjects relating to the history, endeavors, and influence of Jewish media and media people from a multidisciplinary perspective. All articles are peer reviewed blindly by experts, members of the Journal's Advisory Board, and if necessary, externally. Articles should be submitted in Word to press@tauex.tau.ac.il. A reply will be given within three months. Articles should not usually exceed 8,000 words. The bibliography and notes should appear at the end of the article. Citations should follow the conventions of your discipline.

The editorial board invites reviews of new books in the journal's areas of interest and proposes such reviews itself. *Kesher* also publishes a list of recently approved doctoral dissertations and master's theses, along with abstracts of no more than 250 words in length (for master's theses) and 500 words in length (for doctoral dissertations).

CONTENTS

Kesher No. 60, Spring 2023

What's in <i>Kesher</i> 60: Black on White: Haredim, Religious Zionists, Secular Jews, Conservatives, and Radicals in the Media	7e
English Abstracts	9e
<i>The Black Ha-Melitz</i> – Gideon Kouts	9
<i>Tzofar/Tzohar</i>: the First Independent Haredi Newspaper in Israel – Menachem Keren-Kratz	20
Designated Newspapers for the Ultra-Orthodox (Haredi) Soldier in the War of Independence – Moshe Ehrenvald	39
Between the <i>Bet Midrash</i> and Printing Press: Journalism and Conservatism in the Jewish Community in Djerba – Ronel Atia	60
The Dialogue between the Magazines <i>Sulam</i> and <i>Alef</i> – Ofira Gruweis Kovalsky	69
From a Distance: <i>Herut La-No'ar</i> and Legal-Political Education in the Herut Party's Youth Journal – Talia Diskin	91
Women's Online Discourse on <i>Nida</i>: Challenging the Structure of Authority – Neomi Silman and Inbal Ester Cicurel	110
Misinformation Identification in Haredi Society: An Eye-Tracking Study of Web Page Scanning as a Manifestation of Digital Literacy – Nili Steinfeld, Yehudit Miletzky, Tamar Berenblum, and Elazar Korenfeld	130
Differences in the Presence and Consumption Patterns of Various Groups on Social Media Platforms – Tal Laor	158
The Demise of Evils: Journalistic Coverage of the Deaths of Benito Mussolini, Adolf Hitler, and Joseph Stalin – Barak Bar-Zohar	180
Between Fantasy and Harsh Reality: Presentations of Food in Israeli Children's Journals in Times of Austerity – Zohar Shavit	203
Documentation: When Newspaper Advertisements Were Written by the Editors – Amir Earon	221
Research Reports	233
Book Reviews	238
Contributors to This Issue	262

ADVISORY BOARD

Prof. Hanna Adoni, Reichman University, Herzliya
Prof. David Assaf, Tel Aviv University
Prof. Ami Ayalon, Tel Aviv University
Prof. Judy Baumel-Schwartz, Bar-Ilan University
Prof. Haim Be'er, Ben-Gurion University
Prof. Ella Belfer, Bar-Ilan University
Prof. Menahem Blondheim, Hebrew University of Jerusalem
Prof. Jerome Bourdon, Tel Aviv University
Prof. Judit Boxer Liwerant, National Autonomous University of Mexico and Hebrew University of Jerusalem
Prof. Aviva Chalamish, The Open University
Prof. Joseph Chetrit, Haifa University
Prof. Akiba Cohen, Tel Aviv University
Prof. Daniel Dayan, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, France
Prof. Bruno Di Porto, University of Pisa, Italy
Dr. Eran Eldar, Open University
Prof. Ouzi Elyada, Haifa University
Prof. Shmuel Feiner, Bar-Ilan University
Prof. Anat First, Netanya Academic College
Prof. Nurith Gertz, Sapir College
Prof. Yossi Goldstein, Ariel University
Prof. Yosef Gorny, Tel Aviv University
Prof. Nurit Govrin, Tel Aviv University
Prof. Daniel Gutwein, Haifa University
Prof. Ruth Kartun-Blum, Hebrew University of Jerusalem
Prof. Gideon Kouts, University of Paris 8, France
Dr. Tal Laor, Ariel University
Dr. David Lavie, Hadassah Academic College, Jerusalem
Prof. Shmuel Lehman-Wilzig, Bar-Ilan University
Prof. Noam Lemelstrich Latar, Reichman University, Herzliya
Prof. Yehiel Limor, Bar-Ilan University
Prof. Rafi Mann, Ariel University
Dr. Mordecai Naor
Prof. Mordechai Neiger, Bar-Ilan University
Prof. Hillel Nossek, Kinneret Academic College
Prof. Moshe Pelli, University of Central Florida, Orlando Fl., USA
Prof. Yoram Peri, University of Maryland
Prof. Krzysztof Pilarczyk, The Jagiellonian University, Kraków, Poland
Prof. Dina Porat, Tel Aviv University
Prof. Raanan Rein, Tel Aviv University
Prof. Ephraim Riveline, University of Paris 8, France
Prof. Ofer Schiff, Ben-Gurion University
Prof. Anita Shapira, Tel Aviv University
Prof. Yaacov Shavit, Tel Aviv University
Prof. Zohar Shavit, Tel Aviv University
Prof. Dov Shinar, Hadassah Academic College, Jerusalem
Prof. Shmuel Trigano, University of Paris 10, France
Dr. Tzvi Tzameret
Dr. Rafael Vago, Tel Aviv University
Prof. Gabriel Weimann, Haifa University
Dr. Ada Yurman, Bar-Ilan University
Prof. Mordechai Zalkin, Ben-Gurion University

KESHAR

Journal of Media and Communication History in Israel
and the Jewish World

Editor:

Prof. Gideon Kouts

Editorial Board:

**Prof. Meir Chazan, Dr. Orly Tsarfaty, Dr. Baruch Leshem,
Prof. Ouzi Elyada, Prof. Nurit Guttman**

Editorial Assistant: **Nurit Karshon**

Hebrew Copy Editor: **Herzlia Efrati**

English Translations: **Naftali Greenwood**

English Copy Editor: **Beryl Belsky**

TEL AVIV UNIVERSITY

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication
The Daniel Abraham Center for International and Regional Studies
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication

The Daniel Abraham Center for International and Regional Studies

The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

Tel Aviv University, P.O.B. 39040 Ramat Aviv, Tel Aviv 6139001, Israel

Tel. 972-3-6405144

Email: presstau@tauex.tau.ac.il

<https://dacenter.tau.ac.il/shalom-rosenfeld>

Head of S. Daniel Abraham Center: **Nadine Kuperty-Tsur**

Founder of the Institute: **Shalom Rosenfeld**

First editor of *Keshet*: **Dr. Mordecai Naor**

Keshet is published in cooperation with **REEH**, European Journal of Hebrew
Studies, University of Paris 8

Graphic Editor: **Michal Semo-Kovetz**, TAU Graphic Design Studio

Cover Design: **Michal Semo-Kovetz**

Cover Illustration: **Judith Eyal**

Back cover image: "On Guard in the Negev". *She'arim la-Meguyas*,
Poalei Agudat Yisrael, Summer 1948. Central Zionist Archives

Print: **Zadok Keinan Ltd.**

Keshet is published twice a year.

Annual subscription: 100 NIS

Single issue: 60 NIS

Please contact us by mail:

presstau@tauex.tau.ac.il

Keshar

Journal of Media and Communication History in Israel
and the Jewish World

הגדרים

Spring 2023

60

ISSN 0792-0113

TEL AVIV UNIVERSITY

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of
Jewish Media and Communication at Tel Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities